

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

KLASİK TÜRK ŞİİRİNDE NEFS

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN

Prof. Dr. Ahmet BURAN

HAZIRLAYAN

İlyas KAYAOKAY

ELAZIĞ-2017

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI

KLASİK TÜRK ŞİİRİNDE NEFS

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman

Prof. Dr. Ahmet BURAN

Hazırlayan

İlyas KAYAOKAY

Jürimiz, 14 /04 /2017 tarihinde, saat: 10.00'da yapılan tez savunma sınavı sonunda bu yüksek lisans tezini oy birliği / oy çokluğu ile başarılı saymıştır.

Jüri Üyeleri:

1.Prof. Dr. Mehmet Fatih KÖKSAL (Jüri Başkanı)

2. Prof. Dr Ahmet BURAN (Danışman)

3. Prof. Dr Ali YILDIRIM

F. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun tarih ve sayılı kararıyla bu tezin kabulü onaylanmıştır.

Prof. Dr. Ömer Osman UMAR

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ÖZET**Yüksek Lisans Tezi****KLASİK TÜRK ŞİİRİNDE NEFS****İlyas KAYAOKAY****Fırat Üniversitesi****Sosyal Bilimler Enstitüsü****Türk Dili ve Edebiyatı Bilim Dalı****Eski Türk Edebiyatı Anabilim Dalı****2017, Sayfa: XVI + 323**

Tasavvuf düşüncesinin özünü teşkil eden temel kavramlardan biri olan nefis, Kuran’da üç yüze yakın yerde geçmektedir. Yaratılış gayesi, Allah’a ulaşmak olan insanın hedefinin önündeki en büyük engel, nefis olarak kabul edilir. Kuran’da, hadislerde ve çeşitli dinî kaynaklarda nefis, daima menfi bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Tasavvuf inancında tezkiye edilmemiş nefis, bütün kötülüklerin kaynağı, insanın en çetin düşmanı olarak telakki edilir.

Kavram olarak geniş bir anlam yelpazesine sahip olan nefis, divan edebiyatında şairler ve nasirler tarafından üzerinde durulmuş, manzumelerde çokça işlenmiş bir kavramdır. Bu çalışmada; nefse dair bazı hususlar ifade edildikten sonra divan şiirinde nefsin nasıl ele alındığı izah edilmeye çalışılmıştır.

Çalışmada 13. asırdan 19. asra kadar yazılmış olan toplam 223 divan ve mesnevi taranmıştır. Çalışmanın kapsamlı olabilmesi için her tabakadan şairler, bu çalışmaya dâhil edilmiştir. Şairlere ait eserlerin taranması sonucu elde edilen beyit ve bendlerden hareketle; nefsin yapısı, özellikleri, sıfatları, mahiyeti, mertebeleri, kuvveleri, akıl-kalp ve ruh ile olan ilişkileri, dinî yapılarla kullanımı, tarihi-mitolojik şahıs ve hayvanlara teşbihi, bu teşbihlerin arka planlarında yatan nedenler toplam 4 bölüm halinde izah edilmiştir. 5. bölümde nefsi tanıtmakla yetinmeyen şairlerin, onu hangi metotlarla tezkiye ve tasfiye ettikleri ortaya konulmuştur. 6. bölümde ise toplam 143 şairin eserlerinden hareketle şairlerin nefis hakkındaki bireysel düşünceleri yüzyıllara göre tasnif edilerek özetle verilmiştir. Böylece divan şairlerinin nefis hakkındaki düşünceleri, tespitleri ilk defa toplu bir şekilde ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Klasik Türk Edebiyatı, Nefs, Divan, Mesnevi, Tasavvuf.

ABSTRACT**Master Thesis****SOUL IN CLASSICAL TURKISH POEM****İlyas KAYAOKAY****Fırat University****Institute of Social Science****Department of Turkish Language and Literature****Old Turkish Literature Branch****2017, Page: XVI + 323**

The soul, one of the basic concepts that constitute the essence of Sufi thought, pass in three hundred places in the Qur'an. The greatest obstacle in front of the goal of creation is the nafs. In the Qur'an, in the hadiths, and in various religious sources, the soul are always confronted as a semiotics. The unfounded nafs in the belief of Sufism are considered as the source of all evil, the most difficult enemy of man.

The concept of soul, which has a broad sense of meaning, is a subject that has been studied in poetry and poetry in poetry literature. In this study; After some aspects of the soul have been expressed, it has been attempted to explain how the soul is treated in divan literature.

A total of 223 divans and masnawi, written from the 13th century to the 19th century, were used in the study. Poets from every level have been involved in this work so that the work can be comprehensive. The scanning of the works belonging to the poets is carried out from the couplets and benders obtained; It has been explained in four parts in total, the reasons of nature, characteristics, adjectives, nature, rubrics, relations with reason-heart and soul, use of religious constructions, history-mythological person and animal symbols and their backgrounds. In chapter 5, poets who are not satisfied with introducing negative feelings have revealed which methods they used to dissolve and purify. In the 6th episode, the poet's individual thoughts about the soul were given according to centuries and summarized by moving from works of 143 poets. Thus, the opinions of the divan poets about the soul were first put forward in a collective manner.

Keywords: Classical Turkish Literature, Soul, Divan, Masnawi, Sufism.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	II
ABSTRACT	III
İÇİNDEKİLER	IV
ÖN SÖZ	XIV
KISALTMALAR	XVI
GİRİŞ	
1.Araştırmanın Konusu Önemi Amacı ve Metodu.....	1
1.1 Konusu ve Önemi.....	1
1.2 Amacı.....	1
1.3 Metodu.....	2
2. Nefs Kavramı.....	3
2.1 Nefsin Lugat Manaları.....	3
2.2 Kuran’da Nefs Kavramı.....	5
2.3 Hadislerde Nefs Kavramı.....	6
2.4 Tasavvufta Nefs kavramı.....	7
2.5 Batılı Bazı Psikologlarda Nefs Kavramı.....	9
2.6 Klasik Türk Şiirinde Nefs.....	11

BİRİNCİ BÖLÜM

1. KLASİK TÜRK ŞİİRİNDE NEFSİN ÖZELLİKLERİ MERTEBELERİ VE KUVVELERİ	12
1.1 Nefsin Özellikleri / Sıfatları.....	12
1.1.1 Kötülüğün Kaynağıdır.....	13
1.1.2 Allah’tan Uzaklaştırır.....	16
1.1.3 Doğru Yoldan Çıkarır.....	18
1.1.4 İbadetlerden Uzaklaştırır.....	22
1.1.5 Sürekli Günaha Yönlendirir.....	23
1.1.6 Ötekileştirme.....	25
1.1.7 Zâlim ve Helak Edicidir.....	26
1.1.8 Direnci Kırar.....	28
1.1.9 İnsana Tuzak Kurar.....	28
1.1.10 İnsanı Esir Eder.....	30

1.1.11 Zamanı Boşa Harcatır.....	32
1.1.12 Hilekâr ve Aldatıcıdır.....	33
1.1.13 Kibir ve Kin.....	34
1.1.14 Kontrol Edilemez Kontrol Edicidir.....	35
1.1.15 Doymak Bilmez Sürekli İster.....	37
1.1.16 Cehâlet.....	38
1.1.17 Vahdete Engeldir.....	39
1.2 Nefsin Mertebeleri.....	40
1.2.1 Nefs-i Emmâre.....	43
1.2.2 Nefs-i Levvâme.....	55
1.2.3 Nefs-i Mülhime.....	60
1.2.4 Nefs-i Mutmainne.....	65
1.2.5 Nefs-i Râzıyye.....	70
1.2.6 Nefs-i Marziyye.....	73
1.2.7 Nefs-i Kâmile.....	77
1.3 Nefsin Kuvveleri.....	80
1.3.1 Nefs-i Nebâtî.....	82
1.3.2 Nefs-i Hayvanî.....	83
1.3.3 Nefs-i İnsani.....	86

İKİNCİ BÖLÜM

2. KLASİK TÜRK ŞİİRİNDE NEFSİN AKIL - KALP VE RUH İLE

İLİŞKİLERİ.....	89
2.1 Akıl Nefs İlişkisi.....	89
2.1.1 Nefs Akıl Mukayesesi.....	91
2.1.2 Nefsin Akla Saldırması.....	96
2.1.3 Nefsin Aklı Kandırması.....	99
2.1.4 Aklın Nefse Galibiyeti.....	100
2.2 Nefs- Kalp İlişkisi.....	101
2.3 Nefs- Rûh İlişkisi.....	106

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. KLASİK TÜRK ŞİİRİNDE NEFS İLE İLGİLİ BAZI DİNÎ ÖĞELERİN KULLANIMI	111
3.1 Ayet Hadis ve Bazı Dini Telmihlerin Kullanımı.....	111
3.1.1 Ayetler.....	111
3.1.2 Hadisler.....	113
3.1.2.1 Nefsini Bilen Rabbini bilir.....	113
3.1.2.2 Nefsî Nefsî Ümmeta Ümmeta.....	122
3.1.2.3 Nefs İle Mücadele Büyük Bir Cihattır.....	127
3.1.2.4 Ölmeden Evvel Ölmek.....	130
3.1.3 Peygamberlere Telmihler.....	132
3.1.3.1 Hz. Yusuf.....	132
3.1.3.2 Hz Eyüp.....	132
3.2 Nefsin Şeytan ve Melek İle İlgisi.....	133
3.2.1 Nefs- Şeytan İlişkisi.....	133
3.2.1.1 Nefs- Hz. Âdem.....	137
3.2.1.2 Nefs- Süleyman.....	138
3.2.2 Nefs- Melek İlişkisi.....	140
3.3 Menfî Tip Zâhid ve Nefs.....	143

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. KLASİK TÜRK ŞİİRİNDE NEFSİN ÇEŞİTLİ HAYVAN VE TARİHİ-MİTOLOJİK İNSAN GİBİ BAZI UNSURLARA TEŞBİHİ	147
4.1 Nefs- Hayvan Benzetmeleri.....	147
4.1.1. Nefs-Yılan.....	151
4.1.2 Nefs- Ejderha.....	157
4.1.3 Nefs- Karga.....	163
4.1.4 Nefs- Eşek.....	165
4.1.5 Nefs- At.....	169
4.1.6 Nefs- Köpek.....	172
4.1.7 Nefs- Baykuş.....	180
4.1.8 Nefs- Tilki.....	182
4.1.9 Nefs- Deve.....	183

VII

4.1.10 Nefs- Öküz.....	185
4.1.11 Nefs- Karınca.....	186
4.1.12 Nefs- Akbaba.....	186
4.1.13 Nefs- Aslan.....	187
4.1.14 Nefs- Fare.....	188
4.1.15 Nefs- Akrep.....	189
4.2 Nefsin Tarihi- Mitolojik Şahsiyetlere Benzetilmesi.....	189
4.2.1 Nefs- Firavun.....	189
4.2.2 Nefs- Calut.....	193
4.2.3 Nefs- Deccal.....	194
4.2.4 Nefs- Nemrud.....	195
4.2.5 Nefs- Yecuc ve Mecuc.....	196
4.2.6 Nefs- İskender.....	197
4.2.7 Nefs- Zal.....	198
4.2.8 Nefs- Dahhak.....	198
4.2.9 Nefs- Ermâyil.....	199
4.2.10 Nefs- Efridûn.....	199
4.2.11 Nefs- Yezid.....	200
4.2.12 Nefs- Frenk.....	200
4.3 Nefs ve Kadın.....	201
4.3.1 Kadın ve Nefsin Kötü Oluşu.....	202
4.3.2 Zühre ve Nefs.....	206
4.3.3 Züleyha ve Nefs.....	207
4.3.4 Belkıs ve Nefs.....	208
4.3.5 Havva ve Nefs.....	209
4.3.6 Hz. Nuh'un Karısı ve Nefs.....	210
4.4 Nefs- Asker.....	210
4.5 Nefs ve Siyah Reng Arasındaki İlgisi.....	212

BEŞİNCİ BÖLÜM

5. KLASİK TÜRK ŞİİRİNDE NEFS İÇİN DUYULAN PİŞMANLIK VE NEFS TEZKİYESİ.....	217
5.1 Nefsin Farkına Varılması ve Duyulan Pişmanlık.....	217

VIII

5.1.1 Allah'a Sığınma.....	219
5.1.2 Hz. Peygamber'den Şefa'at.....	223
5.2 Nefs Tezkiyesi.....	225
5.2.1 Nefs Terbiye Etmenin Gerekli'li'ği.....	226
5.2.2 Nefs Riyazetinin Mükâfatı.....	230
5.2.3 Nefs Tezkiye Etmemenin Cezâsı.....	232
5.2.4 Riyazet.....	233
5.2.5 Nefs Tezkiye Etme Metotları.....	235
5.2.5.1 İbadet Etmek.....	235
5.2.5.1.1 Allah'ı Zikretmek.....	237
5.2.5.1.2 Oruç.....	238
5.2.5.1.3 Namaz.....	240
5.2.5.1.4 Hac.....	241
5.2.5.1.5 Zekât.....	241
5.2.5.2 Açlık ve Az Yemek.....	242
5.2.5.3 Sabretmek.....	245
5.2.5.4 Kanaat.....	246
5.2.5.5 Tevazu.....	247
5.2.5.6 Az Uyumak.....	248
5.2.5.7 Tevekkül.....	249
5.2.5.8 Takva.....	249
5.2.5.9 Nefs Ayıplamak.....	250
5.2.5.10 Aşk.....	252
5.2.5.11 Şeyh ve Dergâhı.....	253
5.2.5.12 Her Şeyden Yüz Çevirmek.....	256

ALTINCI BÖLÜM

6. KLASİK TÜRK EDEBİYATI ŞAİRLERİNİN ESERLERİNDE GEÇEN NEFS KAVRAMINA TOPLU BİR BAKIŞ.....	259
6.1 On Üçüncü Yüzyıl Şairlerinin Eserlerinde Nefs	262
6.1.1 Hoca Mesud- Süheyl ü Nevbahar.....	262
6.1.2 Yunus Emre Divanı.....	262
6.1.3 Gülşehrî- Mantıku't-Tayr.....	262

6.2 On Dördüncü Yüzyıl Şairlerinin Eserlerinde Nefs.....	263
6.2.1 Âşık Paşa- Garibnâme.....	263
6.2.2 Ahmedî Divanı ve İskendernâme.....	264
6.2.3 Kadı Burhaneddin Divanı.....	266
6.2.4 Süleyman Çelebi- Mevlid.....	266
6.2.5 Nesîmî Divanı.....	266
6.2.6 Tutmacî- Gül ü Hüsrev.....	266
6.3 On Beşinci Yüzyıl Şairlerinin Eserlerinde Nefs.....	267
6.3.1 Ahmet Paşa Divanı.....	267
6.3.2 Hamdullah Hamdî Divanı.....	267
6.3.3 Necâtî Bey Divanı.....	267
6.3.4 Şeyhî Divanı.....	267
6.3.5 Nihânî Divanı.....	267
6.3.6 Gülşen-i Saruhânî Divanı.....	267
6.3.7 Cemâlî Divanı.....	268
6.3.8 Fânî Divanı.....	268
6.3.9 Kemâl-i Ümmî Divanı.....	268
6.3.10 Karamanlı Nizami Divanı.....	269
6.3.11 Karamanlı Aynî Divanı.....	269
6.3.12 Mihrî Hatun Divanı.....	269
6.3.13 Tâcî-zâde Câfer Çelebi Divanı.....	270
6.3.14 Dede Ömer Rûşenî Divanı.....	270
6.3.15 Mürîdî- Pend-i Ricâl.....	270
6.4 On Altıncı Yüzyıl Şairlerinin Eserlerinde Nefs.....	271
6.4.1 Zâtî Divanı ve Şem ü Pervâne.....	271
6.4.2 Fuzûlî Divanı ve Leyla ile Mecnun.....	271
6.4.3 Hayâlî Bey Divanı.....	271
6.4.4 Meâlî Divanı.....	272
6.4.5 Taşlıcalı Yahyâ Divanı.....	272
6.4.6 Celîlî Divanı.....	272
6.4.7 Figânî Divanı.....	272
6.4.8 Muhibbî (Kanuni) Divanı.....	272
6.4.9 Hayretî Divanı.....	273

6.4.10 Mesihî Divanı.....	273
6.4.11 Nev'î Divanı.....	273
6.4.12 İshak Çelebi Divanı.....	273
6.4.13 Mostarlı Ziyâî Divanı.....	273
6.4.14 Âşık Çelebi Divanı.....	273
6.4.15 Sehâbî Divanı.....	274
6.4.16 Bâkî Divanı.....	274
6.4.17 Derzî-zâde Ulvî Divanı.....	274
6.4.18 Livâyî Divanı.....	274
6.4.19 Mürekkepçi Enverî Divanı.....	274
6.4.20 Bursalı Rahmî Divanı.....	274
6.4.21 Şerîfî Divanı.....	274
6.4.22 Ubeydî Divanı.....	275
6.4.23 Usûlî Divanı.....	275
6.4.24 Helâkî Divanı.....	275
6.4.25 Kemal Paşa-zâde Divanı.....	275
6.4.26 Gelibolulu Âlî Divanı.....	275
6.4.27 Kelâmî Divanı.....	276
6.4.28 Üsküdarlı Aşkî Divanı.....	276
6.4.29 Sehî Beğ Divanı.....	276
6.4.30 Azîz Mahmûd Hüdâyî Divanı.....	276
6.4.31 Mânî Divanı.....	274
6.4.32 Kara Fazlî Divanı.....	277
6.4.33 Edincikli Ravzî Divanı.....	278
6.4.34 Dukakin-zâde Ahmed Divanı.....	278
6.4.35 Günehkâr Divanı.....	278
6.4.36 Rahimî Divanı.....	279
6.4.37 Ahmed-i Rıdvan- Hüsrev ü Şîrîn.....	279
6.4.38 Lâmiî Çelebi- Salmân u Absâl.....	279
6.4.39 Behiştî Divanı ve Heşt Behişt.....	279
6.4.40 Cinânî- Cilâu'l-kulûb.....	280
6.4.41 Revânî Divanı ve İşret-nâme.....	280
6.4.42 Lârendeli Hamdî Leylâ ve Mecnûn.....	280

6.4.43 Münîrî- Manzum Siyer-i Nebî.....	280
6.4.44 Manisalı Câmî- Muhabbet-nâme.....	280
6.4.45 Sâfî- Hasbihâl.....	281
6.5 On Yedinci Yüzyıl Şairlerinin Eserlerinde Nefs.....	281
6.5.1 Şeyhülislam Yahya Divanı.....	281
6.5.2 Sultan I. Ahmed (Bahtî) Divanı.....	281
6.5.3 Azmizâde Hâletî Divanı.....	281
6.5.4 Şeyhülislam Esad Divanı.....	281
6.5.5 Nef'î Divanı.....	281
6.5.6 Ganî-zâde Nâdirî Divanı.....	281
6.5.7 Fenâyî Divanı.....	282
6.5.8 Süheylî Divanı.....	282
6.5.9 Nimetî Divanı.....	282
6.5.10 Şeyhülislâm Bahâyî Divanı.....	282
6.5.11 Niyâzî-i Mısrî Divanı.....	282
6.5.12 Nailî-i Kadîm Divanı.....	283
6.5.13 Neşâtî Divanı.....	283
6.5.14 Nâbî Divanı.....	283
6.5.15 Nisârî Divanı.....	284
6.5.16 Nakşî Divanı.....	284
6.5.17 Nazîf Divanı.....	284
6.5.18 Sehmî Divanı.....	284
6.5.19 Kâtib-zâde Mustafa Sâkîb Divanı.....	284
6.5.20 Lâmekânî Hüseyin Efendi Divanı.....	285
6.5.21 Rehâyî Divanı.....	285
6.5.22 Ümmî Sinan Divanı.....	285
6.5.23 Üsküdarlı Mustafa Manevî Divanı.....	286
6.5.24 Bosnalı Sâbit Divanı.....	286
6.5.25 Yahyâ Nazîm Divanı.....	286
6.5.26 Hikmetî Divanı.....	286
6.6 On Sekizinci Yüzyıl Şairlerinin Eserlerinde Nefs.....	287
6.6.1 Ahmed-i Mürşidî- Yûsuf u Züleyhâ.....	287
6.6.2 Mirzâ-zâde Sâlim Divanı.....	287

6.6.3 Mirzâ-zâde Ahmed Neylî Divanı.....	287
6.6.4 Neccarzâde Rızâ Divanı.....	287
6.6.5 Hâzık Divanı.....	287
6.6.6 Kâmî Divanı.....	288
6.6.7 Koca Râgıb Paşa Divanı.....	288
6.6.8 Nedîm Divanı.....	288
6.6.9 İzzet Ali Paşa Divanı.....	288
6.6.10 Şeyh Gâlib Divanı ve Hüsn ü Aşk.....	288
6.6.11 Arpaemîni-zâde Sâmî Divanı.....	289
6.6.12 Lebîb Divanı.....	289
6.6.13 Tırsî Divanı.....	289
6.6.14 Mekkî Divanı.....	289
6.6.15 Haşmet Divanı.....	289
6.6.16 Refî'-i Kâlâyî Divanı.....	290
6.6.17 Erzurumlu Zihnî Divanı.....	290
6.6.18 Nevres-i Kadîm Divanı.....	290
6.6.19 Nâşid Divanı.....	290
6.6.20 Fasîhî Divanı.....	290
6.6.21 Vahyî Divanı.....	291
6.6.22 Tûrâbî Divanı.....	291
6.6.23 Muvakkıt-zâde Pertev Divanı.....	291
6.6.24 Tokatlı Kânî Divanı.....	291
6.6.25 Hâlet Efendi Divanı.....	291
6.6.26 Ârif Süleyman Divanı.....	292
6.6.27 Sünbül-zâde Vehbî Divanı.....	292
6.6.28 Esrar Dede Divanı.....	292
6.6.29 Azbî Baba Divanı.....	292
6.6.30 Yusuf Garîbî Divanı.....	293
6.6.31 Ferhad Paşa Divanı.....	293
6.6.32 Said Giray Divanı.....	293
6.6.33 Hulûsî-i Celvetî Divanı.....	293
6.7 On Dokuzuncu Yüzyıl Şairlerinin Eserlerinde Nefs.....	293
6.7.1 Harputlu Rahmî Divanı.....	293

6.7.2 Âsaf Mahmud Celâleddîn Divanı.....	294
6.7.3 Leyla Hanım Divanı.....	294
6.7.4 Şeref Hanım Divanı.....	294
6.7.5 Meşhûrî Divanı.....	294
6.7.6 Antepli Aynî Divanı.....	295
6.7.7 Şânîzâde Atâullah Divanı.....	295
6.7.8 Bursalı İffet Divanı.....	295
6.7.9 Handî Divanı.....	295
6.7.10 Eşref Paşa Divanı.....	295
6.7.11 Yenişehirli Avnî Divanı.....	295
6.7.12 Seyyid Mîr Hamza Nigârî Divanı.....	296
6.7.13 Hersekli Ârif Hikmet Bey Divanı.....	296
6.7.14 Diyarbakırlı Said Paşa Divanı.....	296
6.7.15 Keçeci-zâde İzzet Molla- Mihnet-keşân.....	296
SONUÇ.....	298
KAYNAKÇA.....	301
EK (Yüksek Lisans Tez Çalışması Orjinallik Raporu).....	322
ÖZ GEÇMİŞ.....	323

ÖN SÖZ

Mutasavvıfların, filozofların, kelmacıların insandaki kötü huy ve davranışların mahalli olarak gördüğü nefis, insanın yapısını oluşturan kilit kavramlardan biridir. Divan edebiyatı mensupları da bu mühim kavram hakkında çeşitli manzum ve mensur eserlerde görüşlerini dile getirmişlerdir. Çalışmamızda Divan şairlerinin, nefis hususundaki tespitlerinin, düşüncelerinin, değerlendirmelerinin bir araya getirilmesi hedeflenmiştir.

Nefs kavramı, insanın mahiyetinin anlaşılmasında anahtar vazifesindedir. İnsan denen varlığın idrak edilmesi “*marifetü’n-nefs*” ile ancak mümkün olabilir. Kâmil insan diye adlandırılan insanlığın en yüksek mertebesi, nefsin saflaştırılması süreciyle alakalı bir durumdur. İnsanın iyi ve kötü olarak nitelendirilmesi, cennetlik cehennemlik diye tasnif edilmesi hep nefis eksenli konulardır. Bu yüzden nefis, esasında çok geniş bir konudur.

Konunun derinliğine binaen çalışmamızda kullanılan malzemeler de mümkün olduğunca geniş tutulmaya çalışılmıştır. Bu tarz çalışmalarda en az bir, en fazla elli divan kullanılırken, biz 223 adet divan ve mesneviden alınan beyitlerden hareketle bu çalışmayı gerçekleştirmeye çalıştık. Çalışmayı herhangi bir dönem veya şair tabakaları bakımından sınırlandırmadık. Çalışmada ele aldığımız şairlerin en eskisi 13. asırda, en son şair ise 19. asırda yaşamıştır. Yine bu tarz çalışmaların en büyük eksikliği mesnevilerin göz ardı edilmesidir. Yalnızca şairlerden alınan verilerin bir araya getirilmesiyle yetinmeyip bir de şair bazında, onların eserlerinde ne şekilde ve ne kadar geçiyorsa yüzyıllara ayırarak araştırmacıların istifadesine sunmayı amaçladık. Bu şairlerin sayısı ise toplam 143’tür. Bahsi geçen şairler her dönemin birinci, ikinci ve üçüncü tabakasında yer alan şairlerdir. Büyük şairlerin neredeyse tamamı değerlendirilmeye alınmıştır.

Elbette bu kadar teferruatlı bir konu hakkında yapılan çalışmanın eksikleri, hataları olacaktır. Bu husus için çalışmada ele alınan konunun büyüklüğüne sığınıyoruz. Niyetimiz “divan şiirindeki nefis” bütün yönleriyle ortaya koymaktır. Çalışmamız; giriş, altı bölüm ve sonuç kısmından müteşekkildir.

Böyle çalışmaların ortaya çıkmasında müellifi kadar, ona destek olanların da katkısı büyüktür. Bu hususta anlayamadığım beyitleri çözmemde bana yardımcı olan Sayın Prof. Dr Âdem CEYHAN’a, elde edemediğim eserleri şahsıma gönderen ve çözmekte zorlandığım beyitleri anlamamda yardımcı olan Sayın Prof. Dr Ahmet Atilla

ŞENTÜRK'e, kendisinden çok şey öğrendiğim, görüşleriyle de çalışmamın olumlu yönde ilerlemesine vesile olan lisans ve yüksek lisanstan hocam olan Saygıdeğer Prof. Dr Ali YILDIRIM'a, Sayın Yrd. Doç.Dr. Sevim BİRİCİ'ye ve son olarak çalışmamın tekâmül etmesinde bana kandil olan, rehberim, danışmanım kıymetli Prof. Dr Ahmet BURAN hocama teşekkürü borç bilirim.

ELAZIĞ- 2017

İlyas KAYAOKAY

KISALTMALAR

A.g.e	Adı Geçen Eser
b.	Beyit
Bak.	Bakanlığı
B.k.z	Bakınız
C.	Cilt
Çev.	Çeviren
D.İ.A	Diyanet İslam Ansiklopedisi
Dr.	Doktora
Fak.	Fakülte(si)
G.	Gazel
Haz.	Hazırlayan(lar)
Hz.	Hazret-i
İ. F.	İlahiyat Fakültesi
K.	Kaside
Kıt.	Kıt'a
MEB	Milli Eğitim Bakanlığı
Mes.	Mesnevi
Mkt.	Mukattaât
Mus.	Musammat
Müf.	Müfred(ât)
ö.	Ölümü
Rub.	Rubai
s.	Sayfa
s.s.	Sayfa Sayıları
S.	Sayı
ş.	Şiir
Tah.	Tahmis
Ter.	Tercüme
Trc.B.	Terci Bend
Trk.B.	Terkib Bend
Tuy.	Tuyuğ
Üni.	Üniversite(si)
vd.	Ve diğerleri
Y.	Yıl
Y.L.	Yüksek Lisans
Yay.	Yayın(ları)

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU ÖNEMİ AMACI VE METODU

1.1 Konusu ve Önemi

İnsanın yapısını teşkil eden dört temel unsur vardır. Bunlar; ruh, kalp, akıl ve nefistir. Nefs, çoğu zaman ruh ile aynı kavram olarak ifade edilse de ondan farklı bir merkez sayılır. Bu dört unsur da aslında birbirleriyle münasebet içerisinde olup aralarında belirli dengeler bulunmaktadır. Çalışmamızda insanın bu temel merkezlerden “nefs” ele alınacaktır. Kuran-ı Mübîn’de 298 yerde geçen nefis, Antik Çağ’lardan beri çeşitli filozofların, kelimcilerin, ahlakçıların, mutasavvıfların, felsefecilerin, ilahiyatçıların, psikologların üzerinde durduğu karmaşık bir konudur. Her dönemde hakkında birşeyler söylenen nefsin, mahiyeti daima merak konusu olmuştur. Varlığın özünü ifade eden bu kavramın yeterince idrak edilememesi demek, “insan”ın ne olduğunun idrak edilememesi anlamına gelir. Din, felsefe, psikoloji gibi insanı tanımayı amaç edinen disiplinlerin aslında temel problemi; nefsi anlama ve anlamlandırma meselesidir. Nefs yeterince anlaşılırsa insanın hakikatini anlamak da kolay olacaktır. Her bilim dalı bu kavrama farklı bir perspektiften yaklaşır. Bu çalışmada biz de alışlagelmişin aksine “edebiyat” daha da sınırlandırırsak “divan edebiyatı” *nokta-i nazarından* nefis kavramına bakmaya çalışacağız. İfade ettiğimiz disiplinlerin dışında bu konuyla ilgilenen, zihinleri meşgul olanlar arasında divan şairleri ve nâsirleri de yer almaktadır. Divan edebiyatına mensup şairler de tıpkı mütefekkirler gibi nefsin daha iyi tanınip bilinmesi için sözler söylemişler, nazım ve nesir olarak birçok eser kaleme almışlardır. Bugüne kadar onların nefis konusundaki görüşleri, düşünceleri toplu halde ilim âlemine sunulmamıştır.

1.2 Amacı

Çalışmamızda nefsin kavramsal çerçevesi, mahiyeti, işlevsel özellikleri ve eğitilebilirliği hakkında divan şairlerinin görüşleri ortaya konulmak istenmiştir. Zira divan şiirindeki nefis hususu daha evvel bütüncül bir açıdan incelenmemiştir. Yalnızca bir divanı tahlil etme suretiyle yapılan çalışmalarda, araştırmacılar bu konuya kısaca değinmişlerdir. İşte bu çalışmanın gayesi; göz ardı edilen divan şiiri mümessillerinin nefis hakkındaki düşüncelerini, değerlendirmelerini her yönüyle ortaya koymaktır. Böyle bir çalışmaya özellikle, divan edebiyatına kaynaklık eden tasavvuf düşüncesinin daha iyi anlaşılması için gerek görülmüştür. Tezin diğer amacı da divan edebiyatının aslında

hayatın her sahasıyla ilgilendiğini, temsilcilerinin yer yer bir filozof edasıyla varlığın özüne dair nasıl bir takım tespitlerde bulunduğunu ortaya koymaktır. Divan şiirindeki nefis konusunun kapsamlı bir şekilde irdelenmesi sonucu elde edilen veriler, yalnızca edebiyat bilimine değil, sosyoloji, psikoloji, İslamî bilimler gibi çeşitli disiplinlere de kayda değer malzemeler sunacaktır.

1.3 Metodu

Çalışmada kullanılan inceleme metodu; böyle konu çalışmalarında tercih edilen “klasik usul” inceleme metodudur. Buna göre; çalışmanın hazırlık aşamasında önce ele alınacak divan ve mesneviler tespit edilmiştir. Bu konuda pek çok malzemeye sahip olduğumuz için problem yaşamadık. Elimizdeki imkânı kullanarak şairler arasında belirli bir sınırlandırmaya gitmedik. 13. asırdan 19. asra kadar toplam 223 civarında şairin eserlerini inceleme konusu yaptık. Çalışma; doğrudan içerisinde nefis kavramını ihtiva eden beyitler üzerine inşa edilmiştir. Aslında nefis çok geniş bir kavramdır. Kelime olarak beyitte geçmeden de nefsin anlatıldığı beyitler mevcuttur. Ancak bunları dâhil etmek bazı problemleri de beraberinde getireceği için böyle bir tasarrufta bulunduk. Böylece yaklaşık 10.000 civarında (450 sayfa) nefis ile alakalı beyit derledik. Bu malzemeleri yeniden okuyarak, anlam ilgilerine göre tasnif ettik. Daha sonra bu beyitleri bir daha okuyarak; tekrar mahiyetteki, problemlili ve vezne uymayan beyitleri tasfiye ettik. Beyitlerin ne denli titiz seçildiğini göstermek adına, yapılan aruz kusurlarını *italik* şekilde yazdık. Bu tarz çalışmaların temeli beyitler üzerine kurulduğu için beyitteki problemler çalışmanın da özünü bozmaktadır. Çalışmamız bir metin neşri olmadığı için transkripsiyon alfabesininin tamamını kullanmadık. Seçilen beyitlerin kaynakları, ilgili divanların tertibine göre verilmiştir. Eldeki malzemeden hareketle içindekiler bahsi hazırlanmıştır. Kısacası bize örnek teşkil edebilecek bir çalışma olmadığı için yapılan tasnifler malzemeden hareketle yapılmıştır. Ancak tasavvuf alanına ait bazı çalışmalar, bu tasnifi şekillendirmemizde etkili olmuştur. Çalışmamızda ele alınan şairler; belirli bir yüzyıl, tabaka olarak sınırlandırılmamıştır. 13. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar her dönemden onlarca şairden beyit alınmıştır. Yine bu şairler; birinci, ikinci ve üçüncü tabaka¹ diye ayrılmamış her tabakadaki şairler incelemeye alınmıştır. Belirli bir kriter gözetmeden hangi esere ulaşabildiysek çalışmaya dâhil ettik. Mevzuyu bu denli geniş tutmamızın nedeni; varılabilecek en geniş yargılara ulaşabilme

¹ Şairler arasındaki sınıf farkı özellikle tezkirecilerin ifade ettiği üzere “tabaka” kelimesiyle ifade edilir.

gayemizden ötürüdür. Örneğin; nebatî nefsi anlatan belki de yegâne örnek yalnızca bir yerde geçmektedir. Ahmedi'nin İskendernâme'sini çalışmamıza dâhil etmemiş olsaydık bu konuda elimizde neredeyse hiç malzeme olamayacaktı ve yeterince konuyu ifade edemeyecektik. Çalışmanın sonuç bahsinde ise 143 şairin eserlerinde geçen nefis kavramı, nasıl ve ne şekilde geçtiği kısaca izah edilerek ortaya konulmuştur.

2. NEFS KAVRAMI

2.1 Lûgat Manaları

Nefs; Arapça bir kelime olup çok geniş anlam yelpazesine olan sahip bir kavramdır. İngilizcede² “soul”, Latince “anima”, Yunancada “psyche” kelimeleri nefse tekabül etmektedir. Nefs, İbranice’de “nefş” olarak geçmektedir.

Türk Dil Kurumu güncel sözlüğünde nefis; kişilik, öz varlık. Nefsine uymak; günah işlemek, beden isteklerine uymak, olarak yer alır.

Devellioğlu’nda nefis; hayat, ruh, can, şahıs, kendi, insanın yeme içme gibi biyolojik gereksinimleri, cevher, asıl, maya³ şeklinde geçer.

Uludağ’a göre nefis/nefis (ç.nüfus); ruh, can, benlik, zelil duygular, insanın kötü huy ve çirkin vasıfları, kötülüklerin mahalli olan latifedir.⁴

Cebecioğlu’na göre; akıl, ruh, insanın bedeni, kan, ceset, azamet, izzet, kötü göz, arzu, bir şeyin cevheri, işkence, hamiyet, ukubet ve murattır.⁵

Kâşânî’ye göre; bir şeyin kendi varlığı ve benliktir.⁶

El-Cerrâhî’ye göre; bir şeyin kendisi, zatı, kalp, can, ruh, hayat, insanın biyolojik ihtiyaçlarıdır.⁷

Regis Blachere, nefis kelimesinin kullanımını irdelediği makalesinde, sonuç olarak nefis adının “ruh” ve “kişi” anlamlarında olduğunu söyler. Nefs; beşeri varlık, şahsiyet, dünya zevklerine meyleden ve ahirette sorumlu olan ruh, anlamındadır.⁸

² “Soul” kelimesi neredeyse tam olarak *nefsi* karşılamaktadır ama bazen de sanki *soul* değil de *self* *nefsin* tam karşılığını vermektedir. B.k.z Tritton, A.S (2015). *İnsan, Nefs, Akıl, Ruh* (Çev: Tuğba Günal) Kelam Araştırmaları, S: 13/1 s.553

³ Devellioğlu, Ferit. (2007). *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitapevi, s.818

⁴ Uludağ, Süleyman. (2005). *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabalcı Yay. s.274

⁵ Cebecioğlu, Ethem. (2005). *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Anka Yay. s.472

⁶ Abdurrezzak Kâşânî. (2015). *Tasavvuf Sözlüğü, Letâifu'l-a'lâm fî işarâtu ehli'l-ilhâm*, (Çev: Ekrem Demirli), İz Yay. s.557

⁷ Safer el-Muhibbî el-Cerrâhî. (2013). *Istılâhât-ı sofîyye fî vatan-ı asliyye*, Kırkkandil Yay. s.291

Esat Coşan'a göre nefis; insanın kendisi olup insanın bedenî menfaatlerini, maddî hayatını temsil eden ve Allah tarafından vücudu yönetmek ile vazifelendirilmiş benliğidir.⁹

Abdulkadir Dodurgalı'ya göre; terim olarak nefis, insanın üç farklı işlevi için kullanılır. Bunlar, insanın fiziksel, psikolojik ve ahlaksal fiilleridir. Bunların her biri nefsi karşıladığı gibi, hepsinin bir araya getirilmesi suretiyle varolan şeye de nefis adı verilir. İnsanın nefsi denildiği zaman; “ben” diye bildiğimiz hakikat ve zatı anlaşılır. Bu manada nefis, insanın psikolojik olarak kendisini algıladığı biçimdeki duyguları, kişiliği ve kimliği, karakteri anlamına gelir. Ahlakî manada nefis, insanın arzu, öfke, gazap ve şehvet güçlerini kapsayan yanıdır. İnsanın, cismanî istek ve arzularını ifade için kullanıldığından ekseriyetle menfî bir anlam ihtiva eder.¹⁰

Mestci-zâde Abdullah Efendi'ye göre nefis; insan ruhu, insan bedeni, bedenle beraber ruh, kalp, sadr, insanı kötülüğe, fenalığa teşvik eden şey, zatullah, zat (cin, insan, hayvan vs. dâhil) ve cins anlamlarındadır. Ayrıca Mestci-zâde, nefsin Arapça ceset, kan, su, rey, aynidarre yani yavuz göz manalarına da geldiğini ifade etmektedir.¹¹

Atay'a göre; nefis şu manalarda kullanılmıştır: 1. İnsan nefsi, insanın ruhî cihetini teşkil eden, ölümsüz kabul edilen bir özdür. Fizikî ve maddî bir gerçekliği olmadığı halde istek ve düşünce işlevlerine sahip olduğundan dolayı bütün davranışları tayin eder. 2. Nefs insanın ahlâkî tabiatı ve mahiyetidir. 3. Hissî veya ruhî bir kırgınlık, güç ya da bunları ortaya koyan bir delil sayılır. 4. Zorunlu bir ilke veya nitelik. 5. Hâkim olan veya güden kimse, merkezdeki şahıs, kumandan. 6. timsal olma, tecessüm etme. 7. Kişi, kimse, şahıs. 8. Ölü kişinin ruhu.¹²

Hemen her konuda olduğu gibi nefis hususunda da ilk çalışmaları yapan Antik Yunanlılar olmuştur. Onların düşüncesine göre nefis, insanı hayatta tuttuğu için “nefes almak”la ilgili bir yapıdır. Bu konudaki ilk çalışmalar Aristo tarafından yapılmıştır. Onun görüşleri İbni Sina gibi düşünürleri de etkilemiştir. Her ikisi de bitkisel, hayvanî

⁸ Regis Blachere, (1982). *Nefs Kelimesinin Kuran'da Kullanılışı Hakkında Bazı Notlar*, (Çev: Sadık Kılıç) Atatürk Üni. İ. F. Dergisi, S: 5, s.189-196

⁹ Coşan, Esat, (1989). *İslam'da Nefis Terbiyesi*, Kutlu Doğum Haftası, 12-17 Ekim 1989, Türkiye Diyanet Vakfı, s. 166

¹⁰ Dodurgalı, Abdulkadir, (1995). *Nefs ve Eğitimi*, Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi, s.76

¹¹ Müderris Mehmet Ali Ayni, (1930). *Nefs Kelimesinin Manaları*, Darülfünun İ. F. Mecmuası, Evkaf Matbaası, s.46-52

¹² Atay, Hüseyin, (1997), *Nefis*, Ankara Üni. İ. F. Dergisi, C: 37, s.2

ve insanî nefisten söz ederler. Ana düşüncelerine göre nefis; cevher, özdür. Eflatun'a göre nefis; cisimsel olmayan, bedeni hareket ettiren, basit bir cevherdir. Aristo'ya göreyse tanımı şöyledir: Nefis, tabii organik cismin ilk kemalidir.¹³ Kindî'ye göre; yetkin, basit, değeri büyük, ilâhî bir cevherdir.¹⁴ Ondan etkilenen İbn Kemmüne de nefsi bir cevher olarak görür.¹⁵ İbni Rüşd'e göre nefis; bedenden bağımsız bir cevherdir ve doğal olarak da organik varlıkların ilk yetkinliği ve suretidir.¹⁶ İbn Arabî'ye göre; gözle görülemeyen ve bedeni idare eden bir latifedir.¹⁷

Görüldüğü üzere nefis kelimesinin lûgat manaları bu şekildedir. Bazı âlimler nefsin yerinin “iki kaşın ortası”¹⁸ olduğunu ifade ederler.

2.2 Kuran'da Nefs Kavramı

Kuran'da nefis kavramı, çeşitli anlamlara gelebilecek şekilde 296 yerde¹⁹ kullanılmıştır. Bu konuda bir çalışma²⁰ yapan Ahmet Ögke, Kuran'da geçen nefis kelimesinin anlamlarını şöyle sıralar:

1. Allah hakkında kullanılır: (Taha, 41; Maide, 116; En'am, 12-54; Al-i İmran, 28-30)
2. Putperestlerin sözde bazı ilahları hakkında kullanılır: (Nur, 3; Rad, 16)

¹³ Kusta b. Luka el-Yunani, (2009). *Ruh ve Nefs Arasındaki Fark Hakkında*, (Çev. İbrahim Halil Üçer) M. Üni. İ. F. Dergisi, S:36, s.202

¹⁴ Uysal, Enver, (2004). *Kindî ve Fârâbî'de Akıl ve Nefs Kavramlarının Ahlakî İçeriği*, Uludağ Üni. İ. F. Dergisi, C: 13 S:2 s.151

¹⁵ Saruhan, Müfit Selim, (2005). *İbn Kemmüne ve Nefs Hakkındaki Görüşleri*, Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi, Y: 6, S: 15, s.293

¹⁶ Memiş, İbrahim, (2007). *İbn-i Rüşd Felsefesinde Kavramsal Olarak Nefs ve Akıl*, Bakü Devlet Üni. İ. F. İlmî Mecmuası, S: 7 Mart, s.128

¹⁷ Soysaldı, İhsan, (2007). *Mevlana'nın Mesnevisinde Nefs Kavramı*, Uluslararası Mevlâna ve Mevlevîlik Sempozyumu Bildirileri-1 26-28 Ekim Şanlıurfa, s.163

¹⁸ Ildırar Mehmet, (2010). *Tasavvuf ve Nefs Terbiyesi*, Semerkand Yay. s.25

¹⁹ Bazı kaynaklarda toplam 298 olarak geçmektedir. Nefs, Kuran'da bütün formlarıyla 298 defa kullanılmaktadır. Bunların içinde (teneffese) (Tekvir 81/18) ve (yetenâfesu) (Mutaffifin 83/26) şeklinde iki tane fiil ve bir de (mütenâfis) (Mutaffifin 83/26) formunda ism-i fail bulunmaktadır. Geriye kalan 295 kullanım, nefsin ya (nefs) şeklinde tekil ismi ya da (enfüs) şeklinde çoğul isminden müteşekkildir. Bu kelimenin bir diğer çoğul sıygısı olan nüfus ise sadece iki yerde (Tekvir 81/7; İsra 17/25) kullanılmıştır. B.k.z İbiş, Fatih, (2012). *Kur'an Bağlamında Nefs Olgusu ve İnsanın Teo-Ontolojik Yapısı Üzerine Bir Deneme*, Toplum Bilimleri Dergisi, Temmuz S: 6, s.239

²⁰ Ögke, Ahmet, (1997). *Kuran'da Nefs Kavramı*, İnsan Yay. s.122

3. Ruh manasında kullanılır. Kuran'da en çok insan ruhunu ifade eden anlamda kullanılmıştır.

4. Kalp, gönül, iç dünya vb. anlamlarda kullanılır: (Bakara, 87-109-130-235; Neml, 14; Al-i İmran, 154; Yusuf, 77; Hud, 31; Taha, 67; Mücadele, 8; Secde, 17; Nisa, 113; İsra, 7; Araf, 205; Enbiya, 64; Enam, 158)

5. İnsan bedeni manasında kullanılır: (Yusuf, 26-30-32-51; Al-i İmran, 61-145-185; Enbiya, 35; Ankebut, 57; Enam, 151; İsra, 33; Bakara, 240; Nahl, 7; Kehf, 6-28; Kasas, 19; Secde, 27; Ahzab, 50; Zariyat, 20-21; Hadid, 22)

6. Bedenle birlikte olan ruh anlamında kullanılır: (Nahl, 111; Hud, 105; İnfitar, 5-19; Tekvir, 7-14; Enbiya, 47; Yasin, 54; Al-i İmran, 25-151; Zümer, 42-70; Azhab, 66; Bakara, 48-123-286; Şems, 7; Maide, 25-105; Enam, 130-152; Araf, 188; Yunus, 23-30-44-49-54; Rad, 11-42; İsra, 7; Taha, 15; Ankebut, 6; Mümin, 17; Casiye, 15; Necm, 32)

7. Kötülüğü emredici, kötülüğün kaynağı anlamında kullanılır: (Yusuf, 18-53; Taha, 96; Maide, 30; İbrahim, 22; Zümer, 56; Kaf, 16; Haşr, 9; Naziat, 40; Bakara, 130; Necm, 23)

8. İnsan, melek, cin, hayvan veya bitki için zat, kimse, kendi, kişi, şahıs vb. anlamında kullanılır: (Bakara, 48-123; Lokman, 28-34; Müddesir, 38)

9. Tür, cins anlamında kullanılır: (Tevbe, 128; Rum, 28; Araf, 189; Nahl, 72; Şura, 11)

10. Akıl anlamında kullanılır: (Enam, 60)

11. Cezalandırma anlamında kullanılır: (Al-i İmran, 28-30)

12. Gayb anlamında kullanılır: (Maide, 116) 300'e yakın yerde geçen nefsin anlamları Kuran'da bu şekilde yer almaktadır.²¹

2.3 Hadislerde Nefs Kavramı

İslam'da nefis olumsuz bir kavram olarak bilindiği için başta tasavvuf olmak üzere çeşitli düşünce ve inanışlara da olumsuz manaları ihtiva eden bir kavram olarak sirayet etmiştir. Nefsin hadislerdeki kullanımına baktığımız zaman, tamamen olumsuz bir yapı olarak karşımıza çıkar. Çoğu zaman yenilmesi, terbiye edilmesi, kontrol edilmesi yönünde Hz. Peygamber'in ifadeleri vardır. Ahmet Yıldırım, tasavvuftaki bazı

²¹ A.g.e Öğke, (1997). s.23-42 Nefs kelimesinin kullanımı ile ilgili şu kaynaklara da bakılabilir: A.g.e Müderris Mehmet Ali Ayni, (1930). s.46-52 A.g.e Regis Blachere, (1982). s.189-196

unsurların hadislerdeki karşılıkları üzerine bir çalışma²² yapmıştır. Burada tespit edilen nefis ile ilgili dokuz hadis bulunmaktadır. Hadislerde nefis şöyle geçmektedir:

1. “Mücahit, Allah’a itaat hususunda nefsi ile cihat eden kimsedir.”
2. Hz. Peygamber “Küçük cihattan büyük cihada dönmüş bulunmaktayız”, deyince, Ey Allah’ın Resulü! Büyük cihat nedir? diye sorulunca: “Dikkat edin, o nefis mücahededir” diye buyurmuştur.
3. “Düşmanlarının arasında en azılı olan düşmanın, iki yanın arasında ve içinde bulunan nefisidir.”
4. “Nefsini kötöleyen, kınayan kişiye ne mutlu!”
5. “Nefsini bilen Rabbini bilir.”
6. “Ümmetimin hakkında endişe ettiğim hususların en korkuncu hevâ ve hevese uymak ve tûl-i emeldir. Nefsin arzularına uymak insanı hak yoldan sapıtır. Tûl-i emel ise âhireti unutturur.”
7. “Allah’ım beni göz açıp kapayıncaya kadar, hatta ondan daha da kısa bir süre bile olsa nefsime bırakma.”
8. “Allah’ım! Nefsime takvâ duygusunu ver. Onun sâhibi ve mâliki sensin. Onu (gaflet ve isyandan) temizle. Onu temizleyenlerin en hayırlısı sensin.”
9. “Nefsine düşman ol. Bil ki o bana düşmanlığa kalkışmıştır.”

Hadis olarak verilen bazı sözlerin hadis olup olmadığı konusunda tartışmalar vardır. Nefs hakkındaki hadisler elbette bu kadarla sınırlı değildir. Nefs, görüldüğü üzere ıstılah manası ile ele alınmış olup daima kötülük ile ilişkilendirilmiştir.²³ Nefs, tasavvuf kültürüne de bu şekilde aksetmiştir. İnsanı Allah’tan uzaklaştıran en büyük düşman nefistir ve ona mutlak surette uyulmaması gerekir.

2.4 Tasavvufta Nefs Kavramı

Kuşeyri’ye göre; sûfiler nefis sözünü kullandıkları zaman bu kelime ile ne bir şeyin varlığını (vücûd), ne de vaz olunmuş kalıbı (cismi) kastederler, onların nefis kelimesinden muradı, kulun kötü ve illetli vasıfları ile yerilen ve zemm edilen huy ve fiilleridir.²⁴ Nefs, insanın hakikati olup, gazap ve şehvet kuvvelerini bünyesinde cem

²² Yıldırım, Ahmet, (2000). *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay. s.226-232

²³ A.g.e Yıldırım, (2000). s.226-231

²⁴ Abdülkerim Kuşeyri, (2014) *Kuşeyri Risalesi*, (Çev: Süleyman Uludağ), Dergâh Yay. s.229

eden, kötü huyların kaynağı olan ve bedene yerleştirilen bir sır, latifedir. Nefsin, kötülüğü emreden özelliği olduğu için, sûfilerin nezdinde nefse karşı koymak, onunla mücadele etmek ibadetin başı olarak görülür.²⁵ Nefsin “kötü” olduğu hükmü, Kuran ve hadis ve sünnet göz önünde tutularak verilmiştir. Nefsin menfi huy ve sıfatlarına “ahkâmu’n-nefs” adı verilir. Örneğin; haset, böbürlenme, sabırsızlık, kin, geçimsizlik, öfke, zorluklara karşı bî-tahammül olma, gazap vs. nefsin ahkâmı arasındadır. Nefsin ahkâmının en korkuncu; kendi arzusuna uygun düşen şeye güzel demesi ve istediği her şeyi gerçekleştirme hakkına sahip olduğu vehmini taşımasıdır. Aslında bu zann, bir nevi gizli şıktır²⁶

İlk sûfiler nefsin maddî olduğunu düşünmüşlerdir. Nefsi, duyu organlarıyla idrak edilebilecek nitelikte, somut ve cismânî bir varlık olarak tanıtmışlardır. Tasavvufun henüz daha sistemli hale gelmediği Zühd döneminde yaşamış olan sûfiler bizzat nefsi; div, tilki, eşek, köpek, akrep, yılan, fare ve kadın, gibi değişik maddî ve cismânî varlıklar olarak gördüklerini, onunla savaştıklarını hatta onunla söyleştiklerini ifade ederler.²⁷

Tasavvuf yolcusunun manevî eğitimindeki terakkisi, ilk olarak bâtınî latifeleri bilmesine, bunların birbirleriyle olan münasebetlerini idrak etmesine ve aralarında kuracağı dengeye bağlıdır. Bu minvalde karşısına çıkan ilk latife nefistir.²⁸ Tasavvuf erbâbına göre; seyr-i sülûk işinin başlangıcı, insanın nefsini yok edip, Allah’ın zatıyla bâkî kalmak için çalışmasına, gayretine bağlıdır.²⁹

Nefs, tasavvufta tıkayıcı, yıkıcı bir yapıya sahiptir, zira vahdetin en büyük engeli nefis denen şeydir. Salikin bütün gayesi; nefsi terbiye ve tasfiye üzerine inşa edilmiştir. Zühd hayatı yaşamayı esas alan ilk ve zahid ve abidler, Hakk’a vasıl olan güzergâh üzerinde kendilerine en büyük handikap olarak şeytanı ve süflî nefsi görmüşlerdir. Nefsi tarif ederlerken ondan, “insanın içindeki düşman/şeytan” şeklinde söz etmişlerdir. Dikkatlerini sadece nefis üzerinde yoğunlaştıran sûfilere göre; şerre ve günaha her daim

²⁵ Kurt, Hüseyin, (2006). *Mehmed Elif Efendi’ye Göre Nefsin Mahiyeti ve Özellikleri*, Harran Üni. İ. F. Dergisi, Y:11, S:15. s.106-107

²⁶ Öztürk, Yaşar Nuri, (1993). *Kuran ve Sünnete Göre Tasavvuf*, Yeni Boyut Yay. s.98

²⁷ A.g.e Ögke, (1997) s.52

²⁸ Tek, Abdurrezzak, (2008). *Tasavvufi Mertebeler*, Hâce Abdullah el-Ensârî el Herevî Örneği, Emin Yay. s.33

²⁹ A.g.e. Kâşânî, (2015). s.558

meyilli olan zelil nefis, ibadetten, hayır ve hasenattan ısrarla uzak durur. Bu sebeplerden ötürü, zühd hayatında daima nefse muhalif olmak ve onunla asla sulh etmemek esas alınmış, Hakk’a ve felaha erişmek için onu mağlup etmenin gereğine inanılmıştır.³⁰

Rüveyim’e göre: tasavvuf, Hakk’ın murad ettiği biçimde nefsi Hakk’a yâr etmektir.³¹ Şeyh Nûri de tasavvufu “nefse ait hazzları terkten ibâret” olarak görür.³² Pendnâme-i Zarîfî de tasavvufun tarifi yapılırken bir beyitte tasavvufun özü şöyle ifade edilmiştir:

Tasavvuf nefsinî fehm eylemektir

Koyup bâtil sözü hak söylemektir (Pend-nâme-i Zarîfî, b.19)

Mutasavvıfların indinde; nefis insanın putudur. Allah’a ulaşmak isteyen bu nefis putunu devirmesi gerekir. Nefis, tavus gibi hodbin, nergis gibi kendine hayran, Harpagon gibi bencil, firavun gibi kibirlidir. Topraktan yaratıldığı için zayıf, balçıktan olduğu için şehvetli, mayası çamurdan olması nedeniyle cimri, pişmiş topraktan olduğu için cahildir. Sufilere göre; nefsin tabiatında vahşilik, hayvanlık, canavarlık, yırtıcılık, şeytanlık ve ilahlık vardır.³³

2.5 Batılı Bazı Psikologlarda Nefs Kavramı

Batılı bazı psikologlar insanın mahiyetini tam olarak anlayabilmek için nefis üzerinde de bazı çalışmalarda bulunmuşlardır. Freud’un yapısal kuramını dikkate alan Mustafa Merter’e göre; bir buzdağına benzetilen psişe, yani nefis; ego, süperego ve id yapılarının toplamıdır.³⁴ Freud’un “id” kavramı, tasavvuf erbabının beyan ettiği nefis kavramıdır. Bu yapı, insanın içinde taşıdığı düşmanıdır.³⁵

Jung; “Psikoloji ve Din” adlı eserinde nefis kelimesi yerine self (kendi) kelimesini kullandığını ifade etmektedir: “Ben, kişinin bütünlüğünü, diğer bir deyimle

³⁰ Uludağ, Süleyman, (2006). *Nefs*, D. İ. A. C: 32, s.527

³¹ Yılmaz, Hasan Kamil ve Gündüz, İrfan, (1993). *Sühreverdi, Tasavvufun Esasları*, Erkam Yay. s.69

³² A.g.e Yılmaz ve Gündüz, (1993) s.159

³³ Çelik, İsa, (2014). *Tasavvufi Düşüncede Nefis Kavramı*, II. Uluslararası Şeyh Şaban-ı Veli Sempozyumu, Bildirileri. s.42-43

³⁴ Merter, Mustafa, (2014). *Nefs Psikolojisi ve Rüyaların Dili*, Kaknüs Yay. s.17

³⁵ Kaval, Musa, (2013). *Mesnevî’deki Nefis Kavramının Freud ve Din Psikolojisi Bağlamında Değerlendirmesi*, Akademik Bakış Dergisi, S: 36 s.7

bilinçli ve bilinçdışı varlığının toplamından oluşan bütünü tanımlamak amacıyla “nefis, öz“ (self) terimini kullanıyorum.”³⁶ Jung psikolojisinde arketipler vardır. Nefs, burada self yani benlik arketipidir. Benlik arketipi Gökeri’nin ifadesiyle; Her şeyin bağlı olduğu, her şeyi düzenleyen ve kendisi de bir enerji kaynağı olan, kişiliğin ve ruhsal bütünlüğün merkezci noktasıdır.³⁷ Tıpkı nefsini bilen Rabbini bilir kelimandaki gibi insan içindeki bu ruhsal bütünlüğün merkezci noktasını idrak ettiği, tanıdığı zaman varlığın özünü de anlamaya başlayacak ve ona ulaşmak için bir yolculuğa (seyr-i süluk) başlayacaktır. Bu noktaya ulaşmak için Jung’un gölge arketipler dediği mutasavvıfların masiva ve nefis dediği birtakım olumsuz engeller ortaya çıkacaktır.

Jung psikolojisinde nefsi daha dar ele aldığımızda onun bir “gölge arketip” ve “anima” olduğunu söyleyebiliriz Gölge, insanın içindeki öteki olan karanlık yüzüdür. Anima ise; insanın dişil yönüdür. Nefs de müennes bir kelime olduğundan buna daha yakındır. Gölge unsurunun dişil olması çeşitli anlatılarda da görülmektedir. Ruhsal bütünlüğün sağlanması için bütün arketiplerin uyum içinde olması gerekir. Jung’un “yüce birey arketipi” tasavvuftaki insan-ı kâmile tekabül eder.

Jung psikolojisi ile tasavvuf arasında bir paralellik olduğunu belirtmemiz gerekir. Kahramanın erginleşme macerası ile kâmil insan olma yolunda, bir mürşide intisap etmiş müridin hikâyesi aslında benzerdir. Kahramanların arketipleriyle bütünleşmesi gibi mürid de mürşidine intisap ettiği müddetçe kâmil mertebesine erişir. Mürid mürşidde, anlam örüntülerini sağlayan ve müridin gelişen kişiliğinin olgunlaşmasına rehberlik eden nefis (kendilik; self) arketipinin yansımasını tecrübe eder.³⁸ Kahramanın; “ayrılma”, “erginleşme” ve “dönüş” aşamalarından geçmesi gerekir. Müridin de “şeriat”, “tarikât” “hakikat” gibi aşması gereken basamakları vardır. Her ikisinde de bu merhaleler nefsin arınmasıyla son bulur. Kahraman, erginleşme sürecinde balinanın karnında yeniden doğmak üzere manevi bir ölüm yaşaması, tasavvufta yer alan “ölmeden evvel ölme” temi ile örtüşmektedir.³⁹ Tasavvuftaki “insan-

³⁶ Jung, C. G. (1998). *Psikoloji ve Din*, (Çev: Raziye Karabey) Okyanus Yay. s.88

³⁷ Gökeri, İ. A. (1979). *Arketiplere Dayanan Yeni Bir İnceleme Yönteminin Tanıtılarak İngiliz ve Türk Edebiyatında Bazı Romans ve Epik Niteliğinde Yapıtlara Uygulanması*, Dr. Tezi, Ankara Üni. s. 183.

³⁸ Spiegelman, M. J, Pir Vilayet İnalet Han, Fernandez, Tasnim. (Editör) (1994), *Jung Psikolojisi ve Tasavvuf* (Çev: Kemal Yazıcı – Ramazan Kutlu) İnsan Yay. s.61

³⁹ Kayaokay, İlyas, (2014). *Fuzûlî’nin Leyla ile Mecnûn Mesnevisinin Arketipsel Sembolizm Bağlamında Çözümlemesi*, Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Y: 2 S: 7 s.339

ı kamil” ile Maslow'un ihtiyaçlar hiyerarşisi teorisindeki “kendini gerçekleştirmiş” insanın özelliklerinin birbirleriyle uyuşmakta olduğu görölmektedir.⁴⁰ Nefsin her mertebesi, Maslow’un piramidindeki her bir kata tekabül etmektedir.

2.6 Klasik Türk Şiirinde Nefs

Klasik Türk Edebiyatı her ne kadar sosyal hayattan uzak, aşk ve sevgi edebiyatı olarak bilinse de bu edebiyatı içine kapanmış, toplumdan uzak bir edebiyat olarak görmek eksik bir değerlendirme olur. Divan edebiyatının mayasını İslam kültürü teşkil etse de biliyoruz ki kökü Sümer mitlerine kadar uzanan bir kaynağı sahiptir. İçerisinde her kültürden izler taşımaktadır.

Tasavvuf konusu, divan edebiyatında bazen amaç bazen araç olarak kabul görmüş önemli bir kaynaktır. Tasavvufun özünü teşkil eden nefis de çeşitli yönleri ile ele alınmış özel bir kavramdır. Nasıl ki filozoflar, mutasavvıflar nefis hakkında müstakil olarak mensur risaleler, çalışmalar yapmışsa divan şairleri de tıpkı onlar gibi nefis hakkındaki düşüncelerini nazım yoluyla dile getirmişlerdir.

Divan şiirinde işlenen nefis kavramıyla mutasavvıf ve mütefekkirlerin ele aldığı nefis kavramı büyük oranda örtüşmektedir. Ancak divan şairlerinde nefis hakkındaki düşünceler, nazımla ifade edilmiş olup müstakil olarak bu bahse ayrılmış değildir. Sadece beyit ve mısralara serpiştirilmiştir.

Ele alınan nefis konusu çok teferruatlı bir mevzudur. Çalışmamızda kapsamın dışına çıkmamak, konuyu dağıtmamak için yalnızca nefis kavramının geçtiğı beyitler / bendler / mısralar değerlendirmeye alınmıştır. Böyle bir tasarrufta bulunmamızın nedeni; soyut bir kavram olan nefsin daha net anlaşılması içindir. Divan şiirinde içerisinde nefis kelimesi zikredilmeden de nefsi anlatan beyitler, manzumeler mevcuttur. Bunları da değerlendirmeye almak çalışmanın sınırlarını çok aşacaktı. Zaten yüzlerce şairin eseri taranarak ortaya konulduğu için o tarz beyitlerdeki hususlar da çalışmada işlenmiştir.

⁴⁰ Kuşat, Ali, (2002). *Nefis Mertebelerine Psikolojik Bir Yaklaşım*, Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi, Y: 3 S: 9 s.121-122

BİRİNCİ BÖLÜM

1. KLASİK TÜRK ŞİİRİNDE NEFSİN ÖZELLİKLERİ MERTEBELERİ VE KUVVELERİ

1.1 NEFSİN ÖZELLİKLERİ / SIFATLARI

Nefs, genel anlamda menfî nitelikleri olan bir kavram olarak bilinir. Bundan dolayı daima reddedilmiş bir unsur olarak kabul görür. Sürekli hakarete uğrar, lanetlenir, bütün kötülüklerin müsebbibi olarak dışlanır. Nefs, her ne kadar kötü sıfat ve özelliklere sahip olursa olsun nefse karşı hakaretin belirli bir ölçüsü olduğunu Hz. Peygamber, bir hadisinde şöyle ifade eder: “Nefsim murdar ve pis oldu demeyin, nefsim yaramaz oldu, fenalaştı deyiniz.”⁴¹ Nefsi bir kömüre benzetebiliriz. Kömür karadır, ancak basınca maruz kalırsa elmasa dönüşür. Nefs de öyledir, ona baskı uygulasak, kontrol altında tutarsak ulvî bir cevhere dönüşebilir. Hz. Peygamber, üç şeyin öldürücü ve kötü haslet olduğunu ümmetine öğütler. Bunlar; cimrilik, hod-binlik ve hevâ-yı nefse itaat etmektir. Masiyetler, nefse uyulduğu için teşekkül eder. Nefs, bireyi cehenneme kadar sürükler. Hz. Ömer; “nefsi gemleyiniz, şüphesiz nefis, insanı günaha sevk eden bir casustur” der. Hz. Lokman oğluna nefis hususunda şöyle nasihatte bulunur: “Ey oğul, seni sakındırdığım ilk şey kendi nefsidir. Unutma ki her nefsin bir arzusu, bir nefsanî hevası mevcuttur. Eğer ki sen nefsin taleplerini yerine getirirsen azar ve daha farklı şeyler senden ister. Çakmak taşında ateşin gizlenmesi misali nefsanî arzular da kalpte hafidir. Çakılırsa parlayıverir, kendi haline bırakılırsa gizlenir.”⁴² Nefs, yalnızca İslam inancında değil bütün ilahî ve ilahî olmayan dinlerde de olumsuzdur.

Tasavvufa göre nefis, vücut kalesinde gizlenerek buradaki tahtından insana hükmetmeye çalışır. Onu zapt için vücut kalesini daima yıpratmak gerekir. Bilinmelidir ki insanın içindeki nefis, dış dünyadaki en azılı ve güçlü hasımdan daha beter derecede korkunçtur.⁴³ Divan şairleri de daima nefsi kötü olan ne varsa onunla birlikte zikretmişlerdir. Şairlerin nefis kelimesinden anladığı, emmare derecesindeki nefistir. Nefsin salt kötü özellik ve sıfatlara sahip olmadığı divan şairlerinin malumudur. Şayet böyle olmasaydı nefsin diğer mertebelerinden hiç söz edilmezdi. Nefsin genel anlamda sıfat ve özellikleri şu şekilde karşımıza çıkar:

⁴¹ Müslim, İman, 178.

⁴² Gazali, (1987). *İlahi Nizam*, (Çev: Yaman Arıkan) Uyanış Yay. s.507

⁴³ Sarıms, İbrahim, (2014). *Teorik ve Pratik Açından Tasavvuf ve İslam*, Ekin Yay. s.90

1.1.1 Kötülüğün Kaynağıdır

Kötü, insana endişe ve korku veren; acı, rahatsızlık ve zarar verici şey olarak tarif edilir. Bu mefhumla; Ahlakî yönden iyinin karşısında yer alan, yanlış veya reddedilen şey, ideallere ve hedeflere, mutluluğa ulaşmayı engelleyen durum gibi manalar da kastedilir.⁴⁴ Kötülüğü emretmek; nefsin tabiatı gereğidir. Bu yönüyle ilahî emirlerin göz ardı edilmiş merkezi, kötülüklerin kaynağıdır. Onun bu temel özelliği bundan sonra verilecek tüm özelliklerinin de temelini teşkil eder.⁴⁵

Nefsin kötülüğü emreden bir özelliğinin olduğu, kötülüklerin sebebinin nefis olduğu, Kuran’da net bir şekilde ifade edilir: “Muhakkak ki nefis, şerri, kötülüğü sui olanı emreder.”⁴⁶ Nefsin özelliklerinden biri olan “vesvese” ayet-i kerime de şöyle geçer: “Andolsun ki biz insanı yarattık ve nefsinin ne vesveseleri ona vereceğini biliriz.”⁴⁷

Ebu Hüreyre’in rivayetine göre Hz Peygamber şu duayı tavsiye etmiştir: “Allah’ım! Şeytanın şirk ve ifsadından, nefsin şerrinden yalnızca sana sığınırım.”⁴⁸ Peygamberin, nefsin şerlerinden Allah’a sığınması, nefsin ne denli korkunç bir kötülüğe sahip olduğunu göstermektedir. Hasan Hilmi Dağıstanî, nefsin insana yapmış olduğu kötülükleri anlatmak için Bısr-i Hafî’nin şu sözünü nakletmektedir: “Altmış tane azgın, kudurmuş şeytan, bir kötü arkadaşın bir anda yaptığı fitneyi yapamaz. Altmış tane kötü arkadaş da nefsin bir anda yaptığı fesatlığı yapamaz.”⁴⁹ Kötülüğe meyletmiş bir nefis, her zaman insan için şeytandan daha beter bir düşmandır. Tıynet-i icabı, sürekli batıl ve içi boş şeylere yönelir. Ömrünü gaflet içinde tamamlamak ister. Garîkî’ye göre nefis, insanı birlikten uzaklaştırarak onu kesret yani çokluk içinde bırakır. Bu “ikilik” “korku”nun hâkim olmasına neden olur. İnsan, güven duygusunu kaybedince fenalık besleyen kötü nefis, insanı vesveseye düşürerek fitnelik çıkarır:

⁴⁴ Yener, Öztürk, (2003). *Kelami Açıdan “Hasenenin/ İyiligin Allah’tan, Seyyienin/ Kötülüğün Nefisten” Olduğunu Bildiren Ayetin Yorumu*, Ekev Akademi Dergisi Y: 7 S: 16, s.132

⁴⁵ Erginli, Zafer, (2001). *İlk Sâfîlerde Nefis Kavramı, Haris Muhasibi Örneği*, Dr. Tezi, Uludağ Üni. Bursa, s.81

⁴⁶ Yusuf, 53

⁴⁷ Kaf, 16

⁴⁸ Sünen-i Ebu Davud Terceme ve Şerhi, 5067

⁴⁹ Gül, Halim, (2016). *Nakşî-Halidî Şeyhi Hasan Hilmi Dağıstanî’nin Hayatı, Eserleri ve Nefs ile İlgili Görüşleri*, İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, C: 5 S: 1, s.130

Bu kesretle endîşe gâlib olur

Ki vesvâs virür sana nefs-i bed (Garîkî Divanı, G.202/5)

Manisalı Câmî, iman ve İslamiyet'ten ayrılığı, bir karanlık olarak addeder. İslam ise bir nurdur. Ondan ne denli uzaklaşırsa insan, ışıktan o kadar mahrum kalır. İnsan, kötü nefsin azgınlığından, şerrinden uzak durduğu müddetçe o nura daha çok yaklaşır:

Emîn eyle dalâlet zulmetinden

Irag it şerr-i nefsün şirretinden (Manisalı Câmî, Muhabbet-nâme, b.69)

İbn Âtâ der ki; “nefs cibiliyeti icabı edepsizdir.”⁵⁰ Handânî de nefs denen şeyde utanmak, arlanmak gibi duyguların olmadığını, bu nedenle her zaman edepsizlik yaptığını söyler. Uğursuz nefsin kötü işlerinden kendisini koruması için kâinatın en büyük koruyucusuna hamd u sena eder. Nefs, çoğu zaman “şûm” kelimesi ile birlikte zikredilir. Bugün kullandığımız “şomluk yapma” deyimindeki şom kelimesinin asıl halidir. Bu kelime “hayırsız kimse, hayırsız şey” anlamındadır. Hayr, şerrin zıttıdır. Nefs, şerli olduğu için onda hayır yoktur. İnsana asla hayır getirmez:

Bu nefs-i bî-hayâmuz her dem eyler bî-hayâlıklar

O şûmun bed-fi' âlinden bizi hıfz eyle iy Hâfız (Handânî Divanı, G.44/3)

Nimetî, bu dünyada insanın başına ne kadar kötü şey geliyorsa hepsinin kaynağının nefsin istekleri olduğunu belirtir. Bu dünyada hep çile çeken insanoğlu nefsine uymanın, Allah'ın emirlerini unutmanın uykusundadır. Artık nefsine karşı gözünü açarak direnişe geçmesi gerekir. Uyku, bir nevi pasiflik demektir. Nefs, insanı pasifleştirmek için uykuyu kullanır. Şair burada gaflet uykusu diyerek bunu biraz saha mecazla soyut hale getirse de gerçek uykunun da nefsin askeri olduğunu söyleyebiliriz. Çok uyumak hem bilimsel anlamda hem dinî-ahlakî manada insana zararlıdır. Hayırsız nefs, bir nevi insanın gözünü kapatarak, ona istediğini rahatlıkla yaptırır. Bu, bir nevi hipnoz halidir:

⁵⁰ A.g.e Kuşeyri (2014). s.239

Cihânda çekdügün hep muktezâ-yı nefs-i şûmundur

Gözün aç hâb-i gafletden uyan hey âdem oğlanı (Nimetî Divanı, K.14/63)

15. asır şairlerinden Niyâzî, Hallac-ı Mansur hakkında kaleme aldığı manzum menâkıb-nâmesinde, can aynasının paslandığını, bu nedenle Hakk'ın oraya tecellî edemediğini, bunun için aynayı parlatmak gerektiğini söyler. Eğer paslı kalırsa oraya kötü nefis yerleşecek ve insanı daha rahat bir şekilde kötü şeylere bulaştıracaktır. Hayırsız nefsin çengi vardır. Şairin bahsettiği çengin esasında iki anlamı vardır. Bunlardan ilki; pençe, ikinci manası ise; müzik âletleri ile ilgilidir. Divan şiirinde bu ikinci manası daha az kullanılır. Her iki anlama gelebilecek şekilde düşünersek; nefsin pençeleri vardır. Zira nefis yırtıcıdır, insanı pençesi arasına alarak kendine yem eder. Ayrıca nefis, insanı eğlence ile kandırarak tuzağına düşürür. Her iki anlam için, şair uyarıda bulunmaktadır:

Çâre kıl cân gözgisi'nün jengine

Düşmeyesin nefs-i şûmun çengine (Niyazî, Mansûr-nâme, b.37)

Küfür, nefsin sıfatlarının başında gelir. Örtmek anlamındaki küfr kökünden türemiştir. İsm-i faili, kâfirdir. Küfre giren kimse üzeri örtülmüş gibidir. Gerçek olanı yalandan ayırt edemez. Müslümanın müslümanlığına, insanın insanlığına engel olan en büyük âfet; küfürdür.⁵¹ Yusuf Garîbî, kötü nefsin kendisine yaptığı kötülüklerden ötürü dert yanar. “Ey kâfir nefis, yeter bana kötü işler yaptığın insaf et. Yarın pişman olmadan önce bugün zarar verecek şeylerden kaçın.” diyerek nefsin, yaptıklarından dolayı hesap gününde pişman olacağını bildirerek onu uyarmaktadır. Nefsin ahirette pişman olması demek onun sadece kötülükten ibaret olmadığını göstermektedir. Zira pişmanlık duygusu bir nebze de olsun imana sahip olduğunu göstermektedir. Nefis, şairin dediği gibi kâfirdir. Zulmet, ilahi nuru kapladığı için onu idrak edememektedir. Nefiste; insaf, merhamet yoktur. Tek bildiği; “sû’-i ‘amel”, yani; suç, günah, kusur işlemektir:

Yeter sû’-i ‘amel ey nefs-i kâfir sen de insâf it

Bu gün eyle hazer yarın peşîmân olmadan evvel (Yusuf Garîbî Divanı, G.195/2)

⁵¹ Kotku, Mehmed Zahid, (2015). *Nefsin Terbiyesi*, Server İletişim Yay. s.33

Edincikli Ravzî, kâfir nefsin eziyetlerine, bin bir türlü zulümlerine dayanarak yine de Hz. Peygamber'in sevgisinden vazgeçmediğini söyler. Nefsine karşı bir diriliş gerçekleştiren şair, kendisini bu âlemde tek görmektedir:

Nefs-i kâfir zecr ü men' idüp iderse bin cefâ
Bir benüm 'âlemde hubb-i Mustafâ'dan geçmeyen (Ravzî Divanı, G.431/2)

Görüldüğü üzere bazı şairler, nefsine kâfir demektedir. Eşref Ali Tânevî, nefse kâfir denilmesini doğru bulmaz. Zira nefis, hakikat itibariyle o kişinin zatıdır.⁵²

1.1.2 Allah'tan Uzaklaştırır

Dünya hayatında insanın önünde yalnızca iki temel seçenek vardır. Kul, ya Hakk'ın emir ve yasaklarını dinleyip ona itaat edecek ya da nefsine ve şeytana ram olacaktır. İnsanın, Hakk'a yani aydınlığa kulak vermesine engel olan her şey nefisten kaynaklanır. Zelil nefsin davranışlarının tamamı şeytandan kaynaklanır.⁵³ Mustafa Manevî, nefsin belki de en kötü özelliğine dikkat çeker. Nefsin insana yaptığı en âdi kötülük insanı Rabbinden uzaklaştırarak onu unutturmasıdır:

Devr idüp ebvâb-i nâsı Hakk'ı nisyân eyledün
Dâ'imâ tugyâna sevk ider seni bu nefis-i zâg (Mustafa Manevî Divanı, ş.39/6)

Aşkî'ye göre; Hakk'ın emirlerinin dışına çıkmak, kişiyi Allah'tan uzaklaştırır. İnsan nefse uyunca fâni ve yararsız işlere güvenerek kendisini aldatır. Böylece insan Allah'a giden yolu kaybeder. Nefs, insanı mağlup ederek onu Allah'ın emirlerinden uzak tutar:

Ger tarîk-i şer'den ol çıkdunsa Hakdan dûrsın
Nefse uyup râhım güm eylemiş magrûrsın (Üsküdarlı Aşkî Divanı, G.370/1)

Belki nefis ü hevâ ide maglûb
Emr-i Hakdan seni ide ırak (Sâfî, Hasbihâl, b.116)

⁵² Tânevî, Ali Eşref, (1995). *Hadislerle Tasavvuf*, (Haz: Zaferullah Dâvûdî ve Ahmed Yıldırım) Umran Yay. s.37

⁵³ A.g.e Yılmaz ve Gündüz, (1993). s.20-21

Alaşehirli Kadı Muhammed'in fetvasına göre; nefis, insanı derde müptela ederek asıl sevgilisinden ayırmayı murat eder. O halde nefsin, şeytandan bir farkı yoktur. Çünkü o da şeytan gibi imana kastetmeye çalışmaktadır:

Nefsüm diler ki derd ile yârinden ayıra
Şeytân gibi gör anı kim îmâne kasd ider (Kadı Muhammed Divanı, G.64/3)

Mustafa Efendi, bir insanın, sahip olduğu kötü nefsinin karşısında dik durması gerektiğini öğütler. Şayet bir kimse, insanın başına dert olan nefsin karşısında eğilecek olursa, dizginlerini kaybeder. Böylece Allah'a tapması gerekirken dünya malına, masivaya tapmaya başlar. Abdullah bin Abbas; nefsin, Allah'tan gayrısına tapanların Tanrısı olduğunu söylemiştir. Nefsin, dizginleri ele alan bir özelliği vardır. Hayırsız, uğursuz nefis karşısında insanın, boynunu büküp ona teslim olmaması gerekir:

Hilâfın tutmaz isen nefs-i şûmun
Seni dünyâ-perest eyler belâdur (Mustafa Efendi, Gülşen-i Pend, b.321)

Ahmedî, bir göğüste iki gönlün bulunamayacağını, kişinin nefsi ile Allah arasında bir tercih yapması gerektiğini, eğer nefse uyulursa Allah'a giden yolun bulunamayacağını söyler:

Bir göğüzde iki gönül olamaz
Nefs uyan kişi Hak'a yol bulmaz (Ahmedî, İskender-nâme, b.2179)

Çuhadar-zâde Şâkir, her cihetten kâfir nefis ve arzu tarafından kuşatıldığını söyler. Bu kuşatma neticesinde insan, Allah yolundan alıkonularak, şeytanın yoluna sevk edilmeye çalışılır. Burada nefsin bir sarmaşık, örümcek misali insanı nasıl çevrelediğini görmekteyiz. Şair, bu işin belirli bir zaman diliminde olmadığını daimi olarak sürüp gittiğini ifade etmektedir:

Aldılar etrâfımı nefis ü hevâ kâfirleri
Sevk ederler râh-ı Şeytâna müdâmâ rûz ü şeb (Şâkir Divanı, K.8/3)

Kadı Muhammed, Ezel meclisinde insan ile Allah arasında geçen ahidleşmeyi hatırlatarak nefisten dolayı şikâyetini dile getirmektedir. Nefs, tıynetindeki kötü hasletlerin gereğini yaparak kendisine zarar vermiştir, Allah'ın karşısında kendisini mahcup etmiştir:

Ezelde yâr ile 'ahdim degildi böyle hidmetler

Halel verdi bana nefsim beni Hakk'dan utandırdı (Kadı Divanı, G.291/4)

“Nefs, gerçekten bir puttur” diyen Gazali’ye göre; nefsin arzularına boyun eğen puta tapıyor, demektir.⁵⁴ Nâbî, nefsin puta taptığını söyler. Bu put-perest nefis, insanın kötülüğü için çaba harcayan bir düşmandır. Sinsi bir yapıya sahip olduğu için, şair, istemeden de olsa nefesine fırsat vermiş, bundan dolayı da üzüntü duymuştur:

İtmişüz gafletle nefis-i büt-peresti terbiye

Düşmen-i bed-hâhe bilmezlikle fırsat virmişüz (Nâbî Divanı, G.294/8)

Süheylî, zulmedici nefsin Allah’tan gayrı her şeye yöneldiğini, lakin pîri Mevlana’nın kapısının toprağı görülünce, nefsin istikametini Allah’a çevirdiğini söyleyerek şeyhinin methinde bulunur:

Mâ-sivâdan geçmedi hergiz dilâ nefis-i zalûm

Olmayınca mazher-i hâk-i der-i Mollâ-yı Rûm (Süheylî Divanı, G.220/1)

1.1.3 Doğru Yoldan Çıkarır

Allah, Hz. Davut’a nefsine uymaması gerektiğini, çünkü nefsin yoldan çıkarıcı bir özelliğinin olduğunu ayetinde bildirmektedir: “Ve nefse tâbî olma! Aksi halde seni, Allah’ın yolundan saptırır.”⁵⁵ Yüce Allah, Kuran-ı Kerim’de pek çok ayetinde nefse uyulup yoldan çıkıldığı takdirde kullarının başına neler geleceğini anlatır. Nefse uymanın elbette bir yaptırımı olacaktır: “Nihayet onların peşinden öyle bir nesil geldi ki, bunlar namazı bıraktılar, nefislerinin arzularına uydular. Bu yüzden ileride

⁵⁴ A.g.e Gazali, (1986). s.36

⁵⁵ Sad, 26

sapıklıklarının cezasını çekecekler.”⁵⁶ Muhammed Lütî, nefesine mağlup olmanın nedenlerinin başında, toplumda Kuran ve sünnete uygun bir hayat tarzının bulunmayışını gösterir. Çünkü ona göre; şeytan nefsin zaaflarını kullanarak insanları hevesleri peşinde koşturmaya ve dinî-ahlakî değerlerine aykırı davrandırmaya çalışmaktadır.⁵⁷ Müdâmî, insanoğlunu değersiz kılan, aldatan, şaşkına çevirenin iki şey olduğunu söyler. Bunlardan biri zulüm edici nefis, diğeri ise lanetlenmiş şeytandır. Şair, kötü nefsin elinde ne yapacağını bilememektedir. Zira hayırsız nefis, insanı doğru yoldan çıkaran bir bozguncudur:

Kılanlar âdem oglun hor ü magbûn

Bu nefis-i zâlim ü şeytân-i mel’ûn

Nidem bilmen bu nefis-i şûm elinden

Çıkarur âdemi togrı yolından (Müdâmî Divanı, Mes.1/747-8)

Âhî’ye göre; bu dünya bir zindan yeridir. Bu zindanın tuzağından kurtuluş mümkün değildir. Bunda şaşılacak bir durum yoktur. Bu karanlık dünyada gece bekçiliği yapan, yol gösteren; şeytan nefistir. Bu nefis gibi bir gece bekçisi varken dünyanın karanlık zindanından kaçıp kurtulmak kolay değildir:

Bulmasa tan mı cihân zindânı bendinden halâs

Ana kim bu şeb-rev-i İblîs-i nefis oldu ‘ases (Âhî Divanı, K.1/7)

Mekkî, nefsi, Rabbine şikâyet eder. Rezil ve alçak nefis Allah’ın yüce makamı dururken utanmadan başka kapılara gitmekte ve beraberinde insanı da götürmektedir:

Gider bu nefis-i rezîl etmeyip hayâ gayra

Dururken istemege bâb-i ‘izzetin yâ Rab (Mekkî Divanı, G.5/3)

Nefis, insanı Hak yolundan çevirmede, sapıtmada o kadar başarılıdır ki Aynî’nin

⁵⁶ Meryem, 59

⁵⁷ Köle, Bekir, (2013). *Alvarlı Muhammed Lütî’nin Hûlasatü’l- Hakayık Adlı Eserinde Nefis Algısı*, Uluslararası Hacı Muhammed Lütî (Alvarlı Efe) Sempozyumu Bildirileri, 25-26 Nisan, Erzurum, s.567

ifadesiyle hakikat yolunda bir rehber varken bile nefs ve şeytan, insanı kandırarak ters istikamete sürükler. Bu rehberler, başta Kuran olmak üzere enbiyalar ve evliyalardır. Rehber aslında önemli bir kavramdır. İnsana her daim bir ol gösterici lazımdır. Bu yolu Batılı psikologların ifade ettiği üzere “kendini gerçekleştirme” yolculuğu olarak düşünürsek nefs burada gölge arketip, rehberler ise bilge arketiptir. Bilgeler olmadan ilerlemek mümkün değildir. Şair burada gölgelerin bilgelerin üzerinde bir güce sahip olduğunu ifade ederek durumun vehametini ortaya koymaktadır:

Var iken rehberimiz râh-i hakîkatde yine

Nefs ü şeytâna uyup râh-i hilâfa saparız (Antepli Aynî Divanı, G.84/3)

Behiştî, nefsi ata benzetir. Atın buradaki benzetme ilgisi bir binek hayvanı olmasından dolayıdır. Bir hadiste de “nefsin binek hayvanı” olarak ifade edildiği görülmektedir. Şaire göre; bu nefs atı doğru istikamete bırakıldığında bile yolundan saparak menzilinden ayrılır. Yoldan sapmak, nefsin fitratında olan bir özelliktir. İçsel bir yolculuk neticesiyle Hakk’a ulaşmak isteyen mürid, herşeyden evvel nefsine dış geçirmesi gerekir. Nefs sahibi insan bir “kırkayaklı” gibidir. Bir masala göre; bir gün bir ormanda yangın çıkar. Bütün hayvanlar kaçarken kırkayaklı bir türlü kaçamaz. Çünkü her bir ayak başka yöne doğru gitmeye çalışır. En sonunda doğru yolu bulamadığı için ölür. İnsan da nefsin dizginlerini tamamen ele almazsa bir “çok başlılık” ortaya çıkar. Bu durum insanın zararına olur:

Semend-i nefsi salsan togrı yola

Mukarrer sapmak ister *saga sola* (Behiştî, Heşt Bihişt, b.742)

Ümmî Sinan, nefsin, Hakk istikametinde ilerlerken kendisine tuzak kurduğunu, böylece şairi yolundan alıkoyduğunu, saptırdığını ifade eder. Rabbine yalvaran şair, nefsin elinde kötü huylar edindiğini söyleyerek, kendisini kurtarması için dua eder:

Nefs *yoluma tuzak* kurar ol *beni yolumdan ırar*

Yâ Rab elinden sen kurtar oldum anun mekkâresi (Ümmî Sinan Divanı, ş.193/5)

Servet, nefis karşısında sert bir tavrın sergilenmesi gerektiğini düşünür. Nefsine karşı gevşek davranan kişi, dizginlerini nefsin eline verir ve böylece Hak yolundan çıkar. Zira bu nefis atının yuları, kişinin isteği doğrultusunda değil, kendi istediği şekilde hareket eder. Anlatılmak istenen durum, seyir halindeki bir otomobilin kontrolünü kaybetmesi sonucu şarampole yuvarlanması gibidir:

Nefse irhâ-yı 'inân eden kişi yoldan çıkar

İhtiyârî sanma etvârın semend-i mülcemin (Servet Divanı, G.100/7)

Şeref Hanım, alçak nefsin hilelerine uyulduğu zaman, insanın layığının; cehennemin en büyük yeri olduğunu söyler. Gerçekten insan, düşeceği bu durumu düşünerek sürekli ağlayıp feryat etmesi gerekir. Nefs, insanı doğru yoldan çıkarmak için bir takım hamleler yapar. Bütün gayesi; insanın Hak yolundan uzaklaşması, cehenneme düşmesi üzerindedir. Şairin nefis kavramından anladığı, bir nevi şeytan ayarında olan bir unsurdur:

Nefs-i habîsine uyup itdin cehennemin

A'lâ yerini câ vü mekân aglamaz mısın (Şeref Hanım Divanı, K.12/14)

Mesihî, Allah'a yalvararak, aciz, zayıf ve güçsüz kaldığını itiraf eder. Bütün bunların müsebbibi olarak nefsi gösterir. Sevgili yolunda kendisini zincirlerin zapt edemediğini söyleyen şairi, nefis kendi tuzağına düşürerek engellemiştir. Çok şer işleyen nefis, sadece bir kıl takarak şairi arkasından sürükler:

Senün yolunda tutmaz beni zencîr

Yeder bir kıl takup bu nefs-i şirrîr (Mesihî Divanı, Mes.1/2)

Nailî-i Kadîm, bir kimsenin nefsine olan teslimiyeti ölçüsünce, İlahî dergâhın inayetinden uzak olacağını söyler. Nefse çok uyulduğu zaman daha da uzaklaşılır, nefse az uyulduğu zaman Allah'ın yardımlarına daha çok nâil olunur. Allah, merhametini tercihini nefisten yana kullananlara elbette daha az gösterecektir. Bu da Allah'ın adil olduğunun delilidir.

Ba'îd olur kişi dergâh-i zü'l-gıyâsından
Hevâ-yı nefesine teslîm ü inkıyâdı kadar (Nailî-i Kadîm Divanı, K.37/9)

1.1.4 İbadetlerden Uzaklaştırır

Gazali, Bayezid-i Bistami'nin nefisten nasıl intikam aldığı ifade ederken nefsin ibadeti engelleyici yönüne de temas etmiştir: “Nefs, bir gece beni, zevkle yaptığım ibadetlerimden alıkoydu. Bunun üzerine ben de ona, tam bir sene su vermemek suretiyle intikamımı aldım.”⁵⁸ İsmail Gürûnî, nefsin elinde mağrur bir şekilde davranan insanın dikkatli olması gerektiğini, zira nefsin insanı kandırarak ibadetlerden uzaklaştıracağını söyler:

Sakın nefsin elinde olma magrûr
‘İbâdetden *seni* eylesün dûr (İsmail Gürûnî Divanı, b.448)

Ümmî Kemal, ibadetin nefsin yapısına ters düştüğünü dolayısıyla da ibadetin nefse ağır geldiğini ifade eder. Nefs ibadeti bile toplumun kendisine itibarı türünden bir lezzet için yapar.⁵⁹ Nefse kolay gelen şeyler ise; fitne ve gûnahtır. Nâbî, kötü nefsin kendisini günaha çok alıştırdığını söyleyerek ibadet etmeye niyet etse bile gücünün yetmeyeceğini belirtir.

Zîra nefse zühed ü tâ’at güç gelür
Lîki fîsk ü ma’siyet genez gelür (Kemâl-i Ümmî Divanı, Mes.1/122)

Niyyet-i tâ’at idersem de elimden gelmez
Oldı nefs-i bedüm ol denlü günâha mu’tâd (Nâbî Divanı, K.2/127)

Şeyhoğlu Yusuf, gece gündüz nefsine uyan insanın, bir müddet sonra ibadetlerden tamamen uzaklaşacağını hatta nefret edeceğini ifade etmektedir:

Uyuban nefsüne leyl ü nehârda
‘İbâdetden *kamu* nefret idersin (Şeyh Baba Yusuf, Mevhûb-ı Mahbûb, b.5197)

⁵⁸ Gazali, (2005). *Esmâül’l-Hüsnâ Şerhi*, (Çev: M. Ferşat), Ferşat Yay. s.169

⁵⁹ A.g.e Erginli, (2001). s.82

1.1.5 Sürekli Günaha Yönlendirir

Nefsin sıfatlarından biri de gururdur. En belirgin tarafı kişiyi günaha sokmasıdır: “-Allah’a karşı takva sahibi ol- denildiği zaman, nefsin gururu onu günahla tutar. Artık ona cehennem yeter ve elbette (o) kötü bir dөşektir.”⁶⁰ Ayetinde de ifade edildiği üzere nefis, Allah’ı bulmada hem bir pusula hem bir jammer (sinyal bozucu) cihazı gibidir. Nefs, heveslerine, arzularına erişmek için hareketli ve aceleci olduğu hâlde, günahlardan kaçınma ve ibadet etme hususunda yorgun ve tehircidir.⁶¹ Ahmet Sûzî, ömrünü nefsinin arzularıyla geçirenlerden olduğunu düşünür. Bu süreçte büyük günahlar işleyen nefis, bir defa bile olsa yaptıklarından dolayı nedamet duymamıştır. Çünkü nefiste utanma duygusu yoktur. İnsanları günaha sevk etmek, onun vazifesidir. Âşık Paşa’nın ifadesiyle nefis; günahı zevk alır:

Hevâ-yı nefis ile geçdi ‘ömürler

Utan bir kez ayâ ey nefis-i fâsık (Ahmed Sûzî Divanı, G.162/2)

Ger günâhdan zevk alır nefis yaglanur

İlla cânun yolu Hak’dan bağlanur (Âşık Paşa, Garibnâme, b.3006)

Fevzî, nefsin kötü huyları kendisine alışkanlık ettiğini, insanları günaha ve suça bulaştıran şeyin lanete uğramış nefis olduğunu söyler. Nefs, tüm kötülüklerin kaynağı ve anasıdır:

Âlûde-i cürm iden anı heb

Nefs-i bed-i pîşe mel’anetdür (Fevzî Divanı, Trc.B.1/5)

Leyla Hanım, suç ve günah işlemekten bıkmayan nefisten ötürü Hz. Peygamber’den yardım istemektedir. Gönül, nefis karşısında çaresiz kalmıştır, kâfir nefsin elinden birinin onu kurtarması gerekmektedir. Aksi halde işlediği günah ve suçlardan ötürü helak olacağını bilmektedir:

⁶⁰ Bakara, 206

⁶¹ Kâşânî, İzzeddin, (2010). *Tasavvufun Ana Esasları, Misbâhu'l-Hidâye ve Miftâhu'l-Kifâye*, (Çev: Hakkı Uygur), Kurtuba Yay. s.87

Şu kâfir nefs elinden *bu dil-i bî-çâreyi* kurtar

Yeter cürm *ii* kabâhatdan usansun yâ Resûlallâh (Leylâ Hanım Divanı, G.106/4)

Said Giray, nefsin bir diğer özelliği olan inatçılığına vurgu yapar. Nefs, inatçıdır, insanın peşini asla bırakmaz, ısrarcıdır. İnatçı nefs, vesveseye düşürerek insanları teşvişe, yani karışık hale getirmeye çalışmaktadır. Kişi nefsin elinde her an günaha boğulmaktadır. Kûtul-Kulûb yazarı Mekki'ye göre; nefsin bağlı olduğu dört tabiattan biri “karışıklık”tır.⁶² Ümmî Kemâl, kötü huylu nefse aldanarak günaha girenlerin elbette cezasız kalmayacağını ifade etmektedir:

Bizi teşvîşe düşürme yiter ey nefs-i ‘anûd

Eyleme gark-i günâh ile bizi gird-âlûd (Said Giray Divanı, G.30/2)

Nefs-i hasîse aldanup itdün günâh öküş

Elbette lâ-cerem görüersin cezâsını (Kemâl-i Ümmî Divanı, G.141/6)

Nigârî, kötü tabiatlı, fesatçı nefsin, sabah akşam ayırt etmeksizin her vakit günah işlediğini söyler. Fakat bu inkârcı nefs yine de “ben ömrümde günah işlemedim” demektedir. Onun bu iddiasını iki yönüyle değerlendirmemiz gerekir. Nefsin bu inkârcı tutumu aslında bir savunmadır, böylece insan kendi kusurlarını görmeyerek “yaptığım günah değildi” der ve daha çok günah işler. Diğer yönüyle nefsin günah işlemesi şöyle olur: Nefsin yaptığı kötülükler onun için günah sayılmaz, bize göre günah olan şeyleri yapmadığı zaman günaha girmiş olur:

Cürm ile seher [ü] şâmı geçer nefs-i habîsin

‘Ömrümde ki bir zerre günâh eylemedim dir (Nigârî Divanı, G.158/5)

Günehkâr, ismiyle müsemma olduğunu, kötü, hayırsız nefsin kendisini günah deryasına boğduğunu söyler. Bunun için Allah’a sürekli yalvarmayı devam ettirmeli ve affı için çok mücadele vermesi gerekmektedir:

⁶² A.g.e Öztürk, (1993) s.96

Çün günâh deryâsına gark itdi *seni* nefs-i şûm
Gâfil *olma* tevbeden cehd eyle istiğfârına (Günehkâr Divanı, G.45/8)

1.1.6 Ötekileştirme

Ötekileşme, öteki olanın iyi yanları dışında insanın benliğini sindiren tarafına yaklaşarak ben/kendi olmaktan uzaklaşıp öteki olanın “kendi” olmayı kısıtlayan zararlı taraflarında aynîleşmektir. Kısacası ötekileşme; kişinin kendi olmaktan vazgeçip başkasında bütünleşmesidir.⁶³ Nefs, insanın içindeki ötekidir ve insanı da ötekileştirir. Ötekileşen insan, ideal insanın aksi özellikler taşır. Örneğin nefs, insanı isyana sürükler. Hüseyin Efendi, bir kimsenin nefsini bildiği takdirde Allah’ı da idrak edeceği hadisini telmih ettikten sonra nefsini bilmeyen kişinin “asi” bir kul olacağını söyler. Asi ve isyankâr insan bir nevi ötekileşmiş insandır:

Kim ki *bildi* nefsini bildi Hak’ı
Bilmeyen nefsini oldur ‘âsî kul (Lâmekânî Hüseyin Efendi Divanı, G.42/8)

Ahmed Mürşidî, mesnevisinde nefs yüzünden Yusuf gibi günahsız nasıl zulüm edildiğini, Züleyha’nın nefse uyup nasıl isyana sürüklendiğini anlatır:

Bî-günâh *idün sana* zulm eyledüm
Nefse *uyup ulu* ‘isyân eyledüm (Ahmed Mürşidî, Yûsuf ü Züleyhâ, b.341)

İsmail Gürûnî, nefsi yol kesen bir haramîye yani hayduta benzetmektedir. Haydut da toplumdan uzak olan, kötü, ötekileşmiş bir kimsedir. Kişinin nefsini bilip Rabbini tanınması, nefsin yağmalanmasına maruz kalmamak için ondan kaçması gerektiğini söyler:

Harâmî *gîbidür* nefsin sakın *yagma* ider seni
Eger kul nefsini bilse bilür ol Rabb-i Rahmânı (İ.Gürûnî Divanı, Mes.1/390)

⁶³ Yalçın, Süleyman Kaan, (2008). *Rusya’da Yaşayan Türklerin Konuşma Dillerinin Yazı Diline Dönüştürülme Süreci ve Ötekileştirme Ekseninde İzlenen Dil Politikaları*, Turkish Studies, Volume: 3/7, s.666

Sehâbî, Hz. İsa'ya yakın iken, asla şeytan nefsin, yolunun haydutu olamayacağını ifade eder. Beyitte aslında Hz. İsa ile şeytan arasında geçen bir olaya telmih de vardır. Şeytan, Hz. İsa'yı yolda görüp onu mukaddes şehre götürür. İsa'yı, mabedin kulesi üzerine çıkarıp ona der ki; “eğer sen Allah'ın gerçekten oğluysan aşağı at kendini, zira o meleklerine senin için emir verecek ve onlar da sana bir zarar gelmemesi için seni elleri üzerinde taşıyacaktırlar.” Hz. İsa da bunun üzerine şeytana “sen Allah'ı denemeyeceksin” demiştir.

Rûhu'l-kudûs benümle Sehâbî karîn iken

Hâşâ ki dîv-i nefis ü hevâ ola reh-zenüm (Sehâbî Divanı, G.250/6)

1.1.7 Zâlim ve Helak Edicidir

Zâlim, zulmeden demektir. Nefs, insana eziyet, işkence ettiği için zâlim olarak bilinir. Zâlim nefse karşı koymak bütün ibadetlerin en değerlisi olarak görülür. Nefse uymak, insanı helâk eder. Kurtuluş ise ona muhalefet etmektedir.⁶⁴ Ahmed-i Rıdvân, kâfir olan nefsin elinden daima zulüm gördüğünü söyler. Hayatında bir an bile olsa nefis tarafından olumlu bir davranış görmemiştir. Nefsin işi küfürdür, küfre düşenin sonu bellidir. Zâlimlik dediğimiz şey ötekileşmiş kimsenin işidir. Zâlim kişide kötülük iyiliği tamamen örtmüştür.

Nefs-i kâfir-kîş elinden dâd dâd

Kılma*du* 'ömrümde bir dem cânî şâd (Ahmed-i Rıdvân, Rıdvâniyye, b.217)

Erzurumlu Zihnî, Peygamberin sünnetine uyarak, serseri bir halde olmamanın gerektiğini hatırlatır. Çünkü başıboş bir halde olmak nefis için iyi bir fırsattır. Bu yağmacı nefis ilk fırsatta insana saldırarak onun imanını talan eder:

Tut sünnet-i peygam-beri Zihnî dolanma serseri

Nefs ü hevâ gâretgeri eyler seni tâlân yeter (Erzurumlu Zihnî Divanı, G.71/5)

Vahyî, kötü nefsin insanı rezil etmek çeşitli hazırlıklarda bulunduğunu söyler.

⁶⁴ Çelikoğlu, Şahver, (2010). *Nefs Tezkiyesi*, Marifet Yay. s.15

Nefsin isteklerinin ordusu, onu helak etmek için her zaman pusuda bekler vaziyettedir:

Teşmîr-i sâk ider beni tafzîha nefs-i şûm

Cünd-*i* hevâ helâküm için der-kemîndür (Vahyî Divanı, K.8/45)

Eşref Paşa, nefsi, elinde kılıç olan bir zâlîme benzetmektedir; “Ey gönül, yüzlerce kez eyvahlar olsun! O fitne çıkarıcı, rezil, mayası bozuk nefs beni zulüm kılıcıyla pek çok kere kırdı.” diyerek nefsin insana ettiği eziyetin bir haddi olmadığını belirtir:

Sad füsûs ey gönül ol nefs-i le’îm-*i* fettân

Eyledi pek beni rencîde-i tîg-*i* ‘udvân (Eşref Paşa Divanı, K.3/1)

Said Giray, işlediği suçtan dolayı yüzü kara olduğunu, mahvolduğunu inkâr etmemektedir. Çünkü kendisini nefsin eli bırakarak ondan çok zulüm görmüştür:

İtmem inkâr siyeh-rûy-i tebeh-kârum ben

Nefs-i şûmum bana zulm eyledi feryâd ü figân (Said Giray Divanı, K.2/51)

Günehkâr, nefsin bir işgalci güç olduğunu belirtir. Kötülükler şahı nefs, eline geçen bir fırsat ile başa geçince zulmünü esirgemez ve şehre benzeyen insanı yakıp yok eder:

Çün geçdi tahta baht ile şâh oldı nefs-i şûm

Yakdı vü yıkdı zulm ile şehir ü vilâyeti (Günehkâr Divanı, G.67/10)

Revânî, kötü nefsin elinde gördüğü zulümlerden dolayı artık bıkmış, usanmıştır. Nefsin elinden kurtulmak için medet uman şair, bir kısa zaman bile olsa nefsin ona iyi davrandığına şahit olmamıştır:

Bu nefs-*i* şûm elinden dâd ü feryâd

Ki bir lahza anunla olmadum şâd (Revânî, İşretnâme, b.46)

Gelibolulu Âli, nefse uyulduğu takdirde insanı şaşkına çevirip aldatacağını, tıpkı lalenin bağı gibi yakılacağını söyleyerek uyarıda bulunur.

Nefsüne uyma seni magbûn ider

Lâle gibi dîdeni pür-hûn ider (Gelibolulu Âlî Riyâzü's-sâlikîn, b.1402)

1.1.8 Direnci Kırar

Nefsin insan üzerindeki tahribatı büyüktür. Nefs, her daim insanın açığını bularak o koldan saldırır. Nefs, insanın içindeki öteki olduğu için insanı en iyi bilen, zaafalarını en iyi tanıyan da odur. Nefsin direnci kırılmazsa, nefis insanın direncini kırar. Nefsin derdi insanı kendisi gibi zelil etmektir. Taşlıcalı Yahya, “vücudum alçak nefisten dolayı güçsüz, aciz kalmıştır. Bana tesbih, delilik zinciridir.” diyerek nefsin direnç kırıcı özelliğini vurgular.

Vücûdum nefis-i dûnumdan zebûndur

Bana tesbîh zencîr-i cünûn dur (Taşlıcalı Yahya Divanı, Mes.1/25)

Nefs, insanı Rabbi karşısında aciz bırakmak ister. Lebib, namuzsuz, haysiyeti olamayan nefsin bütün kötü işlerin başı olduğunu, insanı ele ayağa düşürdüğünü ifade ederek Allah'ın huzurunda tövbe eder:

Ser-kâri-i nefis-i bî-hamiyyet

Saldı beni pâya tevbe yâ Rab (Lebîb Divanı, Kıt.33/16)

Nâmî, nefsin kendisini günahlara gark ettiğini, günahlarının iki âlemden daha fazla olduğunu pişman bir dille ifade eder. Onu günaha sürükleyen, zavallı ve çaresiz bırakan ise kötü, hayırsız nefistir:

Günâhum iki 'âlemden ziyâde

Beni bu nefis-i şûm itdi fûtâde (Nâmî Divanı, Mes.1/19)

1.1.9 İnsana Tuzak Kurar

Nefs, insanı alt etmek için bir takım tuzaklar kurar. Bu tuzaklar şehvet gibi albenisi olan, insanın hemen aldanabileceği güzel görünen şeylerdir. Klasik Türk

edebiyatında gönül, can kafesinde yer alan bir kuş olarak tasavvur edilir. Nefs ise o kuşu avlamak isteyen bir tuzaktır. Aczî, ecel avcısının onu tuzağa düşürmeden evvel bu yokluk diyarına geçmesi gerektiğini söyler. Yokluk, tasavvufta, en yüce makam demektir. Bu makama erişebilmek için insanın kendi varlığını ortadan kaldırması, yani aradaki engeli kaldırması gerekir. Aczî, bu engelin nefis olduğunu ifade eder.

Gel ey dil murgveş pervâz idüp nefis ü hevâdan gec

Seni sayd itmeden bâz-i ecel dâr-i fenâdan gec (Aczî Divanı, G.33/1)

Gazali, Yahya İbni Muaz’dan nakille insanın “dünyası, şeytanı ve nefsi” gibi üç büyük düşmanının olduğunu ifade eder.⁶⁵ Kadı Muhammed de düşman olan dünyaya aldanıp gönlün ona kaptırılmaması gerektiğini söyler. Çünkü bir diğer düşman olan nefis can kuşunu tuzağına düşürmek için beklemektedir:

Dünyeye aldanma yûri virme *ana* gönlünü sen

Nefs-i ‘adüvv dâmına cân mürğini hem urma sakın (Kadı Divanı, G.220/2)

İsmail Gürûnî, insanın mutluluk bahçesinde zevk içinde eğlenirken farkında olmadan nefsin tuzağına yakalandığını ifade eder. Nefs, insanı en gevşek anında yakalar. Zevk ve eğlence nefis tuzağının en aldatıcı yemidir:

Safâlar ravzasında zevk iderken

Düşürmüş nefsimüz *bizi* duzâga (İsmail Gürûnî Divanı, b.1650)

Nev’î, nefsin tuzağına sadece câhil kimselerin düşmediğini, âlimlerin de bu tuzağa yakalandığını belirtir. Bir bülbüle benzeyen gönül, nefsin arzu isteklerinin bağından dolayı kanatlanıp uçamamaktadır:

Bülbül-i dil bâl açup bâg-i hevesden uçmadın

Kayd-i nefse mübtelâdur câhil ü dâna dirig (Nev’î Divanı, Trk. B.3/17)

⁶⁵ A.g.e Gazali, (1986). s.543

Usûlî de “ey âlemlerin İlahı, gönlüm hasta, bu nefsin tuzakları ile bağlanmış durumdayım. Bu gamlı kulunu mutlu et, nefsin kelepçelerinden, bağlarından beni azat eyle” şeklinde dua eder. Burada nefsin insana tuzak kurduğu ve onu bağladığı vurgulanmaktadır:

Yâ ilâh’il-âlemin dil-hasteyem
Bu kuyûd-*i* nefis *ile* pâ-besteyem

Bende-*i* gam-gînini şâd eylegil
Kayd-i nefsânîden âzâd eylegil (Usûlî, Mi'râciyye, b.110-111)

Yunus Emre, her hikmetli beytinde olduğu gibi burada da insanı uyarır. İnsan gözünü açmalı ve nefis tuzağını fark etmelidir. Daha sonra hakiki dostun meclisine varmalıdır. Bundan daha iyi bir durak yoktur:

Zinhâr gözünü açagör nefis duzagını seçegör
Dost mahfiline geçegör andan yigrek turak nedür (Yunus Emre Divanı, ş.37/5)

1.1.10 İnsanı Esir Eder

Nefs, insanı yönetebilmek için onu tuzağa çektikten sonra yakalayıp esir eder. Esir olan insan onun kölesi olur, her dediğini yapacak duruma gelir. Said Paşa, hikmet dolu bir beytinde nefsin insanı esir etmesi özelliğine değinmektedir. Hapsedici nefsin elinde esir olan insan, ömrünü boş yere tüketmektedir:

Kaldık yedinde nefs-i habîsün esîr olup
Beyhûde ‘ayş ü ‘ömrümüzü eyledik fenâ (Diyarbakırlı Said Divanı, K.2/41)

Nefs, sürekli olarak insanla mücadele halindedir. Hz Peygamber, müminlerin beş düşmana karşı mücadele verdiği söyler. Bunlardan sonuncusu “döğüşen nefistir.”⁶⁶ Ona karşı koymak cihat etmek gerekir. Zira Mihri Hatun’un deyimiyle kötü nefis, insanın boynunu bağlayarak esir etmiş ve onu çeşitli belalara gark etmiştir. Neşâtî Dede,

⁶⁶ Gazali, (1996). *İslâm Ahlâkı*, (Çev: Akif Nuri), Sinan Yay. s. 92

kötü nefsin elinde esir olduğu için kendisini çaresiz hissetmektedir. Sığınılacak tek yeri memduhun kapısıdır:

Boynumuzu bağlamışdur nefs-i şûm
Eylemişdür bizi derde mübtelâ (Mihri Hatun Divanı, Mes.1/333)

Bî-çâre esir-i nefs-i bed-kar
Ya'nî ki kulun Neşâti-i zar (Neşâtî Divanı, K.6/30)

Mekkî de insanı küfre götüren nefsin elinde esir olmuştur. Bu hapis içerisinde nefse isyan ederek onunla mücadeleyi tercih etmektedir. Bu kutlu cihadın sonunda kurtuluşu bulacaktır. Refî'-i Kâlâyî, Mekkî kadar ümit-var değildir. Şair, kötü işler yapan nefsin elinde esirdir ve ondan kurtulmak için yeterince güce sahip değildir. Bundan dolayı gece gündüz imdat diyerek Peygamber'in kendisine yardımcı olmasını temenni etmektedir:

Kâfir-i nefs elinde oldum esîr
Ederim mahbes içre şimdi cihâd (Mekkî Divanı, K.2/40)

Nefs-i bed-kâre esîrim yok halâsa kudretim
Rûz [u] şeb virdim amândır yâ Resûlallâh meded (Refî'-i Kâlâyî Divanı, K.6/5)

Nefs kelimesindeki nun harfi onun zincirinin halkalarıdır. Gülşehrî, kuşların nefis zincirinin elinde esir olduğunu söyler. Bağlı bir halde oldukları için Simurg'a ulaşamamaktadır. Oysa Hüdhüd kuşu daha evvel onları nefse karşı uyarmıştır. Nefs; dost gibi görünen bir düşmandır. Nefs öyle bir cehennemdir ki ne zaman taşsa denizi bir yudum su gibi içmektedir. Nefsin ateşi, koca bir denizi yok etmeye yetecek güçte bir helak edicidir:

Nefs bendine esîrem n'ideyim
Bend ile sîmurga nite gideyim

Hüdhüd eydür nefsüne aldanmağıl
Düşmenîni kendü dostun sanmağıl

Nefs dûzahdur kaçan kim cûş ide

Denizi bir cür'a gibi nûş ide (Gülşehrî, Mantıku't-tayr, b.3171-73-74)

Manisalı Câmî, canın, nefsin isteklerine boyun eğerek onun kulu olduğunu söyler. Nefs, onun boynunu bükerek ayağına demir bir bağ takmış, onu esiri yapmıştır:

Senün cânun hevâ-yı nefsüne kul

Ayagunda demür boynunda meftûl (Manisalı Câmî, Muhabbet-nâme, b.1350)

Fâzıl da kötü nefsin kahredici elinde esir olduğunu ifade ederek Allah'tan işini kolaylaştırmasını, kendisine yardım etmesini talep etmektedir:

Nefs-i şûmın yed-i kahrında esîrim lutf it

Dest-gîr ol bana her kârımı âsân eyle (Bosnalı Fâzıl Divanı, G.268/3)

1.1.11 Zamanı Boşa Harcatır

Nefsin özelliklerinden, ayıplarından biri de zamanı, kendisiyle alakasız boş şeylerde tüketmek ve dünyadan gayri kaygıları olmayan kimselerle beraber fuzuli uğraşlar içine girmektir.⁶⁷ Hz. Peygamberin “ümmetim için iki husustan çok korkuyorum” dediği şeylerden biri; nefsin isteklerine uymaktır. Çünkü Hâmî'nin ifade ettiği üzere; nefsin isteklerine uyan kimseler, bedelsiz ömrünü gereksiz yere boşa harcamaktadır. Sünbülzâde Vehbî de nefse uyan, onunla birlikte hareket eden insanların ömrünü boşa harcadıklarını ifade eder. Gülşen-i Saruhânî, insanın neden nefse uyup ömür sermayesini boşa harcadığını sorgulamaktadır:

Hevâ-yı nefse uydum zâyî' itdim bî-bedel 'ömri

Gerekmez yerlere evkâtımı sarf eyledim hayfâ (Hâmî Divanı, G.2/3)

Mümâşât eyleyip nefs ü hevâya

Bu gûne 'ömrümü verdim hebâya (Sünbül-zâde Vehbî Divanı, K.1/36)

Niçe bir nefse *olasın* tâbi'

Kılasın 'ömrünü nakdîn zâyî' (Gülşen-i Saruhânî Divanı, Mes.1/22)

⁶⁷ Ebu Abdurrahman Es-Sülemi, (2014). *Nefsin Ayıpları*, (Çev: Mehmet Ali Kara), İlke Yay. s.68

1.1.12 Hilekâr ve Aldatıcıdır

Nefsin insanları nasıl kandırdığı Kuran’da Hz. Âdem’in çocuklarının anlatıldığı bölümde geçmektedir: “Bunun üzerine nefsi, onu, kardeşini öldürmeye kandırdı. Böylece onu öldürdü, sonra hüsrana uğrayanlardan oldu.”⁶⁸ Nefs ve şeytan, insanları yalnızca günahlarla kandırmaz. Bazılarını da ibadet ve amellerle aldatır.⁶⁹ Nefsinin hilelerini idrak edebilmesi için insanın bir “hikmete” sahip olması gerekir. Hikmet sahibi kimse zatının noksanlığını fark ederek gerekli olan tedbirleri alır. Âsaf, rubaisinde hilekâr ve fesatçı nefsin, kadın ve erkeği her zaman kandırarak onların kafasını karıştırdığını söyler:

Bilmem ne arar nefs-i habîs-endîşe
Merd ü zeni dâ'im düşürür teşvîşe
Hep Hâlik-i kül bildigimiz bir Hakdır
Sebbâbe-gezâ-yı hayretim ben bu işe (Âsaf Divanı, Rub.126)

Nâbi, aldatıcı ve hileci nefsin anlayabilen kimsenin, himmet köşkünde dilini tutmasının şart olduğunu söyler. Eğer dilini tutmazsa bu sır açığa çıkacak ve nefs, insanı kandırabilmek için gerekli önemleri tekrar almaya çalışacaktır:

Hîle-i nefsin idrâk idene ey Nâbî
Kayddur gurfe-i himmetde zebân-gîr olmak (Nâbî Divanı, G.384/5)

Nakşî Ali, nefsin tüm çabasının insanı yok etmeye yönelik olduğunu söyler. Bu yüzden nefsin hilelerine karşı dikkatli olmak gerekir:

Sakın aldanma nefsin hîlesine
Seni yog itmedür anun murâdı (Nakşî Ali Akkirmânî Divanı, G.181/4)

Ahmed Çelebi’ye göre; kötülük kaynağı olan nefs, hile yapmakta da bir sınır tanımaz. Allah herkese yardımını göndermelidir. Aksi halde nefsin hilesinden kurtulmak çok zordur:

⁶⁸ Maide, 30

⁶⁹ Konyevi, Seyda Muhammed, (2014). *Üç Büyük Düşman: Nefs Şeytan Dünya*, Reyhani Yay. s.37

Nefs-i şûmun hîlesine yok ‘aded

İre Hak'tan herkese fazl-i meded (Ahmed Çelebi, Ravzatü't-tevhîd, b.1418)

“O hileci, kalleş nefis, insanı azaba sürüklemektedir” diyen Nakşî, ruhun nefsin eline teslim edilmemesi gerektiğine dikkat çekmektedir:

Hazer it emrine râm itme rûhı

‘Azâba sevk ider ol nefis-i kallâş (Nakşî Divanı, G.107/4)

1.1.13 Kibir ve Kin

El Muhasibi der ki: Kibir büyük bir felâkettir. Musibetlerin, masiyetlerin çoğu ondan çıkar. Kibirle, Hakk’ın ceza ve öfkesi celbedilir. Zira kibir sadece Allah’ın hakkıdır; Allah’tan başkasına layık değildir. İnsan, sahibi olan bir bendedir. O ise her şeyin sahibi, her şeye gücü yetendir. Bundan dolayı, Hakk’ın indinde en büyük günah kibirdir. Mevlâ’dan başkasına uygun olmayan bir şeyi kul yapınca, Hakk’ın öfkesi şiddetli olur.⁷⁰

İslam’ın tasvip ettiği ideal insan profili; nefsin tanıyan ve saflaştıran insandır. İnsanın, nefsinin müsebbip olduğu bütün menfi hasletlerden uzaklaşması ibadetlerden daha fazla değerli görülmüştür. Eğer bir kimsenin kalbi, nefsin askerleri tarafından kuşatılmışsa ne kadar ibadet ederse etsin İslam’ın terazisinde kıymeti daha azdır. İbadeti çok olup kin hasedi nefsine dost kılan kimse bir puf böreğine benzer. Dışarıdan heybetli görünse de içi boştur.

Kibir, nefisten gelen bir özelliktir: “Başlarını dik tutarak koşanlar! Onların bakışları, kendilerine dönemez. Ve onların kalpleri nefsin afetleriyle doludur.”⁷¹ Allah, ayetinde de bize bildirdiği üzere, kin ve kibir, nefsin afetlerinden biridir. Kin, yerleştiği gönlü, benliği harap eder ve nihayetinde insanın bedenini de yıkar. Çünkü kin, kişiyi daimi olarak gazab halinde tutar.⁷² Kin, mezmum ahlaklardan ve manevi necâsetlerden biridir. Hayvanî bir his olan kin, bir insanın kendisine yapılan bir davranış ve hareketi unutmuyarak intikam hırsıyla yanıp tutuşmasıdır.⁷³

⁷⁰ El-Muhasibi, (2014). *Nefs Muhasebesinin Temelleri*, (Çev: Şahin Filiz, Hülya Küçük), İnsan Yay. s.461

⁷¹ İbrahim, 43

⁷² A.g.e Öztürk, (2010) s.104

⁷³ A.g.e Kotku, (2015). s.245

Âşık Paşa, nefsi, insanı yolundan alıkoyan bir hayduta benzeterek ondan kaçınmak gerektiğini söyler. Nefsin haydut başı olduğu bu yolda kibir ve kin, nefsin adamları olup yol kesmektedir. Başka bir beytinde şair, nefsin mayasında olan şeyleri tarif etmektedir. Buna göre; alçak olan nefsin özünü oluşturan şeyler rezil ve kötü olan şeylerdir. Kibir ve kin, bu kötü nefsin askerleri olup düşman olarak tasavvur edilir:

Nefs harâmîdür bu yolda key sakın

Hem bu yolun uğrısızdur kibr ü kîn (Âşık Paşa, Gâribnâme, b.3224)

Nefs-i süflî süflidendür cevheri

Kibr ü kîne cümle amun leşkeri (Âşık Paşa, Gâribnâme, b.5308)

Livâyî der ki; nefis, insandaki sabrı; gazap, hırs, haset ve buğz ile elinden almış ve kendine kul etmiştir.

Gazab hırs ü hased bugz-ile aldı sabrumı elden

Beni kul eyledi ol nefis tutup habs itdi *hakanı* (Livâyî Divanı, G.435/2)

Bazı âlimler, kin ve hasedin zuhur etmesinde yedi etkene dikkat çekerken bunlardan en âdisinin nefisten kaynaklanan kin ve hasedin olduğunu belirtir. Mürîdî'ye göre nefsin arzularına uymayanların gönlünde kibir ve kin olmaz

Uymadı ol nefsinün arzûsına

Yogadı gönlinde hiç kibr ü kine (Mürîdî, Pend-i Ricâl, b.90)

1.1.14 Kontrol Edilemez Kontrol Edicidir

Nefs, insandaki psikolojik yaşamın merkezini oluşturmaktadır. Zira insan hayatındaki pek çok davranışta duygular belirleyici etken olmaktadır ve duyguların işin içine karıştığı her davranışta doğal olarak nefsin varlığı da söz konusu olacaktır.⁷⁴ Nefs insan duygularını kontrol eder, meşrebi gereği kontrol altına alınmayı, yönetilmeyi sevmez. O daha çok kontrol etmeyi ister. Nefs, sahibine itaat etmeyen bir köpek gibidir. Zincirlerinden kurtulunca yaptığı ilk icraat, sahibine saldırmaktır. Nefs, kontrol altına alınmazsa her türlü günah kolayca işlenir. Bu durumda Allah'ın kuluna inayeti de

⁷⁴ Cengil, Muammer, (1996). *Kuran-ı Kerim'deki Nefs Kavramına Psikolojik Açından Bir Yaklaşım*, Y.L. Tezi, Ondokuz Mayıs Üni. Samsun, s.65

tehlikeye girer. Allah, müminden inayetini mahrum bırakırsa nefis ü heva devreye girer ve kişi dinden çıkmanın eşiğine gelir. Gazali, *Kimyâ-yı Saâdet* adlı eserinde bütün mutlulukların başının “nefsi kontrol altına almak” olduğunu söyler.⁷⁵ Aristoteles’e göre; nefisini kontrol edebilme, erdemin ön koşulu⁷⁶ olup, olumlu bir huyu ifade etmektedir. Nefse tahakküm etme ahlaki bir huy ve karakter meselesidir. Övgüye değer, iyi bir huydur. İffet erdemine sahip olmanın bir koşuludur. Nefse hâkim olamadaki en büyük etken arzular tutkulardır.⁷⁷

Fuzûlî, nefsin kontrol edilemez özelliğine dikkat çeker: İnsan, her şeyden vazgeçip yokluk yolunu tutsa yaratılışı, kendisine tabi olmaz. Nefsi, emri altına girmeyi kabul etmez. Çünkü o kontrol edilemez. Diğer taraftan zenginlik istese, icap eden şeyleri bir araya getirip tamamlaması imkânsızdır. Kısacası bütün yollar şaire kapanmıştır. Burada şairin olumsuz psikolojisi net biçimde görülmektedir:

Tarîk-i fakr tutsam tâb’ tâbi’ nefis râm olmaz

Gınâ kılsam taleb esbâb-i cem’iyyet tamâm olmaz (Fuzûlî Divanı, G.113/1)

Hâletî, nefis denilen zalimi itaat altına alamadığı için bu dünyayı terk edememektedir. Bu dünyayı terk etmekten kasıt daha sonraki bölümlerde değineceğimiz “ölmeden evvel ölme” hadisesidir:

Dehri terk eyler idüm Hâletiyâ n'eyliyeyin

İdemem nefis dinen zâlimi hergiz münkâd (Hâletî Divanı, Muf./60)

Tasavvufçular nefsi, Allah’a düşman olarak kabul ederler. Bu nedenle nefse karşı boyun eğmek, Rabbine düşman olmak demektir. Şeytanla birlikte hareket eden nefis, gizli bir düşman olarak telakki edilmiştir. Düşman nefsin tüm gayreti; kişinin manevî değerlerini herc ü merc etmek üzerinedir. Rehâyî, kötü huylu düşman nefsin elinde halinin nasıl olacağını sorgulamaktadır. Şair, zalim nefse karşı boyun eğmiş, ona itaat ederek Rabbine düşman olmuştur. Münîrî, nefsin iradeyi ele alıcı bir özelliğinin olduğunu söyler. Bir kimse, iradesini kötü nefsin eline bırakırsa ihtiyar elden gidecektir:

⁷⁵ Gazali, (2013). *Kimyâ-yı Saâdet*, (Çev: A. Faruk Meyan), Bedir Yay. s.410

⁷⁶ Türkeri, Mehmet, (2005). *Aristoteles’in Etiğinde Nefsine Hâkim Olma ve Erdemle İlişkisi*, Dokuz Eylül Üni. İ. F. Dergisi, İzmir, S: 21. s.77-94

⁷⁷ A.g.e Türkeri, (2005). s. 79-80

N'ola hâlüm 'aceb dest-i 'adû-yı nefs-i bed-hûdan

O zâlim şâhid-i ikbâlümü kendüye râm itdi (Rehâyî Divanı, K.1/48)

Olucak nefs-i meş'ûm ihtiyârî

Kişinün elde n'olur ihtiyârî (Münîrî, Siyer-i Nebî, b.50)

1.1.15 Doymak Bilmez Sürekli İster

Açgözlülük müptelası olmak, İslam'da hoş karşılanan bir durum değildir. Açgözlülük, yeme, içme Gazali'nin deyimiyle "ruh ve kalp için bir pislik" mahiyetindedir.⁷⁸ Bu pislik, bir menbadır ve cümle kötü şeylerin gıdası olur. Çok yemek; nefsi azdıran, kişiyi harama ve şehvete sürükleyen şeylerden biri olarak kabul edilir. Çok yemek kötü arzuların devini uyandırır. Bu dev, hiç doymaz yedikçe daha çok ister daha çok nankör olur, şehvânî duyguları kabarır ve para gibi maddî unsurlara tapar hale gelir. Nefsin ayıplarını anlatan⁷⁹ Es-Sülemi, nefsin tamamen dünyaya kapıldığını ve daha fazla dünyalık elde edebilmek için çabaladığını söylemektedir.⁸⁰ Her yılbaşında geçmiş dönemlerdeki milli piyango talihlilerinin akıbetleri hatırlanır. Buna göre kişi önceleri fakirdir. Allah'ın inayeti ile para sahibi olur, cılız varlığı semiz hale gelir, şehvetin dalgaları ile karısını boşar. Zenginlik içinde yediği içtiği günlerde Rabbini unuttur. Ardından Allah bu sınavı sonlandırır, kişi bütün varlığını kaybeder ve perişan bir halde kalır. Yiyecek bir lokma bulamayınca Rabbini tekrardan hatırlamaya başlar. Nefs, her neyi alışkanlık edinirse kendine, onu ister. Nefs, çocuk gibidir.⁸¹ Annenin sütüne alışmış olan çocuk, ondan bir an bile olsa ayrılmaya sabredemez. Annesi çocuğu süttan kestiğinde bu durum ona zor gelir ve üzüdür.⁸² İnsan nefsinin ilk tutkusu çocukluk çağında başlar. Sürekli yeme içme isteği midenin şehvetidir. Çocuk, şeker ister, tatlı ister, oyuncak ister, neyi görürse arzular. Tasavvuf ehli buna şevkiti hatın derler. Sonra şehvet-i ferc devresi, yani cinsel arzu devresi gelir. İnsanın aklı başka şeylerdedir daima. Helal ve haram şeylerin neler olduğunu düşünmeden hareket

⁷⁸ Gazali, (2004). *Dinde Kırk Prensipten*, (Çev: Abdulhalık Duran) Hikmet Yay. s.168

⁷⁹ Ateş, Süleyman, (1968). *Uyubun-Nafsi Wa Mudawatura- Nefsin Kusurları ve Bunların Tedavisi*, Ankara Üni. İ. F. Dergisi, C: 16 s.233-238

⁸⁰ A.g.e Es-Sülemi, (2014). s.46

⁸¹ İsmail Ankaravî, (2007). *Osmanlı Tasavvuf Düşüncesi*, (Haz: Mehmet Demirci), Vefa Yay. s.191

⁸² Hakim Tirmizî, (2014). *Nefs Terbiyesi*, (Çev: Mehmet Zahit Tiryaki), İlk Harf Yay. s.90

eder. Ergenlik dönemi olarak da adlandırabileceğimiz bu devreden sonra kişi yetişkin olur, evlenir. Dünya sevgisi, evlat kaygısı, para, mal mülk biriktirme arzusu gönlü kaplar. Sonra niçin ben bu kadar varlık sahibiyim de herkes bana saygı göstermiyor deyip makam ve mevki hırsı başlar. Küçük mevkiler artık ona yetmeyince en itibarlı kimse olmanın yollarını arar.⁸³ Ümmî Kemal, nefse ne kadar çok verilirse verilsin onun asla doymayacağını ifade eder. Onun bu hırsını doyurmaya ne İran mülkü ne de Hindistan malı yeter. Zira ayet-i kerimede de ifade edildiği üzere “nefisler kıskançlığa, cimriliğe ve hırsa meyilli olarak yaratılmıştır.”⁸⁴ Onun bu doymak bilmeyen her şeyi isteyen hırsı insanı helake götürmektedir. Zahid Kotku’ya göre; Hırs, sürüleri yiyen kurttan beterdir.⁸⁵ Bu hususta Hz. Musa’nın kavminin kudret helvası hadisesini iyi okumak gerekir.

Ne kadar çok virür isen nefse hiç toydum dimez

Hırsa ne milk-i ‘Acem ne mâl-i Hindustân yiter (Kemâl-i Ümmî Divanı, G.29/3)

1.1.16 Cehâlet

Câhil denilince okuma-yazma bilmeyen kimseler kastedilir. Ancak bu durum câhil kelimesinin içinin boşaltılmasından dolayıdır. Bir insan okuma yazma bilmeyebilir, hatta hayatla ilgili pek çok hususu bilmeyebilir. Bilmemek, kınanacak bir durumu gerektirmez. Asıl câhil kimse, kâinat mektebinde bulunup, bunun sahibi kimdir, diye düşünmeeyen onu bulup iman etmeyen kimsedir.⁸⁶ Nice âlimler vardır ki cehalet timsalidir. Çünkü Hakk’ı hukuku bilmez. Allah’ı bilmeyen, ondan korkmayan nefis de câhildir. Mustafa Manevî, bunca azap verici şeyin, dünyayı zindan eden kötü nefsin câhilliğinden kaynaklandığını söyleyerek, nefsin câhil oluşu özelliğine dikkat çeker. Nesîmî’ye göre de hırslı olan nefse uymak ancak câhil kimselerin işidir:

Nefs-i şûmun cehlidür bunca ‘azâbı eyleyüp

Ma'nevî tek başına dünyâyı zindân eyleyen (Mustafa Manevî Divanı, G.55/12)

⁸³ A.g.e Coşan, (1989). s.166

⁸⁴ Nisa, 128

⁸⁵ A.g.e Kotku, (2015). s.237

⁸⁶ A.g.e Kotku, (2015). 42-43

Nefs-*i* harîse uymak nâdânların işidir
İşin nedir gör âhır fıkır eyle olma nâdân (Nesîmî Divanı, G.325/2)

1.1.17 Vahdete Engeldir

Vahdet-i vücud anlayışının en basit düşüncesine göre, bir insanın gerçek özüne kavuşmasını ve böylece Allah’la mükemmel birliğe erişmesini, benlik duygusuna yani nefse olan bağlılık engellemektedir. İnsan, benlik duygusunu ve bütün bencil arzularını ortadan kaldıramadıkça, Hakk’tan kesinkes ayrı kalır. Allah’ın “vahdet” özüne gark olma özlemi asla dinmez.⁸⁷ Ahmedî vahdet yolculuğunda nefsin olmamasını ister. Buna göre; eğer birlik ipi bir kat olursa her şey sağlam olacaktır. Fakat nefsin istekleri buna dâhil olunca iki kat olacak ve bozulacaktır. Kısacası nefis vahdete engel teşkil etmektedir:

Rişte-*i* tevhîd bir kat olıcak muhkem olur
Düriş itmesün anı nefsün hevâsı iki kat (Ahmedî Divanı, K.12/6)

Karamanlı Aynî de kötü nefsin kesret olduğunu, bu yüzden vahdet yolunda nefsin mutlaka terbiye edilmesi gerektiğini rind-zahid çatışması üzerinden dile getirir. Şaire göre; sofu kimse aşk makamına ulaşmayı dilerse, nefsini hile ve ikiyüzlülüğün elinden kurtarması gerekir. Buradaki aşk makamı, varılacak en son makam olup ancak nefsin riyazeti ile mümkündür. Mahmud Hüdâyî’ye göre nefsini aradan çıkaran vahdet iline erişir:

Sofi ‘aşkun makâmın ister isen
Nefsüni zerk elinden eyle halâs (Karamanlı Aynî Divanı, G.239/5)

Nefsin aradan süre gör
Vahdet iline ere gör
Aklın başına dere gör
Aç gözün gafletten uyan (Azîz Mahmûd-ı Hüdâyî Divanı, ş.167/5)

⁸⁷ Andrews, W. G. (2008). *Şiirin Sesi Toplumun Şarkısı- Osmanlı Gazelinde Anlam ve Gelenek*, (Çev: Tansel Güney) İletişim Yay. s.125

1.2 NEFSİN MERTEBELERİ

Nefsi bir ceviz gibi düşünürsek onun bazı katmanlardan oluştuğunu söyleyebiliriz. Nefs, önceki bahiste ifade edildiği üzere sürekli kötü olarak kalmaz. Bazı riyazet, tezkiye yolları ile belirli bir olgunluğa ulaşabilir. Genel manada bu konunun erbabları nefsi, basitten mükemmele doğru ilerleyen aşamalı bir gelişim süreci içerisinde değerlendirmişlerdir.⁸⁸ Her bir aşama adını Kuran'daki bir ayetten⁸⁹ almaktadır.

Nefsin aşamaları, ontolojik bir hiyerarşi değil, ahlakî manada bir mertebelendirme. Bu sebeple nefsi, çeşitli parçalara bölünebilecek bir kavram olarak düşünmek eksik bir varsayım olur. Nefsin derecelenmesi, edindiği etik değerler (eğitilme) bağlamında meydana gelir.⁹⁰ Semennûdî'ye göre; nefis, her bir mertebede on perde ile çevrelenmiştir. Birinci perde, ikincisinden; ikinci perde, üçüncüsünden daha koyu ve daha yoğundur. Bu durum onuncu perdeye kadar sürer. Her bir nefsin, perdelerinin taşıdığı kir ve bulanıklık diğerlerinden daha fazladır.⁹¹

Nefs mertebelerinin sayısı, kesin olarak belirli değildir. İlk dönemlerden beri bu konu üzerinde fikir beyan edenlerce makam sayısı farklı olarak verilmiştir. Misal; Atâullah İskenderî, Râgıb el-İsfahânî, Gazâlî, Sühreverdî, Necmeddin-i Kübrâ gibi kimseler üçlü (emmâre, levvâme, mutmainne); Eşrefoğlu Rûmî ve Tirmizî gibi bazı mutasavvıflar dördütlü tasnifi (emmâre, levvâme, mülhime, mutmainne); Osmanlı dönemindeki mutasavvıflar ise ekseriyetle yedili tasnifi (emmâre, levvâme, mülhime,

⁸⁸ Demirdaş, Öncel, (2013). *Kösec Ahmed Trabzonî'ye Göre Nefs ve Nefsin Kategorileri*, Fırat Üni. İ. F. Dergisi, S:18: 1, s.179

⁸⁹ Nefsin dördüncü mertebesi olan mutmainnenin yer aldığı ayet hakkında bir çalışma yapan Murat Sülün şu sonuca ulaşmıştır: Tasavvuf ehlinin nefsin diğer makamları için kullandıkları nefis-i emmare, levvame, mülhime ve kâmile ifadelerinin Kuran'da yer aldığı ayetlerde yanlış anlaşılması zor bir durumdur. Asıl sorun, “mutmainne” ifadesinin anlaşılmasında yaşanmaktadır. Bunun sebebi; “itminan” ibaresinin “imanın bir üst ve sağlam aşaması” manasıyla İslamı benimseyenlerin zihninde son derece müsbet ve güzel çağrışımlar yapmasıdır. Fakat “itminan” kavramı; “herhangi bir hususta zihnin durulması” manasına gelmektedir. Kuran-ı Kerim'de de “sürdüğü hayatı, içinde bulunduğu durumu, sahip olduğu kanaati sorgulamadan gönül huzuru ve zihin konforu içinde yaşayıp gitme” manasında da kullanılmıştır. B.k.z Sülün, Murat, (2009). *Nefs-i Mutma'inne Ayetine Yeni Bir Yaklaşım*, Ankara Üni. İ. F. Dergisi, S:50: 1 s. 23

⁹⁰ A.g.e Dodurgalı, (1995). s.81

⁹¹ Ayış, Mehmet Şirin, (2014). *Semennudi'de Nefis Mertebeler*, Dicle Üni. İ. F. Dergisi, C: 16, S: 2 s.505

mutmainne, râziye, marziye, kâmile) benimsemişlerdir.⁹² Eşrefoğlu Rumî, dördüncü merteye olan mutmainnenin “raziye” ve “marziye” gibi iki sıfatının olduğunu ifade eder.⁹³

Nefsi derecelere ayırarak sınıflandıran ilk mutasavvıfın Cüneyd-i Bağdadî olduğu düşünülmektedir. Nefsi, emmare, âkile, hâssa, şâkire ve mutmainne olarak beşe ayıran Bağdadî, bu tasnifi Kuran ayetlerine bağlı kalarak yapmıştır. Çağdaşı Tirmizi de nefsi Kuran’a bağlı kalarak sırasıyla emmare, mülhime, levvame, mutmainne olarak dörde ayırmıştır. Bazı kaynaklarda ilk tasnifi Tirmizi’nin yaptığı ifade edilmektedir. Eşrefoğlu Rumî’nin yaptığı dörtlü tasnif ise Tirmizi’den farklı olarak emmare, levvame, mülhime ve mutmainne şeklindedir.⁹⁴

Bu nefis mertebeleri anlayışının, bazı gelişim özellikleriyle, Maslow’un “ihtiyaçlar hiyerarşisi teorisi” arasında yakın benzerlikler görülmektedir. Maslow, insanın kendini gerçekleştirmesi konusunda güdülendiğini ve meşrebi itibarıyla temiz ve saf bir kimliğe sahip olabilecek yetenekte yaratıldığını söylemektedir. Maslow’a göre, ancak bu son mertebeye erişebilen kimseler, derin tecrübe yaşayabilirler. Derin tecrübelerden biri de dini tecrübedir. Dinî tecrübeyi, kuşkusuz nefsin tezkiye etme yolunda üst makamlara gelmiş olanlar tadabilirler. Kendini gerçekleştirme, nefsi-kâmil mertebesine denk gelir. Muhammed İkbal, kendini gerçekleştirmeyi, insanın benliğini idrak edip, benliğini geliştirmesi olarak tarif etmektedir.⁹⁵

Maslow'un İhtiyaçlar Hiyerarşisi

⁹² Yazıcı, Turgay, (2014). *Gazzâlî'de İnsanı Tanımlayan Temel Kavramlar: Ruh, Kalp, Akıl, Nefs*, Y. L. Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üni. Rize.

⁹³ Eşrefoğlu Rumî, (2014). *Müzekkin Nüfus*, (Ter: Ali Arslan) Merve Yay. s.58

⁹⁴ A.g.e Demirdaş, (2013). s.160-161

⁹⁵ Mehmedoğlu, Ali Ulvi ve Hazinoğlu Büşra, (2015). *Muhammed İkbal'in Nefs Anlayışı*, Siirt Üni. İ. F. Dergisi, C: 2, S:1 s.30

Hem Maslow'un piramidinin hem de nefis mertebelerinin sayısı yedidir. Bu konuda bir çalışma⁹⁶ yapan Kuşat'a göre; her bir merteye bir basamağa tekabül etmektedir. Nefsin katmanlarındaki özellikler ile bu piramitteki özellikler uyuşmaktadır.

Lynn Wilcox, Maslow'un "kendini gerçekleştiren insan" anlayışını eksik bulur. Zira Maslow, tasavvuf bilgisinden uzaktır. Peygamberler gibi en yüksek seviyede yaşamış kimseleri buna dâhil etmemiştir. Wilcox'a göre; müridin kemal noktasına ulaşması için yedi aşamadan geçmesi gerekir. Onun ifade ettiği kendini gerçekleştirme aşamalarını kısaca şöyle özetleyebiliriz:

1. Doğal Güç ve Haz Aşaması: Bu aşama yeme, içme, uyku, cinsellik vb. hususlara tekabül eder. **2. Benlik Aşaması:** Bu aşamada insan, tüm bağımlılıklarına dur demeli ve münzevi bir yaşamaya çalışmalıdır. Bazı ibadetlere başlayarak, dini kurallara uymalı, gayret, tövbe ve arınmayla bu aldatıcı dünyanın ötesinde yaşayabilecek noktaya gelmelidir. **3. Kalp Aşaması:** Kalp, ruh ile benlik arasında bir bağlantı yoludur. Kalp, gizli dünyaya ait kapının, samimi olan müride açıldığı yerdir. **4. Ruh Aşaması:** Mürid artık dünyevî şeylerin bağılıklarından ve hislerinden tamamen kurtulmuştur. **5. Sır Aşaması:** Mürid artık irfan noktasına varmıştır ve artık nereye dönerse orada ilkin Allah'ı görecektir. Bu aşamada kalp, irfan ışıyla ulvileştirilir. **6. Gayb Aşaması:** Yalnızca Allah'ı görüp ve duyan mürid, zatını Allah'ta erimiş olarak bulur. Bu aşamada varlığın hakikati görülür, zira örtü kalkmıştır. **7. Daha Derin Gayb Aşaması:** Bu mertebede mürid, bu erimenin bilincinde olmaz. O, artık üstün bir varlık haline ulaşmıştır.⁹⁷ Bunların her biri aslında nefsin aşağıda anlatacağımız mertebelerine tekabül eder.

Nefsin mertebelerini anlatan bazı müstakil manzumeler vardır. Bu gelenek özellikle Halvetilerde görülmektedir. Nefsin yedi mertebesini anlatan manzum ve mensur eserlere atvar-ı seba denilmektedir. Bu konuda yazılmış en meşhur atvar-ı seba, Sofyalı Bali'nin Atvar-ı Seba Risalesi'dir.⁹⁸

⁹⁶ A.g.e Kuşat, Ali, (2002). s.119-128

⁹⁷ Wilcox, Lynn, (2003). *Sufizim ve Psikoloji*, (Çev: Orhan Düz), İnsan Yay. s.182-183

⁹⁸ Muslu, Ramazan, (2010). *Halvetiler'de Atvâr-ı Seb 'a Yazma Geleneği ve Sofyalı Bâlî'nin Atvâr-ı Seb 'a Risalesi*, Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi, s. 43-63. Bu konuda yapılan diğer çalışmalar için b.k.z: Bostancı, Ali Haydar, (1996). *Tasavvufî Etvâr-ı Seb 'a ve Sofyalı Bâlî Efendi'nin Etvâr-ı Seb 'ası*, Y. L. Tezi, Marmara Üni. Şengün, Necdet, (2007). *La'li Mehmed Fenâî Efendi ve Dîvânçesi*, Dokuz Eylül Üni. İ. F. Dergisi, S: 25, İzmir, s.241-270. Sofyalı Bali, (2010). *7 Makam 7 Nefs Allah Yolunda Mertebeler ve Nefsin Halleri*, (Haz: Muhammed Bedirhan) Hayykitap Yay. Alıcı, Lütfü, (2010).

Divan edebiyatında da bazı mesnevilerde divanlarda nefsin mertebelerini anlatan manzumeler bulunmaktadır. Kâşif Esâd Efendi Divanı'nda, Oğlanlar Şeyhi İbrahim'in Müfid ü Muhtasar adlı mesnevisinde, Ömer Fuadî'nin Kitab-ı Bülbülüye'sinde, Ahmed Sûzî Divanı'nda, Âşık Paşa'nın Garib-nâme'sinde nefsin mertebelerini sırayla anlatan manzumeler, beyitler bulunmaktadır. Divan edebiyatında şairler, nefsin mertebelerini anlatırken en çok emmare ve kâmile nefse dair sözler söylemişlerdir.

Tasavvuf edebiyatında bazı tasavvufî rüya tabirnameleri görülmektedir. Bu tabirnamelerde nefsin çeşitli katmanlarında görülen rüyalarda geçen bazı sembollerin izahı yapılır.⁹⁹ Divan şiirinde nefsin mertebeleri yedidir. Bunlar şu şekilde yer almaktadır:

1.2.1 Nefs-i Emmâre

“Kötülüğü emreden nefis” olarak bilinen bu ilk mertebe adını Kuran'da geçen; “Ben nefsimi temize çıkarmam, çünkü Rabbimin merhamet ettiği hariç, nefis aşırı derecede kötülüğü emreder.”¹⁰⁰ ayetinden almaktadır. “Emmâre” kavramı, “emir” kelimesinin mübalağa sigası olup otorite ve baskı kurmaya çalışan nefistir.¹⁰¹ Nefs-i şehvânî, nefis-i şeytanî, kibirli nefis gibi adları da vardır.

Psikolojist sosyologlar genel anlamda nefis tâbirinin, basit maddî arzulara boyun eğmekten kurtulamamış emmare nefsi ifade ettiğini düşünürler.¹⁰² Beyzavî, emmare nefsi şöyle tarif eder: “Nefs-i emmare, meşrebi icabı şehvete meyledip, bütün vakitlerinde vücudun kuvvelerini şehvet uğrunda kullanan nefistir.”¹⁰³ Bu aşamadaki nefis, bedensel bağlarla sarılmış, onların kendisinde zuhur ettiği istek ve arzularla doludur. İstek ve arzuların derhal yerine getirilmesini talep eder. Eğer yerine

Halil-i Mar'aş Divançe ve Etvâr-ı Seba, Ülke Kitaplığı, Kahramanmaraş. Ayış, Mehmet Şirin, (2014). *Semennudi'de Nefis Mertebeleri*, Dicle Üni. İ. F. Dergisi, C: 16, S: 2 s.493-537 Şimşek, Abdullah, (2015). *Ümmî Sinanzâde Ced Hasan Efendi ve Kendisine Nisbet Edilen Etvâr-ı Seb'a Risalesi*, Şırnak Üni. İ. F. Dergisi. s.125-130

⁹⁹ Tatçı, Mustafa ve Çeltik Halil, (1995). *Türk Edebiyatında Tasavvufî Rüya Tabirnameleri*, Akçağ Yay. s.3-51

¹⁰⁰ Yusuf, 53

¹⁰¹ Destgayb, Hüseyin, (2007). *Nefs-i Mutmainne*, (Çev: Aziz Çınar-Şefik Onar) İnsan Yay. s.14

¹⁰² Kurtkan, Amiran, (1977). *Sosyolojik Açıdan Tasavvuf ve Laiklik*, Kutsun Yay. s.86

¹⁰³ Selvi, Dilaver, (2010). *Beyzavi Tefsirinde Nefs Tezkiyesi ve Takva*, Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi, S: 26, s.132

getirilmemiş ise büyük bir rahatsızlık duyar.¹⁰⁴ Emmare nefis; bu hayatta kötü olarak tanımladığımız her ne varsa onun menbaıdır. Daima süflî şeylerin peşindedir, günah en yakın mesai arkadaşıdır. İnsanı vesveseye düşürerek onu kötülüğe, rezilliğe sevk eder. Bu makamda, nefsin bütün emirlerini yerine getiren hakikat yolcusu hayvandan farklı bir şey değildir.¹⁰⁵ Nefs-i emmâre sahibinden güzellikler, iyilikler beklemek fuzulidir. Ondan bunları beklemek, yılandan ve zehirden şifa ummaya benzer.¹⁰⁶

Emmare olan nefsin; cimrilik, kibir, hile, şehvet, öfke, enaniyet, haset, gaflet, nefret, kin, aç gözlülük, gıybet, fiske, zalimlik, cehalet, hırs, bozgunculuk, dedikodu, eziyet etmek, sabırsızlık, beyhude uğraş, şirk, dünyevî lezzetlere meyletmek gibi pek çok olumsuz özellikleri, sıfatları mevcuttur. Nefs-i emmâreden kalbe sirayet eden ilk hastalık şehvettir. Şehvetin ardından istek ve öfke gelir. Bunların peşinden de çekememezlik, kibir ve zulüm geçer.¹⁰⁷ İki unsura şiddetle sarılır ve onları besler: arzu ve bencilik yani enâniyet.¹⁰⁸ Emmare nefis, bir haşhaşı lideri gibidir. Akıl ve kalbi uyuşturarak insanı hiç durmaksızın istediği gibi yönlendirir. Emmare nefse uyan insanlar sadece simâen insan gibi gözükürken, sîreten insanlık vasıflarından fersah fersah uzaktır. Bu nefis daha çok şeytanatın, kâfirlerin, nemrutların, fâsıkların, firavunların, şeddadların deccallerin nefsini temsil eder.¹⁰⁹ Emmare nefis, insandaki kıl gibidir. Ne kadar kesilirse kesilsin daha gür olarak ortaya çıkar. Kökünden halledilmedikçe asla saf hale gelemeyecektir.

Emmare nefis, yoğun bir zulmet perdesi ile kapalıdır. Nasıl ki kışın güneş ışıkları kaldırımın öteki kenarına ışını ulaştıramadığı için, pisliğe bulanmış karlar eriyemiyorsa emmare nefis de öyledir. Emmare nefis asla hakikate ilgi duymaz ve ondan hoşlanmaz. Bu yüzden kişiye engel olmaya, düşüncelerini ve eylemlerini kontrol etmeye çalışır. Kişi ibadete yöneldiğinde de ona engel olmaya, aklını bulandırmaya çalışır. Çünkü itaat ve ibadet, hakikatten hoşlanmayan nefsin tabiatına ters gelir.

Bu aşamada sâlikin devam edeceği zikri, “Lâ ilâhe illallah”tır.¹¹⁰ Kelime-i

¹⁰⁴ A.g.e Dodurgalı, (1995). s.79

¹⁰⁵ Sunar, Cavit, (1978). *Ana Hatlarıyla İslam Tasavvufu Tarihi*, Ankara Üni. İ. F. Yay.

¹⁰⁶ A.g.e Kotku, (2015). s.32

¹⁰⁷ A.g.e Yazıcı, (2014). s.131

¹⁰⁸ A.g.e Öztürk, (1993). s.116

¹⁰⁹ Karataş, Osman, (2009). *Kuran’da Nefis Muhasebesi*, Y. L. Tezi, Fırat Üni. Elazığ, s.105-108.

¹¹⁰ Çalışkan, Şevki, (2011). *Mesnevi’de Nefis Kavramı*, Y. L. Tezi, Sakarya Üni. Sakarya, s.26

Tevhid'e verdiği mana, Lâ ma'bûde illallâh yani, Allah'tan gayrı kendisine ibadet edilecek bir varlık yoktur, şeklindedir.¹¹¹ Bu makamın seyri, seyr-i illallah, yani Allah'a doğru seyir; yeri, kalb; hali, havf ve reca (korku ve ümit); âlemi, âlem-i şehadet; varidi, şeriat¹¹²; rengi, mavimsi; dairesi, daire-i su'dur, yani kötülüklerin hâsıl olduğu dairedir.¹¹³

Sofyalı Bali Efendi'ye göre; bu mertebe “sadr” makamıdır olup zulmânî ahlâkın kaynağı ve madenidir. Bu makam, haftanın günlerinden cumartesiye, yıldızlardan “ay”a, peygamberlerden Hz. Âdem'e (ebu'l-evlâd, nesillerin babası) mensuptur. Bu sadr mertebesi de diğer bütün mertebelerin başlangıcı ve menşeidir.¹¹⁴ Muhammed Sâdık Efendi'ye göre; dünya ehli kimsenin, bu mertebedeki özellikleri şunlardır: Nefsini bilmek, Rabbini tanımak ve dinî ilimleri tahsil için hiçbir gayret göstermez. Nefsin hoşnut kalması için, dünyalık kazanmaya meyledip kuvvetini mal toplamakla sarfeder. Dünyanın, âhîret hayatı için bir tarla olduğunu düşünmez. Mal, mülk, makam ve evlat sevdasına müpteladır. Böyle bir insan, son nefesini verirken kelime-i şehâdet getirmeye dahi muvaffak olamaz. Biraz amel ve ilim sahibi olan ise yalnızca kendi maişeti için dünyalık biriktirir. İnsanları etkilemek, aldatmak için ibadet ettikleri için bir faydasını göremez. Kötü insanları kendine dost edinir, onlarla muhabbet eder. Mahlûkata merhamet, şefkat, yardım ve koruma gibi güzel hasletler onlarda bulunmaz.¹¹⁵ Bu nefsin kontrolü çok zordur. Nefs-i emmare düzeyinde bulunan, bir türlü doymak bilmeyen negatif egoyu yönetmek hiç kolay değildir.¹¹⁶ Cafer Çelebi, emmare nefsin ne kadar tesirli olduğuna değinmektedir. İnsan ne kadar korunursa korunsun emmare nefse karşı koyması güçtür. Çünkü emmare nefis, sürekli açtır, asla doymak bilmez:

Ne den*lî* olsa merdüm*de* sıyânet

İdemez nefis-i emmâre kanâ'at (Tâcî-zâde Cafer Çelebi, Heves-nâme, b.1162)

¹¹¹ Yıldız, Adem, (2007). *İmam Gazzâlî'ye Göre Nefis ve Nefis Eğitimi*, Y. L. Tezi, Selçuk Üni. Konya, s.57

¹¹² Tatçı, Mustafa, (2012). *Hazret-i Pir Şeyh Şabân-ı Velî ve Şabâniyye*, H Yay. s.74

¹¹³ Yüksel, Hasan Avni, (1996). *Türk-İslam Tasavvuf Geleneğinde Rüya*, M. E. B Yay. s.106

¹¹⁴ A.g.e Sofyalı Bali Efendi (2010). s.17-31

¹¹⁵ Muslu, Ramazan, (2007). *Muhammed Sâdık Efendi ve Nefis Mertebeleri Çerçevesinde İnsana Bakışı*, Üsküdar Sempozyumu IV Bildiriler Kitabı, C: 2, Üsküdar Belediyesi Yay. s.534

¹¹⁶ Frager, Robert, (2003). *Kalp, Nefs ve Ruh, Tekâmül, Denge ve Uyumun Sufice Psikolojisi*, (İbrahim Kapaklıkaya), Gelenek Yay. s.77

Arzularına uyan insanların, emmare nefsinin itaat altına alması mümkün değildir. Bu tür insanlar ten gemisine dümenci olamaz. Çünkü insanın bedenini nefis yönetmektedir. Ebu'l Berekat el-Bağdâdî, nefsi, bedenden bağımsız olan ruhanî bir cevher olarak görür.¹¹⁷ Nefs ile beden birbiriinden ayrı olması hususu Antik Yunan'da da işlenen konulardan biridir. Orfik dininde (M.Ö. 6.yy) nefis, bedene zıt ve ondan farklı bir varlık olarak düşünülmüştür. Bu husus, Eflatun'a, nefsin bedenden evvel var olduğu ve onun beden zindanında hapsedildiği, fikrini aşlamıştır.¹¹⁸ Kınalı-zâde Ali gibi bazı düşünürlere göre; nefis ölümsüzdür, ölen nefis değil bedendir.¹¹⁹ İnsan, öldükten sonra bedeni parçalanarak yok olur. Oysa nefis, bu şekilde yok olmaz. İbni Sina ve Aristo bu durumu gemi ve kaptan örneğiyle açıklamaktadır. Kaptan nefis gemiyi idare edendir. Ancak varlığı o gemiye bağlı değildir. Beden gemisi terk edilince gemi cansız hale gelir.

Taşlıcalı Yahya, gemi ve dümenci metaforuyla emmare nefsin kontrol edilemez bir yapıda olduğunu anlatmaya çalışır. Arzuların eline düşen kimseler, bir gemiye benzeyen tende dümenci olup onun kontrolünü sağlayamaz. Böyle kimselerin dümencisi emmare nefistir. O nereye isterse ten gemisi oraya sürüklenir:

Nefs-i emmâresini zabt idemez ehl-i hevâ

Ten *gemisine* dümenci olamaz her çevüren (Taşlıcalı Yahya Divanı, K.33/18)

Kâfir olan emmare nefis, insanın düşmanıdır diyen Ahmedî ve Tûrâbî, insanın bu nefse uyarak hataya düşmemesi noktasında hatırlatmada bulunur. Emmare nefis, canın en büyük düşmanıdır. Onunla savaşarak onu kovmak gerekir. Bu bir cihattır. Emmare nefis, cin taifesindendir. Onun işi her zaman şerdir:

Bilürsin *sana* düşmân nefs-i emmâr

Hazer mekrinden *anın* eyle her bâr (Tûrâbî, Battalnâme, b.1429)

¹¹⁷ Özpilavcı, Ferruh, (2000). *Ebu'l- Berekât El- Bağdâdî'de Nefs Teorisi*, Y.L Tezi, Marmara Üni. İstanbul, s.39

¹¹⁸ A.g.e Atay, (1997). s.4

¹¹⁹ Uluç, Tahir, (2013). *Kınalı-zâde Ali Efendi'nin Nefis Görüşü*, Necmettin Erbakan Üni. İ. F. Dergisi, S: 35, s.15

Bu nefis emmâre cânun düşmen*idür*
Anun def'ini itgil kim gazâdur (Ahmedî Divanı, K.34/22)

Nefs-i emmâre-durur cinnî-misâl
Kim anun şer-*durur işi* mâh ü sâl (Ahmedî, İskender-nâme, b.2644)

Mihri Hatun'a göre; emmare nefse uyan insanlarda korku denen kavram yoktur. O kimseler her zaman isyan ve hata içindedirler. Agâh Sırrı, her makamda, her sıfata mukabil bir nevi havfin yani korkunun olduğunu söyler. Salikin kâmil olması, havfına göre olur. Yalnızca nefis-i emmarede havf yoktur.¹²⁰

Cürm ü 'isyân oldu ey dil çünkü her dem hû sana
Nefs-i emmâreye uydun gelmedi *korhu* sana (Mihri Hatun Divanı, Mes.1/121)

Lebib, emmare nefsin hilekâr olduğunu söyler. Bu zelil ve aldatıcı emmare nefsin dizginleri ele alınırsa, insan her işinde galip olur. Gelibolulu Âlî de yılana benzeyen emmâre nefsin aldatıcı, düzenbaz olduğunu ifade eder. Mustafa Manevî, emmâre nefsin lanetli olduğunu düşünür. Çünkü bu mertebedeki nefis, sahibini hile ile her şeyden mahrum eder.

Birisi nâ-kes-i mekkâre nefis-i emmâre
Ki hâl-i gâlibi zabt-i 'inân-i 'âlemdir (Lebib Divanı, K.2/73)

Nâm ile ol nefis *ki* emmâredür
Mâra şebîh *olmada* mekkâredür (Gelibolulu Âlî, Riyâzü's-sâlikîn, b.2203)

Nefs-i emmâre 'aceb mel'ûn durur
Sâhibin mahrûm idüp *ider* hıdâ' (Üsküdarlı Mustafa Manevî Divanı, ş.38/6)

Nefs, her zaman kapıda hazır bekleyen bir nöbetçi gibidir. Fırsatını yakaladığı an, içeri dalar.¹²¹ Necâtî, emmare nefsin bir an bile insanı bırakmadığını ifade eder.

¹²⁰ Levend, Agâh Sırrı, (1984). *Divan Edebiyatı, Kelimeler ve Remizler Mazmunlar ve Mefhumlar*, Enderun Yay. s.31

¹²¹ A.g.e Ildırar, (2010). s.23

Sinenden ayrılmamak demek, yakasını bırakmamak manasındadır. Emmare nefis inatçıdır. Avnî'nin de ifade ettiği üzere insanı doğru yoldan saptırmak için elinden geleni yapar. Bu yüzden yeri cehennemdir.

Cüdâ *olmadı* sînenden Necâtî nefs-i emmâre

Bu rûşen oldu kim kâfir ebed çıkmaz cehennemden (Necâtî Bey Divanı, G.392/7)

Nefs-i emmâreye hem-râh olma

Yanılıp *yolunu* güm-râh olma (Avnî, Tuhfetü'l-hükkâm, b.1101)

Ulvî, emmare nefsin insanı nasıl yönetip, yönlendirdiğini ifade eder. İnsan kimseye zorla bile olsa baş eğmezken, emmare nefis, baş eğmeye insanı mecbur bırakmıştır. Bu da emmare nefsin direnç kırıcı özelliğini bize göstermektedir:

Cebr *ile* kimseye baş egmez iken ammâ kim

Nefs-i emmâre bizi eyledi gâyet mecbur (Derzî-zâde Ulvî Divanı, K.17/44)

Cemâlî, emmare nefsin emirlerinin dinlenilmemesi gerektiğini hatırlatır. Allah'ın hükümleri bu nefse uygulanırsa ancak emmare nefsin sesi kesilecektir:

Emmârenün emrin 'abes it nehyile ya'ni

Ahkâmını Hakk'un ide gör nefsüne icrâ (Cemâlî Divanı, K.4/25)

Bahâyî'nin fetvasına göre; düşman şeytanın zincirinin en baş halkası emmâre nefistir. Onun peşine takılıp gidilmemelidir. Burada emmarenin aslında şeytanın güdümünde olduğu ifade edilmektedir. Zira nefis, şeytanın zincirinin baş halkasıdır. Şeytan bu zincirle insanı kendine bağlamaya çalışır:

Pey-rev-*i* ray-i nefs-i emmâre

Ser-be-zencîr-i dîv-i betyâre (Şeyhülislâm Bahâyî Divanı, Mes.2/164)

Refî, emmâre nefsin bir yılan gibi, isteklerin hazinesinin başında durduğunu

söyler. Eğer bu emmâre nefis, bekçilik etmeseydi, oranın fethi gayret ile daha kolay olurdu. Bu, ancak emmâre nefsi aşarak mümkün olacaktır:

Feth-i kenz-i matlabım mümkündi sa'y ile Refî'

Olmasa hayfâ o nefis-i kâfir-i emmâre mâr (Refî'-i Kâlâyî Divanı, G.15/6)

Nâşid, emmare nefse karşı konulamadığını ifade eder. Arzuların semtinde şeytanların azgınlıklarına, ayartmalarına uymamak mümkün değildir. Emmâre nefis, insanı kuşattığı için onun isteklerini ret etmek zordur.

İgvâ-yı şeyâtîne uyup semt-i hevâda

Emmâre-i nefsünle 'inâd eylemedün hîç (Nâşid Divanı, G.11/6)

Emmâre nefis, itaat ettiricidir. Arzuların yolunda Hâzık'ı kendine kul yapmıştır. Artık onda Allah'a kulluk diye bir kavram bırakmamıştır. Emmâre nefis insanı, Allah'tan uzaklaştırır. Aşkî'ye göre; kendini emmâre nefisten kurtarmayanlar Allah'ı asla bulamaz. Hakk'a vasıl olmada emmâre nefis, en ciddi engeldir. İnsanı çaresiz eden "emmare nefis"tir diyen Nimefî, bu nefsin insanı, her şeyin sahibi olan Allah'tan uzaklaştıracağını söyler:

Beni kul eyledi râh-i emelde nefis-i emmâre

Kanı resm-i ubûdiyyet kanı âyîn-i irfânî (Hâzık Divanı, K.1/6)

Hakk'ı bulmaz nefsinî kurtarmayan emmâreden

Matlab-ı a'lâya ermez geçmeyen seyyâreden (Giritli Aşkî Divanı, ş.226/1)

Seni bu nefis-i emmâre sakın bî-çâre dûr eyler

Hudâdan kim odur halk eyleyen bu heft eyvânı (Nimefî Divanı, K.14/64)

Sâkîb'a göre; emmâre nefis, arzuların sarhoşudur. Gönül, korku ve ümit gibi iki şâhın elinde esirdir. İnsandaki değişmeler, dalgalanmalar iki zıt unsuru kalpte bir araya getirir. Cemal ve celal tecellisi kalbi kemâle erdirir. Bu iki zıt tecelli, kalpte korku ve ümit doğurur. Emmâre nefis, her ikisinin eksikliğinde ipleri ele alır:

Nefs-i emmâre ser-hoş-*i* âmâl

Dil esîr-*i* dü-şâh-i bîm ü recâ (Sâkîb Mustafa Dede Divanı, G.4/14)

Yunus Emre, emmâre nefse uyanların gaflet uykusunda olduğunu ifade eder. İnsanlar gül peygamberinin sünnetine uymak yerine, gaflete düşüp emmareye uymaktadır. Şehdî de emmâre nefis ile şeytanın, insanı kandırarak gaflete düşürdüğünden söz eder:

Niçün sen nefs-i emmârı bu gafletden uyanmazsın

Muhammed şer'î *gülini* senün *yüzüne* urmazsın (Yunus Emre Divanı, ş.235/1)

Nefs-i emmârem *ile* şeytân *beni* igfâl idüp

‘Abd-i ‘ak oldum itâ’at itmede fermânına (Şehdî Divanı, K.6/6)

Yenişehirli Avnî, emmâre nefsin kolay kolay yok edilemeyeceğini söyler. Bir iki kere Allah’ı anmak onu helak etmez. O emmâre nefis, nice celladın karşısında ayakta kalmış yok olmamış haşin, sert bir ejderhadır:

Helâk itmez bir *iki* darb-i zikr emmâre-*i* nefsi

O bir tünd ejdehâdur kim nice cellâddan kalmış (Avnî Divanı, G.185/3)

Fedâyî der ki; emmâre nefis, gönlü ele geçirerek orayı kâfirlerin mekânı yapar. “Emmâre nefsin emirlerini yerine yetirme ki gönül diyarı, Hakk’ı görmeyen, onun inkâr edenlerin konaklayıp ihtiyacını gidereceği bir yer olmasın” dediği beytinde emmârenin kalbi helak ettiğini anlatmaya çalışır:

Emmâre nefsün itme kabûl emrini ki tâ

Tutmaya dil vilâyetini kâfir-*i* gürün (Fedâyî Divanı, G.41/4)

Ümmî Sinan’a göre; emmâre nefis insanın güzel olan neyi varsa onu kötüye çevirir. Ezelde dağılma gününde, insan güzel yaradılışını kötüye çevirmeden evvel, kendini emmâre nefisten kurtarmak için çare aramalıdır.

Nefsini emmâreden kurtarmaga var çâre kıl
Kılmaya tebdîl ahsen vechini yevmü'n-nüşûr (Ümmî Sinan Divanı, ş.46/4)

Sürûrî, emmâre nefis ile mutlaka mücadele edilmesi gerektiğini söyler. İnsan emmâre nefse uyarsa, arşta evi olan yırtıcı bir doğan kuşu iken, mertebesi sinek seviyesine gelir. Emmâre nefse tabi olmak insanın mertebesini zelil duruma düşürür. Abdî'nin dediği gibi ona uyan, onunla hemhal olan insanı, hemen ayakları altına alarak yok etmeye başlar:

Cehd idüp emmâre nefse uyma kim âhiri sen
Şâhbâz-i âşiyân-i 'arş iken eyler meges (Sürûrî-i Acem Divanı, G.77/2)

Eger nefsini emmâreyle hem-hâl
İderse dehr olur fi'l-hâl pâ-mâl (Abdî, Gül ü Nevruz, b.34)

Râşid'e göre; zâlim bir yapıya sahip olan emmâre nefis, arzuları koz olarak kullanarak insanı yanlış işlere yönlendirir. Böylece insanı bela denizinde boğmaya çalışır. Sütûrî de emmâre nefsin, insanı belalara bulaştırdığını söyler. İnsanın özünü rezilliğe, çamura bulaştırarak onu çaresiz bırakır. Oruç Baba (Zekâî) emmâre nefsin, insanı avucuna alarak zayıflatıldığını, çaresiz bıraktığını söylemektedir. Emmâre nefsin elinde derman, sabır, tahammül kalmamıştır:

Bizi girdâb-i belâyâ düşürüpdür şimdi
Nefs-i emmâre hevâ ile idüpdür tezvir (Râşid Divanı, K.1/2)

Giriftâr-i belâ itmiş seni bu nefis-i emmâre
Özün bu dâm-i zilletten çıkar bî-çâre yetmez mi (Sütûrî Divanı, G.44/3)

Za'îfim nefis-i emmâre elinde nâ-tüvân oldum
Tahammül kalmadı bârı ma'âşî kesdi dermânım (Zekâî Divanı, G.68/3)

Hasmî, gururun emmâre nefsin bir silahı olduğunu söyler. Şiirinin güzelliği şairi gurura bulaştırınca emmâre nefis de devreye girerek şaire tuzaklar planlar:

Hüsn-i şî‘rim beni itdikde gurûr-âlûde

Nefs-i emmâre bu resm üzre bana kurdı dolâb (Hasmî Divanı, K.2/19)

Emmâre nefsin insanın yoluna zorlu engeller koyduğunu söyleyen Kadı Muhammed, sevgiliye kavuşma yolunda aklın ve cisminin utanç duyduğunu söylemektedir. Emmâre nefs, ten kalesinde gönül şahını hapsedmiştir. Onu kurtaracak erler oraya gitmezse orada yardıma muhtaç bir şekilde bekleyecektir:

Nefs-i emmâre benüm horıklamışdur râhımı

Vasl-ı yâre dâhi oldı cismüm ü 'aklım hicâb (Kadı Muhammed Divanı, G.8/3)

Hisâr-ı tende dil şâhın kapatdı nefs-i emmâre

Hidâyet ‘askeri irmezse imdâd olmadan kaldı (Kadı Divanı, G.284/2)

Vücudî, emmâre nefsin, arzular ile akıl kuşunu avladığını, onu şaşkına çevirdiğini söyler. Aklın, nefse mağlup olması ileriki bahislerde de işleneceği üzere felaket bir durumdur:

Bu hevâ ile nefs-i emmâre

Eyledi murg-i ‘aklı âvâre (Vücûdî, Hayâl ü Yâr, b.3404)

Mustafa Efendi’nin ifade ettiği üzere; insan emmare nefsin esiri olursa gönül, şeytanın vesveseleri ile dolar ve Allah’tan gayrı olan her şey orada olur. Said Paşa, emmâre nefsin esaretinden kurtulmak için aman diler:

Esîr-i nefs-i emmâre olursan

Ki dil vesvâs ile pür mâ-sivâdur (Mustafa Efendi, Gülşen-i Pend, b.320)

Nefs-i emmârem esir etdi beni yâ Müste’ân

El-amân ey pâdişâhlar pâdişâhı el-amân (Diyarbakırlı Said Paşa Divanı, K.6/1)

Sütûrî, emmâre nefse kul olup (G.478/5) elinde zelil olmuştur. Çaresi ise; insanın uyanık olarak “takva” ve “vera” eteğinden tutmasıdır. Takva, derunda başlayan manevî temizliğin güzel ahlak olarak dışa yansımasıdır. Takva, nefsi tezkiye ile başlar.

Tezkiye, nefsi manevi kir ve perdelerden tamamen arındırmaktır. Bu temizlik, takva yolunun ilk adımıdır. Takva ve tezkiyenin hedefi aynıdır. Hedef, insanın batın ve zahir olarak en iyi halini elde etmiş kâmil bir kul olmasıdır.¹²²

Ey Sütûrî nefsi-i emmâre seni itmiş zelil

Gâfil olma aç gözün dut dâmen-i takvâ verâ' (Sütûrî Divanı, G.280/7)

Hakîkî, emmâre nefsin sevgiyi yok ettiğini söyler. Emmâre nefsin emirleri ile hareket edenler, sevgiye dair gizli olan her vaziyeti tümünden yıkmıştır. Sevgi, nefsin tam tersi özelliklere sahiptir. İnsanın tasavvuf yolculuğunda yolu, her ikisiyle de kesişir. Sevgi ve nefis, birbirini yok edebilme özelliğine sahip kavramlardır.

Emmâre nefse me'mûr olanların muhabbat

Ahvâlî yıhdı bâtın iklimin ol ser-â-ser (Hakîkî Divanı, ş.140/17)

Emmâre nefis insana zulm eder. Böylece insan aciz duruma düşer. Beyânî, bu durumu Allah'a şikâyet etmektedir. Bu nefis Allah'ın dışındaki şeylere tapar, onun hiçbir emrine uymaz, kendi bildiği yoldan ilerler. Emmâre nefis, ona uyanları kötü şeylere yönelterek insanı da kendi gibi kötü biri yapar:

Zulm-i dest-i nefsi-i emmâre zebûn etdi bizi

Eylerüz dergâhuna andan şikâyet Rabbenâ (Beyânî Divanı, K.1/16)

Çünkü nefis emmâredür gayra tapar

Emre uymaz niçe bir yoldan sapar (Şemseddîn Sivâsî, Süleymân-nâme, b.1515)

Beğim ol nefsi-i emmâretü bi's-sû'

Hevâsına uyanı etdi bed-hû (Azîz Mahmûd Hüdâyî Divanı, Müf.148)

Emmâre nefis, kovulmuş bir hilekârdır. Garîkî'ye göre insanı Allah'ın suyundan, nimetinden mahrum bırakan bu ateş imiş. Emmâre nefis, ateşe benzetilmiştir. Ateş unsuru, kovulmak, hile kelimeleri bir arada olduğunda şeytanın insanı cennetten

¹²² A.g.e Selvi, (2010). s.128

kovduruğu mazmunu ortaya çıkar. Abdî'ye göre; emmâre nefis, şeytanların bir askeridir. Bu asker, Allah'ın yolunda olan insanları ezerek yolundan alıkoyar:

Nefs-i emmâren senün merdûd olan 'ayyâr imiş
Âb-ı Rahmân'dan *seni* men' eyleyen ol nâr imiş (Garîkî Divanı, G.353/1)

Nefs-i emmâre şeyâtin leşkeri
Key ögerler Hak *yola* gidenleri (Abdî, Câmasb-nâme, b.1523)

Emmâre nefis, tahrip edici bir güçtür. Bir gemi örneği üzerinden bu durumu izah etmeye çalışan Mısırî, “gemi sağlam olsa bile emmâre nefis onu gasp ederek yapısını bozacaktır” der. Geminin insana benzetilmesi sık kullanılan bir teşbihtir. Nefs, bu gemiye zarar verirse insanın helak olması kaçınılmazdır:

Gemi sag olsa *anı* gasb ider emmâre-i nefis
Yeni dîvâra begüm bak eski vîrâne gerek (Niyâzî-i Mısırî Divanı, G.101/5)

Emmâre nefis, insana fesatlıktan başka bir şey öğretmez. İnsanın yüzünü kara yapar. Ona uyanlar İzzet'in söylediği gibi günaha yoldaş olur. Hamdullah Hamdî, emmare nefsin, zulmet yani karanlık olduğunu söyler. Ona uyan insan da onun gibi zulmette kalacaktır. Zulmet, yutucu özelliği yanında kirlenmişliği de ifade eder. Saf ve temiz olmamak emmarenin özelliklerinden biridir:

Fesâd öğredüp nefis-i emmâreye
Yüzünü benim *boyayan* karaya

Uyup nefis-i emmâreye 'âkıbet
Olurlar refîk-*i* reh-*i* ma'siyet (Keçeci-zâde İzzet, Mihnet-keşân, b.1818-15)

Nefs-i emmâre *ola* evsâfi
Zulm-ı zulmetden *olmaya* sâfi (Hamdullah Hamdî, Kıyafetnâme, b.127)

1.2.2 Nefs-i Levvâme

Levm kelimesi, sözlükte, “yerme, azarlama, yapılan iyiliği yüze vurma” gibi anlamlara tekabül eder. Kuran’da nefis-i levvâme olarak geçmekte ve aynı anlamı karşılamaktadır. “Kınayıcı nefse yemin ederim ki...”¹²³ İşte bu ayet, levvame nefsin adını aldığı ayettir. Ayette de beyan edildiği üzere nefsi saflaştırma yolcusu, bu mertebede yavaş yavaş nefsi kınamaya, kötölemeye başlar.

Hasan-ı Basrî der ki; nefis-i levvâme, şu yemeği niçin yedin, şu işi yaptın, peki niçin yaptın? gibi soruları kendisine sorup kendini ayıplayan nefistir.¹²⁴ Levvame mertebesi, ruhsal gelişimin ikinci basamağını teşkil eder. Hakikat yolcusu artık, yaptığı hatalar, kötülükler ve günahlarından utanç duyarak onlardan uzaklaşmaya, nedamet duymaya ve kendini sorgulamaya başlamıştır. Vicdanda kırıdamalar belirir. Tövbeyle meyilli olsa da daima içinde bir müphem his vardır. Yeteri kadar olgunlaşmadığından ötürü bu şüphe, onu tekrar şehvete ve diğer kötülöklere götürür. Bu basamakta, insan değişme kabiliyetine sahip olmasa da dünyaya yönelik alışlagelmiş ben-merkezli yaklaşımının menfi etkilerini kavramaya başlar. Kötü davranışlar insana yavaş yavaş iğrenç gelmeye başlar. Bu mertebenin hâkimi hâlâ dünyevî zekâdır ve başbakanı hâlâ egoizm ya da ben-aşkıdır. Ancak sıfatları, emmarenin vasıflarından daha mutedildir.¹²⁵

Kalp, bir parça olsa da nurlanmıştır. Lakin emmaredeki sıfatların uzantıları görülür. Mutasavvıflar; levvameyi sirkte oynatılan terbiye edilmiş aslana teşbih ederler. Her ne kadar sirk aslanı gösteri boyunca efendisinin sözlerini dinlese de kendi doğal ortamına bırakıldığı zaman tekrar eski vahşi yaşamına döner.¹²⁶ İşte levvame nefis de böyledir. Tezkiye işlemi yarım bırakıldığı zaman yeniden emmare mertebesine düşer.

Levvamenin emmareden farkı, kötölüklerin farkına bu ikinci mertebede varılmış olmasıdır. Emmarenin eleştirisi yapılır, tövbe edilir, ibadetler yerine getirilmeye çalışılır. Lakin yaptıklarını insanların da duymasını, bilmesini ister. Yaşar Nuri Öztürk bu makam ile levvame arasında dört farkın olduğunu ifade eder:

a. Emmare nefsin sindiği bünye robot, vücut makine vücuttur. İrade, muhakeme, şuur felce uğramıştır. Hayvansal arzularına uymuştur; onların esiri, hatta kendileridir.

¹²³ Kıyamet, 2

¹²⁴ A.g.e Gazali, (2013). s.712

¹²⁵ A.g.e Frager, (2003). s.87

¹²⁶ Kişmir, Tuğba, (2012). *Tasavvuf Psikolojisi Açısından Nefsin Olgunlaşma Sürecinin Karaktere Etkisi*, Y. L. Tezi, Recep Tayyip Üni. Rize, s.79

Levvame nefiste de kötülüğe, şehvete meyil mevcuttur. Ancak, burada vücut, makine değil, şuurlu, iradeli bir varlıktır.

b. Emmare nefis, sadece kötülük yapar, iyilikten uzak durur. Onun inancında pişmanlığın ve tevbenin yeri yoktur. Levvame nefis ise; ya kötülüğe hiç girmez, ya da kötülüğü gerçekleştirir. Fakat yaptıklarından sonra pişmanlık duyar.

c. Emmâre nefis, kendinin üstünde ilah tanımazken, levvame nefis, kendi üstünde kudret olduğunu kabulden çekinmez.

d. Emmare nefis şüphe nedir bilmezken, levvame nefis, kendi kanaatlerine dair devamlı şüphe içerisindedir.¹²⁷

Levvamenin; heves, utanma, ayıplama, şüphe, sorgulama, geriye dönme, şehvet, kibir gazap gibi iyi ve kötü sıfatları mevcuttur. O, bir hata veya kusur işlediğinde, bilir ki doğru olan davranış bu eylemi terk etmektir ve bu sebeple kendisini kınar. Fakat bu fiili terk etmeye karşı kendisinden bir direnç görür. Levvame, iyi ahlâkın başlangıcı olup kötülüğü işledikten sonra içe rahatsızlık veren psikolojidir. Bu bir nevi vicdanın ortaya çıkışıdır. Hakk'ın kendi üzerindeki nimet ve ikramlarına mukabil derin bir minnettarlık ve sevinç duymakla beraber, kendisini bunlara münasip görememenin derin üzüntüsündedir.¹²⁸

Nefs-i levvamenin bir yönü emmare nefse diğer yönü üçüncü mertebe olan mülhimeye bakar.¹²⁹ Sâlikin bu aşamada bir mürşid-i kâmile ihtiyacı vardır. Kelime-i Tevhid'e "Lâ maksûde illallah, yani Allah'tan gayrı kendisine yönelip arzu edilecek bir varlık yoktur" mânâsını verir. Bu aşamada sâlikte kabz ve bast halleri görülür.¹³⁰ Levvamede bulunan nefis, hareketli bir yapıya sahip olduğundan bu makamda çok fazla beklemez. Bir karar vermek zorundadır: Ya bir basamak düşecek ya da bir basamak yükselecektir. Nefs tezkiyesinde en önemli geçiş noktasıdır. Zira tasavvuf yolunun başlangıcı "tövbe" ile başlar. Bu nefsin zuhuru; günahkârlık psikolojisinden neşet eden güçlü bir nedamet duygusu sayesinde.¹³¹

¹²⁷ A.g.e Öztürk, (1993). s.118-119

¹²⁸ A.g.e Yazıcı, (2014). s.132

¹²⁹ A.g.e Eşrefoğlu Rumi, (2014). s.58

¹³⁰ Belada, Bekir, (2015). *Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Marifetnâme'sinde Nefs ve Merhaleleri*, Y. L. Tezi, Necmeddin Erbakan Üni. Konya, s.110

¹³¹ Aktaş, Hamza, (2012). *Din Eğitimi Açısından Kuran'da Nefis Kavramı*, Dr. Tezi Marmara Üni. İstanbul, s.64

Bu yapı Freud'un "süperego" kuramı ile değerler ve idealler yönünden bazı benzerlikler gösterir. Süperego da toplumun etkisine mukabil levvame mertebesinde yaşanan vicdanın, yaratıcı ile bağlantısı mevcuttur.¹³² Levvame nefiste; Allah korkusu emmareye nazaran daha fazladır. Sürekli Hakk'ın kendisini affedip affetmeyeceği endişesi içerisinde. Allah'ı anmak, nefis için bir güneş gibidir. Nefse Hakk'ı zikretme yerleşirse, nefis yavaş yavaş aydınlanarak karanlıklar altında kalan kötülükleri görmeye başlar. Böylece kınama hâsıl olur. Nefsi bir kara, güzellikleri çiçeğe, Hakk'ı zikretmeyi de güneşe benzetirsek durum daha da netleşir. Güneş gören kar eriyerek altındaki güzelliklerin ortaya çıkmasını sağlar.

Nefs-i levvamenin hali muhabbet, lafzı Allah, nurunun rengi sarıdır. Yeri kalb, âlemi berzah, varidi ise tarikattır. Bu mertebede salık rüyasında artık yeşil çimenler, sahralar, ağaçlar ve akar çeşmeler görmeğe başlar.¹³³ Sofyalı Bali'ye göre; Bu makam "kalp" makamıdır ve basar (görme) sıfatının mazharıdır. Bu makam günlerden pazar gününe, yıldızlardan Merkür'e, peygamberlerden Hz. Nuh'a mensuptur.¹³⁴ Nefs tezkiyesinde, nefsin kötülüklerine karşı artık tamamen dur diyebilen, mülhime makamına doğru adım atar. Dukakin-zâde Ahmed, emmareden kurtulmadan levvame mertebesine, insanın ulaşamayacağını söyler. Nefsini tam olarak bilmeyen, şeytanın nerede olduğunu anlayamaz:

Kurtulup emmâreden levvâmeye meyl eylemez

Nefsin idrâk itmeyen şeytânı bilmez kandadır (Ahmed Divanı, G.73/4)

Eğirdirli Şeyh Mehmed Efendi'ye göre; sofî kimse Melamî meşrepli rindleri daima kınar. Lakin kendisi emmare nefisten levvame mertebesine bile geçememiştir. Beyânî de zahidin ancak emmare ve levvameyi bildiğini, arif olmadığı için diğer makamlara ulaşamadığını söyler. Ednâyî'nin ifade ettiği (Ednâyî Divanı, G.18/8) üzere zahidin nefsi levvamede kalmıştır. Oysa âşıklar arif oldukları için mülhime mertebesindedir:

¹³² Yürür, Canan Bulak, (2013). *Din Psikolojisinde Nefs Anlayışına Katkılar: Sadreddin Konevî Örneği*, Y.L Tezi, Marmara Üni. İstanbul, s.9

¹³³ A.g.e Yüksel, (1996). s. 197-8

¹³⁴ A.g.e Sofyalı Bali Efendi, (2010). s.35-42

Sûfi levme eyler yürür rind-*i* Melâmî-meşrebe
Sarmamışken kendisi emmâreden levvâmeye (Şeyh Mehmed Efendi, G.167/4)

Meclis-*i* ‘irfânda bâhis etme zâhid ‘ârif ol
Bildüğün ancak senün emmâre *vü* levvâmedür (Beyânî Divanı, G.242/4)

Ahmed, emmare nefisten levvameye geçildiğini söyler. Ancak levvameden sonra gelen mertebeler kalbinde oluşmamıştır. (G.164/37) Levvame nefis, mevcut olduğu sürece, şeyhin yüzüne daima utanç içinde bakılır:

Levvâme-*i* nefis oldukda kâ'im
Levme bakam rûy-ı şeyhe dâ'im (Fethüddin Ahmed Divanı, Mes.1/245)

Hamdî, levvame nefsin iki yüzü olduğunu söyler. Bazen iyi vasıfları bazen kötü huyların hâsıl olması onun en büyük özelliğidir. Çünkü bir yüzü emmareye bir yüzü mülhime mertebesine yöneliktir:

Nefs-i levvâme olsa *ola* dü-rûy
Gâh *ola* nîk-vasf geh bed hûy (Hamdullah Hamdî, Kıyafetnâme, b.129)

Mustafa Rumi Efendi, “Lâ ilâhe illallah” lafzının emmare nefsi öldürdüğünü, böylece levvame mertebesinin dirildiğini sonra da mülhime makamına erdirdiğini söyleyerek Allah’ı zikretmenin önemine değinmektedir. Şaire göre (ş.242/14); levvame, emmareye nazaran bir köşktür.

Emmâreyi öldürür levvâmeyi dirgürür
Mülhîmeyi ırgürür lâ *ilâhe* illallah (Mustafa Rûmî Efendi Divanı, (G.203/2)

Ravzî, emmareyi geçmiş levvamede kalmıştır. Bu mertebenin yüzü ifade edildiği üzere daha üst makamlara doğrudur. Allah’ın emri yerine getirilerek dördüncü makama ulaşılmalıdır. Bunun yolu, bu levvame nefsin isteklerine uymamak onu dağıtmaktır. Buradaki levvame makamı emmareye daha yakın görülmektedir:

Emr-i Hudâ'yı tut heves-i mutma'inne kıl

Uyma hevâ-yı nefsüne levvâmeyi tagıt (Edincikli Ravzî Divanı, G.124/3)

Ahmedî, levvame nefsin insan gibi kötü şeylere meyilli olduğunu, dördüncü makamda ise kötülüklerin ortadan kalktığını yani melek gibi olduğunu söyler. Levvame iktisatlı, tutumlu bir makamdır. Gelgitlerin oluşturduğu heyecan vardır. Hayır ve şer gibi iki zıt unsur bir aradadır:

Nefs-i levvâme nedür insân-sıfat

Mutma'innedür melâik-ma'rifet

Nefs-i levvâme adıdur muktesıd

Hayr ü şerr andan gelür *bu* iki zıd (Ahmedî, İskender-nâme, b.2645-6)

Nakşî Ali, levvame nefsin, emmareden farklı olduğunu Züleyha üzerinden anlatmaya çalışır. Züleyha; emmare nefis denilince akla gelen kişidir. Emmare nefis zaten Yusuf suresinde bu vesile geçmekte idi. Mesnevide Züleyha nefsin bütün mertebelerini atlayarak insan-ı kâmile ulaşmış biridir. Şair, burada onun ikinci katmanda oluşunu anlatır. Züleyha, sultana ait ruhun nurunu görüp kabul ettiği için levvame mertebesine geçmiştir. Belirttiğimiz üzere bu makamda insan Allah'ı çokça zikreder, onun ışığını görmeye başlar:

Garaz oldır Züleyhâ'dan dimişler nefs-i levvâme

Görüp nûrun kabul itdi anınçün rûh-ı sultânî (Nakşî Akkirmânî Divanı, G.176/5)

Emmare ve levvame mertebesi Ali Çelebi için farksızdır. İkisini aynı kefeye koyarak şöyle der: İnsan nefsinden bunları atarsa Hakk'ın nurunu görmeye elverişli hale gelir: Bu iki makam dışındaki üst makamlar Hakk'ın nurunu idrak etmede yeterlidir. Âsaf da levvameyi, emmare gibi görür. Bu levvame nefis, şairin ten mülkünü yıkmış, canına tak ettirmiştir:

Rû'yet-i nûr-ı cemâlün görmege sâlih olur

Her ki nefsinden sürer emmâreyi levvâmeyi (Ali Çelebi Divanı, G.204/5)

Bu ten mülkin harâb itdüm düşelden nefs-i levvâma
 Tenümde kalmadı cânım düken*di* dilde sermâye (Âsaf Divanı, G.969/4)

Hayâlî, levvame nefsin askerlerinin himmetle dağıtılacağını söyler. Nefs perdesini kaldırıncı yârin cemalini müşahade imkânı doğar.¹³⁵ Himmet, kalbin bütün kuvvetiyle Allah’a yönelmesidir. Bu sayede dördüncü makam olan mutmainne ülkesinde şah olacaktır:

Şâh ol Hayâlî kişverine mutma'innenin
 Tîğ-i himemle asker-i levvâmeyi dağıt (Hayâlî Bey Divanı, G.4/5)

Pirkal, emmare ve levvame nefisten şikâyet eder. Emmare onu aciz bırakmış, levvameden ise kurtulmak için medet ummaktadır:

Nefs-i emmâre beni kıldı zebûn
 Nefs-i levvâme elinden el-gıyâs (Pirkal Divanı, G.25/3)

1.2.3 Nefs-i Mülhime

Bu üçüncü mertebe nefis, adını Kuran’da geçen “ona iyilik ve kötülük kabiliyeti ilham edene yemin olsun ki.”¹³⁶ ayetinden almaktadır. Mülhime nefis, artık kendini kınamaktan sıyrılmış ve çok çalışarak ilham ve keşfe mazhar olmuştur. Mülhime nefis; nelerin iyi, nelerin kötü olduğunu ilhâmî bir sezgiyle bilen ve davranışlarını buna göre düzenleyen, şehvet ve şeytânî hislere karşı koyabilen, Rûh-i Sultânî’nin sesini işiten ve dinleyen insan iradesi yerine kullanılır.¹³⁷

Her yönden kuvvetli bir akıl ve kalp ile çalışan nefis-i mülhimede, basiret açılmıştır. Artık ibadetler konusu, levvamedeki gibi medcezirli değildir. İbadetlerden zevk duyulmaya başlanır. Bu nefis, ilmî çalışma yapıp bir şey keşfetmeye müsâit olan ruhlara açıktır. İşte bütün büyük buluş ve keşifler ile hikmet üretenler, bu nefis seviyesine erişmiş insanlardır.

¹³⁵ Kurnaz, Cemal, (1987). *Hayâlî Bey Divanı Tahlili*, Kültür ve Turizm Bak. Yay. s.106

¹³⁶ Şems, 8

¹³⁷ A.g.e Belada, (2015). s.117

Nefs-i mülhimenin mahalli ruh; âlemi, ruhlar âlemi; hâli, aşk; sabır, kanaat, alçakgönüllülük, tahammül, iyi zan, ezâya katlanmak ve özürleri kabul etmektir. Ayrıca bu nefsin akıl, hayâ, tevazu, hikmet, hayır, paklık, fazilet, cömertlik, güzel huy ve ahlâk gibi özellikleri de mevcuttur.¹³⁸ Bu mertebede bulunan kişide dünyevî kaygılar ve düşünceler ortadan kalkar. Her şeyin arka planında olan Allah'ı görebilecek olgunluğa sahiptir. Bu aşamada, nefsin ruhanî boyutu, fizik boyutunu denetim altına alır. İnsanî güdü ve dürtülerin doğal düzeni aşılar ve tam bir dönüşüm gerçekleşir.¹³⁹

Bu mertebeye geldiğinde, düşük ve yüksek bilinç hudutları artık geçirgen hale ulaşmıştır. Orta bilinç alanı da genişlemeye başlamıştır. “Ben” kendini hâlâ psişenin merkezi sanmaktadır. Ben ve ruh arasında doğrudan temas henüz kurulamamış olsa da manevi gelişim artık hızlanmıştır.¹⁴⁰

Güçlü bir pişmanlık ile istikametini Hakk'a dönderen nefse, bir süre sonra yol gösterici, iyiyi ve kötüyü ayırt edici ilhamlar gönderilir. Gelen ilhamlar sayesinde altbenliğin, insanın davranışları üzerindeki yönlendirici tesiri kalkar ve böylece nefiste ahlakî değerler hâkim olmaya başlar. İlhamların katkısıyla insanın idraki açılır ve emmare ve levvamenin hatalarını daha kolay fark eder. Son basamak olan Kâmile mertebesinde olgunluğa kavuşacak evrensel sevginin tohumu bu aşamada filizlenir.¹⁴¹

Mürid, bu aşamada Kelime-i Tevhid'e “Lâ mahbûbe illallah, yani Allah'tan gayrı kendisine sevgi beslenecek bir varlık yoktur” manasını verir.¹⁴² Sâlikin seyri, “billâh” zikri “Hû”dır.¹⁴³ Sofyalı Bali'ye göre; “ruh” makamı olan bu makam, pazartesi gününe aittir. Sâlik, bu aşamada Venüs yıldızının özellikleri ile sıfatlanır. Hz. Yahyâ'ya ait bazı nitelikler bu mertebede ortaya çıktığından ötürü Yahyâvî tavır denir.¹⁴⁴ Bu aşamanın hükümdarı sevgi, hâkimi hikmettir.

Mülhime nefs, kritik bir dönüm noktasındadır. Emmarenin büyük gafletleri ve levvame ile bitmeyen çekişmeleri sona ermiştir. Lakin yine de insan, tam olarak güvende değildir. Mülhimenin de levvame gibi iki yüzü vardır. Bir yüzü aşağı makam

¹³⁸ A.g.e Aktaş, (2012). s.65-67

¹³⁹ A.g.e Yazıcı, (2014). s.133

¹⁴⁰ A.g.e Yürür, (2013). s.32

¹⁴¹ A.g.e Kişmir, (2012). s.80-84

¹⁴² A.g.e Yıldız, (2007). s.61

¹⁴³ Sadık, Muhammed, (2014). *Risâle-i Marîfetün'n-Nefs*, (Haz: AYTEKİN YILDIZ), Büyüyen Ay Yay. s.138

¹⁴⁴ A.g.e Sofyalı Bali Efendi, (2010) s.45-50

levvameye, diğeri üst makam olan mutmainneye dönüktür.¹⁴⁵ Bu aşamada Frager'in ifade ettiği üzere; negatif ego pasifleştirilmediğinden henüz daha işlevini yitirmemiştir. İnsanın yeniden yanlış yola girmesi doğal karşılanır. Bir şeyhin deyimiyle; nefis, hiçbir istasyonda mülhime istasyonunda olduğu kadar tehlike içinde değildir. Çünkü benlikten bütünüyle sıyrılma tecrübesini henüz tadamamıştır. Dahası kemalat istasyonuna vardığı aldatmacasına ve şahsıyla gurur duyma, kendisini önemseme, yüceltme, övgüye düşkünlük gibi şeytanın bazı tuzaklarına düşme tehlikesi altındadır.¹⁴⁶ Semennûdî'ye göre; kişi bu aşamada şüphe duygusuyla hareket ettiği için hâli zayıftır. Bu sebeple celal ile cemel arasındaki durumu anlayamaz. Melekten gelen ilhamlarla şeytandan gelen vesveseleri tefrik edemez. Bu aşamada, sâlikin nefsinin arzularına uyup yeniden nefis zindanına ve esfel-i safilene düşmesinden korkulur.¹⁴⁷

Mülhime nefsin nurunun rengi kırmızıdır. Yeri ruh, âlemi ise; hıyâc yani heyecan ve hayrettir. Müridin bu makamda oldukça ilerlediğinin ve mülhimenin meleke halinde yerleştiğinin işareti; sâlikin rüyasında bahçe, bağ, deniz görmesi, denizi yürüyerek aşması, havada kuş misali uçuşması, arzuladığı mekâna engelsiz gittiğini görmesi ve meleklerle sohbete başlamasıdır. Artık bu aşamaya gelince mürşidi onu bir üst makam olan mutmainneye geçirir.¹⁴⁸

Kâşif Esad Efendi'nin divanında “kaside-i nefis-i mülhime ve medh-i ism-i hû” başlıklı 26 beyitten müteşekkil bir manzumesi bulunmaktadır. Mülhime makamının zikri olan “Hû” redif olarak kullanılmıştır. Manzumede bu ismin öneminden bahsetmektedir. Divanında üç yerde bu makamın adı geçmektedir. Buna göre; mülhime nefis aşkın sultanının kölesi olursa, zaman zaman “hû” Zühre gibi devirlerin sahibi olur. Mülhime nefsin daima olgun olduğunu gösteren kanıt şudur: Bülbul olan “hû” gül bahçesini şüphesiz bulur. Şair, salike telkin edilen “hû” esmasının bu makamdaki önemini ifade eder. Mülhime nefis en tehlikeli nefistir demiştik. Şair bu nefsin de günahları olduğunu, Allah yolunda yapılan ibadetlerde kusurları olduğunu ifade etmektedir:

¹⁴⁵ A.g.e Eşrefoğlu Rumi, (2014). s.58

¹⁴⁶ A.g.e Frager, (2003). s.89-93

¹⁴⁷ A.g.e Ayış, (2014) s.515

¹⁴⁸ A.g.e Yüksel, (1996). s.200-202

Olsa nefis-*i* mülhime sultân-ı ‘aşkun bendesi
Zühre-veş olur dem-â-dem sâhib-*i* edvâr-ı hû

Mülhime nefsün budur Kâşif kemâlâtı müdâm
Bülbül olan bulısardur lâ-cerem gül-zâr-ı hû (Kâşif Esad Divanı, K.5/10-24)

Mülhime nefsün vardur fücûrun tâ‘at-i Hak’da çokdur kusûrun
Yok bir mahalde sıdk u huzûrun her dem musâhib fikr-*i* zegaldür (Kâşif Esad Divanı, G.120/5)

Oğlanlar Şeyhi İbrahim’in kaleme aldığı “Müfid ü Muhtasar” adlı 1080 beyitlik tasavvufî mesnevisinde de nefsin mertebelerini anlatan metinler bulunmaktadır. “Fî-Beyânî Zuhûri’n-Nefsi’l-Mülhime” başlığını taşıyan 968 ile 973 beyitleri arasında mülhime nefse değinilmiştir. Şair, burada “Hû” esmasından ve bu makamın aşk makamı olduğundan söz etmektedir:

Ahsen-*i* takvîm yüzünden ‘aşk-ı Hû
Görünicek ez-dem-*i* pür zevk-*i* Hû

Mülhimeye vâsıl olur tâlibîn
‘Aşk u zevke bunda irer râgibîn

Bunda bir meclîse irer ehl-i Hû
Nakl-i meclisdür bil o meclisde Hû (İbrahim, Müfid ü Muhtasar, b.968-970)

Sûzî de bir manzumesinde kısa da olsa nefis mertebelerinin önemli özelliklerinden bahseder. Şaire göre; bu makamda Allah’ın yardımıyla ilham gelmiştir. Bu sayede Allah ile bir ünsiyet başlamıştır. Zikri; “Hû”dur. İlham edildiği için güvenilir olmuştur:

Hak ‘inâyet eyleyüb ilhâm-ı yâr oldukda çün
Mülhime dâr-ı cemâl-*i* dost ile bulsun ziyâ

İsm-i Hâlis Hû durur ilhâm-ı Hak olur o dem
Mülhimedir nefis-*i* anın i‘tibâr oldu ana (Sûzî Divanı, ş.286/95-105)

Ahmed'e göre; nefis, mülhime makamına gelince "ilham" ile fark edilir. Mustafa Rûmî Efendi der ki; insan nefsin isteklerinden yüz çevirip gönlün sarayına yönelince Allah'ın ilhamına mazhar olur ve mülhime mertebesine ulaşır. "Hû" esmasıyla da canın üzerindeki utanç kaldırılır. Tereddütler ve şüpheler yok olunca da bir üst makam olan mutmainneye geçilir:

Mülhime olsa nefsin nişânı

İlhâm [u] ilhâkla fark et anı (Fethüddin Ahmed Divanı, Mes.1/225)

Nefis hevâsına geçip gönül sarâyına göçüp

Mülhime bâbını açıp görüp ilhâm-ı Rabbânî

Alıp Hû ismini sürdüm hicâb-ı cânı kaldırdım

Şükürler mutmain oldum kodum sekk ile gümânı (Rûmî Divanı, ş.242/16-21)

Askerî, mülhime nefsin zuhur edebilmesi için insanın yapması gereken şeyleri söyler. Eğer insan can u gönülden masivadan kesilip ihlas ile Allah'a yönelirse ve bu ilerlemesinde samimi olursa, ruhu vahdeti bulacak ve onunla ünsiyet kuracaktır. Böylece bu makama vasıl olacaktır:

Can ü gönülden eyle tebettül

Ol terakkîde etme tenezzül

Rûha vahdet bul gel kıl te'ehhül

Nefs-i mülhime ide velâdet (Askerî Divanı, ş.28/12)

Ömer Fuadî, levvameden mücadele ile kurtulan insana, Allah'tan bir ilham geleceğini söyler. O nefsi, bununla mülhime makamına ermiş olacaktır. Bu makamda "zikir" asla bırakılmamalıdır. Nefs bu makamda uzun süre bekletilmeden üst mertebe olan mutmainneye ulaştırılmalıdır. Bu makamda ibadet önemlidir; hem güven içinde tutar hem de ibadetle bu nefis ile mücadele edilir:

Dahı levvâmeden cehd eyle kurtar

Cenâb-ı Hakdan ilhâmını göster

İricek mülhime tavrına hâlün
Hüviyyetden ayırma zikr ü kâlün

Koma hem mülhime tavrında anı
İrişdür mutma'inneye 'ıyânı

Kaçan kim *bula* itmi'nânı sırrun
'İbâdet/le müdâm it cehd ü berrün (Ömer Fuadi, Bülbüliye, b.1133-1136)

1.2.4 Nefs-i Mutmainne

“Huzura kavuşmuş nefis” anlamındaki dördüncü merteye olan nefis-i mutmainne, adını Kuran’da yer alan; “Ey, Rabbine, itaat edip huzura eren nefis”¹⁴⁹ ayetinden almaktadır.¹⁵⁰ Nefs-i mutmainne, itminan yani huzura kavuşma ve kararlılık seviyesine varıncaya dek kulluk yoluna aralıksız devam ederek inanıp, iman etmek aşamasında olmak demektir. İtminan denilen şey; ızdırabın mukabili olup kriz ve korkunun zıddıdır.¹⁵¹ Bu dördüncü aşamaya erişen kişinin çatışmaları dinmiş, gerilim ve sıkıntıları nihayete ermiştir. O kimse; Allah ile diğer insanlarla ve kendisiyle barışıktır. Dolayısıyla da tatmin ve huzur içerisinde.¹⁵² Bu mertebede nefis, artık tatmin olmuş, dünyevî arzu ve isteklerden, kötü sıfat ve özelliklerden kendini tamamen arındırmıştır.

Kötülüğü ihtiva eden nefsin otoritesini artık çökmüştür. İlahi nurlar nefsi tasfiye ederek onu olgunlaştırmıştır. Kalp her şeyden emin hale gelmiş bunların tabi sonucu olarak; kişi iç huzuru elde etmiştir. Mutmainne nefsin, mâsivâdan bir emeli kalmamıştır. Haset, kin ve hırs gibi arzularını Hakk yolunda başkalaştırdığından ötürü, bundan böyle o kimse, mâsivadan bir talep için ne kimseyi incitir, ne de ondan incinir.¹⁵³

Mutmainne nefis makamına vasıl olan mürid, kendisine layık görülen kalp

¹⁴⁹ Fecr, 27

¹⁵⁰ Bu ayette yer alan “*ey huzura eren nefis*” ibaresinde hitabın kime olduğuna dair âlimler arasında bazı tartışmalar görülmektedir. Buna göre; bu hitabın, surenin insicamı baz alındığında müşriklere yönelik bir hitap olması gerektiği savunulur. B.k.z Gezer, Süleyman, (2015). *Fecr Suresinin 27-30. Ayetlerinin (Nefs-i Mutmainne) Anlaşılma Sorunları Üzerine*, Hitit Üni. İ. F. Dergisi, C:14, S: 28, s.49

¹⁵¹ A.g.e Destgayb, (2007). s.59

¹⁵² A.g.e. Aktaş, (2012). s.68

¹⁵³ Çoruh, Salih, (2015). *Alvarlı Muhammed Lutfi Efendi'nin Tarikatı ve Tasavvufi Görüşleri*, Y. L. Tezi, Süleyman Demirel Üni. Isparta, s.229

huzurunun sürmesi için gözü kulağı, eli ayağı, dili ve dudağı ile tamamen Allah'ın zikriyle meşgul olmalıdır.¹⁵⁴ Bu makamın hali, vuslat, sekr ve sahv yani serhoşluk ve ayıklık; seyri, ma'allah, Allah ile seyir;¹⁵⁵ nurunun rengi, beyaz; âlemi, Hakikat-i Muhammediye; yeri, sır, gönüldeki gizlilik; varidi, hakikat;¹⁵⁶ zikri ise, dördüncü isim olan Hakk'dır.¹⁵⁷ Kelime-i Tevhid'e, Lâ mevcûde illallah yani Allah'tan gayrı hiçbir varlık yoktur, anlamını verir.¹⁵⁸ Bu dördüncü makamda müride, Allah tarafından irşatlık vazifesi tevdi edilebilir.¹⁵⁹ Sofyalı Bali, bu makamın "sır" makamı olduğunu söyler. Günü, salı gününe karşılık gelir. Mânevi güneş, bu makamdadır. Bu nedenle bu mertebeye "güneş tavrı" denir. Bu mertebe, pek çok özelliği bünyesinde topladığı için aynı zamanda İdrisî, Müsevî, İsevî ve Hızırî tavrı olarak da adlandırılır.¹⁶⁰

Bu makamda, sâlikte bir takım kerametler zuhur edebilir. Mutmainne nefis, artık masiyete meyletmez. Çünkü o, güzel ahlak sahibidir. Lakin beşerî vasıflara geri dönüşler bazen görülebilir.¹⁶¹ Bu nefis mertebesi, nefsin olgunlaşma sürecinde kilit noktadır. Bu aşamaya kadarki diğer üç nefis merhalesi negatiften pozitifte doğru bir gelişim süreci takip ederken, mutmainneden sonra pozitiften pozitifte bir gelişim süreci takip edilir. Yani nefsin ilk üç mertebesinde olan kötü sıfat ve özellikler, rafine edilerek yerini iyi huy ve sıfatlara bırakırken, mutmainneden sonra iyi sıfat ve nitelikler daha sağlam yerleşmeye ve gelişmeye başlar.¹⁶²

Bu makamda bulunan mürid, artık peygamber gibi yaşamaya çalışır, tamamen onların hayatlarını kendine örnek alır. Sâlikin nefsi, burada artık icraatini ve seyrini tamamlamış ve bütünüyle ruhaniyete yönelmiştir ki hakikat yolcusu bu durumda yeteneğine göre bazı keşifler gerçekleştirebilir ve zati tecelliye mazhar olabilir. Bu zati tecelliye de (tecelli-i berkiyye) adı verilir.¹⁶³

Frager; "bu mertebenin padişahı hikmet, başbakanı da sevgidir" der. Ona göre;

¹⁵⁴ A.g.e Karataş, (2009). s.114

¹⁵⁵ A.g.e Tatçı, (2012). s.75

¹⁵⁶ A.g.e Yüksel, (1996). s.205

¹⁵⁷ A.g.e Sadık, (2014). 138

¹⁵⁸ A.g.e Yıldız, (2007). s.65

¹⁵⁹ A.g.e Belada, (2015). s.130

¹⁶⁰ A.g.e Sofyalı Bali Efendi, (2010). s.55-59

¹⁶¹ A.g.e Yazıcı, (2014). s.134

¹⁶² A.g.e Kışmır, (2012). s.85

¹⁶³ Sunar, Cavit, (1975). *Melâmilik ve Bektaşilik*, Ankara Üni. İ. F. Yay. s.111

artık bu aşamada “ben” psişenin merkezi olarak görülmez. Zira içgüdüler zayıflamış ve “ben” dönüşmüştür. Mürid ilk defa onların gücüne karşı oldukça güvencedir.¹⁶⁴

Ednâyî’ye göre; mutmainne makamına erişen, artık Hakk’ın zatına vasıl olmuştur. Bu makamdakiler *nefsini bilen Rabbini bilir* sırrına ermiş kimselerdir. Onlar için tehlike bu makamda küfre düşmektir. Çünkü kendini Allah’ta yok eden Hallac gibi “ben Hakkım” diyerek küfre girebilir. Nitekim Ahmed de mutmainne makamında Mansur’ın sesini işitir. Kâşif Esad “Kaside-i Nefs-i Mutma’inne ve Makâm-ı Mansuriyye” başlıklı kasidesinde (K.6) mutmainne mertbesinin özü üzerinde durmuştur. Mansur’un meşhur sözü olan “*Ene’l-Hakk*”ın redif olarak kullanıldığı 24 beyitlik manzumede Allah’ın tecellileri anlatılmaktadır.

Eğer sen nefs-i Hak oldun o mutme’inneye irdün

Men ‘aref sırrına irdün anı görüb küfürlenme (Ednâyî Divanı, G.18/9)

Çün mutma’inne bulsun makâmın

İşit sen ol sen Mansûr kelâmın (Fethüddin Ahmed Divanı, ş.245/226)

Ahmedî, insanın doğru bir şekilde Hakk’ın buyurduklarına uyduğu vakit mutmainne mertebesine çıkmak için manevi yardım göreceğini ifade etmektedir:

Ger uyarsan togrılıg-ıla ana

Mutma’inne ide nefsüni sana (Ahmedî, İskender-nâme, b.2649)

Aynî’ye göre; nefsin, mutmainne mertebesine yükselmesi için çok sıkı bir riyazetle çile çekmesi gerekmektedir. Ravzî de hırs ve isteklerin terk edilerek bu makama ulaşılması yönünde telkinlerde bulunur. Mutmainnenin zıttı emmaredir, ondan uzak durulmalıdır:

Nefs ola mutma’inne riyâzetde çille çek

Râm itdi esb-i tündi ‘inânın sıkındısı (Antepli Aynî Divanı, G.215/2)

¹⁶⁴ A.g.e Frager, (2003). s.93-96

Mutma'inne taleb it hırs ü hevâdan el çek

Nefs-i emmâreye gel uyma ferâgat eyle (Edincikli Ravzî Divanı, G.538/3)

Oğlanlar şeyhi İbrahim, Müfid ü Muhtasar'da "Fi-Beyâni Zuhûri'n-Nefsi'l-Mutma'inne" başlıklı beş beyitlik manzumesinde mutmainne makamını anlatmaktadır. Şair; mülhime makamından sonra bu makamın geldiğini söyler. Bu mertebede pek çok güzellik ortaya çıkmaktadır. Gönül, çeşitli unsurların ağırlığından artık kurtulmuştur. Kalp, artık emniyettedir. Gönüldeki zulmet perdesi kalkmış, nurlarla dolmuştur. Allah, kalbe yerleşerek onunla dost olmuştur. Bu makamda evliyalar, çokça kerametli rüyalar görmektedir. Genellikle kendilerini peygamberler ile görürler. Fenafillaha ulaşmış, kendilerini Allah'ın zatında yok etmişlerdir. Bu sır asla anlatılamaz ancak yaşanması gerekir. Bu durum tasavvuf düşüncesinde yer alan "tatmayan bilmez" manevi tecrübesidir.¹⁶⁵ Fuâdî'ye göre de, bu makâm, tehlikeler ve yokuşlarla dolu bir *sır makâmıdır*.¹⁶⁶

Ba'dehü nefis mutma'in olur dilâ

Bu makâmda hâsıl olur çok safâ

Siklet-i 'unsurdan olur dil halâs

Kalbe itmi'nân gelür ey merd-i hâs

Mutma'in olur gönül envâr ile

Yâr olur gönülde dil dildâr ile

Evliyâ görmek olur ekser düşî

Enbiyâ *ile* olur düşte işi

Hakk *ile* Hakk olmadur bilgil bu yir

Dil *ile* ta'bîr olunmaz bil bu sır (Şeyh İbrahim, Müfid ü Muhtasar, b.974-8)

¹⁶⁵ Yılmaz, Hasan Kamil, (2016). *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Yay. s.20

¹⁶⁶ Özçelik, Mevlüt, (2012). *Kastamonulu Ömer Fuâdî ve Muslihu'n-Nefs Eseri*, Y. L. Tezi, Necmeddin Erbakan Üni. Konya, s.98

Emmare olan nefis, ruhun ve aklın zıttı olan bir yapıdadır. Eğer o nefis, mutmainne mertebesine çıkmamışsa insan gerçek manada “insan” olamamıştır. Şair, emmare nefis sahibi kimseleri insan olarak görmez. Çünkü insanda akıl ve ruh vardır. Oysa emmare, bunların tam zıttı olduğu için emarenin olduğu yerde akıl ve ruh aranmaz. Ancak mutmainne mertebesinde akıl ruh ve nefis arasında uyumlu bir çalışma hâsıl olur. Bu nedenle yaratılmışların en şerefliisi olmak için mutmainne makamında olmak gerekir.

Nefsdür emmâre ol azdâd-ı ervah u ‘ukûl

Mutma’inne olmasa bil nefis-i insan olmamış (Fedâyî Divanı, G.122/7)

Ahmed Sûzî, nefsin mutmainne mertebesine ulaştığında Allah’ın hususi sırlarına nail olunacağını söylemektedir. Allah’ın inayetiyle gönülde manevi tecelliler meydana gelir. Bu dördüncü makamın esması Hak’tır. Hakk; hakikat anlamına gelir ve Allah değişmeyen hakikattir. Bütün diğer hakikatler zaman içinde değişir ve geçersiz hale gelir. Mutmainne nefsin huzuru, dünyanın sürekli değişen ve fani eşyası yerine Hakk için çabalamaktan gelir. Nefs-i mutmainne derecesi, hakikati idrak etmeye başladığımız aşamadır.¹⁶⁷ İrci’i yani “Rabbine geri dön”¹⁶⁸ emriyle Allah bu nefse hitap etmiştir. Bu ayette bir sonraki nefis mertebesinin adı da yer almaktadır. İsmail Gürûnî, “irci’i” (Rabbine dön) sözünü kulağına küpe eden, mutmain olmuş nefsin, şeytan tarafından azdırılamayacağını söylemektedir. Şeytan, bu mertebede olan nefisten uzak durur. Ravzî, Allah’ın bu çağrısına uyularak nefsin mutmain mertbesine getirilmesini söyler.

Mutmain oldukda *bu* nefis mahrem olur Hakk ile

Feth olur *dilde* fuyûzât hem nice lûtf-i Hüdâ

İsm-i râbi’ Hak olubdur mutme’in nefsi anın

"İrci’i" emriyle *itdi* çün hitâb Mevlâ ana (Ahmed Sûzî Divanı, ş.287/97-106)

“İrci’i” hitâbını gûşuna mengûş idüp

Mutma’in olmuş nefse şeytân igvâ ide mi (İsmail Gürûnî Divanı, b.2232)

¹⁶⁷ A.g.e Frager, (2003). s.72

¹⁶⁸ Fecr, 28

Emr-i Hudâ'yı tut heves-i mutma'inne kıl
 Uyma hevâ-yı nefsüne levvâmeyi tagıt (Ravzî Divanı, G.124/3)

Hakîkî, mutmainne nefsin kalpte oluşmasını ister. Eğer olursa, kalpte her daim bulunan nefsin telaşı kesilecek ve orada “nur” hâsıl olacaktır. Hamdî'ye göre; insan nefsi, mutmainne mertebesine yükselirse, bütün fesat, şer gibi kötülükler artık son bulacak, barış ve hayır gibi güzel şeyler ortaya çıkacaktır:

Çün nefs-i mutme'inne *ola* kalbe lâyhâ
 Her lahza vâridâtıla nûr-i sekînedür (Hakîkî Divanı, ş.159/6)

Çün *ola* mutma'inne nefs-i beşer
 Sulha *döne* fesâd ü hayr *ola* şer (Hamdullah Hamdî, Kıyafetnâme, b.130)

1.2.5 Nefs-i Râziyye

“Razı olan nefis” anlamındaki bu beşinci mertebe adını, Kuran'da geçen “Sen O'ndan razı, O da senden razı olarak Rabbine dön!”¹⁶⁹ ayet-i kerimeden almaktadır. Bu mertebe tatmin psikolojisini aşarak arzuların, heveslerin tamamından vazgeçme, kendi ile barışık olma ve Hakk'ın her türlü takdirine rıza gösterme aşamasıdır.¹⁷⁰ Bu makamda artık dünyaya ait bir beklenti kalmamıştır. Tüm benlik burada Allah'a yönelmiştir. Hakk ile ünsiyet artık başlamıştır. Hakk'ın iradesine bir teslimiyet söz konusudur. İnsan, bir nevi melek seviyesine yükselmiştir. Bu aşamada yalnızca bize verilenlere razı olmakla kalmayıp, Allah'tan gelen bazı mihnetlere ve sınamalara dahi razı oluruz. Daimi olarak Allah'ın rahmet ve inayetiyle çevrili olduğumuzu idrak ederiz. Artık yalnızca kendi içimize ve Allah'a odaklanırsınız.¹⁷¹

Bu makamın seyri; seyr fillah, yani Allah'ta seyirdir. Hâli, telvin ve temkin, yani halden hale geçme ve ruyette karar kılmadır.¹⁷² Zikri, Hayy'dır.¹⁷³ Âlemi, lâhut;

¹⁶⁹ Fecr, 28

¹⁷⁰ A.g.e Dodurgalı, (1995). s. 80

¹⁷¹ A.g.e Frager, (2003). s.96-98

¹⁷² A.g.e Tatçı, (2012). s.76

¹⁷³ A.g.e Sadık, (2014). s.138

nurunun rengi yeşildir.¹⁷⁴ Bu nefsin vâridi yoktur. Çünkü vârid yalnızca beşerî sıfatların olduğu yerde mevcuttur. Bu makam ise, beşerî sıfatların tümünden kalktığı bir mertebedir.¹⁷⁵ Burada nefs, Hakka'l-yakîn mertebesine ulaşmıştır.¹⁷⁶

Bu makamın özellikleri, riyazet, keramet, muhabbet, istiğna, vera, zühd, ihlas, zikir ve vefâdır. Râziye nefs sahibi mürid, mana âleminde tüm varlıkları yok olmuş olarak görür. Kelime-i Tevhid'e, Lâ mevcûde illallah yani Allah'tan gayrı ilah yoktur, manasını verir.¹⁷⁷ Sofyalı Bali'ye göre; bu makam “hafî” olup çarşamba gününe karşılık gelir. Allah'ın irâde sıfatının mazharı olan bu mertebenin tavrına, müridin irfânî keşif hatasından soyutlanmasından ötürü İsevî tavır denir.¹⁷⁸ Bu makamda, diğer alt makamlara oranla zulmet daha da azalmış, nur ise artmıştır.

Bu makamda bulunan mürid, “lütfun da hoş kahrın da hoş” düsturunu benimsemiştir.¹⁷⁹ Allah tarafından gönderilen hayır ve şer gibi iyi ve kötü neyle karşılaşır karşılaşırsa karşılaşırsın onda mutlaka bir keramet bir letafet bulur. Râziye nefsin yaptığı güzel davranışların ve ibadetlerin itici gücü; Allah'ın rızasını elde etme arzusudur. Bu makamdaki mürid, dünyalık mal, mülk, makam ve mevki elde etme sevdasını nefsinden tasfiye etmiş ve geriye sadece Hakk'ın rızasını kazanma talebini bırakmıştır.¹⁸⁰

Oğlanlar Şeyhi İbrahim, Müfid ü Muhtasar'da “Fî-Beyânî'n-Nefsi'r-Râziyye” başlığıyla 8 beyitte bu makamın özelliklerini anlatmaktadır. İfade edilenlere göre; Mutmainne makamından sonra bu makam gelmektedir. Bu makamda Allah'ın rızası artık kazanılmıştır. Kalpte artık bir zerre bile olsun dünyevî, kaygı ve keder kalmaz. Kesrette olan herşeyi yok görür. Çünkü o fenâ, yani yokluk âlemine yükselmiştir. Her çeşit bilgi artık ona malumdur. Artık, manevi ölümsüzlük suyunu içmiş gibidir. O artık istiğna sahibidir, hiçbir şeye ihtiyacı yoktur. Bu makamdakiler bazı kerametler gösterir. Ölüyü yeniden uyandırması, bütün her şeyden yüz çevirmesi gibi. Bir nevi Hızır gibi olmuştur. Sonsuz bir hayata kavuşmuştur. Hayy, bu makamın zikridir. Her şey Allah'ın

¹⁷⁴ A.g.e Yüksel, (1996). s.205-207

¹⁷⁵ A.g.e Öztürk, (1993) s. 123

¹⁷⁶ A.g.e Belada, (2015). s.132

¹⁷⁷ A.g.e Yıldız, (2007). s.65-67

¹⁷⁸ A.g.e Sofyalı Bali Efendi (2010) s.63-66

¹⁷⁹ A.g.e Karataş, (2009). s.114

¹⁸⁰ A.g.e Kişmir, (2012). s.87-89

bu esması ile hayat bulur. Allah'tan gayrı olanlar gelip geçicidir. Lakin Allah, ezeli ve ebedidir:

Râzı olur Hakk olur nefs-râziye
Mutma'inneden olur nefs-râziye

Nefs-i râziyye olıcak ey püser
Kalb evinde zerrece kalmaz keder

Gördiği ekser olur ehl-i fenâ
Hem olur sâlik fenâ-ender-fenâ

Bundadur kimyâyı ma'lûm itdiren
Bundadur simyâyı mefhûm itdiren

Bundadur âb-ı hayât-ı ma'nevî
Bunda müstagnî olur bil cân evi

Dem bu ilde ölüyi ihyâ ider
Hem bu ilde dil taşı kimyâ ider

Hızra dil bunda irer ey hızr-ı cân
Bunda hâsıldur hayât-ı câvidân

Bunda cümle şey' olur Hayy ile hayy
Fânî olur mâ-sivâ kalur o Hayy (Şeyh İbrahim, Müfîd ü Muhtasar, b.979-986)

Kâşif Esad' ın 5 bend haline yazdığı bir terci-i bendi, “Nefs-i Râziyye” başlığını taşımaktadır. Genel olarak, çeşitli telmihlerle, mazmunlarla birlikte bu makamın bazı özelliklerine değinilmiştir. Makamın adının geçtiği beyitte; râziye nefsin, isteklerin en zirvesine eriştiğini, artık arzu edilecek dünyevî hiçbir şeyin kalmadığını ifade etmektedir. Allah'a vasıl olma yolunda ruhanî bir yolculuk vardır:

Râziyye ‘urûc eyledi çün evc-i hevâya
Rûhânî sülûk eyledi ol reh-i Hudâ’ya (Kâşif Esad Divanı, Trc.B.1./5-1)

Ahmed Sûzî, üç beytinde bu makamın bazı özelliklerine değinmektedir. Raziyye makamında bazı sırlara vakıf olunur. Bu sırların keşfi, gönü ihya eder. Bu mertebede Allah’ta seyr vardır. Kuran’ın kesin hükmünde bu mertebede olanlardan razı olunduğu söylenir.¹⁸¹ Bu makamın zikri Hayy esmasıdır. İnsan bu makamda Allah’tan gelen herşeye razıdır:

Keşf-i esrâr-*i* ma’ârifle gönüller zeyn olur
Râziye olur o demde her ne olsa nefis ana

Seyr-i fi’llah’dır makâmı râziya fem eyle gel
Nass-ı Kur’ânda “râzî” olmuşdurur şâhid bana

İsm-i hâmis Hayy’durur nefis-*i* makâm-ı râziye
Hayy olur cân râzıdur hem her ne emr olsa ana (Sûzî Divanı, ş.287/98-99-108)

Âşık Paşa, bu makamda olanların rıza ehli olduğunu söyler. Bu nefis, Allah’ın rızasını kazanmıştır. Allah’ın verdiğini bütün emirlere rıza göstermişlerdir:

Eytdi bunlar şol rızâ ehli-durur
Nefs-i râziyye anun nefsi-durur

Râzı olmuşdur bular hak emrine
Ni nazar küfre kılurlar ni dine (Âşık Paşa, Garibnâme, b.8773-4)

1.2.6 Nefs-i Marziyye

Allah’ı razı eden nefistir. Adını, nefis-i raziyyenin de adını aldığı; “Sen O’ndan hoşnut, O da senden hoşnut olarak Rabbine dön.”¹⁸² ayetinden almıştır. Bu makamda nefis, Hak’dan razıdır. Allah da nefisten razıdır. Bu mertebeye yükselen nefis, hemen

¹⁸¹ Fecr, 28

¹⁸² Fecr, 28

hemen peygamberlerin bütün insanî özelliklerini taşımaktadır. Bu makamdaki kul, artık zâhırde halk ile bâtında Hakk ile olabilmektedir. Övülmeye, övmeye, şöhrete itibar kalmamıştır. Burada artık madde âlemi bitmiştir.

Bu aşama “insanî hilfet” mertebesidir. Zira “hakkânî hilafet” yedinci mertebenin tamamlanmasından sonra gerçekleşir.¹⁸³ Mürid, tamamen Allah’ın ahlakıyla ahlaklanmıştır. Beşerî istekleri terk etmek suretiyle masivadan kurtulmuştur. Hakk ile mahlûk özellikleri birleştiğinden bâtında daima Hakk ile birliktedir.¹⁸⁴ Bu makam, rıza psikolojisinin kemâli ve mutluluğun son basamağıdır.¹⁸⁵

Makam-ı kürsî olarak da bilinen marziyye mertebesinin sıfatları: Güzel ahlak, sevgi, masivallahı terk, mahlûkata karşı şefkat, insanları hayırlı şeylere sevk etme, ayıplarını görmezden gelip affetme, irşad ve muhabbettir.¹⁸⁶ Bu mertebenin; rengi siyahtır. Ancak Halvetilerde beyaz olarak bilinir. Âlemi şehadet,¹⁸⁷ seyri, seyr anillah yani Allâh’tan seyirdir. Hâl, mekîn ve muhkem, yani oturma, yerleşme ve sağlamlık, kesinliktir.¹⁸⁸ Zikri ise, Kayyûm’dur.¹⁸⁹ Kelime-i Tevhid’e, fa’lem ennehû lâ ilâhe illallah, yani bil ki; o Allah’tan başka ilah yoktur, manasını verir.¹⁹⁰ Sofyalı Bali’ye göre; altıncı makam “Kürsî” makamıdır ve hayrettir. Kudret sıfatının mazharıdır. Bu makam, perşembe gününe nisbet edilir. Mürid, bu mertebede Jüpiter gezegeninin özellikleriyle tahakkuk eder. Bu mertebenin tavrına, Mûsevî tavrı denir.¹⁹¹

Bu mertebede; mürid bütün hareket gücünün Allah’tan kendisine ulaştığını, kendi başına hiçbir şey yapamayacağını idrak eder. Artık hiçbir şeyden korkmaz ve hiçbir talepte bulunmaz. Konuşmak ya da iletişime dair hiçbir istekte bulunmaz. Zâhîr yok edilmiş, ancak bâtın saraya dönüşmüştür. Kalp vecd içindedir. Nefs ve ruh birleşmiştir. Mürid, birleşik hâle erişince, dünyanın ilâhi vahdeti görünür hâle gelir. Artık psişede bir zıtlık ya da ikilem kalmaz.¹⁹²

¹⁸³ A.g.e Belada, (2015). s.137-140

¹⁸⁴ A.g.e Çalışkan, (2011). s.22

¹⁸⁵ A.g.e Yazıcı, (2014). s.134

¹⁸⁶ A.g.e Ayış, (2014) s.527

¹⁸⁷ A.g.e Yüksel, (1996). s.207-211

¹⁸⁸ A.g.e Tatçı, (2012). s.76

¹⁸⁹ A.g.e Sadık, (2014). s.138

¹⁹⁰ A.g.e Yıldız, (2007). s.67-69

¹⁹¹ A.g.e Sofyalı Bali Efendi, (2010). s.69-75

¹⁹² A.g.e Frager, (2003). s.98-100

Oğlanlar Şeyhi İbrahim, mesnevisinde “Fî-Beyânî’n-Nefsi’l-Marziyye” başlığı adı altında bu makamın bazı özelliklerini anlatmaktadır. Bu mertebe raziyyeden sonra gelmektedir, zikri Kayyum’dur. Kayyum olan Allah her şeyden münezzehtir. Bu makamdakiler artık maddeden geçmiştir. Onlar görmeden görür, daha sözü duymadan işitir:

Kâ’im olur ism-i Kayyûm ba’dehû
Hâsıl olur cümle mefhûm ba’dehû

Görmeden görür *dimeden işidür*
Dinlemeden söz işitmek *işidür*

Râziyeden oldı marziyye bu nefis
Kâ’im *oldı* hıdmetinde her nefes (Şeyh İbrahim, Müfîd ü Muhtasar, b.987-994)

Ahmed, nefsin mutmainneden sonraki bahiste “ölmeden evvel ölmenin” artık gerçekleştiğini söyler. Nefs, raziyye makamında ilerlerse marziyye makamı için önünde engel kalmaz:

Ölmezden evvel ölmek *burada*
Bunda gerekdir senden irâde

Râziyyelikde sâbitse nefsin
Marziyyelikde *olmaya* seddin (Fethüddin Ahmed Divanı, ş.245/226-7)

Ahmed Sûzî, marziyye mertebesinde “Allah benimledir” sırrına erişeceğini söyler. Bütün işi gücü bırakır, Allah’ın düşüncesiyle her anını geçirir. Hakk’ın dostluğunu kazanır. Bu mertebenin seyri Allah’tan seyirdir. Bu altıncı makamın esması Kayyum’dur. Allah o nefisten razıdır, asla cefa görmez:

Lî-ma’ Allah sırrına mazhar olur marziyyede
Her umûrı Hak olur hem Hakka olur âşinâ

“Seyr-i an’illah” makâmı hayret elvirmekdürür
Nefh olur cümle hakâyık kalbine ey cân-ı mâ

İsm-i sâdis oldu Kayyûm nefsi marziyye anın
Hak olur râzı çü andan kalmaz aslâ bir cefâ (Sûzî Divanı, ş. 286/99-100-109)

Aziz Mahmud, marziyye nefiste saflığa erişeceğini söyler:

Mutma'inne olup rızâya eriş
Yürü marziyye ol safâya eriş
Terk edip fânîyi bekâya eriş
Hây nefsim seni nic'eyleyeyin (Azîz Mahmûd-ı Hüdâyî Divanı, ş.85/7)

1.2.7 Nefs-i Kâmile

“Olgunlaşmış nefis” anlamında olup son mertebedir. Diğer mertebeler gibi adını doğrudan bir ayetten almamaktadır. Ancak; “Nefsini temizlemiş olan şüphe yok ki felaha ermiştir.”¹⁹³ ayeti bu makamı işaret etmektedir. Bu nefse, nefsi safiyye, nefsi kudsiyye ve nefsi zekiyye de denilmektedir.

Bu makamda nefis, artık tekâmülünü tamamlayarak olgunlaşmış ve saflaşmıştır. Zulmet perdesi bu nefiste, artık tümünden kalkmıştır. Bu aşamadaki nefis için artık bir geriye dönüş tehlikesi görülmez.¹⁹⁴ Bütün üstün sıfatlara sahiptir. Her tavrında bir hikmet, yücelik vardır. Bu nefis, kesrette vahdeti, yani çoklukta birliği ve vahdette kesreti, yani birlikte çokluğu idrak eder. Bu makamdakiler, ilâhî aşkı ve edebi en ulvî düzeyde temsil eden kimselerdir. Bu kimseler, Hakk’ın bu dünyadaki delili ve peygamber vârisidirler. Bunların görevi halkı irşat etmektir.¹⁹⁵ Nefs, bu aşamada artık insana tahakküm edemez.¹⁹⁶

Bu makamda bulunan sâlik, ibadetlerinden dolayı nefsin vereceği gurura kapılıp aldanmaz, çokça tövbe eder. Yaradana karşı olan muhabbeti, öz evladına karşı olan

¹⁹³ Şems, 9

¹⁹⁴ A.g.e Yazıcı, (2014). s.136

¹⁹⁵ A.g.e Belada, (2015). s.140-144

¹⁹⁶ A.g.e Sunar, (1975). s.111

sevgisinden daha çoktur.¹⁹⁷ Bu aşamada artık insanın kendi varlığı diye bir şey yoktur. Çünkü o, Allah ile bütünleşmiştir. Devriye inancındaki kavs-ı uruc artık son bulmuş, insan, yaratılmadan önceki haline dönmüş, gerçek vuslata nail olmuştur.

Kâmile nefsin seyri, seyri'lillah'tır. Âlemi, çoklukta birlik, kesrette vahdet; birlikte çokluk, vahdette kesret âlemidir. Mahalli, en gizli yerdir. Hâli, bekâdır.¹⁹⁸ Nurunun rengi yoktur.¹⁹⁹ Zikri ve esmâsı, Kahrhâr'dır.²⁰⁰ Sofyalı Bali'ye göre; Bu aşama, "mutlak hafi" ve "sırr-ı hafi"dir. Bu aşama, "cemu'l-cem" mertebesidir. Yani mürid bu mertebede cüz'î zâtının Hakk'ın zâtında yok oluşunu görür.²⁰¹ Bu makama erişen çok az kimse, benliği tümünden aşmıştır. Artık geride hiçbir benlik, kimlik ya da ego duygusu kalmamıştır; sadece Allah'a vuslat vardır. Kutub, Gavs diye anılan zâtlar bu makamdadır.²⁰² Bu aşama "ölmeden önce ölmek" olarak adlandırılır. Benlik ve Hakk arasında hiçbir aşikâr hudut görülmez.²⁰³ Benlik, çayın içinde erimiş şeker misali kaybolmuştur.

Ahmedî der ki; "Nefs, kemale / olgunluğa erişince cismin yokluğundan ne korkusu olsun. Eğer hekim ustaysa elindeki cihazı kırılrsa da dert etmez." Şair, kemale ulaşan nefsin fenafıllaha eriştiğini maddi varlığının yok olduğunu söyler. Bunda endişe edilecek bir durum yoktur. İkinci mısra irsal-i mesel olarak kullanılmıştır. Burada hekimin elindeki cihazdan kasıt; maddi benliktir:

Nefs kâmil olıcak cismün fenâsından ne bâk

Ne gam üstâda ki hâzik ola sınırsa edât (Ahmedî Divanı, K.12/11)

Aşkî'ye göre; İnsanın her işini zorlaştıran nefsin hırsıdır. İnsan, nefsinin hırslarından kurtulup kemale erince artık dünyada ve ukbada her işi kolaylaşacaktır.

Hırs-ı nefsinden geçüp var kâmil ol

Dü-cihânda her işin âsân ola (Giritli Aşkî Divanı, ş.246/5)

¹⁹⁷ A.g.e Ayış, (2014) s.534

¹⁹⁸ A.g.e Yıldız, (2007). s.70-72

¹⁹⁹ A.g.e Yüksel, (1996). s.212

²⁰⁰ A.g.e Tatçı, (2012). s.76

²⁰¹ A.g.e Sofyalı Bali Efendi, (2010). s.79

²⁰² Selvi, Dilaver, (2016). *Mirac ve Nefs Terbiyesi*, Semerkand Yay. s.93

²⁰³ A.g.e Frager, (2003). s.100-103

Ahmed Sûzî, kemal mertebesine ulaşanların kâinatın büyük ve küçük sırlarını vücudunda bulacaklarını söyler. Mısırî, bir beytinde kendisi için bir takım kanıtlar aradığını ancak aradığı kanıtın kendisinde bulunduğunu ifade eder. Ahmed Sûzî, bu makamın özelliklerinden söz eder. Kâmil olan nefsin seyri; seyrillah'tır. Bu makam sırların seyredildiği, sırların açığa çıktığı malum olduğu bir makamdır. Esması ve zikri Kahhar'dır. Bu mertebedeki nefis, her yönden kendini tamamlamıştır. Allah ile her zaman birliktedir:

Çün ki kâmil oldın *ise* kâ'inâtın sırrını

Heb vücûdunda bulursun cüz'î küllî varını (Ahmed Sûzî Divanı K.13/46)

Kâmile oldukda nefsin seyr-i billah ile pes

Ol makâm-ı sırr-i seyrde keşf olur cümle hafâ

İsm-i sâbi' oldı kakhâr nefsidir çün kâmile

Her cihetden buldı kemâl Hakdan olmaz hiç cüdâ (Sûzî Divanı, ş.286/102-110)

Kâimî, kâmil insanların, meleklerin secde ettiği kimseler olduğunu söyleyerek bu mertebenin büyüklüğüne değinir. Nefs, Hakk'a teslim edilip onun yoluna kurban olunmalıdır. Âşık Paşa da kâmil nefse, yer ve gök ehlinin secde ettiğini söylemektedir:

Mescûd-i melâ'ikdür bil kâmil-i insânı

Nefsün ana teslim it ol yolına kurbânı (Kâimî Divanı, ş.173/18)

Eytdi nefis-i kâmiledür *bu* vücûd

Yir ü gök ehli ana kıldı sücûd (Âşık Paşa, Garibnâme, b.8862)

Mısırî, "kâmilin" redifli manzumesinde nefsini yenerek onu hükümsüz bırakan kâmil kimselerin nefeslerinin hayat bahşedici olduğunu söyler. Nefesin İslam tasavvufunda yeri önemlidir. Her şeyden evvel insan ruhunun, nefha-yı ilahî yani Hakk'a ait bir nefes olduğu ifade edilir. Eski çağlarda nefes yani soluk ile nefis, hayat ile bağdaştırıldığı için aynı şeyler olduğu fikri ortaya atılmıştır. Bahsi geçen nefesi ruh olarak düşünmek gerekir. Ruh da nefisten farklı bir yapıdır.

Nefsini mât eyleyen ref'-i memât eyleyen

Nefh-i hayât eyleyen nefesidür kâmilün (Niyâzî-i Mısırî Divanı, ş.94/2)

Cafer Çelebi der ki; kâmil olan nefis, artık huzura ermiştir, çok mutludur. O nefis, aşağı olan şeylere karşı artık uyanık hale gelmiş, neyin ne olduğunu anlamıştır. Mehmed Şerif de; nefsin olgunlaşması için çaba göstermediği sürece işlenmiş heykel gibi olan şeylerdeki kusurların anlaşılamayacağını ifade etmektedir. Ancak nefis, kemale erince kusursuz gibi görünün şeylerdeki eksiklikleri anlayabilir.

İder her nefis-i kâmil hazz-i vâfir

Ki olmışdur tenebbüh derke dâyir (Tâcî-zâde Cafer, Heves-nâme, b.1326)

Noksânın anlamaz kişi *bu* nakş-i heykelin

Sa'y itmedikce nefis nefisin kemâline (Mehmed Şerif Efendi Divanı, G.139/2)

Şeyh İbrahim, “Fî-Beyânî'n-Nefsi's-Sâfiyye” başlığı adı altında bu makamın özelliklerini anlatmaktadır. Şaire göre; marziyye nefisten sonra bu yedinci makam gelir. Bütün renklerden kurtulur, bu makamın bir rengi yoktur, saf halledir. Nefsini saflaştırıp Allah'ın sevgisine mazhar olanlar artık dilediğini yapabilmektedir. Bütün masiva onun emrindedir. Gönüllerin sırrı onda açığa çıkar. Allah, onlarla birliktedir. Esması, Kahhar'dır. Yedi mertebe bu makamla birlikte son bulur artık.

Ba'dehû marziyye olur sâfiye

Kurtulur telvînden irer sâfiye

Bunda hâsıldur tasarruf ey püser

Bunda ehlu'llâh ne isterse ider

Cümle eşyâ emrine mahkûm olur

Cümle dil *bu* ilde bil ma'lûm olur

Mahrem olmak *lî-ma'allah* vaktine

Bundadur geçdiği cân dil tahtına

İsm-i Kahhâr'a tecellî bundadır
Cân içindedür bu sanma tendedür

Uş tamâm oldu sülûk-i seb'a bil
Var yûri böyle sülûk it ay u yıl (Şeyh İbrahim, Müfîd ü Muhtasar, b.995-1000)

Ahmed Cezbî, nefs-i kâmile sahip olanların Allah'ın huzurunda zatlarının -yıldız misali- yüce olduğunu ifade etmektedir.

Nefs-i kâmilidir bu nefsin sâhibi
Yücedir 'ind-i Hudâda kevkebi (Ahmet Cezbî Divanı, Mes.4/535)

1.3 NEFSİN KUVVELERİ

Nefsin kabul edilen üç kuvveti bulunmaktadır. Mutasavvıflar ve filozoflar nefsi; nefs-i nebatî, nefs-i hayvanî ve nefs-i insanî / nefs-i natika olarak üçe ayırırlar.²⁰⁴ Bazı kaynaklarda tabii nefisle birlikte bu sayının dörde çıktığı görülür.²⁰⁵

Bitkisel nefs ilk, hayvansal nefis ikinci, insanî nefis ise son basamaktadır. İnsanı insan yapan akıl, nefsin en son yetkinliğidir. Nefsin birinci yetkinliği bitkide, ikinci yetkinliği hayvanda, üçüncü yetkinliği insanda vücut bulmasıdır. Bu şu demektir; bitki yetkin olmakla nefse sahip oluyor ve bunun diğer ifadesi nefis de cansız bir madde, bitki oluyor. Bitki olma maddenin bir yetkinliğidir. Aynı biçimde nebatî nefis kuvvetine sahip olan bir canlı duyu gücüyle farklı bir yetkinliğe kavuşuyor ve hayvanî nefis, mertebesine erişiyor. Başka bir deyişle, nefis, o canlıyı hayvan denilen duyulu bir varlık haline

²⁰⁴ Bazı kaynaklar için b.k.z Affifi, A. E. (1974). *Muhyiddin İbnül'l-Arabi'nin Tasavvuf Felsefesi*, (Çev: Mehmet Dağ) Ankara Üni. İ. F. Yay. s.112 Arnaldez, Rager, (1978). *Farabi'nin Felsefi Sistemine Nefs ve Âlem*, (Çev: Hayrani Altıntaş), Ankara Üni. İ. F. Dergisi, C: 23, s.349-358 Atay, Hüseyin, (1997), *Nefs*, Ankara Üni. İ. F. Dergisi, C: 37, s.3-23 Ögke, Ahmet, (1997). *Kuran'da Nefs Kavramı*, İnsan Yay. s.49 Uysal, Enver, (2004). *Kindî ve Fârâbî'de Akıl ve Nefs Kavramlarının Ahlâkî İçeriği*, Uludağ Üni. İ. F. Dergisi, C: 13, S:2 s.141-156 Macit, Muhittin, (2004). *Aristoteles ve İbn Sina'da Nefs-Beden İlişkisi Problemi*, M.Üni. İ. F. Dergisi S:26, s.59-83 Saruhan, Müfit Selim, (2005). *İbn Kemmüne ve Nefs Hakkındaki Görüşleri*, Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi, Y: 6, S: 15, s.293 Kurt, Hüseyin, (2006). *Mehmed Elif Efendi'ye Göre Nefsin Mahiyeti ve Özellikleri*, Harran Üni. İ. F. Dergisi, Y:11, S:15. s.115-119 Bakar, Osman, (2012). *İslam Düşüncesinde İlimlerin Tasnifi*, (Çev: Ahmet Çapku) İnsan Yay.

²⁰⁵ A.g.e Ögke, Ahmet, (1997). s.67 Yıldırım, Ahmet, (2000). s.225

getiriyor. Bundan sonra akıl yani düşünme, işin içine dâhil olarak o hayvanın derecesini bir kat daha yükseltiyor ve ona “insan” özelliğini, insanî nefsi kazandırıyor.²⁰⁶

Anlaşılabacağı üzere nefsin en aşağı kademesi bitkisel yani nebatî nefistir. Bu, bitkilerde görülen “beslenme”, “büyüme” ve “üreme” halidir. Hayvanî nefiste ise; bitkisel nefisteki özelliklerin yanı sıra hayvanlarda görülen “duyusal” irade ve idrak mevcuttur. En ulvî olan insanî nefis ise, nebatî ve hayvanî nefsin sahip olduğu bütün güç ve fiillerden başka “akıl”, “düşünme” gücüne sahiptir.²⁰⁷ Bu kuvveler basitten karmaşığa doğru ilerleyen bir yapıdadır.

Michael W. Dols, insan bedeninde üç tür ruh/nefs olduğunu söyler. Bunlar; tabii, hayvanî ve insanî nefistir. Bu melekelerin tamamı vücudun işlevini sürdürebilmesi için gerekli ruha karşılık gelmektedir.

Dols der ki; “Tabii ruh, karaciğerde kanın en temiz halinden çıkıp damarlar aracılığıyla oradan diğer organlara aktarılarak tabii melekelerin çalışmasını sağlar. Hayvanî ruh, kanın saf haliyle içimize çektiğimiz havanın birleşerek kalpten çıkıp ana damarlar aracılığıyla diğer organlara vararak hayvanî melekelerin işlevini devam ettirmesini sağlar. İnsanî ruh ise; iki şah damar kanalıyla beyne ulaşan hayvanî ruhtan ayrılarak beynin arka tarafında insanî ruha dönüşür. Beynin arka karıncığında bulunan ruh, hafızayı ve sinirler aracılığıyla bedensel hareketleri çalıştırır. Beynin ön tarafındaki duyu organlarını, hayal gücünü ve üremeyi etkiler; orta karıncıkta olan ruh ise idrak kabiliyetini yönetir.”²⁰⁸ Dols’un insan bedenindeki nefis kuvveleri daha farklıdır. Zira nefis, kelimesi ruh yerine kullanılmıştır.

Bu üç kuvvet bize “devriyye” nazariyesini hatırlatmaktadır. Devriyye nazariyesine göre insan bu âleme düşerek gelir. Nebat ve hayvandan geçerek insan olur. Bu kavs-i nüzûldür. Talat Onay’ın ifadesiyle; “maddî âlem olan bu dünyaya düşen bir mevcûd, ibtidâ cemad, sonra nebat, sonra hayvan, sonra insan şekillerinde tecellî ve nihayet insan-ı kâmil şekline inkılâp eder, Hakk’a vâsıl olur. Yani kavs-ı urûc nazariyesine göre yine aslına, vücûd-ı mutlaka rücû eder. Yahut vücûd-ı mutlakdan anasır âlemine iner ki, kavs-i nüzûl denir.” İşte buna dair yazılan şiirlere de devriyye

²⁰⁶ A.g.e Atay, (1997). s.9

²⁰⁷ A.g.e Belada, (2015). s.82

²⁰⁸ Dols, Michael W. (2013). *Mecnun, Ortaçağ İslam Toplumuna Deli*, (Çev: Didem Gamze Dinç), Pinhan Yay. s.44

denir.²⁰⁹ Anlaşılabacağı üzere bu düşüncede, önce bitki sonra hayvan sonra insan ve sonra da insan-ı kâmil olunur. Divan edebiyatında bu konuda yazılmış pek çok manzume²¹⁰ bulunmaktadır.

1.3.1 Nefs-i Nebâtî

Bitkisel nefis; doğma, büyüyüp gelişme beslenme, üreme gibi oluşumların kaynağıdır. İbni Arabî'ye göre; bitkisel nefsin temel görevi, yiyecek aramak ve onu uzviyete dönüştürmektir. Bu nefsin 4 gücü vardır: 1. cezb, 2. mesk (tutma), 3. hazm (özümseme), ve 4. Def.²¹¹ Nebâtî nefis, en aşağı basamakta olan nefis olup üç temel fonksiyonu ve fiili bulunmaktadır. Bu fonksiyonlar: Beslenme, büyüme ve üremedir. İbni Sina bunları şöyle açıklamaktadır: Bitkisel güçlerin ilki olan beslenme gücü; nefsin bedeni besleyen gücüdür. Besin sayesinde beden canlılığını sürdürür. Büyüme gücü: beslenme gücünün bütün organlar için uygun duruma getirdiği besinleri, vücudun gereksinim duyduğu yerlerine aktarır. Her bir organ için gerekli besinlerin ayarlanmasını gerçekleştirir. Üreme gücü: beslenme ve büyüme güçlerinin tabii sonucu olarak meydana çıkmaktadır. Beslenip büyüyen bir varlığın kendisine benzer bir canlı üretmesi, bu gücün etkinliğinin doğal sonucudur. Bu güç, bir nevi türden eksileni tamamlayarak tabiattaki dengeyi sağlar.²¹²

Ahmedî, nebâtî nefsin özelliklerini bir beytinde anlatmaktadır. Buna göre; bedenle yetişip büyüme işini icra eden şeyin adı nebati nefistir. Nedim, nebati nefsin yeme içme yönüne dikkat çekerek şöyle der: “Eğer lütuflarınla nefis-i nebatinin tadı damağında kalmış olsa, tadı acı olan meyve gül şekerinin lezzetini alırdı.”

²⁰⁹ Onay, Ahmet Talat, (1996). *Türk Halk Şiirlerinin Şekil ve Nev'i*, (Haz: Cemal Kurnaz), Akçağ Yay. s.233

²¹⁰ B.k.z: Uçman, Abdullah, (1993). *Devriyeler Üzerine Rıza Tevfik'in Yayımlanmamış Bir Makalesi*, M.Ü. Türklük Araştırmaları Dergisi, s.537-564. Tatçı, Mustafa, (1997). *Edebiyattan İçeri, Niyazi-i Mısri'nin Devriyeleri ve Devir Anlayışı*, s.234 Kemikli, Bilal, (2000). *Türk Edebiyatında Devriyye ve Sun'ullâh-ı Gaybî'nin Devriyyesi*, İslâmî Araştırmalar, C:13 S:2 Yıldırım, Ali, (2000). *Bâkî'nin Devriyye Türünde Yazdığı Bir Gazeli*, Fırat Üni. S. B. E Dergisi, C: 10 S: 1, s.207-215 Horata, Osman, (2002). *Esrar Dede'nin Terkiib-bent Şeklinde Bir Devriyyesi*, Millî Folklor, Kış 56, s.95-99. Demirel, Şener, (2003). 16. Yüzyıl Divan Şairlerinden Hayretî'nin Devriyye Benzeri Bir Gazeli'nin Açıklaması, Fırat Üni. S. B. E. Dergisi, S:13/1, s.89-100

²¹¹ A.g.e Affifi, (1974). s.112

²¹² Tutgun, Abdullah, (2011). *Tehafütlere Göre Nefs ve Ahiret*, Y. L. Tezi, Yüzüncü Yıl Üni. Van, s.33

Tende çün neşv ü nemâ fi'lin kılur
Ad'anun nefs-i nebâtiyye olur (Ahmedî, İskender-nâme, b.2741)

Olsa eltâfinla ger nefs-i nebâtî şehd-kâm
İktisâb eylerdi hanzal lezzet-i gül-şekkeri (Nedîm Divanı, K.5/36)

Cafer Çelebi kasidesinde memduhu överken şöyle bir ifade kullanır: “Seni övmek için yüzünü görme isteği nefs-i nebatiye öyle tesir etti ki neredeyse dilsiz susam çiçeği dile gelecek, nergisin gözleri de basiret hilyesi kazanacak.” Nergis yapı itibariyle sadece bakarmış gibi görünen bir çiçektir. Nergisin gözleri dahi basiret nazarıyla bakmaya başlıyor:

Hevâ-yı medhûn ile arzû-yı dîdârın ki
Şu denlü nefs-i nebâtiye eylemişdür kâr

Karîbdür ki kelîm ola sûsen-i ebkem
‘Uyûn-ı nergis ide kesb-i hilye-i ebsâr (Tâcî-zâde Câfer Divanı, K.30/56-7)

1.3.2 Nefs-i Hayvanî

Bitkisel nefsin bir derece üstü hayvanî nefistir. Hayvanî nefis; insanın iradesiyle his ve hareket etmesini sağlayan kuvvettir. Bâtınî ve zâhiri tüm duyu organları bu kuvvetin hizmetkârı pozisyonundadır. İşitme, tatma, duyma, görme vs. gibi...²¹³ Hayvanî nefis, İbn Arabî tarafından, yeri kalpte (bedeni kalp) bulunan ince bir buhar sayılır. Maddidir ve insan dâhil bütün hayvanatta mevcuttur.²¹⁴ Bu nefsin hareket ve idrak olmak üzere iki temel kuvveti bulunmaktadır. Hareket kuvvetine de hizmet eden iki alt kuvvet mevcuttur. Bunlar “şehevî kuvvet” ve “gazabî kuvvet”tir. Şehevî kuvvet; İnsan bedenini, fayda esaslı veya zaruri olarak lezzetleri temin etmek üzere eyleme geçiren kuvvettir. Gazabî kuvvet ise; tam tersi olarak bedeni, zararlı ve müfsit olduğu düşünülen şeyleri yok etmek üzere eyleme geçiren kuvvettir.²¹⁵ Tasavvufta gazap,

²¹³ A.g.e Belada, (2015). s.87

²¹⁴ A.g.e Affifi, (1974). s. 112

²¹⁵ Aksu, İbrahim, (2012). *İbni Sinâ Felsefesinde Mizac Kavramı ve Nefs İle Olan İlişkisi*, Y. L. Tezi, Marmara Üni. İstanbul, s.62

şehvet gibi özelliklerin kaynağı olarak gösterilen nefis, filozofların söz ettiği hayvanî nefisteki kuvvetleri taşımaktadır.²¹⁶ Gazab ve şehvet kuvvetleri de hırs, kibir ve hased gibi üç unsurdan mürekkebdır: **a.** Kibirli davranmakla üstünlüğünü iddia eder. Elinden gelse ilahî kaderi kendi hesabına göre icra ettirmeye çalışır. **b.** Hırs: aşırı düşkünlüktür. Gücü yetse bütün menfaatleri şahsına tahsis edecektir. **c.** Hased ise; kıskançlık duygusudur.²¹⁷

Hayvanî nefis, tutku ve arzuları sembolize eden “id” kavramına benzemektedir.²¹⁸ Gazali, *Ledün ve Tevhid* adlı eserinde nefis-i hayvanî için bir takım tespitlerde bulunur. Hayvanî ruh, latîf bir cisim olup kalp fanusuna bırakılmış yanmakta olan bir lamba gibidir. Müellif, kalb ile göğsün içinde asılı bir vaziyette duran konik şekli kasteder. Hayat bu lambanın ışığı, his ve hareket nuru, kân yağı, gazap dumanı, şehvet harareti, karaciğerde bulunan ve gıdaya gereksinim duyan kuvvet onun hizmetkârı, vekili ve bekçisidir. Bütün canlılarda mevcut olan hayvanî ruhun, ilimleri kavramaya gücü yetmez. Bu ruh, Allah’ı ve onun bütün varlıkları nasıl yoktan yarattığını idrak edemez. Varlığı, beden varlığına bağlıdır, bedenin ölmesiyle birlikte o da ölür.²¹⁹

Erzurumlu Zihnî, hayvanî nefsin, insanî nefis üzerindeki etkisini anlatmaktadır. Buna göre natika nefis yani insanî ruh/nefis dünyevî kavgaların yükünü hep taşımak zorunda kalmıştır. Bunun nedeni insanî nefsin hayvanî nefsin tahakkümü altında olmasındandır. İnsanlığa uygun davranışlarda bulunmayan hayvanî nefis, insana göz açtırmayan, ona zararı olan bir nefistir:

Bu nefis-i nâtika çekdikçe çekdi bâr-i gavgâsın

Gözün açdırmadı ol bî-mürüvvet nefis-i hayvânî (Zihnî Divanı, K.5/89)

Yunan felsefesinin temsilcilerinden olan ve insan nefisini “maddî bir cevher” olarak algılayan filozoflardan Thales, insan nefsinin “su”; Aneximenes “hava”; Herakleitus “ateş” olduğu görüşündedir. Empedokles ise, insan nefsinin “hava, ateş, su

²¹⁶ Kaplan, Hayri, (1995). *İslam Düşünürlerine Göre Ruh ve Nefs*, Y.L Tezi, Ankara Üni. Ankara, s.59

²¹⁷ Çetin, İsmail, (2013). *Terbiye-i Nefs*, Dilara Yay. s.33

²¹⁸ A.g.e Yürür, (2013). s.82

²¹⁹ Gazali, (1995). *Ledün ve Tevhid Risaleleri*, (Çev: Serkan Özburun-Yusuf Özkan Özburun), Furkan Yay. s. 76

ve toprak”tan oluşan dört unsurun bileşiminden oluştuğunu, Nefsin, bu dört unsurun “âheng ve mizacı” olduğunu ifade eder.²²⁰ Nevres-i Kadîm de hayvanî nefsin unsurları arasında “ateş” ve “toprağın” olduğunu söylemektedir. Şair der ki; “Bir şeyin teşekkül etmesine müsebbip olan temel esaslar, şimdi ancak su ile nefese/ rüzgâra mahsustur. Hayvanî nefse, birden toprak ile ateşi bıraktı...” Diğer bir beytinde de yine aynı şeyi bir nevi tekrar eder: “Ateş ve toprak, dört hayvanî nefis kuvvetinden yükseldi. Şimdi rüzgâra/ nefese mahsustur...” İnsanın topraktan yaratılmış olduğu hakikatinden hareketle nefis ile yaratılış itibarıyla bir ünsiyeti olduğunu söyleyebiliriz. Bu bağ, insan yaşadığı müddetçe sürer. Zira insanın yaşamını devam ettirebilmesi için tükettiği hayvansal ve bitkisel gıdaların kaynağı da topraktır. Nefsin önemli silahları arasında “yeme şehveti”nin bulunması bu bağlamda dikkat çekicidir.²²¹

‘Anâsır münhasırdır şimdi ancak âb ile bâda

Bırakdı nefs-i hayvâniyye birden hâk ile nâr (Nevres-i Kadîm Divanı, K.4/13)

Bâd ü âba münhasırdır şimdi oldı mürtefi‘

Çâr rûkn-i nefs-i hayvâniyyeden nâr ü türâb (Nevres-i Kadîm Divanı, K.8/4)

Muînî hayvanî nefsi biraz daha somut biçimde ele alır. Onun gıdasını bulamadığı takdirde telef olacağını söylemektedir: “O, hayvanî nefistir, saman ister. Eğer o hayvan saman bulamazsa telef olur.” Şairin samandan kast ettiği hevayî şeylerdir. Saman, dilimizde de olumsuz anlamlarda bazen kullanılır:

Nefs hayvânî-durur ister ‘alef

Bulmasa hayvân ‘alef olur telef (Mu’înî, Mesnevî-i Murâdiye, b.808)

Hâzık, hayvanî nefsin kontrol edilemez olduğunu anlatmaktadır. “Eyvahlar olsun insanı süsleyen ruh güçsüz kaldı. Hayvanî nefis, çok değerli oldukça kontrol altına girmez oldu.” diyen şair, hayvanî nefsin güçlendiği zaman insan ruhunun bunun tersi istikamette zayıfladığını söyler. Demek ki bir kuvve, zayıflarken diğeri de güçlenmektedir. Nebatî nefis zayıflayınca hayvanî nefis güçlenir. İnsanî nefis güçlendikçe de hayvanî nefis zayıflar:

²²⁰ A.g.e Ögke, (1997). s. 47

²²¹ A.g.e Kaval, (2013) s.3

Dirîgâ nâtîkâ-pîrâ-yı insânî zebûn oldu

Semîn oldukça zabta girmez oldu nefs-i hayvânî (Hâzık Divanı, K.1/5)

Aczî, hayvanî nefsin insanın başına bela olduğunu söyler. Eğer ata benzeyen hayvanî nefs, gezinmek istediği meydana dolaşmazsa intikamını insandan çıkarır ve onun yüzünü kızartacak işler yapar. Burada hayvanî nefsin, isteklerini insana direktme konusundaki ısrarcılığı görülmektedir. Eğer insan buna direnirse de daha da başına bela olur:

Semend-i nefs-i hayvânî tolaşmazsa bu meydânı

Hacîl eyler ol insâm katı büyük belâdandır (Aczî Divanı, G.55/4)

Garîkî, hayvanî nefsin yukarıda da değindiğimiz kuvvelerinden biri olan “şehvet”e dikkat çekmektedir. Şaire göre; şeytan dedikleri hayvanî nefsin kuvvetidir. Onun gibi bir kuvvetten “şehvet” ortaya çıkar:

Kuvâ-yı nefs-i hayvânîdurur didikleri Şeytân

Anun gibi kuvâ kim şehvetün hâsıl olur el’ân (Garîkî Divanı, G.487/1)

1.3.3 Nefs-i İnsânî

Nefsin üçüncü ve son basamağını teşkil eder. Canlıların en üst makamıdır. Nefs-i natîka olarak da bilinmektedir. Hayvanî ve nebatî nefsin özelliklerini taşımakla birlikte onlardan bazı yönleriyle ayrılır. Yalnızca insanî nefis bir cevherdir ve onda akıl gücü, bilmek ve düşünme gibi yetiler mevcuttur. İnsanı insan yapan şeyler de esasında bunlardır. İnsan nefsi “akıl” yetisine sahip olduğu için en mükemmel türdeki nefistir.²²² İbn Sînâ’ya göre; insanî nefis hiçbir şey bilmezken dahi kendisini bilebilir.²²³ Akıl unsuru insan dışında hiçbir canlıda yoktur. Gazali, bazen akla, nefs-i insanî demektedir.

Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Marîfetnâme* adlı eserinde; İnsanî nefsin üç özel hizmetçisinin olduğunu ifade eder. Bunlar; “nutk”, “nazârî akıl” ve “amelî akıl”dır. *Nutk*: İnce mânâların, doğru ve yanlışın birbirinden fark ve temyiz edildiği bir idrak kuvvetidir. *Nazarî akıl*: İşi ve sanatı nizam ve işleri tasavvur etmektir. Örneğin

²²² Bakar, Osman, (2012). *İslam Düşüncesinde İlimlerin Tasnifi*, (Çev: Ahmet Çapku) İnsan Yay. s.115

²²³ A.g.e Tutgun, (2011). 38

yapılacak bir tez çalışmasını nazarî akıl önce düşünür. Kaç başlıktan, kaç bölümden oluşacak her detayı uygun olacak şekilde tasavvur eder. *Ameli akıl*: Nutkun idrakini ve nazarî aklın tasarılarını uygulamaya geçirmesidir. Yani burada artık tez yazılma ve ciltlenme aşamasına gelmiş olur.²²⁴

Sufilere göre; ruh, maddeden mücerred halde iken çok ulvî bir cevherdi. Bu nefs-i nâtika adı verilen ruh, madde ile bütünleşince yedi perdeyle aslî halinden perdelenmiştir. İşte nefs-i nâtika üzerine örtülen bu perdelerden her biri, nefsin bir aşaması sayılmıştır.²²⁵ Daha evvel işlediğimiz nefsin mertebeleri bu perdelerdir.

Nefs-i nâtika, nefs-i tasavvur olarak da divan edebiyatında akıl yerine kullanıldığı görülür. Fâzıl'ın insanî nefsin kontrol edilmesi gerektiğini söylediği beyitte bu mertebelerden biri (büyük olasılıkla emmare) vardır. Şair, insanî nefsi aslana benzetmektedir. Eğer bu aslan zapt edilmezse etrafına vereceği zarardan onu hiçbir şey alıkoyamaz. Sadece bağlı olduğu zinciri onu tutabilecektir.

Eger zabt olmaz ise şîre benzer nefs-i insânî

Mazarrat itmege bend oldığı zencîrdir mâni' (Bosnalı Fâzıl Divanı, G.167/4)

Nevres, insanî nefsin “konuşma” ve “düşünme” gibi özelliklerine temas etmektedir. Bu özellikler ilk aşamada yoktur. Bir kimse eğer konuşma bakımından olsun, fikirlerini ifade bakımından olsun insan vasıflarından mahrum olarak kalmışsa “başlangıç” seviyesinde kalmış demektir. Kısaca şair, bu yetilere sahip olmayanların ilkel olduğunu ifade etmektedir. Burada ilkel kelimesini nebati nefis ile eş değer tutabiliriz:

Yanup mebde'de kaldı nefs-i insâniyyeden mahrûm

Gerek nutk-ı zebânîdir gerek tasvîr-i fikretidir (Nevres-i Kadîm Divanı, K.18/86)

Bâlî, natika yani insani nefsin kıymetini ifade etmektedir. Candaki nefs-i natika yani düşünen nefis, can memleketi içinde bir sultan gibidir:

²²⁴ A.g.e Belada, (2015). s.90-91

²²⁵ Ateş, Süleyman, (Tarihsiz). *İslam Tasavvufu*, Radikal Yay. s.522

Nider sende bu nef*s-i nâtıka* cân

Nite kim memleket içinde sultân (İbrahim b. Bâlî, Hikmet-nâme, b.1572)

Eşref Paşa da nefsi natıkanın insan için önemini vurgulamaktadır. Nefs-i natıka insanları diğer canlılardan ayıran, onu üstün meziyetli yapan unsurdur:

Zî-rû*hda* meziyyet olup hüsn-i müşterek

İnsânı nef*s-i nâtıka* mümtâz eder hemîn (Eşref Paşa Divanı, K.26/4)

Ârif Süleyman, hayvanî nefsin terbiye ile insani nefse yakınlaşacağını söylemektedir. Hayvanî nefis kuvveti, terbiye edilince, sözlerin lütfundan insanî nefis ile ayrılıkları son bulur, birlikte olurlar, bütünleşirler:

Olur hem-hâl nef*s-i nâtıka* lûtf-i kelâmından

Olunca terbiyet-sâz ol kuvâ-yı rûh-i hayvânî (Ârif Süleyman Divanı, K.8/33)

Ziver Paşa, natıka nefsinin cevher olarak nitelendirerek, insandan ayrı olamayacağını ifade eder. Natıka nefis, hünerleri ile var olmaktadır. Bu bir cevherdir ki cevherler, hazinelerden ayrı kalmaz:

Zât-i hünerle kâim olur nef*s-i nâtıkam*

Cevher olur mı hâne-i gencîneden cüda (Ahmed Sâdık Zîver Divanı, G.12/4)

İKİNCİ BÖLÜM

2. KLASİK TÜRK ŞİİRİNDE NEFSİN AKIL KALP VE RUH İLE İLİŞKİLERİ

2.1 AKIL- NEFS İLİŞKİSİ

Muhasibi'nin "insanın özü" olarak gördüğü akıl, bir idrak ve ifade gücüdür. Zararlı ve faydalı olanı fark etmek, ayırt etmek ve bilmektir. Allah, akı; hikmet madeni olarak insanlara kılmıştır.²²⁶ Akıl, "nefs-i natıkadan ibarettir." sözü İslam'da akıl için yapılan tariflerden biridir. Seyyit Şerif Cürcani, akı; fiilinde maddeye yakın, zatında maddeden soyut bir cevher olarak kabul eder. Aklın yeri; kimilerine göre "baş", kimilerine göre de "kalp"tir. Psikolojide akıl, "bilginin müdir prensipleri"dir diye tarif edilir. Yani hüküm ve muhakemeler yapmak, mantıkî düşünmek gibi şeyleri sevk ve idare edendir. Akıl, tüm ruhsal faaliyetlerin üzerinde olan ilahî, fıtrî bir güçtür. İslam dini, akılcı bir dindir. Akıl, dinin temelini teşkil eder. Dinimiz bunu; "akıl sahibi olmayanın dini de olmaz" sözüyle ifade eder.²²⁷ John Locke'a göre akıl; insanı hayvanlardan, diğer varlıklardan üstün kılan kuvvettir. Descartes'e göre akıl; insanı, hayvandan ayırt eden bir unsur olmakla beraber, tüm insanlarda doğuştan beri var olan ve insanın doğruyu yanlıştan ayırt edebilmesi için gerekli olan bir güçtür. Filozofların pek çoğu da akıl ve ruhu yani nefsi aynı şey olarak ifade etmiştir.²²⁸ Aristo, akıl ve nefsi birbirinden ayırmaktadır. Ona göre akıl; bedenle daha az ilişkili ve nefisten daha üstündür.²²⁹ Gazali, *İlahî Nizam* adlı eserinde Peygamberin akıl konusundaki bir hadisini aktarır:

"Hz Peygamber buyurdular:

-Cenâb-ı Hakk, "akl"ı yarattı ve ona "bana bak" diye hitap etti. Akıl baktı. Sonra Hakk, ona "geri dön" dedi. Akıl döndü. Allah bundan hoşnut olarak şöyle buyurdu;

-Akıl, celalim ve izzetim hakkı için, seni en sevgili mahlûk olan insana koyacağım..."

²²⁶ A.g.e Erginli, (2001). s.63-65

²²⁷ Pazarlı, Osman, (1982). *Din Psikolojisi*, Remzi Yay. s.199-200

²²⁸ A.g.e Memiş, (2007). s.121-122

²²⁹ A.g.e Atay, (1997) s. 37

Hadisin devamında Allah'ın "ahmaklığı" yarattığı, onu da öfkelenildiği kullarına vereceği anlatılır.²³⁰ Hz. Muhammed'in buyurduğu üzere; "aklını kullanan" ve "aklını kullanmayan" olmak üzere iki çeşit insan vardır. Akıllı insan; sahip olduğu kötü nefsi tasfiye eder ve ahiret hayatı için çalışır. Akılsız olan ise, sadece nefsin emirlerine itaat eder.²³¹ İslâmiyet; akla tâbi, nefse muhalefet olmayı emreder. Tabiatı gereği akıl, İslamiyet'e uymayı; nefis ise, İslam'dan uzak durarak günahlara dalmayı ister. Şayet akıl var olmasaydı insan, daima nefsine uyardı, böylece cehenneme sürüklenirdi.²³²

Mevlana, Mesnevi'sinde; nefis ve akıl arasındaki savaşı bedevi ve karısı üzerinden sembolleştirerek anlatır.²³³ Buna göre; nefis, akli hataya sürüklemiştir. Hikâyede; bedevi, fakirlikten ötürü şikâyet eden karısının lafına uyarak maddi çıkar talep etmek için bir testi yağmur suyunu, Bağdat Halifesi'ne hediye olarak götürür. Hâlbuki halifenin böyle bir armağana ihtiyacı yoktur. Zira sarayı, Dicle nehrinin kenarındadır. Onca zorlu yolu fuzuli yere katetmiş olan bedevi gibi insan da nefsine uyarsa fuzuli heveslerin ardında ömür sermayesini tüketecektir.²³⁴

Akıl bıçağı, nefse itaat etmekle körelir. Böylece iyi ve doğruyu ayırt edecek kesme işlevini yerine getiremez. Bunun tersi olursa; yani akıl, nefse karşı uyanıp karşı gelirse nefsin mumu söner. Akıl ve nefis bir insanın yapısını teşkil eden unsurlardır. İkisi de aslında birbirini tamamlamaktadır. Belki nefsin yok edilmesi gerekir, ancak bu tamamen silinme olarak değil terbiye edilmek olarak düşünülmelidir.

İbn Arabi, akıl ve nefsi halifeye benzetir. Bu halifeler, insanî mülkü yönetmek ister. Ancak bunlardan yalnızca biri başa geçebileceği için birini öldürmek gerekir. Zira

²³⁰ A.g.e Gazali, (1986). s.508

²³¹ A.g.e Gazali, (2004). s.335

²³² Ildırar, Mehmet, (2013). *Tasavvuf ve Akıl*, Semerkand Yay. s.16

²³³ Mevlana, hikâyede öncelikli olarak emmâre nefsin özelliklerine dikkat çekmektedir. Nefis, serkeş, şikâyetçi, tenperest, endişeli, doyumsuz, mutsuz, hırslı ve inatçı niteliklere sahiptir. Hayatını maddî bir takım hazlar ardında harcamak isteyen, tamah, heves, hırs tutkunu olan emmâre nefsin sıhhat bulması metanet, kanaat, cömertlik ve sabır gibi bazı hasletlere bürünmesiyle gerçekleşir. Nefsin olumsuz özelliklerini müspet hale getirecek yegâne kuvvet, aklın gücüdür. Akıl ve nefis ayrılığı değil birlikteliği sağlanmalıdır. Mevlana, akıl ve nefsin evliliği düşüncesini ortaya koymaktadır. Bu evliliğin huzurla devam edebilmesi için bu çiftin birbirine denk olması gerektiğini şart koşmaktadır. Akıl nefse meyilli olmamalı, nefis akla tabi olmalıdır. B.k.z Özköse, Kadir, (2011). *Mesnevi'deki Bedevi ile Karısı Hikâyesine Göre Akıl Nefis İlişkisi*, Cumhuriyet Üni. İ. F. Dergisi, C: 15 S: 1 s.68

²³⁴ Köse, Zeynep, (2007). *Hz. Mevlana'da Nefis İle İlgili Semboller*, Uluslararası Mevlâna ve Mevlevîlik Sempozyumu Bildirileri-I, 26-28 Ekim, Şanlıurfa, s.170

Hız. Peygamber de “şayet bir mülk için bir cemaat, iki halifeye biat ederse bunlardan birini öldürünüz” buyurmuşlardır.²³⁵

Akıl ve nefsin bütünlüğü tek bir insanı oluşturur. Nazîf, bu durumu “akıl ve nefsin bütünlüğünü anlamayanlar, onun küçük parçası sayılan Âdem ve Havva’yı bilmezler” diyerek özetler. Burada Âdem; akıl, Havva ise nefistir. Aklın eril, nefsin dişil olduğu ifade edilir. Bütün inançlarda insan yarım olan bir varlık olarak düşünülür. Eril ve dişil birleşince gerçek “insan” meydana gelir:

Küllîyetini anlamayan 'akl ile nefsin

Ne cüz' idigin Âdem ü Havvâ'yı ne bilsün (Nazîf Divanı, K.11/16)

İbrahim Bey de aklın erkek, yani Âdem olduğunu, nefsin ise kadın Havva olduğunu söyler. Bu ikisi arasından büyük bir aşk ortaya çıkmıştır. Gerek Doğu gerek Batı mitlerinde de geçtiği üzere insan önceleri “tek” haldeydi. Daha sonra bir bölünme gerçekleşti ve insan ikiye bölündü. Âdem’in içinden Havva çıktı. Beyitte yer alan nefs-kadın ilişkisi ayrıca bir başlıkta inceleneceği için burada sadece şeytanın teşviki ile Havva’nın Âdem’i yoldan çıkarmasını ima ile geçeceğiz:

Çü ‘aklı Âdemîdür nefsi Havvâ

İkiden ‘aşk-ı şâhî oldu peydâ (İbrahim Bey, Mirac-nâme, b.33)

2.1.1 Nefs- Akıl Mukayesesi

Nefs ve akıl her insanda bulunan iyi ve kötü huylu özelliklerdir. Nefs, daimi olarak kötü taraf, akıl ise; iyiyi ve kötüyü ayırt edebilen bir yön bulma aletidir. Hayat yolculuğunda nefis engel, akıl ise ona yol gösteren bir pusuladır. Batılı psikologların diliyle ifade edecek olursak nefis, dişil bir öge olduğu için anima- gölge arketipi, akıl ise eril olduğu için animustur. Jung psikolojisine göre; bir erilin bilinçdışı, bütünleyici bir dişil unsuru, bir dişinin bilinçdışı ise eril bir unsuru ihtiva etmektedir. Jung bunları “anima” ve “animus” olarak adlandırmaktadır.²³⁶ Nefsin Latince karşılığı “anima”dır. Akıl ve nefis birbiri ile çatışmamalıdır. Eğer ikisinden biri galip gelecekse bu akıl olmalıdır. Çünkü nefis, aynı zamanda “gölge”dir. Gölge; ideal kişiliğe uymayan tüm

²³⁵ İbn Arabî, (2011). *Nefsin Terbiyesi*, (Ter: Selahaddin Alpay), Kırkambar Yay. s.85-86

²³⁶ Fordham, Frieda, (1997). *Jung Psikolojisi*, (Çev: Aslan Yalçınır), Say Yay. s.56

vahşî arzular ve isteklerdir.²³⁷ İnsanın, self denilen varlığın özüne ulaşabilmesi için bu unsurları bir potada eritmesi gerekir. Eğer bu unsurlar uzlaşmazsa insan, selfe/vahdete ulaşamaz.

Nefsin, dini, mezhebi yoktur. Nefsin uğraşı, insanı cehenneme sürüklemektir. Akıl ise her zaman insaflı olup insana eğriyi doğruyu tarif ederek onun kurtuluşa ermesi için çabalar. Eğer Allah'tan bir yardım gelmezse insanın nefsiyle mücadelesi pek çetin geçecektir. Bu nedenle âlimler, nefsinı yenen kişinin en büyük pehlivan, mert kişi olacağını söyler. Nefs ile akıl bir mıknaatın artı ile eksi kutbu gibidir. Artı olan tarafa akıl, eksi tarafa nefs diyebiliriz. Akıl bir nurdur nefs ise karanlıktır. Akıl daima meleklerle, nefs ise şeytanla hemhal olur.

Ahmedî, nefsin terk edilmesi halinde işlerin düzene gireceğini, akla itaat edildiği zaman düşüncelerin doğru olacağını söyler. Nefs insanı hataya, akıl ise insanı doğruya götürmektedir. Bu mukayesede Ahmedî, doğal olarak akla uyulması gerektiğini öğütlemektedir:

Nefsi *ko* olmaya işünde hatâ

'Akla uy tâ ki re'yün ola savâb (Ahmedî Divanı, K.8/11)

Erzurumlu Zihnî, aklın, insanları ibadete dolayısıyla sevaba götürdüğünü, kötü nefsin ise insanı günaha götürdüğünü söyleyerek mukayese eder:

Hired ârâyiş-i tâ'at-i heveskân iken

Nefs-i pür-şûm da ma'siyete sâ'îyedir (Erzurumlu Zihnî Divanı, G.113/2)

Nefs, materyalist bir yapıdadır. Oysa aklın manevî tarafı ağır basar. Âşık Paşa, insan eğer ruha ait, bazı şeylerden arınmış ise o kimseyi akıl sahibi olarak kabul eder. Bu durumda onun nefsi yok hükmündedir. Eğer insan maddeye (bedene) yönelmiş ise nefs sahibidir ve akli emri altına aldığından devre dışı kalmıştır:

'Akli vardur nefsi yok rûhâninün

Nefsi vardur 'akli yok nefsâninün (Âşık Paşa, Garibnâme, b.724)

²³⁷ A.g.e Fordham, (1997). s.61

Nefs ve akıl arasındaki farkların en önemlisine dikkat çeken Ahmed-i Rıdvân nefis yerine akla uyulması gerektiğini söyler. Nedeni ise; nefis, şeytan yaradılışlı bir yapıda olduğu için insanı Allah'tan uzaklaştırır. Oysa akıl, nefsin tam zıddı olarak insanı Allah'a ulaştırır:

Nefse uyma sîret-i şeytânîdür

‘Akla uy kim vârid-i Rahmânîdur (Ahmed-i Rıdvân, Rıdvâniyye, b.548)

Ümmî Kemal de iki beytinde akıl ve nefis arasındaki farka dikkat çeker. Akıl insanı Allah'a ulaştıran bir yardımcıdır. Nefs ise hurafeler ile insanı aldatmaya çalışarak yolundan saptırır. Bu oyunda uyanık olan kimseler akli tercih edecektir. Nefse uyanlar ise şeytanın fitneleri arasında kaybolup gidecektir:

‘Akı seni hakka ilter nefis bağlar bâtila

Zîrek isen bu oyunda ‘akla aldan nefsi ut (Kemâl-i Ümmî Divanı, G.9/14)

Kim ‘akla uysa rahmet-i Rahmâna irişür

Kim nefse uysa fitne-i şeytân alur gider (Kemâl-i Ümmî Divanı, G.23/13)

Fânî, aklın Rahmânî olduğunu, nefsin ise şeytanî olduğunu söyleyerek bir kıyaslama yapar. Nefs şeytanına karşı Rahmânî olan aklın galip gelmesini ister. Burada aşk ise, bir nevi aklın safında yer tutan bir yardımcı gibidir. Divan edebiyatında akıl ve aşkın çatışma halinde olduğu malumdur. Mutlak hakikat olan Hakk'a ulaşmak için akıl ve aşk iki farklı yoldur. Akıl medresenin, hususiyle ulemanın; aşk tarikatın, mutasavvıfların yoludur.²³⁸ Ancak ikisinin de ortak düşmanı nefistir. Aşk ile şeytan nefsin askerleri yok edilebilir:

‘Akı-ı Rahmânî’yi gâlib eyle nefsum dîvine

Kahr idem tâ leşker-i nefis ü hevâyı ‘aşk ile (Fânî Divanı, G.117/2)

Ârif, nefsin daima zevki düşündüğünü, aklın ise tek gayesinin Allah'a kulluk etmek olduğunu ifade eder:

²³⁸ Çavuşoğlu, Mehmed, (2001). *Necâtî Bey Divanı'nın Tahlili*, Kitapevi Yay. s.64

'Ak/ fikr eyler Hak'a kulluk ide

Nefs fikr eyler ki dâ'im zevk ide (Ârif, Nüsha-i Âlem, b.106)

Askerî, Hz. Süleyman'ın hikâyesine telmih yapar. Nefs ve akıl ilişkisini, somutlaştırarak izah etmeye çalışır. Şaire göre; nefis Belkıs'ına uyulursa şeytan, yüzüğü kapıverir. Bu durumda aklın Asaf'ı ile birlikte hareket etmek doğrudur. Asaf, Hz. Süleyman'ın vezirinin adıdır. Divan edebiyatında Âsaf, genellikle devlet kademesindeki vezirler için övgü vesilesiyle zikredilir. Aklın sembolüdür. Belkıs, ateist bir Sebe melikesidir. Nefsin Belkıs'a benzetilmesinin nedeni sonraki bahislerde işleneceği üzere nefis-kadın ilişkisi sebebiyledir. Şair, şeytanın Hz. Süleyman'ın yüzüğünü bir süre çaldığına atıfta bulunarak, “eğer kadın nefsine uyarsan yüzüğü, yani hükümranlığı kaybedersin” diyerek uyarmaktadır. Bu duruma düşmemek için akıl ile birlikte olmak gerekir. Diyebiliriz ki beden ülkesinde; can padişah, akıl vezir, nefis ise düşmandır:

Belkıs-ı nefse uyarsan hâtemüni dîv alır

Âsaf-ı 'akl ile yâr ol ir Süleyman bezmine (Askerî Divanı, G.196/5)

Nâbî, nefis ile akıl mukayesesini yaparken Hz. Yusuf'un kıssasındaki bir sahneyi ele alır. Bu sahne Züleyha'nın Yusuf'a sahip olabilmek için peşine düşüp elbisesini arkadan yırttığı bölümdür. Şaire göre; Züleyha'nın eli ve Yusuf'un elbisesinin bir anlamı vardır. Bu sır perdesinde Züleyha, tüm şehveti ile Yusuf'a saldırdığı için nefsi sembolize eder. Yusuf ise güzellik timsali, iyi ahlaklı olduğu için akli temsil eder. Bu emredici, kötü nefis, akli yakalamak için peşine düşmüş fakat başaramamıştır:

'Akl ü nefsün keşf-i sırr-ı perde-i tahkîkdür

Çâk-i zeyl-i Yûsuf ü dest-i Züleyhâdan murâd (Nâbî Divanı, G.50/10)

Mirac hadisesini telmih eden Selâmî, Cebrail'i akla, Burak adlı deveyi ise nefse benzetir. Ruha binici için, akıl Cebrail'i vazifeli olmuştur. Peygamber, nefis Burak'ına binerek erişilecek son yola doğru niyet etmektedir. Hülasa, Cebrail, doğru yolu göstermesi, yardımcı olması nedeniyle akıl ile eş tutulmuştur. Burak ise bir devedir ve binek hayvanıdır. Nefsin üzerine binmek, dizginlerini ele alarak onu kontrol etmek demektir:

Süvâr-ı ruh için Cibril-i akl olmuşdurur me'mûr

Burâk-ı nefis ile tâ ide 'azm-i menzil-i kusvâ (Selâmî Divanı, K.8/6)

Ahmedî, “nefsi aklına üstün tutma” der. Çünkü nefis şeytan, akıl ise melektir. Şeytanı meleğe reis yapmak insanı felakete götürecektir. Melekler günahsızdır bu nedenle akıldır. Akla tabi olan da günaha bulaşmaz:

Nefsi 'aklına itmegil gâlib

Kılma dîvi ferîşteye sâlâr (Ahmedî Divanı, K.21/5)

Lâmîî'ye göre; nefsine esir olan insanın, ahiretteki mekâmı cehennemdeki vadiler olacaktır. Akla uyan ise, mükâfat olarak cennetin en yüksek tabakasından bir makama nail olur.

Nefs esîrinün yiri siccîn olur

'Akla uyan ehl-i 'illiyîn olur (Lâmîî Çelebi, Salmân u Absâl, b.1079)

Şeyh Gâlib de akıl-nefs mukayesesinde bulunur. Şair, Allah yolunda akıl ve nefsin daima kendilerine farklı rehberler seçtiğini söyler. Bu yolculukta, akıl kendisine Hz. İsa'yı örnek seçerken nefis ise kendine eşeği rehber edinir. Şair, Allah yolunda aklın nefse nazaran daha faziletli olduğunu anlatmak ister. Nefs kontrol edilmesi gereken bir unsur olduğu için daima binek hayvanlarına benzetilir. Hayvan-nefs ilişkisi bölümünde bu husus üzerinde detaylı bir şekilde durulacaktır. Bilindiği üzere divan edebiyatının meşhur eşekleri arasında Hz. İsa'nın eşeği de vardır. Hz İsa bir eşek üzerinde Kudüs'e girmiştir. Akıl, doğru olanı yaparak kendisine bir peygamberi kılavuz edinirken nefis de insandan daha aşağı mertebede bulunan bir hayvanı kendine mihmandar olarak tercih eder:

Dâ'im tarîk-i Hakda budur akl u nefse kâr

Biri Mesîhi reh-ber eder âharı harı (Şeyh Gâlib Divanı, G.318/8)

Akıl, söz konusu olunca divan edebiyatında bazı şahsiyetler ön plana çıkar. Bunlardan biri de Yunanî şahsiyet Aristo'dur. Ahmedî, akli Aristo ile özdeşleştirir. Nefs için de bir benzetme yapan şaire göre nefis ise Zülkarneyn'dir. Bunun nedeni; İskender

olarak da bilinen Zülkarneyn'in nefsinin arzuladığı ölümsüzlük suyunun peşine düşmesidir. Zülkarneyn'in ölümsüzlük suyunu araması olayını söyle yorumlayabiliriz: Hikâyede geçen zulumat yani karanlıklar diyarı nefistir. Ab-ı Hayat ise insan-ı kâmil mertebesini temsil eder. Nefsin karanlık diyarını aşabilenler ancak saflığa ulaşabilir. Su, saf bir yapıdır. Şair ruhu da Rum diyarına benzeterek insanın üç temel unsuru arasındaki münasebeti somutlaştırmıştır:

Akl Aristo nefs Zü'l-Karneyndür

Rûh mülk-i Rûm iy deryâ-yı dūr (Ahmedî, İskender-nâme, b.558)

Ahmedî, mesnevisinin sonraki beyitlerinden birinde yine nefs ile akı mukayese eder. Nefs insanı cehenneme, akıl ise gül bahçesine götürmektedir:

Nefsdür kim *sini* yilter kül-hene

Ak/dur kim *sini* iltür gülşene (Ahmedî, İskender-nâme, b.562)

2.1.2 Nefsin Akla Saldırması

İnsanda iyi yahut kötü akıbetin sorumlusu olarak akıl gösterilir. Filozoflar, hayvanî nefsin akı bulanık hale getirdiği zaman aklın menfî yapıya bürünebileceğini inkâr etmezler. Fârâbî'nin düşüncesine göre; insan nefsinin arındırır ve isteğini duygusal zevkler yerine Hakikat'e çevirirse akıl yetisinin gücü de gelişir.²³⁹

Akl, otoritesini kaybettiği zaman insan nefsin ardına takılır. Bu tercih insanın değer katmanını alt seviyeye indirir. Yaratılmışların en şerefli olma makamından düşer. İnsan artık kendisine hükmedemeyecek duruma gelir. İnsan mülkünün şahı nefis, dolayısıyla da şeytan olur. Nefs, akıldan farklı biçimde çalışır. O, sürekli yanlış kararlar verir. İnsan nefsin elinde kaldığı müddetçe bir saman misali harmanda ordan oraya savrulur. Aklın olmadığı yerde karşı koyma gücü de ortadan kalkar. Akı, nefsine hibe etmiş kişi büyük bataklıklara doğru yol alır. İki cihanda da mutluluğa erişemez. Aklın düşünme melekesi yeterince güçlü ve hazırlıklı olmazsa şeytanın vesveseleri ona saldırır.

²³⁹ A.g.e Bakar, (2012) s.208

Gülşehrî, nefsine uyan kişinin “insan” olamayacağını söyler. Nefsine uyanlar, hayvan mertebesine ineceği için ilim akıl ve ruh ile dost olması da mümkün değildir. Burada hayvana yönelik bir aşağılama yoktur. Hayvanın hayvanlığı başka insanın hayvanlaşması başka bir durumdur. Akıl, ilim ve ruh gibi insanı insan yapan değerler nefsin istilası sonucu işlevini yitirir:

Nefsine uyan kişi âdem degül

‘İlm ü ‘akl ü cân-ıla hem-dem degül (Gülşehrî, Mantıku’t-tayr, b.3178)

Âşık Paşa, zelil nefsin bazen akla baskın yaptığını söyler. Bu baskında aklın askerlerinin utanmaktan yüzü kızarır hale gelir. Çünkü bu baskına aklın karşı aklın koyamaması utanç verici bir durumdur:

Geh basar ‘aklı bu nefs eyler zelîl

Leşkeri ‘aklun olur hôr u hacîl (Âşık Paşa, Garibnâme, b.997)

Ahmedî, akıl ve nefsin bir kavga halinde olduğunu söyler. Bu kavgada insan doğru bir şekilde karar vererek olaya hükmetmesi gerekmektedir. Ancak nefs, her zaman hile yaptığı için insanı şehvet rüşveti ile kandırmaya çalışmaktadır. Muhammed b. Ali el-Bâkır der ki: Kalbin helak olması nefsin şehvetlere dalması sebebiyledir. Ne vakit şehvet reddedilirse arzu edilen kemâle ulaşılabilir.²⁴⁰

Anlara ’adl-ile hükm it ’akl ü nefs itse nizâ’

Nefse şehvet rişvet-içün aldanuban görme yüz (Ahmedî Divanı, G.287/7)

Mustafa Efendi, akıl ne nefsin birbiriyle olan mücadelesinin sonucu için iki çıkarımda bulunur. Eğer akıl nefsine karşı galip gelmiş ise artık o insan ne yazıp söylese doğru ve uygundur. Ona her daim itimad edilir. Lakin eğer nefs, akla karşı üstün gelmişse o kişi ne yazarsa yazsın hatalı ve yanlış olacağını söyler:

Ve ger ‘âkluna gâlib ise nefsün

Ne tesvîd eylesen ol bir hatâdur (Mustafa Efendi, Gülşen-i Pend, b.732-3)

²⁴⁰ A.g.e Yılmaz, ve Gündüz, (1993) s.20

Handânî, nefsin aklına hükmetmemesini ister. Şair, nefs ve akıl mukayesesinde oyunu akıldan yana kullanır. Başka bir beytinde de aklını, nefsin eline bırakmak istemediğine şahit oluyoruz. Aşk, eğer akıl ve can ile hareket ederse akıl, nefs elinde zelil duruma düşmeyecektir:

Koma kim ‘*akluma* hüküm *ide* nefsüm

Bu ‘*akl ü nefsüme* ferman sen eyle (Handânî Divanı, G.68/2)

‘*Akl ü cânım üstine eyle havâle* ‘ışkunı

İyleme nefsüm elinde ‘*aklum ü cânım zebun* (Handânî Divanı, G.54/5)

Ümmî Sinan, nefs ve akıl hususunda Allah’ın kendisine yardımcı olmasını ister. Eğer eşi ve benzeri olmayan Allah’tan yardım gelmezse durum vahimdir. Maddeye ait olan nefs askerleri, ruha ait olan akıl askerlerine baskın yaparak onu zor durumda bırakır. Bu durumda kayba uğrayan yine insan olur:

Ger ‘inâyet olmaya ferd-i Çalabdan âh ü vâh

‘*Akl-ı rûhânî* çerîsin leşker-i nefsim basar (Ümmî Sinan Divanı, ş.29/6)

Cinânî’ye göre; bir insan aşağılık dünyanın lezzetlerine yönelip, nefsine karşı aklını zelil bir duruma düşürecek olursa artık hiçbir şeyin kıymeti, düzeni kalmaz. Her şey darmaduman olur, âlemdeki hiçbir şeyin itibarı kalmaz:

İdüp meyl-i lezzât-i dünyâ-yı dîn

Kılursan eger nefse ‘*aklı* zebûn

Bulunmaz umûrunda hiç intizâm

Görülmez mühimmât-ı ‘âlem tamâm (Cinânî, Cilâu’l-kulûb, b.398-9)

Kendisini her fırsatta aşağı bir kimseymiş gibi gören Günehkâr, kendini hor ve hâkir eden durumu da dile getirmektedir. Zelil bir duruma düşmesine neden olan şey; aklını bırakıp nefsine uymasıdır:

Kodı ‘aklı bu Günehkâr-i zelîl

Nefse uydı kendüyi hâr eyledi (Günehkâr Divanı, K.8/23)

Hayâlî, aklın dizginlerinin nefsin eline geçmesini istemez. Beyitte beden bir binek, akıl dizgin olarak tasavvur edilmiştir. Akıl dizgini nefsin eline verildiği takdirde üzengi gibi herkes üstüne basıp zelil bir duruma düşürecektir.

Înân-i aklını verme bu nefs-i dîn eline

Ayagın alma sakın kimsenin rikâb gibi (Hayâlî Bey Divanı, G.394/2)

2.1.3 Nefsin Aklı Kandırması

Kur’an ve Sünnet’e itaat etmeyen insanın aklı, “akl-ı maaş” adı verilen dünyalık akıldır. Dünyalık akıl, nefs ile birleşmiş ve onunla birlikte hareket eden akıl demektir. Buna mukabil “akl-ı meâd” ise dinin, bir kimseye kazandırmak istediği akıl, akl-ı selim olandır. Sadece akl-ı selim olan akıl, Allah’ı tam manasıyla tanıyabilir, kitabını, Peygamberini, tam olarak benimseyebilir. Şayet akıl, nefsin esaretinde köle misali çalıştırılıyorsa, o vakit ameller de nefsin kurbanı olur.²⁴¹ Olgunlaşmış bir akıl, insanın Rabbine yönelmesi için iyi bir destektir. Nefse tabi olan bir akıl ise insanı şirke ve inkâra götürebilecek kadar tehlikelidir. Böyle bir akıl, eğitim gibi unsurlarla beslendiği takdirde, insan bir nevi firavuna dönüşür. Fedâyî, nefsin aklı kandırması durumuna daha evvel de bahsi geçen, yüzük- şeytan hikâyesi örneğini vermektedir. Nefs şeytanı aklı kandırarak elinden yüzüğü almıştır. Fakat bu işin sonucunda şüphesiz ki o Süleyman olamamıştır:

‘Akl elinden dîv-i nefs almış egerçi hâtemin

Lîkin asl ü fer’ ile şeksüz Süleyman olmamış (Fedâyî Divanı, G.122/2)

Meâlî, nefsin aklı kandırıp mutlaka onu bir şekilde kullandığını söyler. Çünkü arzulara uygun zaman gelince nefs doğrudan harekete geçecektir:

İşbu mevsim kim hevânun i'tidâli vaktidür

Uydurup kendiye 'aklı nefs lâ-büd kullanur (Meâlî Divanı, G.267/4)

²⁴¹ A.g.e Ildırar, (2010). s.33

Haşmet'e göre; akıl bir gemidir. Nefs ise istekleriyle aklın ve sağduyunun gemisini şaşkına çevirip başını döndüren yıkıcı/ aldatıcı bir kuvvettir. Gemi, şarap yani ilahî aşkın denizinde ilerlerken nefsin dalgalarına maruz kalmıştır. Bu tehlikeden kurtulmak kolay görünmemektedir. Durumu artık aklın gemisinin toparlaması gerekir:

Hevâ-yı nefs eder keştî-i 'akl ü hissi ser-gerdân

Niçe mümkün rehâ emvâc-i gird-âb-i yem-i mül den (Haşmet Külliyyatı, G.181/2)

Karamanlı Nizâmî, memduhun şerefli ışığına karşı minnet duymaktadır. Eğer o ışık yol gösterici olmasaydı, muhtemelen sersem nefs hile yaparak akli azdırıp yoldan çıkarırdı:

Tîz azdırırdı hîle ile 'aklı gûl-i nefis

Şem'-i şerîfün ana olımasa reh-nümâ (Karamanlı Nizâmî Divanı, K.1/40)

2.1.4 Aklın Nefse Galibiyeti

Tritton'a göre; hiyerarşik olarak tabiat nefsin, nefis aklın, akıl da Tanrı'nın altındadır.²⁴² Asıl problem bu alt üst ilişkisi bozulduğu zaman ortaya çıkmaktadır. Akıl, iman nuruyla aydınlatıldığı zaman, nefse daha rahat dış geçirir. Böylece ahiret mutluluğunu kazanmanın, nefsin arzularına uymaktan daha değerli olduğunu idrak eder. Nefs, ceviz misali çok katmanlı bir yapıya sahiptir. Nefs, akla boyun eğerse ondaki kötü sıfatların kabuğu kırılır ve iyi olan cevheri ortaya çıkar. Câfer Çelebi der ki; şayet insan nefesine mukabil aklını galebe çalarsa ahirette mekânının cennet bahçeleri olacağını söyler. Böyle kimselerin bolluk ve bereket her daim emrinde olur:

Eger sen eyliyesin nefse 'aklını gâlib

Tufeylün ola kusûr-i na'îm ü bâğ-i cinân (Tâcî-zâde Câfer Divanı, K.26/58)

Tasavvuf düşüncesinde akıl üç kısma ayrılır. Bunlar aklın mertebeleridir. Bunlardan ilki olan "akl-ı maaş"; yalnızca yeme-içme akli olup nefsin hüküm sürdüğü hayvanî akıldır. İlkinin bir üst modeli olan "akl-ı maad" ise; korku duyan ve bu korkunun sonucunda sadece dinin yasakladığı ve emrettiği hususlara boyun eğmiş akıldır. Son basamakta; "akl-ı küll" yani kemale eren akıl vardır. Neden yaratıldığını

²⁴² A.g.e Tritton, (2015). s.558

idrak etmiş ve bu idrak neticesinde bunun gerektirdiği eylemleri gerçekleştiren, Hakk'ın bu dünyadaki halifesi olan insan-ı kâmilin aklıdır. Yunus Emre, nefsin işte bu her şeyi idrak eden, kavrayan akla ulaşmasını ister. Varlık, yokluk ise değiştirilirse o vakit kıymeti artar:

Nefsünün varlığını 'akl-i külle ulaşdur

Varlığın yoga degşür cevher ol olma muhâs (Yunus Emre Divanı, ş.119/4)

Kadı Muhammed, nefisten ve tenden geçildiği zaman artık Allah'tan gayrı olan şeylerin kurduğu tuzakların nihayete ereceğini ifade etmektedir. Bu makam vahdet makamıdır. Birlik diyarında artık akla da ihtiyaç yoktur:

Çünkü geçdün nefs ü tenden mâ-sivâ kaydın gider

Vahdet iklimindesin 'akl-i perîşâmı unut (Kadı Muhammed Divanı, G.15/3)

2.2 NEFS- KALP İLİŞKİSİ

Aristo ve onun ekolünü izleyen filozofların düşüncesine göre kalp, diğer organlar üzerinde otoritesi olan mutlak reistir. Nefs de ilk önce kalbe bağlıdır. Bu bağ vesilesiyle de diğer organlarla bağlantıyı sağlayabilmiştir. Kalp, insan bedeninde, bir bakıma koordine edici bir vazifeye sahiptir.²⁴³ Fahreddin er-Râzî, “Esraru't-Tenzîl” adlı eserinde kalp için bazı tespitlerde bulunmuştur. İnsanın, yaratılış gayesi olan Mârifetullah'ın makamı kalptir. Diyebiliriz ki kâinatın yaratılışından maksat da kalptir. Cenâb-ı Hakk, önce cevheri yaratmış, ardından yeri ve göğü, ardından da topraktan insanı yaratmıştır. Marifetullâh için de insanda kalbi yaratmıştır. Surette kalp bedene tabi olsa da mana âleminde beden kalbe tabidir.²⁴⁴ Tasavvuf ehline göre nefis- kalp ilişkisinde nefis tabiki menfi taraftır. Psikolojik bir mahiyeti bulunan kalp, nefis ile zıt karakterlere sahiptir. Zira nefis yalancı, kalp ise her zaman doğruluktan yanadır.

Bâyezîd Bistâmî; “kalplerin kabzı, nefislerin bastında; kalplerin bastı da nefislerin kabzındadır.” demiştir. Yani nefis mutlu olunca kalpte sıkıntı hâsıl olur, kalbin

²⁴³ Uyar, Mehmet, (2016). *Tasavvufta Kavramlar Arasındaki Anlamsal Bağların Mahiyeti Üzerine Bir Deneme: Nefs ve İlgili Kavramlar Örneği*, Ondokuz Mayıs Üni. İ. F. Dergisi, S: 40 s.187

²⁴⁴ Aykıt, Asiye, (2014). *Nefis Nazariyesi Çerçevesinde Fahreddin Er-Râzî'nin Ahlâk Düşüncesi*, Cumhuriyet Üni. İ. F. Dergisi, C: 18, S: 1 s.215

keyfi yerine gelince de nefiste sıkıntı peyda olur. Sühreverdî'nin düşüncesine göre; İnsanın bilinç ve duygu merkezi olan kalbinin, biri ruha diğeri de nefse yönelik iki yüzü mevcuttur. Ruha bakan yönüyle ruhtan, nefse bakan yönüyle de nefisten etkilenir.²⁴⁵

Sûfilere göre; kalp ve nefsin mertebeleri birbirine paralel çalışır. Müridin kalbi hangi makamdaysa, nefsi de onunla aynı hizada, eş değer bir makamda görünür. Misal kalp, tevekkül ile meşgul olursa, nefis de helal rızık, kazanç elde etmek için çalışır. Kalp kerametler ve yakınlık basamaklarında bulunsa, nefis de veliler ve kerametli kimseleri bulma gayretinde olur. Kalp tembellik içinde olursa nefis de haram şeylere meyldeder. Nitekim Peygamberimiz de bu hususta şöyle buyurmuştur: “İnsan bedeninde bir et parçası mevcuttur ki, o iyi olur ise, beden de iyi olur. Şayet o fenalaşırsa, beden de fenalaşır. Dikkatli olunuz o parça kalptir.”²⁴⁶ Tirmizî der ki: “Arzuların ateşi şiddetlendiği zaman nurlar zayıflar. Belalar, kalpte üstünlüğü ele geçirir ve kalpte şüphe zuhur eder. Çökmüş ve harap olmuş kalp, arzuların elinde esir olmuş kalptir. Böyle bir kalpten tezkiye edilmiş ameller çok az çıkar.”²⁴⁷

İnsanı anlamak için psikoloji bilimini kullanan Batılıların göz ardı ettikleri bir şey vardır ki o kalptir. Doğu coğrafyasında kalp, akıldan daha üstün tutulmuştur. Çünkü herşeyden evvel kalp, Hakk'ın tecellî-gâhıdır. Kalp; beden mülkünde tahtın olduğu, insanın yönetildiği, ilk ve son sözün söylendiği mahaldir. Kalbin icazetinden geçmeyen, son şeklini almayan hiçbir teşebbüs faal olamaz.

Abdulkadir Geylanî; kalbe, değişik yerlerden gelen düşüncelerin olduğunu ifade eder. Bunlar, “nefisten”, “şeytandan”, “akıldan”, “ruhtan”, “melekten” gelen düşüncelerle birlikte yakînî olan düşüncelerdir.²⁴⁸ Burada bizi ilgilendiren husus nefisten gelen düşünceler olup bunlar; kalbi, günaha teşvik hususunda onu cesaretlendirir. Melek kalbe, zühd, takva gibi iyi hususları, şeytan ise, şerri, fenalığı, kötülüğü telkin eder. Akıl ise; bazen nefsin, bazen de melek ve ruhun emrettiklerini emreder.

Nefsin kötü arzu ve isteklerinden kurtulabilmesi için tezkiye, terbiyeye tabi tutulması gerekmektedir. Nefsin kötü tesirinden kurtulan ruh, Hakk'a doğru yönelir ve

²⁴⁵ A.g.e Öğke, (1997). s.58

²⁴⁶ A.g.e Çelik, (2014). s.42

²⁴⁷ Hakîm Tirmizî, (2013). *Kalbini Bul*, (Çev: Hacı Bayram Başer), Hayy Kitap, s.52

²⁴⁸ Geylani, Abdulkadir, (1994). *Gunyetü't-Tâlibîn İlim ve Esrâr Hazînesi*, (Çev: A. Faruk Meyan), Çelik Yay. s.151-152

ona yakın olur. Netice itibariyle kalp de ruhu dinleyecek ve ondan gelecek talimatalara göre vaziyet alacaktır.²⁴⁹ Nur sahibi olan kalp, nefsin hizmetine verilirse; nuru söner ve zulmete doğru yol alır. Eğer nefs, kalbe tabi olursa zulmet yerini nura bırakır.

Hız. Peygamber, nefsin lezzet ve şehvet askerlerinin kalbin sağlığını bozduğunu onu öldürdüğünü söyler. Yemek içmek çeşitli ihtiyaçların ifrat ve tefrit hali de kalbe zararlıdır. Zira kalp bir fidana benzer aşırı ilgi yahut ilgisizlik onu solduruverir. Kalbinde yalnızca Allah olan insan, kalbi masivâdan, nefsin arzularından tamamen arındırmış olması gerekir. Unutulmamalıdır ki kalbin zemini, her daim her çeşit kötü meyillere açıktır.

Genel olarak hikmet ehli kimseler, kalp ve nefis ilişkisini şöyle tarif ederler: Kalpte, ahiret korkusu ve iyi duygular olduğu vakit, nefis hemen harekete geçerek hevai arzularına uygun bir yaşayış meydana getirmek için gelip kalpte izdiham yaratmaya çalışır. Orada kendisine bir gedik açmak ister. İnsan dünya hayatında elde edemediği şeyler için ne kadar üzülsünse kalbinden ahiret düşüncesi de o derece kaybolur. İnsan ahiret hayatı için elde edemediği şeylere ne denli üzülsünse dünya düşüncesi de kalbinden o derece kaybolur.²⁵⁰

Nefs, “Hak” ile değil de “halk” ile meşgul olur. Oysa kalp, yaratılardan ziyade Yaradan ile hemhal olmayı ister. Kısacası kalp, iyi ve güzel huyların diyarıdır. Nefs ise kalbin tam zıddıdır. Sûfilere göre kalp, nefis ile ruhun bir nevi ortak çocuklarıdır. Gazali, kalbin yüzü ve hareket yönünün daima yukarı doğru olduğunu, nefsin hareket yönü ve yüzünün ise aşağı meyilli olduğunu ifade eder.²⁵¹ Nefsin kalp üzerindeki kötü tesiri, mutmain makamına erinceye dek devam eder. Müridin nefsi, tezkiye ile mutmainne aşamasına geldiği vakit nefis, kalpte olumlu etkiler yapar. Nefs, artık kalbi yönlendirmekten vazgeçer ve böylece sülûku da nihayete erer.²⁵²

Âşık Paşa, akıl ve gönlün ruhânî, nefis ve tenin ise cismanî yani maddeci olduğunu söylerken aradaki temel farka dikkat çekmektedir. Divan edebiyatında kalp ve gönül eş anlamlı kelimeler olarak kabul edilir.

Ârif, insanda üç şeyin olduğunu söyler. Bunlar kalp, nefis ve ruhtur. Her birinin

²⁴⁹ Soysaldı, İhsan, (2014). *Hacı Muharrem Hilmi Efendi Divanında Nefs Kavramı Hakkındaki Görüşleri*, Fırat Üni. İ. F. Dergisi, S:19/2 s.31-32

²⁵⁰ A.g.e Gazali, (1986). s. 226

²⁵¹ Gazali, (2004b). *Ariflerin Yolu*, (Çev: Abdulhalık Duran), Hikmet Yay. s.66

²⁵² A.g.e Yazıcı, (2014). s.126

meyli başka mahbuplarıdır. Nefs dünyaya âşıktır. Kalp ise ukbaya yani öteki dünyaya âşıktır:

Ya'ni kim ol 'akl ü dil rûhânîdür

Nitekim *bu* nefis ü ten cismânîdür (Âşık Paşa, Garibnâme, b.729)

Ya'ni üç nesne yarattı kulda Rab

Biri rûh *u* biri nefis ü biri kalb

Her birinün bil ki bir mahbûbı var

Nefse dünyâ kalbe ukbâdür i yâr (Ârif, Mürşidü'l-ubbâd, b.1517-8)

Mihri Hatun, nefsin fitne ile kalbi istila edip yoldan çıkardığı vakit, gönül aynasının paslanacağını söyler. Nefsin, kalbi hakikat yolundan çıkarmasına müsaade edilmemelidir. Çünkü daha evvel ifade ettiğimiz üzere kalp, Allah'ın tecelli edeceği yerdir. Kalp ne kadar çok cilalı ve parlak olursa bu süreç daha da hızlanacaktır. Diğer bir beytinde emredici nefse uyulduğu için kalbine yeniden bir diriliş gelmediğini söyler:

Kalbüni igvâya virme nefsünü vesvâsıla

Koma dil 'ayînesini kim kala ol pâsıla (Mihri Hatun Divanı, Mes.1/50)

Nefs-i emâreye mi uydun müdâm

Gelmedi *mi* kalbüne yevm'ül-kıyâm (Mihri Hatun Divanı, Mes.1/118)

Resmî, nefis ve gönül arasındaki mücadeleden söz eder. Uzun zamandır nefsi ile gönlü/kalbi savaş halindedir. Burada şairin Hak yolunda mesafe kat ettiğini görmekteyiz. Zira gönül, nefesine büyük bir baskın verip ait olduğu yeri cihat yoluyla elde etmiştir:

Nice dem nefis ile gönlüm cenk ederdi 'akıbet

Basdı nefsi gönlüm *etdi* bir *ulu* gazâ yeter (Resmî Ali Baba Divanı, G.17/10)

Fenâyî'ye göre; bir kimse nefsin elinden tamamen kurtulursa kalbi de artık emniyet içinde olacaktır. Beyitte yer alan “irci'î” kelimesi Kuran'a yer alan “ircii ila rabbiki”, “Rabbine geri dön” emridir.²⁵³ Velhasıl kalp huzur bulunca Allah'a ulaşmak da kolay olacaktır:

Nefs elinden vir halâs kalbine gelsün itmi'nân
İrci'iden gûş-i cana ire lutfundan hitâb (Fenâyî Divanı, G.128/3)

Hayretî, “devran seni toprak etmeden doğruluğa ulaş ve kalbini helak etmeden evvel, nefsinizi ez” diyerek ölmeden önce nefsin kontrol altına alınıp kalbin rahata erişmesi gerektiğine temas eder:

Hâk ol seni devrân dahi hâk itmedin evvel
Nefsi depele kalbi helâk itmedin evvel (Hayretî Divanı G.252/1)

Ahmet Çelebi, nefsin her türlü kötülüklerden arındırmak suretiyle kalbini Allah'tan gayrı olan şeylerden temizlediğini söyler. Buna göre; nefis kötülüklerden arındırılırsa kalp de huzura erecektir. İki unsur arasında böyle birbirine bağımlı bir ilişki mevcuttur.

Kılup nefsinî hâlî her hevâdan
Musaffâ itti kalbin mâ-sivâdan (Ahmed Çelebi, Ravzatü't-tevhîd, b.3366)

Mustafa Efendi, kalp-akıl-nefs ilişkileri arasındaki dengeden söz eder. Eğer kalp, akıl ile birlikte ittifak yaparsa nefsin hâkimiyeti artık geçersiz olur. Burada kalbin akla uyması gerektiği fikri vardır. Şaire göre; akıl, kalpten daha üstün bir konumdadır:

Eğer kalb ‘akla tâbi’ olsa her dem
Ki nefsün hükmi ibtâl ü hebâdur (Mustafa Efendi, Gülşen-i Pend, b.331)

²⁵³ Fecr, 28

Fânî, şeytan ile mücadelede en başarılı olan kişinin Hz. Süleyman olduğunu hatırlatır. Bu dünyada nefs şeytanını yok eden bir Süleyman vardır ki âlemde her şey onun emri altına girer. Onun kalbi, hatem adlı yüzüktür. Her şeyi kalbi ile yönetir:

Cihânda nefsinün dîvin helâk iden Süleymân'dur

Anun hükmindedür 'âlem ki kalb-i sâfi hâtemdür (Fânî Divanı, G.21/9)

2.3 NEFS- RÛH İLİŞKİSİ

Allah, insanı ruh ve bedenden yaratmıştır. Ruh, bu maddî âleme ait değildir. Bu âlemde tek başına olan ruh, beden kisvesini üzerine alınca ona bağlanmış ve kendini maddî beden sanmıştır. Bu yüzden ruhun bir yönü ulvî, bir yönü dünyevîdir.

Ruh ve nefis, bazı âlimler ve mutasavvıflarca aynı kavramlar olarak görülmüştür. Ruh ve nefsin her birinin Kuran'da farklı biçimlerde kullanıldığı ve kullanımların sınıflandırılabilceği ve birbirinden rahatça ayırt edilebileceği hemfikir olunan bir konudur. Yine de bu kavramlar eskiden beri birbirlerinin yerine kullanılagelmıştır. Her ikisi de önceleri bedensel veya maddî varlıklar olarak görölüyordu. Ruh, daha sonraları maddî olmayan bir unsur olarak kabul edilmiştir.²⁵⁴ Ruh ve nefis arasındaki farklar sahip oldukları sıfatlardan kaynaklanır.²⁵⁵ İslamın düşünce yapısına göre nefis, bütün kötülüklerin kaynağı olarak görüldüğü için menfidir. Ruh ise daha manevî ve ulvî yönü olan bir kavramdır. Çünkü Allah, insana kendi ruhundan üflediğini bizzat söylemektedir.²⁵⁶ Ruh bu yüzden rahmanî, nefis ise şeytanîdir. Aradaki fark nefis ve ruhun mahiyeti açısından değil de özellikleri ve sıfatları hususundadır.

²⁵⁴ Smith, Jane I. (1997). *Uyku ve Ölümün Tabiatıyla İlgili Çağdaş Müslüman Yorumlarda Nefs ve Ruh Anlayışı*, (Çev: A. Vahit İmamoğlu), Atatürk Üni. İ. F. Dergisi, S:13, s.231

²⁵⁵ Bu hususta bazı düşünceleri olan Kusta b. Luka el-Yunani, aradaki farkları şöyle ifade eder: "Ruh cisim olmasına rağmen nefis ise cisim değildir. Ruh, beden tarafından içerilirken nefis ise içerilmez. Ruh bedenden ayrıldığı vakit yok olur, nefsin ise bedene ait eylemleri ortadan kalktığı vakit kendisi yok olmaz. Nefs, duyu aracılığıyla bedeni hareket ettirirken, ruh, bunu duyu olmadan gerçekleştirir. Nefs, bedene ve canlılığa ruh aracılığıyla ulaşırken ruh, bunlara bir vasıta olmadan erişir. Nefs, beden ilk illeti ve failidir. Bu bakım canlılığı ve duyuyu kullanarak onu hareket ettirirken, ruh; bu eylemi ikinci illet olarak gerçekleştirir." Burada anlatılan ruhun bir cisim olduğu hususu tartışmaya açık görünmektedir. B.k.z: A.g.e Kusta b. Luka el-Yunani, (2009). s.207

²⁵⁶ İnsanın yaratılış aşamasında Hakk'ın balçık halindeki insana kendi ruhundan üflemesi meselesinin esas esprisi, Allah'ın sahip olduğu bazı özelliklerinin insanî ölçülere uygun olarak insanlarda da

Fatih İbiş, Kuran'daki kullanımları esas alarak nefis ve ruh arasındaki altı farkın olduğunu söylemektedir:

1. Kuran'da nefis kelimesinin enfus ve nufus gibi çoğul şekilleri kullanılırken, bu bağlamda ruh kelimesinin “ervah” şeklinde çoğul bir kullanımı bulunmaz.

2. Nefse, bazı kötü anlamlar yüklenmiştir. Oysa ruha dair kötülükle ilgili bir kullanım görülmemektedir. Nefs, kirlenir ama ruhun kirlenmesi gibi kullanıma rastlanmamaktadır.

3. Nefs, tezkiye ve tasfiyeye muhtaç iken, ruh daima olumlu halleri ifade ettiği için ona riyazete ve mücadeleye gerek yoktur.

4. Nefs ölen, öldürülen, ölümü tadan bir unsur olarak zikredilirken, ruhun bu anlamda ölümle anıldığı görülmemektedir.

5. Nefsin izafe edildiği varlıklar Tanrı, insanlar ve cinler iken, ruha konu olan varlıklar sadece Tanrı ve insandır. Melekler nefis sahibi olarak anılmazken, melek olan Hz. Cebrail bazı ayetlerde ruh olarak isimlendirilir.

6. Nefs hakkında Kuran'da detaylı bilgiler varken, ruhun mahiyeti ve tabiatı hakkında detaylı bilgiler mevcut değildir.²⁵⁷

Beden kalıbına verilen ve kötü huyların mahalli olan nefse mukabil, ruh da beden kalıbına verilen ve güzel ahlak ve huyların mahalli olan bir sır, manevî bir cevher olarak addedilir. Nasıl ki, âlemde şeytan-melek, cennet-cehennem varsa, tıpkı o şekilde nefis ile ruh da bedene bahşedilmiş küfelerdendir. Lakin biri şer, öbürü hayr mahallidir.²⁵⁸ Tabiatı şer olan nefis daima, tabiatı hayr olan ruhu, kendi vatanına yani hayvan âlemine davet eder. Zira vatani topraktır. Topraktan çıkan ürünler, kendisinin gıdasıdır, yaşama sebebidir. Bunlara erişmek için ruhu korkutur, en güzel yeme-içmeye, giyinmeye, en güzel meskene, hülâsa dünyanın süs ve debdebelerine onu davet eder.²⁵⁹ Nefs sahibi insan, bazı günahlar işler. Oysa insanın ruhu bu masiyetlerden

bulunmasını istemesidir. B.k.z Karaca, Faruk, (1999). *Dini Pratikler, Nefs Muhasebesi ve Allah Şuuru*, Ekev Akademi Dergisi, C:1, S: 4, Mayıs, s.114

²⁵⁷ A.g.e İbiş, Fatih, (2012). s.241-242

²⁵⁸ A.g.e Öğke, (1997). s. 65-66

²⁵⁹ A.g.e Çetin, (2013). s.21

kaçmak isteyerek kendi nefesine muhalif olur. Bu çatışmada insanı, sadece Allah doğru yola getirebilir.²⁶⁰

Ruh ile nefis ortak çocukları olan kalbi, kendi saflarına çekmek için çetin bir savaşın içindedirler. Burchardt'ın da ifade ettiği gibi, burada ruh derken bireysel mahiyeti aşan “akli ilke”, nefis derken de, “ben”in dayanıksız ve dağınık alanını belirleyen merkezkaç eğilimleri ile “psyche” anlaşılmaktadır. Kalp, vücudun hayatî merkezi olmakla beraber, ruhun merkezî organını da temsil etmektedir. Tabiri caizse, “dikey” olan ruh ile “yatay” nefis düzlemin kesişme noktasında bulunmaktadır. Kalbin bu savaşta takınacağı tavır şudur: Kendisine hayat veren nefis ve ruh arasındaki savaşta kim galip gelirse onun mahiyetine bürünecektir. Nefis, savaşta ağırlığını koyarsa kalp, nefis ile “örtülür.” Kendini özerk yapı olarak gören, dünyanın suç ortağı olan nefis, kalbi kendi örtüsüyle sarar. Şayet bu savaşta ruh galip çıkarsa kalp, onun mahiyetine bürünecek ve içinde şırınga edilecek “nur” aşısıyla nefsin de yapısını başkalaştıracaktır.²⁶¹

Divan şairleri, nefis ve ruhu farklı şeyler olarak görürler. Nefis menfî ve suflî, ruh ise müsbet ve ulvîdir. Nefis, yaradılışı gereği, ruhun istek ve vazifelerinin tam tersini gerçekleştirmeyi murad eder. O, edebi kötüye götürmek ve bozmak ister. Hâlbuki kul, edebi kemale erdirmekle mükelleftir. Bu nedenle nefse tolerans tanımak, ruhun esareti için gerekli olan zemini hazırlamak demektir.²⁶² Nefis insana başkaldırdıkça onu hemen öldürmek, yani tasfiye etmeki pasif hale getirmek gerekir. Aksi takdirde nefis bir ejderha gibi olup ruhu ısırarak onu oracıkta öldürebilir.²⁶³

Kadı Muhammed, emmare nefsin vücut mülkünde, ruhun emri altına girmediğini ifade etmektedir. Bu yüzden orada yaşanan çatışmadan ötürü insanda tertip düzen, huzur kalmaz. Fâik Ömer, nefis ile ruhun her zaman savaş halinde olduğunu ifade etmektedir:

Kaçan kim nefis-i emmârem tenimde rûha râm olmaz

Vücûd mülküm içinde çün nizâm (ü) intizâm olmaz (Kadı Divanı, G.125/1)

²⁶⁰ Tekin, Gönül, (1992). *Çengnâme, Ahmed-i Dâ'î*, Harvard Üni. Yakındoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü Yay. s.75

²⁶¹ Burchardt, Titus, (1982). *İslam Tasavvuf Doktrinine Giriş* (Çev: Fahreddin Arslan) Ribat Yay. s.30-31

²⁶² A.g.e Öztürk, (1993). s.99

²⁶³ Aşkar, Mustafa, (1998). *Niyazi-i Mısri ve Tasavvuf Anlayışı*, Kültür Bak. Yay. s.314

Tavr-ı küstahâne-*i* gerdûna sâbir ol dilâ

Nefs *ile* rûhun işi her dem cidâl ü cengdir (Fâik Ömer Efendi Divanı, G.29/6)

Ahmedî'ye göre; nefis şehvetten ötürü paslanmıştır. Eğer bu pas giderilirse büyük olan ruh gibi parlak ve ışıltılı olur. Muînî'ye göre; nefis aşağı ve şeytanîdir. Ruh ise yüksek yaradılışlı rahmanî sıfatlara sahiptir:

Jeng-i şehvetden idersen nefsi pâk

Rûh-i a'zâm *gibi* olduñ tâb-nâk (Ahmedî İskender-nâme, b.228)

Nefs-durur siflî vü şeytânî sıfat

Rûhdur 'ulvî vü rahmânî sıfat (Muînî, Mesnevî-i Murâdiye, b.1494)

Hayâlî, ruhun yüksek âlemlere ait olduğunu, nefsin ise aşağı tabiatlı olduğunu söyler. İnsanın meyli ruha olmalıdır. Tenin karanlığında olan nefse yönelmemelidir. Nefs, Jung psikolojisinde “gölge arketip”tir. Gölge arketip; Gökeri'nin deyimiyle; İnsan prensiplerine ters düşen, estetik, ahlaksal veyahut başka sebeplerden ötürü kabul etmek istemediğimiz ve bilinçsizce içimizde bastırdığımız niteliklerdir. Gölge; ruhsal bütünlüğün karanlık yanıdır.²⁶⁴ Bu açıdan Hayâlî'nin beytine bakıldığında nefsin, insanın karanlık yapısını oluşturduğunu söyleyebiliriz. Nefs, bundan ötürü divan edebiyatında çoğu zaman siyah renkle ilişkilendirilir. Nefs, ruhsal bütünlüğün sağlanması için tasfiye edilmesi gereken bir unsurdur. Aksi halde; Nakşî'nin de ifade ettiği gibi kalles nefis ruhu azap içinde bırakır. Böylece ruhsal bütünlük gerçekleşemez. Zelil nefis, ruhu emri altına alacak olursa, insan her zaman şehvet gibi kötü şeylere yönelecek ve insanın erginleşmesini/ tasavvuf diliyle ifade edecek olursak kemale ermesini imkânsız hale getirecektir:

Rûh *gibi* âlem-*i* bâlâya olsun himmetin

Nefs süflî-tâb'dır zulmet-serâ-yı ten gibi (Hayâlî Bey Divanı, G.439/6)

Hazer it emrine râm itme rûhı

'Azâba sevk ider ol nefis-i kallâş (Nakşî Divanı, G.107/4)

²⁶⁴ A.g.e Gökeri, (1979). s.19

Olup nef*s-i* hasîsün rûha gâlib

Yürürsin rûz ü şeb şevvâta tâlib (Za'îfî, Manzum Gülîstan Tercümesi, b.1545)

Lâmi'î Çelebi, ruhun kalbi aydınlattığını nefsin kalbi bulandırdığı, sıkıntıya soktuğunu söyler. Şeyh Eşref b. Ahmed de insanın nefse itibar ettiği zaman, yüzünün kararak pisleneceğini ifade eder. Oysa nef*s*, ruha tabi olsa ay gibi nur dolu olur. Buna benzer bir söylem de Mısırî'de vardır. Nefsin cehaletinin karanlığı gönlü kaplar. Ruh ise ilmin nuruna sahiptir ve insanın gönlüne ışık saçır.

Nitekim rûh ider kal*bi* münevver

Kılur ahvâl-i nef*s anı* mükedder (Lâmi'î, Ferhad-nâme, b.7947)

Nefse dönse yüzi *kara* pislênür

Rûha uysa ay gibi tobtolu nûr (Şeyh Eşref b. Ahmed, Mazeret-nâme, b.345)

Nef*s* odur kim cehl *karaması* kaplar gönlini

Rûh odur kim 'ilm nûr*ı* gönl*ine* yakar çerâğ (Niyâzî-i Mısırî Divanı, ş.86/5)

Ahmed Çelebi de ruhun gönlü ferahlattığını nefsin ise gönle gam keder ve acı verdiğini ifade etmektedir. Ruh, beden mülkünün padişahıdır, bu sebeple onu nefsin eline bırakmamak gerekir. Zâtî'nin ifade ettiğine göre; Nefsin istekleri ruhun evini harap eder. Akıl ise; bu ruhun kethüdâsı, yani buyruğunda çalışandır:

Rûha nâzır olsa olur pür-ferah

Nefse nâzır olsa *irişür* terah (Ahmed Çelebi, Ravzatü't-tevhîd, b.1558)

Rûh*dur* şehriyâr-i mülk-i beden

Nef*sün* emr*ine* inkıyâd itme (Nâmî Divanı, Trc.B.1/2-1-2)

Rûhun harâb eyler evini hevâ-yı nef*s*

Gerçi ki 'akl bigi ulu kethudâsı var (Zâtî, Kasideler, K.43/14)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. KLASİK TÜRK ŞİİRİNDE NEFS İLE İLGİLİ BAZI DİNİ ÖĞELERİN KULLANIMI

3.1 AYET HADİS VE BAZI DİNİ TELMİHLERİN KULLANIMI

Divan edebiyatının beslendiği kaynaklardan biri de Kuran'dır. Kuran'daki pek çok kıssa ve ayet, irsal, telmih ve iktibas sanatı ile kullanılır. Sevgilinin yüzü, bazen Kuran sayfaları kadar değerli olarak görülür. Yüzündeki tüyleri, Kuran üzerindeki ayetlere teşbih edilir. Peygamberlere ait ibret verici kıssaların ayetlerine telmihlerde bulunulur. Ayetlerin çoğu zaman bir kısmı iktibasen kullanılır. Divan edebiyatında dini bir kavram olan nefis ile ilgili de bazı dini öğeler kullanılmıştır.

3.1.1 Ayetler

Selâmî, Nisa suresi 79. ayette geçen geçen “başına gelen kötülük nefisindedir.” Ayetini iktibas olarak kullanır. Bu ayetin tamamı şöyledir: “Mâ esâbeke min hasenetin fe minallâh ve mâ esâbeke min seyyietin fe min nefsike.” “Sana iyilikten ne isabet ederse, Allah'tandır. Başına gelen kötülük ise nefisindedir.” Ayette, nefsinin arzusuna uymanın insana zarar vereceği mesajı vardır. Bu ayet, şaire ayna olmuştur. İnsan her ne yaparsa kendinedir. Ayetler şüphesiz yol gösterici olmuştur:

“Mâ eşâbü şey'in min nefsike” oldu âyine

Anda kul küllî min 'indallâh olupdur rû-nemâ (Selâmî Divanı, G.10/8)

Kadı Muhammed, emmare yani emredici nefsinden çok korktuğunu söyler. Ancak hatiften gizli bir ses olarak “fe'tteku'llâhe lâ-tehaf” nidası kendisine gelmiştir. Şair bu durumu şükürle karşılar. Fettekullâhe: “Allah'a karşı takva sahibi olun” anlamında olup Kuran'da 10 yerde geçmektedir.²⁶⁵ Lâ-tehaf: “Korkma” demektir. Yine bu ifade de Kuran'da ona yakın yerde geçmektedir. Görüldüğü üzere şair, ayetin sadece bir kısmını iktibas ederek pek çok hususu ifade etmeye çalışmıştır:

²⁶⁵ Al-i İmran, 50-123; Mâide, 100; Enfâl, 1; Hûd, 78; Şuarâ, 108-110-126-131

Havf iderdüm nefis-i emmâremden ammâ çok şükür
Geldi hâtıfden nidâ-yı “fe'tteku'llâh lâ-tehaf” (Kadı Divanı, G.142/4)

Mustafa Manevî, insanın ancak çalıştığı zaman hedeflerine ulaşacağını söyler. İnsana çalışmasından başka bir şey yoktur. Her zaman nefsi ile savaşıp, onu tezkiye etmek için çalışmalıdır. Beyitte geçen “Leyse li'l-insâni illâ mâ sa'â” Necm suresi 39. ayet-i kerimeden iktibas edilmiştir:

Leyse li'l-insâni illâ mâ sa'â
Her nefeste nefsin *ile* kıl savaş (Üsküdarlı Mustafa Manevî Divanı, ş.33/4)

Âşık Paşa, Garib-nâme adlı hacimli eserinin 9. babını nefse ayırır. Âşık Paşa, mesnevisinde anlattığı hususları güçlendirmek için 150 civarında ayet ve hadisten istifade etmiştir. Bunlar beyitlerin aralarına kırmızı mürekkeple yazılmışlardır. Müellifin nefis ile ilgili iktibas ettiği ayetler şu beyitlerde geçmektedir. Şair, Allah'ın “ne işlersen karşılığını görürsün” dediğini söyler. Bu sözünü ayeti ile apaçık göstermektedir. Bunu dedikten sonra Al-i İmran suresi 30. ayeti verir: “O gün her nefis, ne hayır işlemişse, ne kötülük yapmışsa onları önünde hazır bulur. Yaptığı kötülüklerle kendi arasında uzak bir mesafe bulunsun ister. Allah, size asıl kendisinden çekinmenizi emreder. Şüphesiz ki Allah, kullarını çok esirger.”²⁶⁶

Ne kim işlersen bulasın dip Celil
İndürüpdür bize âyât ü delil (Âşık Paşa, Garibnâme, b.9185-6)

“Yevme tecidu külli nefsin mâ ‘amilet min hayrin muhdaran”

Başka bir yerde “Kuran bize haber veriyor” diyerek Nisa suresi 79. ayeti zikreder: “Sana iyilikten ne isâbet ederse, Allah'tandır. Başına gelen kötülük ise nefsindendir.”²⁶⁷

²⁶⁶ Al-i İmran, 30

²⁶⁷ Nisa, 79

Nitekim Kur'ân haber virür bize

Âyetin eyde-y-idüm gelmez söze (Âşık Paşa, Garibnâme, b.871)

“Mâ-esâbeke min hasenetin fe-mina'llâhi vemâ esâbeke min seyyi'etin fe-min nefsike.”

Allah insanı yaratmış, bu âlemi de ona mülk olarak vermiştir. “Allah insanı tek bir nefisten yaratan ve kendisi ise huzur bulsun diye eşini de ondan var edendir.”²⁶⁸

Kamusın kıldı Çalap bir âdemî

Pes ana mülk eyledi bu 'âlemi (Âşık Paşa, Garibnâme, b.2511)

“Ve hüve'llezî enşe'eküm min nefsin vâhidetin.”

İnsan, baştan sona bir nefisten yaratılmıştır. Bunun şerhini yapmak için Lokman suresinde geçen bir ayeti iktibas eder: “Sizin yaratılmanız da, daha sonra yeni bir yapıyla yeni bir boyutta oluşumunuz da (bâ's) bir tek nefsinki gibidir.”²⁶⁹

Âdemî bir nefs-durur önden sona

Şerhi birle adını eydem sana (Âşık Paşa, Garibnâme, b.2512)

“Mâ halkuküm velâ ba'suküm illâ ke-nefsin vâhidetin.”

3.1.2 Hadisler

3.1.2.1 Nefsini Bilen Rabbini bilir

“Men arefe nefsehu fekad arafe Rabbehu”; “Nefsini bilen Rabbini bilir” sözü çeşitli yerlerde hadis olarak geçmektedir. Ancak bazı görüşlere göre bu söz hadis değildir. Antik Yunan'da bir Delfi Tapınağı'nın üzerinde de “kendini/nefsini bil” ibaresi vardır. Bu söz Sokrates, Platon gibi filozoflara atfedilir. Neredeyse bütün İslam âlimleri bu sözü hadis sayarlar. İmam Nevevi ve İbni Teymiyye gibi bazı müellifler bu ibarenin hadis olmadığını iddia etmişlerdir. İbn Arabi ise bu sözü hadis olarak kabul eder. Bu

²⁶⁸ Araf, 189

²⁶⁹ Lokman, 28

söz ilk defa, “Nefsini en iyi bileniniz Rabb’ini en iyi bileninizdir” ilavesi ile İhvân-ı Safa Risaleleri’nde Hz. Peygamber’in hadisi şeklinde geçmektedir.²⁷⁰

Bu söz, Hz. Ali, Yahya b. Muaz er-Râzî gibi şahsiyetlere de nispet edilmiştir. Bu kelam, aslında insanın yaradılış gayesini içinde ihtiva etmektedir. Bizler Allah’tan koparak bu dünyaya düştük. Ona yeniden kavuşabilmenin yolu insanın kendini bilmesinden geçer. “Kendi” kelimesi nefis yerine de kullanılır. Nefsini bilen şüphesiz Allah’ı da bilir. Zira Allah, insanı kendi suretinde yaratmıştır. Bu nedenle insan denilen canlı, Hakk’ın hüviyetinin ve hakikatinin ta kendisidir.

Bu sözünün hadis olup olmadığı konusunda bir çalışma²⁷¹ yapan Açık, bu kelamın hadis olmadığı sonucuna varmaktadır. Yazara göre bu kelamın ihtiva ettiği mana ise şöyledir: Nefsini acizliği, zilleti, zayıflığı, cahilliği vs. beşerî sıfatlarla bilip idrak eden kimse, Hakk’ın kudretini, izzetini, kuvvetini, ilmini de bilmiş olur. İnsan, kendisine en şey olan nefsinin mahiyetini, hakikatini, keyfiyetini hakiki manada bilmediğinde Allah’ı da bilemez. Nefsinin sonradan yaratıldığını bilen, Hakk’ın önceden beri var olduğunu da bilir. Kendinin fani olduğunu bilen, Rabbinin baki olduğunu bilir. Nefsini hata ve cefa ile bilen Rabbinin ata ve vefa ile tanır.²⁷²

Dukakin-zâde Ahmed, kendi nefsinin bilmeyen kimsenin Yaradan’ın nerede olduğunu bilemeyeceğini ifade eder. Şair bu sözün bir hadis olduğunu can kulağıyla dinlenilmesi gerektiğini belirtir. Kara Fazlî, nefsinin bilmeyenleri “câhil” kimseler olarak tanımlar. “Nefsini bilen Rabbinin bilen” sözünü bizzat Hz. Peygamber buyurmuştur. Bu yüzden nefsinin bilmek için gayret edilmesi gerekir. Peygamberin bu sözüne uyulmalıdır. Ümmî Kemal de bu sözün bir hadis olduğunu vurgulamaktadır:

Cân kulagıyla işit Ahmed Muhammed nutkıdur

Kendü nefsin bilmeyen Rahmânı bilmez kaddur (Ahmed Divanı, G.72/8)

Çünkü nefsinin bilen Hakk’ı bilür didi Resül

Ne için bilmege sa’y itmeyesin iy câhil (Kara Fazlî Divanı, K.7/32)

²⁷⁰ Açık, Yusuf, (1998). *Kendini Bilen Rabbinin Bilir, Hadis mi Kelâm-ı Kibar mı*, Süleyman Demirel Üni. İ. F. Dergisi, S: 5, s.174-179

²⁷¹ A.g.e Açık, (1998). s.172-200

²⁷² A.g.e Açık, (1998). s.200

Nefsünü bil kim bilesin Rabbünü

Nite ki buyurdu nebî men ‘aref (Kemâl-i Ümmî Divanı, G.56/9)

Ahmed Sûzî, gönle bir çağrıda bulunur. Gönül, arif, olgunsa nefesine karşı başka şeyleri terk etmesi gerekir. Nefsini bilen, tanıyan Hakk’ı da bilmiş olacaktır. Gönül, nefsin istekleri ile örtülü olursa nefsin tanıyamayacak ve Hakk’a ulaşamayacaktır. Şair diğer bir beytinde Allah’ın altı yönden de münezzeh olduğunu hatırlatır. Kuran’da da yer alan bu şeş-cihet; alt, üst, ön, arka, sağ ve soldur. Zamandan ve mekândan münezzeh olan Hakk’ın bilinmesi için nefsin bilinmesi gerekir. Nefsini bilen talep ettiği şeyin üzerinde durur. Rabbini bilen de isteklerini elde etmiş olur:

Gayrı terk it nefesine gel ‘ârif isen ey dilâ

Nefsini bildinse cânım Hakkı bildin sen hemân (Ahmed Sûzî Divanı, K.4/5)

Bilmeyenler nefsin bilmez Cenâb-i Hazreti

Kim münezzehdir Cenâb-i Kibriyâ ‘an-şeş cihât (Ahmed Sûzî Divanı, G.54/3)

“Men ‘arâfe nefsehû” matlûbına mevzû’ ola

“Kad ‘arâfe Rabbhû” mahmûl-i maksûdun ola (Ahmed Sûzî Divanı, K.14/15)

Ahmedî, temiz din olan İslam’ı seçenlere seslenir. Nefsini bilmenin, kesin surette insanı yaratanın bilgisine ulaştıracağını söyler. İnsan yalnızca nefsin idrak edip onunla bütünleştiği zaman içindeki tanrısal öze vasıl olacaktır. Nefsi tanıma ve bunun peşinden de marifetullâha ulaşma pek de kolay bir şey değildir. Bunun zorluğunu Abdullah Tüsterî şöyle ifade etmiştir: Nefsi tanımak, düşmanı bilmekten daha gizli-kapaklı ve zordur. İnsan düşmanını bilince Rabbini de Allah katındaki makamını da bilir. Aklını tanıyınca Allah ile kendisi arasındaki halini bilir. İlmi tanıyınca O’na ulaştığını bilir ve dünyayı tanıyınca da ahireti bilir.²⁷³

Hâlıkını bilmek istersen yakîn

Nefsünü bil evvel iy pâkîze-dîn (Ahmedî, İskender-nâme, b.2539)

²⁷³ A.g.e Ögke, (1997). s.46

Ali Handî' de vahdet-i şuhud anlayışını görmekteyiz. Şair, hakikatlerdeki nakış, işleyiş ile kendisine secde edilen Hakk'a teslim olunması gerektiğini söyler. Burada şair; nefisini bilemezsen Allah'ı da bilemezsin, derken parçadan bütüne ulaşılacağını ima eder:

Nefsini bilmez isen Hakk'ı *dahi* bilmezsin

Ola gör nakş-i hakâyıkla müselleme mescûd (Ali Handi Divanı, G.43/3)

17. asırda Hurufî inacıyla muteber olan Arşî, “nefsini bilenlerin Allah'ı idrak edeceği” sözünü Necef'in şahından duyduğunu söyler. Şah-ı Necef, Hz. Ali'nin lakaplarından biridir. Mezarı Necef'te bulunduğu için divan şiirinde çoğu zaman bu şekilde anılır:

Nefsin bilendür Rabbini idrâk idenler şübhesüz

Böyle beyân itdi bize mîr-i 'Arab şâh-ı Necef (Arşî Divanı, G.144/12)

“Nefsini bilen Rabbini bilir” sözünün bir sır olduğunu herkesin kolaylıkla idrak edemeyeceğini ifade eden Askerî, bu sırı vakıf olduğu takdirde nefsin işlediği hataların farkına, artık varılacağını söyler. “Farkına varmak”, “anlamak” önemli bir kavramdır aslında. İnsanın karanlık yönünün farkına varabilmesi olgunlaşma açısından önemli bir merhaledir. Gökeri; bireyleşmeyi “insanın kendi ruhsal yapısının en karanlık köşelerine kadar bilincine varabilmesi”²⁷⁴ şeklinde tanımlar.

Men 'arefe nefsehû sırrıma vâkıf olup

Anlayup ol nefsinün *bile* hatâyâsını (Askerî Divanı, G.215/6)

Celveti tarikatının kurucusu olarak kabul edilen Hüdâyî, makam mevkiyi bırakarak yıllarca ciğer satıp nefsin terbiye etmeye çalışmış biri olarak; Allah'ın bilgisine, ancak aşk ile dolup onu aramakla, nefsin bilmekle ulaşılacağını ifade eder. (Azîz Mahmûd Hüdâyî Divanı, ş.43/5) Talep ettiği şeylerin en yücesini bilmeyenler daima dünya kavgası ile uğraşacaktır. Oysa nefsin bilenler Mevla'yı da bilecek, dünya

²⁷⁴ A.g.e Gökeri, (1979). s.17

işlerinden yüz çevirecektir. İnsanın bu konuda uyanık olması, arif olmanın bir gereğidir:

Bilmeyenler matlabın a'lâsını
İhtiyâr eyler cihân gavgâsını
Nefsini bilen bilir Mevlâ'sını
Ârif isen aç gözün merdâne bak (Azîz Mahmûd Hüdâyî Divanı, ş.181/4)

Fâik Ömer, zaman zaman “men aref” sözünden ders alınıp hisse çıkarılması gerektiğini düşünür. Eğer insan, bu sözün hikmetini kavrayamazsa emmare olan nefse yalvaran hüsrânlardan olacaktır. Fânî, nefsini bilenlerin Allah'ı bileceğini, yani karanlığın yerini aydınlık alacağını söyler.

Dem-â-dem kavl-i ders-i men aref'den hisse al zîrâ
Olur hüsrânı Fâik nefsi-i emmârenin ol râcî' (Fâik Ömer Divanı, G.58/5)

Bilenler nefsinin bildi Hudâ'sın
Ki ya'nî zulmeti envâr oldu (Fânî Divanı, G.146/4)

Fenâyî, nefsini bilen temiz bir kişiliğe eriştiğini söyler. Bu marifetü'n-nefs ile Marifetullah'a ulaşma sırrı insanı, “kemal” mertebesine ulaştırır:

Zât-i pâke ulaştı 'ârif-i nefis
Men 'aref sırrı ile buldı kemâl (Fenâyî Divanı, G.58/4)

Figânî, “nefsini bilen Rabbini bilir” sözünün Kevser suyunun sâkîsi tarafından söylendiğini belirtir. Bu sırrı yalnızca görünen ve görünmeyen hakikat ehli kimseler anlayabilir:

Bilen nefsin bilür Rabbin buyurmuş sâkî-i kevser
Bu sırrı zâhir ü bâtın hakikat ehli hâl anlar (Figânî Divanı, G.21/2)

Garîkî, nefis bilgisi ile Allah bilgisi arasında bir denklem kurar. İnsan nefsini bilirse Rabbini de bilir. Rabbinden haberdar olan nefsini de bilir:

Eger nefsün bilürsen Rabb'i bildün

Ki *kendüyi* bilendür Hak'dan âgâh (Garîkî Divanı, G.610/4)

Allah, Kuran-ı Kerim'de şöyle buyuruyor: "Allah'ı unutan kimseler gibi olmayın! Böylece (Allah da) onlara, kendi nefislerini unutturdu. İşte onlar, onlar fasık olanlardır."²⁷⁵ İmam-ı Gazali de bu konuda şöyle der: "Marifetun-nefs (nefis bilgisi) bilinmeyince marifetullah mümkün olmaz." Yani kişi kendini tanımadıkça hiç bir zaman Allah'ı tanıyamaz.²⁷⁶ Kadı Muhammed, nefisini bilmeyen insanların bu dünyada kendini "insan" sandıklarını söyler. Oysa bir şeyi cüz'i vechile bilmekten bile habersizdir, küfrünü iman sanır:

Bilmeyen nefsin cihânda *kendüyi* insan sanur

Ma'rifetden bî-haberdür küfrini îmân sanur (Kadı Muhammed Divanı, G.60/1)

Kâimî de nefisini bilen Allah'ı bileceğini söyler. Allah, nefisini bilenlerle birlikte. Bu gizli sırrı bilmenin mükâfatını mutlaka görecektir. Her zaman Allah'ı anmak onu zikretmek gerekir:

Nefsini bilen Yezdân'ı bilür

Hak'da bir olub Hakk'ile gelür

Ol kenz-i hafî nakdini alur

Kayyûm diyelüm tevhid idelüm (Kâimî Divanı, ş.137)

Lâmekânî Hüseyin Efendi, nefisini bilen kişinin aynı zamanda mutluluğa erişeceğini belirtir. Fırsat elden gitmeden evvel nefsi görüp tanımak lazımdır. Onu tanıyan artık her şeyin aslını, özünü bilecektir. Yerde ve gökte ona artık kolaylık vardır. Ama eğer insan nefisini bilmezse Allah'ı bilmeyecek bu yüzden asi kullardan biri olacaktır:

Fırsatı fevt itme nefsi tanı gör

Nefsini bilen kişidür bahtiyâr (Lâmekânî Divanı, G.21/3)

²⁷⁵ Haşr, 19

²⁷⁶ Gazali, (1999). *Ölüm ve Ötesi*, Sağlam Yay. s. 135

Nefsini bilen bilür *bu* cümle şey'ün aslını

Yirde gökde müşkili kalmaz çü nefsinde bula (Lâmekânî Divanı, K.2/9)

Kim ki bildi nefsinin bildi Hak'ı

Bilmeyen nefsinin oldur 'âsî kul (Lâmekânî Divanı, G.42/8)

Muhîfî de nefsinin bilme sırrına ulaşamayanların arif kimseler olamayacağını ifade eder. Zira nefsinin bilmeyenler Allah'ı nasıl bulacaklarını da bilemezler:

Men 'aref sırrına her kim irmedi 'arif degül

Bilmeyenler nefsinin Mevlâyı bilmez kandadır (Muhîfî Divanı, G.44/3)

Nâmî'ye göre; nefsi bilmek için insanın gaflete düşmemesi gerekmektedir. Eğer insan nefsinin bilirse Rabbini de bilecek böylece helak olmaktan kurtulacaktır:

Gâfil olmazsan o demlerde bilürsin nefsünü

Rabbünü bilmiş olursın gayrı olmazsın helâk (Nâmî Divanı, G.70/3)

Nesîmî, nefsinin bilenlerin şüphesiz Allah'ı da bileceğini duyurur. Bu bilgi, Allah katında insanın mertebesini de arttıracaktır. Onlar artık ermiş birer velidir. Nefsinin bilmeyenler ise günah işleyen kimselerdir. Nefsinin bilenlerin kalp gözü açıktır. Onlar her şeyi görebilen, görüş kabiliyeti olan insanlardır. Bilmeyenler ise hakikatlere karşı yabancı kalır. Başka bir beytinde bu sözün Hz. Ali'ye ait olduğunu ifade eder. Esasında pek çok kaynakta bu söz, Hz. Ali'ye nispet edilir.²⁷⁷

Nefsinin bilendir ki yakîn Rabbini bildi

Haktan bu makâmâta iren bil ki velîdir (Nesîmî Divanı, G.108/2)

Bu Nesîmî'nin çü ol dil-dârımış

Neçe dil-dâr kamu anda var imiş

Nefsinin bilen ülü'l-ebâr imiş

Kim ki nefsin bilmedi agyâr imiş (Nesîmî Divanı, Tuy.122)

²⁷⁷ Bu konuda yapılan bir çalışma için b.k.z: Ceyhan, Âdem, (2006). *Türk Edebiyatında Hz. Ali Vecizeleri*, Öncü Yay. s.382-388

Her kimse ki nefsin tanıdı Rabbını bildi
İnkârına bel baglama kim kavı-i Alî'dir (Nesîmî Divanı, G.108/4)

Bu konuda söylenmiş beyitlerin en meşhuru Niyâzî-i Mısrî'ye aittir. Beytin ilk mısraında bu hadisin tamamı iktibas edilmiştir. Şaire göre; İnsanın nefsini bilmeden Allah'ı arzu etmesi, şaşılacak bir durumdur. Çünkü ancak nefsini bilen kimse Allah'ı bilecektir. Nefsini bilenler tükenmez bir talih sahibi olur. Ancak bu öyle bildiğimiz talih değildir. O talihten maksat fakirlikle övünmektir. Nitekim Peygamber de “fakrım la fahreylirim” demiştir. Burada geçen “fakr” kelimesi bildiğimiz fakirlikten öte, mecazî bir kavramdır. Tevazu, aza kanaat, dünya nimetlerini hiçe sayarak az şeyle yetinmek gibi bütün iyi hasletleri ihtiva eden bir kavramdır:

Men arefe nefsehu kad 'arefe rabbehu
Nefsünü sen bilmedin Sübhân'ı arzûlarsın (Niyâzî-i Mısrî Divanı, ş.135/2)

Nefsini bilen irermiş bir dükenmez devlete
“Fakr u fahri” dür Niyâzî bil o devletden garaz (Niyâzî-i Mısrî Divanı, ş.82/5)

Sabâyî, nefsini bilme sırrına vakıf olanın Rabbini bulacağını söyleyerek cana seslenir. Nefsini bilmek, kâmil insanın en büyük özelliğidir. Bu makama ulaşmak için çok gayret gerekir:

Bilen nefsin buldu rabbin ey cân
Düriş tâ kim olasın kâmil insân

Eger kim men aref sırrın bilesin
Bilesin nefsin rabbin bulasın (Sabâyî, Üveysnâme, b.48-9)

Selâmî, arif kimselerin bir sır olan nefis bilgisine ulaşmış olması gerektiğini düşünür. Nefs bilgisini bilmeyenin “insan” oluşuna şüphe ile bakar. Ümmî Sinan da kendi nefsinin esaslarını bilmeyen, ruhunun hakikatlerini anlamayanların insan olamayacağını iddia eder:

Men ‘aref sırrını bul sende eger ‘ârif isen
Bilmeyen ma’rifet-i nefsinî âdem mi olur (Selâmî Divanı, G.78/4)

Kendi nefsinî ‘illetin bilmeyen insân degüldür
Hem rûhının hakikatın bulmayan insân degüldür (Ümmî Sinan Divanı, ş.62/1)

Ubeydî, “men aref” sözünü şerh eder. Ona göre; nefsinî kınayanlar belirli bir düzeye ulaştığı için Allah’ı çok iyi bilirler:

Nefsinî ednâ bilen a’lâ bilür Allah’ını
Ey 'Ubeydî *bu* durur mefhûm-ı kavlı men ‘aref (Ubeydî Divanı, G.150/5)

Üsküplü Atâ, nefsinî bilersen Allah’ı da bilirsin diyerek, bunun bilinmemesi halinde Allah’ın yarattığı yerde insanın cahil, her şeyden habersiz bir biçimde yaşayacağını söyler. Nefsinî bilmeyenler denizde balık misali içinde olduğu halleri de bilemez:

Nefsünü bildünse bilürsin Hak’ı
Yoksa kaldun cehl *ile* Tanrı hakı (Üsküplü Atâ, Tuhfetü’l-uşşâk, b.1134)

Vahdetî, insanın nefsinî bilip Rabbine ulaşması için bir yol gösterir. Allah’ın cömertçe bahşettiği ilim ile nefis bilgisine ulaşılabilir. Bu mertebeye erişen insan, bütün hal ve durumları idrak edebilecek bir marifete sahip olur:

Fazl-ı Hak ‘ilmi *ile* nefsünü bil Rabbüni bul
Diler *isen biline* her ne ise hâl ahvâl (Vahdetî Divanı, K.4/38)

Aczî’ye göre; Nefsinî bilen olgun kimselere; talih, para, eğlence artık gerekmez. Bu yüzden derviş, bir lokma bir hırka diyerek kanaat sahibi olduğunu gösterir. O dervişe bedenini örtmesi için yünden yapılmış eski bir elbise yeterlidir. Nefsinî bilip Rabbini tanıyan dervişin zenginliği budur:

Bir köhne 'abâ dervîşe bes setr-i bedenlik
Nefsinî bilen 'arife *ne* devlet ü şenlik (Aczî Divanı, G.121/1)

3.1.2.2 Nefsî Nefsî Ümmeta Ümmeta

İslamî kaynaklarda; Hz. Peygamber'in kıyamet günü "bütün peygamberlerin kendi nefsim deyip insanları geri çevireceğini" yalnızca kendisinin kendi nefsinin tercih etmeyerek "ümmetim ümmetim" diyeceği bildirilir. Bir râvî bunu bizzat Peygamber'den duyduğunu söyler. Bir râvînin naklettiği bu hadis, Kıyamet günü mahşer halkı arasında geçen bir diyalogla başlar:

"... Size gelen şu felaketi görmüyor musunuz? Hakk'ın huzurunda size şefaati olacak birini niçin aramıyorsunuz? Bunun üzerine mahşer halkından bazı kimseler aralarında çözüm için tavsiyelerde bulunacak "Haydi Âdem'e gidiniz!" diyecektir. Akabinde insanlar Hz. Âdem'e gidecekler ve ona: "Ey Âdem! Sen, insan nevinin atasısın. Hakk seni kendi eliyle yarattı ve kendi ruhundan üfledi. Ardından meleklerine sana secde etmesi için emretti. Rabbine bizim için şefaati et. İçinde olduğumuz müşkül vaziyeti, bize gelen şu felaketi bilmiyor musun?" diyecekler. Hz. Âdem de onlara diyecek ki: "Allah, bugün öyle bir öfkelenmiştir ki, ne bundan evvel böyle öfkelenmiş ne de bundan sonra böyle öfkeleneyecektir. Ayrıca Rabbim, cennet ağacının meyvesinden yediğim için beni nehyetmiş iken, ben âsî olup o meyvelerden birini yemiştım. Bundan dolayı size şefaati edemem. Ben şimdi kendimi düşünüyorum. Vay nefsim, nefsim nefsim! Siz benden başka bir şefaatiçiye, Hz. Nuh'a gidiniz!"

Onlar da bunun üzerine Hz. Nuh'a gidecek ve şöyle diyeceklerdir: "Ey Nuh, sen insanlığa gönderilen resullerin birincisisin. Hakk, Kurân'da seni "çok şükreden kul" olarak tesmiye etmiştir. Lütfen içinde bulunduğumuz sıkıntıya istinaden bizim için Hakk'ın makamında şefaati et!" Nuh da onlara diyecektir ki: "Allah, bugün öyle bir celâllenmiştir ki bu derecede bundan evvel böyle gazap etmemiş, bundan sonra da bu kadar celâllenmeyecektir. Ben, duamı zamanında kavmimin helak olması için etmişim. Şimdi ben de kendimi düşünüyorum. Vay nefsim, nefsim, nefsim! Şimdi siz benden başka bir şefaatiçiye, İbrahim'e gidiniz!"

Onlar da İbrahim'e varacaklar ve: "Ey İbrahim, sen Allah'ın Peygamberi ve halilisin. Hakk'ın huzurunda bize şefaatiçi ol" diyeceklerdir. İbrahim Peygamber de onlara: "Bu gün Hakk'ın celâl sıfatı tecellî etmiştir. Ben üç kere yalana benzer söz söylemişim. Şimdi kendimi düşünüyorum. Vay nefsim, nefsim, nefsim! Artık siz benden başkasına, Hz. Musa'ya gidiniz" diyecektir.

Onlar da Musa'ya varacaklar ve diyeceklerdir ki: "Ya Musa, Allah seni elçi yapması ve kelâm söylemesi ile insanlar üzerine faziletli kıldı. İçinde bulunduğumuz

vaziyeti görmektesin. Hakk'ın huzurunda bizim için şefa'at et!" Hz. Musa da onlara diyecek ki: " Ben, öldürölmesiyle memur olmadığım bir canı aldım. Şimdi ben nefsimi düşünüyorum. Ah nefsim, nefsim, nefsim! Siz benden başka bir şefa'atçiye, İsa'ya gidiniz!"

Onlar da Hz. İsa'ya gelecekler ve diyecekler ki: Ya İsa, sen Hakk'ın Meryem'e koyduğu, onun tarafından olan bir ruhsun. Daha beşikte iken insanlara söz söyledin! Hakk'ın huzurunda bizim için şefa'atçi ol." İsa Peygamber de onlara: "Rabbim bugün ve bundan evvel benzerini göstermediği ve bundan sonra da benzerini göstermeyeceği bir gazapla gazap etmiştir." diyecek ve kendine ait hiçbir günahı zikretmeden: "Âhh nefsim, nefsim, nefsim! Siz benden başkasına, Hz. Muhammed'e gidiniz!" diyecektir.

Onlar da Muhammed'e gelecekler ve: "Ya Muhammed! Sen peygamberlerin hâtemisin. Rabbimiz senin bütün günahlarını mağfîret etmiştir. İçinde bulunduğumuz elem ve acıyı görmektesin, Hakk'ın huzurunda bizim için şefa'at et! diyeceklerdir."

Bunun üzerine hemen Rabbime secde ederim. Allah tarafından bana: "Ya Muhammed! Başını kaldır, iste, istediğin sana verilecektir; şefa'at et, şefaatin kabul olunacaktır!" buyrulur. Ben secdeden başımı kaldırıp: "Yâ Rabb ümmetim! Yâ Rabb ümmetim!" diye şefa'at dileğimi söylerim.²⁷⁸

Süleyman Çelebi bu hadise telmihte bulunarak, kıyamet günü bütün peygamberlerin toplanacağını, herkesin "kendi nefsim" diyerek insanları reddedeceğini, Yalnızca Hz. Peygamber'in "kendi ümmetim" diyerek şefa'atçi olacağını söyler:

Hem kıyâmetde cemi' -i enbiyâ
Çağrışu ban nefsi vâ nefsi diye

İlle yüz urup Muhammed hazrete
Eyde kim vâ ümmetî vâ ümmetâ (Süleyman Çelebi, Mevlid, b.569-570)

Bu hadis, genellikle na'tlarda Hz. Peygamber'i methetme vesilesiyle zikredilir. Âkîf'in dediği gibi herkesin kıyamet günü kendi nefesine düşmesi, yalnızca Hz. Peygamber'in "ümmetim" sözünü söylemesi onun büyüklüğündendir. Bu yüzden bütün peygamberlerden üstün görölmektedir:

²⁷⁸ Sahih-i Buhari, 185

Âh ol günde husûsıyla ki nefsî diyeler

Ümmetî nutkî *ile* sen ki olursun gûyâ (Âkif Divanı, K.1/39)

Aynî, Allah'ın kullarının, kıyamet günü geldiğinde “kendi nefsim” diyerek kaçacağını söyler. Bu nedenle şefaatçi olarak gidebileceği tek makam olan Hz. Peygamber'in kapısına dayanır.

O gün kim "nefsî nefsî"dir girîzân *olmada* benden

Tebâr *ü* ehl ü evlâd *ü* 'ıyâlim yâ Resûlallâh (Antepli Aynî Divanı, G.177/8)

Askerî ve Beyânî de bütün gelmiş geçmiş peygamberlerin kendi nefsim dediği o kıyamet gününde Hz. Peygamber'den kurtuluşa ermek için yardım talep etmektedir:

Nefsî nefsî *didügi* dem anda cümle enbiyâ

Sen bize *eyle* 'inâyet yâ Muhammed Mustafa (Askerî Divanı, K.6/6)

Nefsî nefsî *dendügi günde* Resûl-ı ekremün

Umaruz kim *ede iznünle* şefâ'at Rabbenâ (Beyânî Divanı, K.1/27)

Nazmî, kıyamet günü herkeste oluşacak korkuya dikkat çeker. İnsanlar öyle bir korkuya kapılacaktır ki kendi derdinden ötürü kimse kimseyi görmeyecektir. Böyle bir günde yalnızca ümmetini düşünmesi, onu bütün peygamberden üstün tutmamıza yeterli bir nedendir:

Havfdan nefsî vü nefsî *diye* anlar her biri

Diyenin ol günde sen vâ ümmetâ vâ ümmetâ (Edirneli Nazmî Divanı, K.2/11)

Eşref Paşa, Hz. Muhammed'in iki cihanın da sultanı olduğunu söyler. Öyle bir kutlu sultandır ki bütün nebilerin kendi nefsim dediği zamanda o yalnızca ümmetim diyecektir:

Enbiyâ rûz-i cezâ der hele nefsî nefsî

Ümmetî der yalnız hazret-i şâh-ı kevneyn (Eşref Paşa Divanı, K.8/8)

Hafîd: “Ezel gününde, veliler ve nebiler hep kendi nefsim diyecekler. Yalnızca sen ümmetim ümmetim diyeceksin ey Resul.” diyerek Hz. Peygamber’in övgüsünde bulunur:

Evliyâ *vü* enbiyâ hep nefsî nefsî sensin ol
Rûz-ı mahşerde diyen vâ ümmetâ vâ ümmetâ (Hafîd Divanı, K.2/18)

Karamanlı Aynî; Peygamber’in bu hadisinden ötürü onun eteğine yapıştığını, kıyamet gününde kendisini unutmamasını söyler:

Zeyl-i şefâ‘*atiine* yapışmışam unutma
Şol gün ki nefsî nefsî dir enbiyâ Muhammed (Karamanlı Aynî Divanı, K.5/39)

Görüldüğü üzere pek çok şair bu hadise beyitlerinde yer vermiştir:

Sen ümmet*ünü* zikr idesin nefs*ünü* koyup
Anda ki nefsî nefsî diye cümle enbiyâ (Karamanlı Nizâmî Divanı, K.1/57)

“Bütün nebiler o günde kendi nefsim derken, sen kendi nefsini bırakıp ümmetini düşünürsün.”

Odur ki nefsine meşgûl iken cemî’-i rûsul
Bu “ümmetî” deyü nefsin eder haşirde fedâ (Lebîb Divanı, K.3/42)

“Bütün peygamberler kıyamette kendi nefsiyle meşgul olurken, sen ümmetim diyerek nefsinin feda edersin.”

Ol kıyâmet günlerinde halk u cân
Nefsî nefsî *diyü* eyleye figân (Mürîdî, Pend-i Ricâl, b.548)

“O kıyamet zamanlarında yaratılmışlar kendi nefsim diye inlerler.”

Zerrece yok fâ'ide 'ibretle baksan kimseden
Sûret-i mahşerdür 'âlem nefsi nefsi dir kamu (Nâmî Divanı, G.95/6)

“İbretle baksan kimseden zerre miktarınca fayda gelmeyeceğini göreceksin. Bu dünya mahşer yeri gibidir, herkes kendi nefsim diye dolaşır.”

Sadâ-yı nefsi yâ nefsi gelür etrâf-i kûyundan
Meded kıl kim emân-i müznibândır yâ Resûlallâh (Nigârî Divanı, G.621/2)

“Her yerden kendi nefsin kendi nefsim sesleri gelir. Ya Resulallah günahların şefaâtçisin aman diliyorum yardım et.”

Nefsi nefsi *didügi* günde halâik cem' olup
Vehm ider kim Hazret-i 'İzzet ana eyler 'itâb (Nisârî Divanı, K.1/13)

“Bütün yaratılmışlar, o günde kendi nefsim diyerek toplanır. Korkuya kapılır ki Allah da bundan ötürü onları azarlar.”

Ol dem ki velîlerle nebîler kala hayrân
Nefsi deyü dehşetle *kopa* cümleden efgân
Ye's ile usâtın ola ahvâli perîşân
Destûr-i şefâ'atla senindir yine meydân
Sen Ahmed ü Mahmûd ü Muhammedsin efendim
Hakdan bize sultân-i mü'eyyedsin efendim (Şeyh Gâlib Divanı, Mus.1/4)

“O zaman ki veliler ve nebiler hayran olurlar. Herkesten kendi nefsim diye feryatlar kopar. Zorba kimselerin durumu üzüntü ile perişan olur. Şefaatinin izniyle meydana yine senin olur.”

Tâc-ı levlâk ile oldun asfiyânın seyyidi
Nefsi nefsi *diye* ol gün nice kavmin seyyidi
Sensin ol *demde* müşeffi' etkîyânın seyyidi
Ey cemî'-i enbiyâ *vü* mürselînin seyyidi
Hâk-i pâyindir o dem 'âsîlere cây-i emân (Üsküdarlı Kâşif Divançesi, Tah.1/4)

“Sen olmasaydın şeklindeki tac ile takva ve olgunluk sahibi kişilerin efendisi oldun. Nice kavmin efendisi kıyamet günü kendi nefsim derken, o günde sen çok takva sahibi olanlara yol gösterdin şefaatte bulundun. Ey bütün nebilerin ve gönderilenlerin efendisi, senin ayağının toprağı asilerin inlediğı yerdir.”

Hîç kimse kimseden medede bulmayup meded
Her nefis nefsi ile pür-figân gelür (Üsküdarlı Sırrî Divanı, K.1/56)

“Hiç kimse, imdat demesine karşılık bir yardım bulamaz. Her canlı, kendi nefsim diyerek inler.”

Sen ümmetini isteyessin hazret-i Hak’dan
Nefsi diyicek cümle nebî rûz-i kıyâmet (Zâtî, Şem’ ü Pervâne, b.297)

“Bütün nebiler kıyamet günü kendi nefsim diyecekler. Sen Allah’a ümmetim diyeceksin.”

Terk idüp *bu* nefsi nefsi dime Rabbî di müdâm
Bahr-i Hak’da tâ ki mahv *ola* vücûdun şeb-nemi (Fânî Divanı, G.149/6)

“Kendi nefsim deme, terk et bu nefsi, her daim Rabbim de. Hakk’ın denizinde ta ki vücudunun çiğı mahvola.”

Kıyâmetdür ki *oldı* nefsi nefsi
Yig *oldı* gayrıdan her nefse nefsi (Gubârî, Gazavât-nâme-i Midilli, b.608)

“Kıyamet oldu ki herkes kendi nefsim dedi. Kendi nefsi her nefisten daha önemli oldu.”

3.1.2.3 Nefs İle Mücadele Büyük Bir Cihattır

Hiz. Peygamber; “cihadın en faziletlisi, nefsi terbiye için yapılan cihattır” diye buyurur. Peygamberimizin ashabı, kâfirlerle yaptıkları savaşıardan döndükleri zaman şöyle derlerdi: “Küçük cihattan döndük, büyük cihada geldik.” Kâfirlerle yapılan

savaşlar küçük cihattır. Nefsi terbiye etmek, şeytanî vesveseleri defetmek ve güzel ahlaklı olmak için yapılan mücahedeler de büyük cihattır. Nefs ile cihat, her an devam etmelidir. Zira nefis insanı her an doğru yoldan çıkarabileceği için onunla her an savaşmak gerekir. Hâlbuki kâfirlerle yapılan savaşların zamanı bellidir, devamlı değildir. Görünen düşmanla savaşmak, görünmeyen düşmanla savaşmaktan daha kolaydır.²⁷⁹ “Ve kim cihad ederse, o takdirde sadece kendi nefsi için cihad eder. Muhakkak ki Allah, âlemlerden müstağnidir (hiçbir şeye ihtiyacı yoktur).”²⁸⁰

Hız. Süleyman; “Nefsini sindirerek terbiye edebilen kimse, bir şehri tek başına ele geçiren savaşçıdan daha güçlüdür.” diyerek nefsi terbiye etmenin güçlü bir iş olduğunu vurgular. Hız. Peygamber’e göre mücahit; “nefsinin isteklerine karşı cihat ederek günahlardan uzak durmak için mücadele eden kimsedir.” diye buyurmuştur.²⁸¹ Divan şairleri de nefis ile olan mücadelenin büyük bir cihat olduğunu pek çok yerde dile getirmişlerdir.

Kadı Muhammed, masivayı bir ata benzetir. İnsan bu ata çıkıp tıpkı matadorlar gibi nefsi alt etmelidir. Kadı Muhammed, kendini gönül mülkünün sultanı olarak görür. Mülk atının üstüne binilerek nefse karşı büyük cihat edilmelidir:

Eger dil mülkinün Kâdî bugün sâhib-kırânısın
Cihâd-i ekber it nefse turub berg cismün âtında (Kadı Divanı, G.244/7)

Muhîfî, Allah için kâfir nefsin helak edilmesini ister. Bu, büyük bir cihattır, bu cihat Allah’ın yolunda olmanın en büyük delilidir:

Kâfir-i nefsi helak eyle gazâ kıl Hak için
Kim cihâd-i ekber itmek fisebîlillâhdur (Muhîfî Divanı, G.35/3)

İshak Çelebi, nefis ile savaşın her zaman sürmesini ister. Bu düşman nefis ile mücadele etmek, onu öldürmek en büyük cihattır:

Cihâdî nefsün ile eyle cehd idüp dün ü gün
Ki katli uşbu ‘adûnun gazâ-yı ekberdür (Üsküplü İshâk Çelebi Divanı, Mus.1/3)

²⁷⁹ A.g.e Gazali (1986). s.46

²⁸⁰ Ankebut, 6

²⁸¹ A.g.e Tânevî, (1995). s.254

Nakşî, Allah için nefis ile her zaman savaşmanın gerekliliğini vurgular. Gerekirse bu yolda insanın fedakârlık yapmasını, canını ve başını gözünü kırpmadan feda etmesini tavsiye eder:

Gazâ it Hak için nefis ile her dem
Fedâ eyle yolında cân ile bâş (Nakşî Divanı, G.107/6)

Celâlî; hal ehlinin, nefsin askerleriyle gece gündüz savaşta olan insanlara, gerçek “gazi” dediğini ifade eder. Din uğrunda savaşan gerçek insanlar, nefsi ile mücadele edenlerdir. Hal ehli, gönül ehlidir. Mertebesi bakımından sıradan insanlardan üstündürler:

Ehl-i hâl içre hakikat ana dirler gâzi
Cünd-i nefsün gice gündüz ola uğraşında (Manastırlı Celâlî Divanı, G.538/4)

Fedâyî, canı büyük bir cihat etmek isteyen nefis kâfiri ile muharebenin kapısını gösterir. Asıl mert olanlar savaşlarda günahsızların kanını dökenler değildir. Şair burada biraz hümanist davranır. Savaşlarda adam öldürmek yerine nefsin öldürülmesini gerektiğini düşünür. Çünkü bütün kötülüklerin, fitnelerin başı nefistir. Onu öldürmek; bütün sorunları, dünyevî kaygıları ortadan kaldıracaktır:

Gazâ-yı ekber istersen kılâl-i nefis-i kâfir kıl
Ki her bir bî-güneh kânın döken merd-i cihâd olmaz (Fedâyî Divanı, G.104/8)

Âsaf, nefis atının durmadan huysuzluk ettiğini, yerinde duramadığını, isteklerin bahçesinde hevaî gezindiğini söyler. Sevgi meydanında, nefis ile mücadele etmenin, dünya ile savaşmaktan daha zor olduğunu itiraf eder. Çünkü dünyada olan şeyler görünür olduğu için onlarla savaşmak daha kolaydır. Ama nefis, insanın en yakınındaki düşman olduğu için onu fark etmek, onu yenebilmek kolay değildir. Zira nefis, insanın bütün, açıklarını, zaafalarını e iyi bilendir:

Tek durmuyor esb-i nefis her rûz ü leyâl
Seyr eylediği deşt ise deşt-i âmâl

Dünyâ ile ceng eylemeden müşkil imiş
Nefsinle şu meydân-i muhabbetde cidâl (Âsaf Divanı, Rub.79)

3.1.2.4 Ölmeden Evvel Ölmek

Divan edebiyatında yaygın olarak kullanılan ve hadis olduğu söylenen “mûtû kable ente mûtû”, “ölmeden evvel ölünüz” sözü, genellikle “her türlü nefsanî ihtiraslardan arınmak, dünyanın arzularından vazgeçmek”²⁸² manasında kullanılmaktadır.

Bazı ayetlerde “ölmeden evvel ölmek” anlayışı görülmektedir. Al-i İmran suresinde bu husus, “âmenu” kelimesinin anlam katmanlarından birini teşkil etmektedir. Ayet-i kerime şöyle Türkçeye aktarılır: “Lakin âmenû olan, ölmeden önce Allah’a ulaşmayı dileyen ve amilus sâlihât, nefsi tezkiye edici amel yapanlara ise ecirleri (mükafaatları) ödenir.”²⁸³ “Âmenû olanlar, ölmeden önce Allah’a ulaşmayı dileyenler ve salih amel, nefis tezkiyesi yapanlar; onların ikramı, fırdevs cennetleridir.”²⁸⁴

Ölmeden evvel ölme temi, ilginçtir ki Antik Mısır gibi kültürlerde de görülmektedir. Mısır hükümdarları, yılın belirli bir döneminde tahtı bırakarak bir nevi manevi ölüm yaşarlar. Yerlerine başka biri geçer. Baharla birlikte kral yeniden uyanmış gibi tahtta bulunan sembolik hayvan yahut insanı öldürerek tahta daha güçlü olarak yeniden çıkar. Mit ve masallarda çoğu zaman kahramanlar çoğu zaman gölge unsur olan ejderhalar ile olan mücadeleyi kazanırlar. Lakin kahramanın ejderha tarafından tahakküm altına alındığı da görülür. Hz. Yunus bir balina tarafından yutulur. Kahraman “bir tür ölümü temsil eden bir karanlık içine girer.”²⁸⁵ Bu ölüm, aslında yeniden doğmak için önemlidir. Tasavvuftaki bu temi, bu açıdan değerlendirmek yanlış olmasa gerek.

İbn Arabi bu sözün hadis olduğunu ifade eder. Bu hadisin sırrına mazhar olan, “teslimiyet makamı”na kavuşmuş olur. Arabi, tasavvufta ölümün dört çeşit rengi olduğunu ifade eder:

²⁸² Bilgin, Azmi, (2007). *Osmanlı Şiirinde “Ölmeden Önce Ölme” Temi*, Kubbealtı Akademi Mecmuası, S: 142, Y:36/2, İstanbul, s. 42

²⁸³ Al-i İmran, 57

²⁸⁴ Kehf, 107

²⁸⁵ Henderson, Joseph L. (2009). *Modern İnsan ve Mitler*, (İnsan ve Sembolleri, Editör: Jung, C. G) (Çev: Ali Nahit Babaoğlu) Okuyan Us Yay. s.120

1. Mevt-i Ahmer (Kızıl Ölüm): Nefs ve şeytân ile savaşıarak kötülüklerden kaçınıp ibâdet ve tâât yapmaya nefsi zorlamaktır.

2. Mevt-i Esved (Siyah Ölüm): Dînî ve tasavvufî esasları inkâr edip karşı çıkan kimselerin yergi ve sövgüsüne, ezâ ve cefâsına sabır ve tahammül etmektir.

3. Mevt-i Ahdar (Yeşil Ölüm): Belâ ve musibetlere karşı rızâ göstermektir.

4. Mevt-i Ebyad (Beyaz Ölüm): Nefsin açlığa dayanıp şikâyet etmemesidir.

Bu ölüm şekillerinin her birisi nefsi bilmeye sebep olur. Söz konusu ölümler; “ölmeden evvel nefsinizi biliniz ki, Hakk’ı bilmiş olabilirsiniz” manasına gelmektedir.²⁸⁶

Askerî, kâmil kimsenin özelliklerini sıralar; Olgun kimseler, bir pirden el almış, ölmeden evvel ölmüş, nefsini bilenlerdir:

Pir elin alan

Ölmeden ölen

Nefsini bilen

Kişidür kâmil (Askerî Divanı, ş.112/3)

Kara Fazlî, ölmeden evvel ölmeyi bir kılıca benzetir. Bu keskin kılıç ile nefsi öldürmüş, ruhu arındırıp yeni bir hayata kavuşturmuştur:

Hükm-i mûtû en temûtû tıgım tiz eyleyüp

Nefsi katl itdük velîkin rûhun ihyâsındayuz (Kara Fazlî Divanı, K.8/13)

Mürîdî, sevgili Peygamber’in sünnetine uyulması gerektiğini söyler. İnsan nefsinin tepeleyip, ölmeden evvel ölmeli, bu sözü tutup amel etmelidir:

Habîbi Mustafânun sünnetin tut

Depele nefsiñi sen ”kable temût” (Mürîdî, Pend-i Ricâl, b.1086)

Şuna göre kıl ‘amel sözimi tut

Eyle nefsiñ ”mûtu kable en temût” (Mürîdî, Pend-i Ricâl, b.816)

²⁸⁶ İbn Arabî, (2013). *Nefsini Bilen Rabbini Bilir*, (Haz: Ercan Alkan), Hayy Kitap, s.58-59

Hüseyin Efendi, nefsin ne olduğunu idrak ederek, Hakk'ın yoluna girmiştir. Ölmeden evvel ölüp Allah Allah diyerek zikir etmektedir:

Nefs nedür bilmişüz Hâlik'a yol bulmuşuz
Ölmeden ön ölmüşüz zikir iderem Hû Hû (Lâmekânî Hüseyin Divanı, ş.59/9)

3.1.3 Peygamberlere Telmihler

3.1.3.1 Hz. Yusuf

Divan edebiyatında en yaygın telmihlerin başında peygamberlere yapılan telmihler gelmektedir. Onların çeşitli özellikleri, kıssaları konuya göre beyitlerde çokça kullanılmıştır. Nefs konusu ile ilgili en bariz kullanım Hz. Yusuf ile ilgilidir. Çünkü Hz. Yusuf'un kıssasının anlatıldığı ayetlerde emmare nefis geçmektedir. Hâletî, gönül Yusuf'unun nefse esir edilmemesi gerektiğini söyler. İsyan kuyusu onun yeri olmamalıdır:

Kılma dil Yûsuf'ını nefse esîr
Çâh-ı 'isyanı eyleme ana yir (Azmî-zâde Hâletî Divanı, Mes.2/37)

Hayâlî'ye göre; can Yusuf'una nefsin eziyetlerinden dolayı gam olmaz. O Mısır'ın azizi olur, bela kuyusunda yeri yoktur:

Nefsin cefâlarından cân Yûsuf'ına gam yok
Olur azîzi Mısırın çâh-ı belâda yatmaz (Hayâlî Bey Divanı, G.201/3)

3.1.3.2 Hz Eyüp

Hz. Eyüp'ün kıssası sabır için anlatılır. Divan edebiyatında sabrın sembolüdür. Çünkü o, Allah'ın kendisini sınamak için verdiği musibetlere karşı her zaman sabır göstermiş ve sonunda sınavı geçmiş bir peygamberdir. İsmail Gürûnî, nefsin vereceği öfkeye karşı Eyüp gibi sabırlı olunmasını ister. İnsanın, nefsinin işlediği günden ötürü Hz. Âdem gibi tövbe bekâr olmasını öğütler. İnsanın her zaman yumuşak huylu olması gerekir:

Nefsi gadûb olmagıl sabr eyle Eyyûb-veş
Tövbe kıl Âdem gibi her vechi'le halîm ol (İsmail Gürûnî Divanı, b.2114)

3.2 NEFSİN ŞEYTAN VE MELEK İLE İLGİSİ

3.2.1 Nefs- Şeytan İlişkisi

Nefs, insanı Hak yolundan alıkoymak için tek başına hareket etmez. Bu uğurda en büyük ortağı ve destekçisi şeytandır. Mutasavvıflar şeytanın insan gönlüne atadığı valinin nefis olduğunu düşünürler.

Mutasavvıflar, nefis ve şeytanın insanı kandırmada kullanmış oldukları taktikleri şu şekilde ifade eder: Nefs, sahibini mahv ve perişan eder. Bir taraftan vahşi hayvanlar misali her şeyi yutmak, zararlı hevesleriyle ateşini daha da çoğaltmak için sürekli kötülüğe doğru koşar. Diğer taraftan lanetlenmiş şeytanın teşvikiyle görünüşte çekiciliği olmayan zalimâne hareketlere dahi koşarak gider. Nefs, delice, açıkça zulmeder. Şeytan ise, kurnazlık yolunu benimser ve hile yapar. Nefsin tesirleri akıl ve bedene, şeytanın aldatmaları ise, kalp ve manaya aittir.²⁸⁷ Şeytan ve nefis bazen insana kötülük için seslenir. Nefsin seslenişi “hevacis”, şeytanın seslenişi ise “vesvese” olarak bilinir. Cüneyd-i Bağdadi’ye göre aradaki fark şudur: Nefs, bir kötülükte daima ısrar eder. Ne kadar karşı koyarsan koy vazgeçmez. Çünkü nefsin en büyük özelliği inatçılığıdır. Şeytan ise bir kötülükte ısrar ederse ve insan ona karşı dur derse, şeytan bu işten vazgeçer ve alternatif günahlara insanı yönlendirmeye başlar.²⁸⁸ Âlimler, şeytanı köpeğe benzetmiştir. Köpek kovalanınca uzaklaşır ve başka taraftan yine gelir. Fakat nefis kaplan gibidir, öldürünceye kadar usanmadan saldırır.²⁸⁹ Nefs, ölünceye yani tasfiye edilinceye kadar insanın yakasını bırakmaz.

Aslında ikisi de farklı metodlar kullansa da gayeleri birdir: İnsanı günaha sürüklemek, yoldan saptırmak. Şeytan özellikle nefsin en suflî mertebesi olan emmare nefis ile işbirliği yapar. Bu ikisi bir şirketin iki ortağı gibidirler. Nefsin bu ortaklığı bozması için keskin bir riyazet gereklidir. Şeytanla dostluğunu fesheden nefis, melek ile bir anlaşma imzalar. Bu ünsiyetin başlayabilmesi için nefsin daha üst basamaklara yükselmesi gerekir. Şeytan, aslında nefse göre daha zeki ve kurnazdır, onu emelleri için

²⁸⁷ A.g.e Çelik, (2014). s.46

²⁸⁸ Esad Coşan, İslam dininde şerrin belirli iki kaynağının var olduğunu ifade eder. Bunlardan biri “şeytan” diğeri “nefis”tir. İnsanın üzerinde şeytanın kesin bir tesiri görülmez. Zira şeytanın hakikî iman etmiş kimselere tasallutu olmaz. Şeytanın tesiri, ona yönelenleredir. Onun yalnızca vesvese verme gücü mevcuttur. Şeytanın, insanın içinde bulunan yardım ve yatakcısı ise nefistir. A.g.e Coşan, (1989). s. 164-5

²⁸⁹ A.g.e Konyevi, (2014). s.9

bir aracı yapar. Bütün bunlardan ötürü nefis bazen şeytanla aynı şeyler olarak görülmüştür. Ümmî Kemal, şeytanın nefsi kullandığını ifade eder. Kendini beğenmiş şeytan nefsi kullanarak ona kötülüklerini telkin eder:

Meger kim İblis-*i* hod-bîn ider *bu* nefsüme telkin

Ki suçsuz *kamu halka* kîn tutaram şöyle kîndâram (Ümmî Kemal Divanı, ş.38/31)

Ahmed-i Rıdvân, nefsin bir ahmak olduğunu söyler. Şeytan nefis bazen şehvete yönelerek insana tuzak kurarak hileyle kandırır:

Gâh olur şehvâta meyl eyler çü dîv

Gûl-i nefis ider *ana* mekr ile rîv (Ahmed-i Rıdvân, Rıdvâniyye, b.1470)

Ziyâî, nefsin bir şeytan olduğunu, görünmeyen bir bela olduğunu söyleyerek nefsin elinde her türlü işi gerçekleştirdiğini söyler:

Nefsümle her ne itsem iderdüm Ziyâ'iyâ

İblîse n'eyleyem ki görünmez belâ budur (Mostarlı Ziyâî Divanı, Kıt.22/2)

Ahmedî, nefsin bir şeytan olduğunu ona uyulmaması gerektiğini söyleyerek uyarıda bulunur. Çünkü nefis, zarar vericidir:

Nefs şeytân-*durur* uymagıl ana

Yohsa çok dürlü zarar ider sana (Ahmedî, İskender-nâme, b.794)

İnsan, Rabbinin izni dışında olan şeyleri kalbinde tutarsa, dünyanın manevi pisliklerinin de elinden kurtulamaz. Hal böyle olunca Allah'tan uzaklaşılır ve nefsin şehvânî arzuları insanları sarmaşık gibi sarar ve onu kurutur. Ahmedî, başka beyitlerinde Allah rızasını kazanma yolunda hayatını ortaya koyanların, nefse riyazet balını rızık edinmesini söyler. Bunu yapmazsa insanı şehvete götüren nefis, insanı ele geçirecektir. Nefsi terbiye için kanaat iyi bir sermeyedir. Nefsi terbiyeden maksat, nefsin kötü isteklerinden ve bedenî kuvvelerden ortaya çıkan erdemsizliklerin yok

edilmesi suretiyle ahlâkı güzelleştirmektir.²⁹⁰ Onun nefse alışkanlık haline getirilmesi lazımdır. İnsan ruhu az bir gıda ile nefsin terbiye edince aslında çok kuvvetli bir kimse olur. İnsanın Allah’a ulaşabilmesi için şeytanî nefsin riyazet kılıcıyla etkisiz hale getirilmesi gerekir:

Şehâdet ehli-sen nefse riyâzet şehdini kût it
Komagıl kim *ola* gâlib sana *bu* nefs-i şehvânî

Kanâ'at hoş bîdâ'atdur sanâ'at kıl *anı* nefse
Ki az kût-ıla çoh kuvvet bulur *bu* rûh-i insânî

Çü şeytân *ola* nefs *anı* riyâzet tîgıla öldür
Ki Rahmâna irişdürmez seni *bu* nefs-i şeytânî (Ahmedî Divanı, K.71/36-37-38)

Kadı Muhammed, düşman nefsin başının kesilmesi gerektiğini, onun bir şeytan olduğunu söyler. Haydut nefsin öldürülmesi halinde bir kısas olmayacak yani kan bedeli ödemeyecektir:

Kese gör başını nefsün sana düşmendür o dîv
O şakî kâfir için sanma ki *ola* kısâs (Kadı Muhammed Divanı, G.132/4)

“Arif olan kimseler dünyanın işlerine bulaşmamış, tertemiz kimseler olur” diyen Garîkî, bu kimselerin şeytan nefse karşı korkusuz olduklarını, onu öldürdüklerini ifade eder:

‘Ârif olan hâdisât-î dünyevîden pâk olur
Dîv-i nefsi katl idüp İblîs’den bî-bâk olur (Garîkî Divanı, G.302/1)

Zarîfî, gerçek insan olabilmenin öğüdünü verir. Şeytan nefsi öldürmek, insanı insan yapar. Rüstem gibi kahraman olabilmek için şeytan nefsi öldürmek gerekir. Sâkıb

²⁹⁰ Aydın, Fatih, (2014). *Şehrezûrî Düşüncesinde İnsânî Nefsin Yetkinliği*, İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, C: 3, S: 4 s.795

Dede, şeytan nefis ile erkekçe savaşımların Mevlevilik meydanındaki cesur aslan gibi olacağını söyler:

Dîv nefsi bas ki Rüstelik budur

Pendimi gûş eyle âdemlik budur (Zarîfî, Pend-nâme, b.1005)

Meydân-ı mevlevîde hizebrân-i pür-dilân

İtdükce nefis-i dîv ile merdâne kâr-zâr (Sâkîb Mustafa Dede Divanı, G.39/26)

Şeytanî nefis, Hâzık'ı usandırmıştır. Her türlü iffetsizlik, kendinden geçmişlik bu zamanın sevgilisinde bulunmaktadır. Şeytanî nefis gönlü ele geçirmiştir. Buna artık “yeter” demektedir:

Yeter âlüftelik âşüftelik hûbân-i devrâna

Yeter ey dil hevâ-yı ârzû-yı nefis-i şeytânî (Hâzık Divanı, K.1/3)

Mostarlı Ziyâî, şeytan nefis ile birlikte olduğu günleri hatırlayarak, o günleri yaşadığından ötürü nedamet duyup ağlamaktadır:

Âşinâ-yı nefis-i şeytân olduğum yâd eyledüm

Ol sebebdan togdugum demlerde feryâd eyledüm (Ziyâî Divanı, G.302/1)

Erzurumlu Zihnî, hatalar denizine nefis yüzünden battığını söyler. Aşağılık nefis, şehvet yolunda ona önderlik etmiştir:

Ol kadar müstagrak-î bahr-î hatâyâyım ki ben

Nefis-i dûnum râh-î şehvetde re'îsimdir benim (Zihnî Divanı, G.227/2)

Âlimler, nefiste “kuvvet-i ilmiyye, şehviyye ve gazabiyye” olmak üzere üç türlü kuvvetin var olduğunu söyler. Bunlardan ilki yalnızca insana münhasırdır. Diğer ikisi ise hayvanlarda da bulunmaktadır. Bu kuvvetlerin her birinin de iftat, tefrit ve itidal olmak üzere üçer mertebesi mevcuttur. İfrat ve tefrit kötü olarak addedilir. İtidalde olanlar makbul görülmüştür. Cehennem, nefsin arzuları ve şehvanî taleplerle çevrilidir. İnsanlar nefsin gayr-ı meşru isteklerine uyduğu için cehenneme sürülecektir. Nefis,

daimi olarak şehvanî isteklere meyl eder. Hatta Hz. Cebrail, insanların bu yüzden cehenneme gitmekten kurtulamayacağını düşünür ve korkar. Handî vücut memleketinin kontrol altına alınması gerektiğini söyler. Bu memleket şeytan nefse karşı sağlam bir şekilde korunmazsa ilhak olacaktır:

Vücûd iklîmini zabt eyle bek dut nefs-i şeytândan
Şerîk olmaya *sana* gel o iklîm içre sultân ol (Handî Divanı, G.43/3)

3.2.1.1 Nefs- Hz. Âdem

Allah, küfründen ve kibrinden ötürü şeytanın tövbesini kabul etmemiştir. Oysa Âdem'i affederek tövbesini kabul etmişti. Nedeni; Âdem'in nefsinin suçlu olduğunu kabul etmesiydi. Şeytan ise bunu yapmadı ve nedamet duymadı. Allah'tan ümidini keserek tekebbür yolunu seçti. Âdem nefse uymuş, oysa şeytan kibir ve azamet göstermişti. Nev'î, "nefs yüzünden cennet köşesinden ayrı düştüm" derken atasının başına gelenleri anlatır. Şair tıpkı, Hz. Âdem gibi günah işlediğini söyler:

Nefs ucından ayru düşdüm cennet-i kûyinden âh
Bana da Âdem gibi kendümden *oldı* hep günâh (Nev'î Divanı, Mkt.37/1)

Usûlî, insanı uyarmaya çalışır. Kendini beğenmiş nefs, aslında yedi başlı bir ejderhadır. Bu nefs, şeytana uyarak insanın cediti olan Âdem'i cennetten kovduran bir yilandır:

Ejdehâ-yı heft-serdür nefs-i hodgam ey gulâm
Ceddini cennetden ihraç eyleyen ol mârı gör (Usûlî Divanı, G.28/6)

Ümmi Sinan, insanın şeytan nefse uyduğu zaman yerinin cehennem olacağını söyler. Onun yolundan gitmemek gerekir:

İblis-i nefse uyarsan bil cehennemdür yerin
Turma *anlarun yolında* varma kim ardınca sap (Ümmî Sinan Divanı, ş.15/11)

Kadı Muhammed, insanın en güzel surette yaratıldığını bu yüzden insan olduğunu söyler. Dünyada nefesine uyup şeytan olmak doğru değildir:

Seni Hakk ahsen-i takvim idüp insan olasın

Ne revâ nefse uyub dünyâda şeytân olasın (Kadı Muhammed Divanı, G.208/1)

Şeyh Yusuf'a göre; insan nefesine bağlı olursa şeytana artık gerek kalmayacaktır. İnsanın helak olması için kendisi kendine yetecektir, şeytana gerek yoktur, nefis şeytandan daha tehlikelidir. Nâbî, aklı başında olan birinin "şeytan beni kandırdı" demesinin ayıp olacağını söyler. İnsana kötülük edenin nefsinden başkası olmadığını düşünür:

Olursan nefsüne sen *ki* mülâzim

Yitersin sen *sana* şeytân ne lâzım (Şeyh Yusuf, Mevhûb-ı Mahbûb, b.1355)

'Aybdur 'âkile şeytân beni aldatdı demek

Kendü nefsümdür iden nefsüme ilkâ-yı fesâd (Nâbî Divanı, K.2/131)

Nefsin arzularına uymakta geçici bir tat vardır. Nefss hevâ ve hevesin tatlı şerbetini yudumladığında, ona yönelir ve ondan tat alır. Hevâ ve hevesten tat almak ise asalak bir dikenin gelişmekte olan bitkiye mâni olması gibidir.²⁹¹ Ahmed Mürşidî, insanın Âdem'in neslinden olduğunu yani atası gibi nefis sahibi olduğunu, nefsin lezzetini daha evvel tattığı için bildiğini söyler.

Nesl-i Âdem sâhib-i nefis olasın

Lezzet-i nefsi 'aceb bilmeyesin (Ahmed Mürşidî, Yûsuf ü Züleyhâ, b.1101)

3.2.1.2 Nefs- Süleyman

Hüseyin Efendi, Süleyman kıssasında yer alan div/şeytana telmih yapar. Buna göre; şeytan nefsi tutsak etmek için Asaf gibi olunması gerekir. Dukakin-zâde Ahmed, nefis şeytanına saldıranın zamanın Süleyman'ı gibi değer göreceğini söyler. Ten mülkü,

²⁹¹ A.g.e Yılmaz ve Gündüz, (1993). s.23

tahakküm altında olması gerekir. Çünkü o Süleyman'ın meşhur mührü ve yüzüğü gibidir. Onunla hükmeder:

Süleymân'a yetiş gel zabt-i nefis-i dîve Âsâf ol

Bu şânı bulmadın *dime* veliyy-i hâzıram cânâ (Lâmekânî Hüseyin Divanı, G.5/4)

Basarsan dîvini nefsün Süleymân-ı zamân oldun

Vücûdun mülketin aldunsa elde mühr ü hâtemdür (Ahmed Divanı, G.46/6)

Fedâyî, ruhu bir vezire, nefsi şeytana benzetir. Ruhun vezirini, nefis şeytanına karşı aciz bırakmamasını tembihler. Asaf gibi akıllı uyarıp bu işi ona bırakmasını uygun görür. Çünkü akıl, şeytan nefsin üstesinden gelebilecek bir güçtür:

Hıdîv-i rûhı zebun itme dîv-i nefse sakın

Havâle kıl ana Âsaf-sıfat bu 'aklı uyar (Fedâyî Divanı, K.16/75)

Şair, başka bir beytinde, “Süleyman'ın yüzüğü şeytanın elinde olmasın” diyen birinin nefsin eline can yabasını vermemesi gerektiğini söyler. Burada nefis şeytan, can ise her şeyi yöneten Hatem yüzüğüdür:

Dîv elinde görmesün dîrsen Süleyman hâtemin

Nefs *eline* virmesün engüşî cân engüşteri (Fedâyî Divanı, G.217/3)

Nev'î, Süleyman olmanın tahtı rüzgâr ile yönetmek olmayacağını söyler. Asıl Süleyman'lık şeytan nefsin arzularından korkmayan, ona karşı koyandır:

Tahtı bâd olmak degül şâhum Süleymanlık budur

Çekmeye âdem hevâ-yı dîv-i nefsinden hatar (Nev'î Divanı, K.12/86)

Sâkıb Mustafa Dede, nefis şeytanının sihirli Hatem yüzüğünü Süleyman'ın elinden alarak onu karıncaya eğlence konusu yapmıştır. Burada nefsin elinden maskara olmak düşüncesi vardır:

Dîv-i nefis almış elinden ol *Hâtem-i* teshîrin

Şimdi *mûra* suhre olmuşdur Süleymân-*i* revân (Sâkîb Mustafa Divanı, Kıt.16/2)

Fânî, bu dünyada nefis şeytanını öldürebilen kimsenin Süleyman olacağını söyler. Âlem onun hükmü altına girer saflaşmış kalbi ise bütün gücünün kaynağı olan yüzük olur:

Cihânda nefsinün dîvin helâk *iden* Süleymân'dur

Anun hükmindedür 'âlem ki kalb-*i* sâfî hâtemdür (Fânî Divanı, G.21/9)

3.2.2 Nefs- Melek İlişkisi

Allah mahlûkatını melek, hayvan ve insan olarak üç sınıfta yaratmıştır. Meleklerde akıl vardır nefis yoktur. Bu yüzden günahsızdırlar. Hayvanlarda sadece nefis vardır. Bildiğimiz anlamda akıl yoktur. Akıl olmadığı için onlar da günahsızdır. İnsan da ise hem akıl hem nefis vardır. Her faalinden sorumlu tutulur, günaha meyillidir. Kim aklını nefsin emrine verirse hayvandan daha aşağı kademeye düşer. Kim nefisini aklın emrine verirse meleklerden daha üst bir makama ulaşır.

İslâmî, Allah'ın meleklerle nefis vermediğini söyler. Bu yüzden lanetli şeytanın, nefis ile meleğin işi yoktur. Meleklerin özünde nefis olmadığı için hizmetleri daimidir ve kendilerine biçilen yolun dışına çıkmazlar.

Çünkü nefis yokdur meleklerde *i* yâr

Varmaz *anda* ol la'în iblîs-i hâr

Nefsi yokdur *bu* melekler öz durur

Anun-*içün* hizmetinde düz durur (İslâmî, Mesnevî, b.3399-3400)

Edirneli Nazmî, insanın zaman zaman şeytan nefse uyduğunu söyleyerek insanın şeytan nefis ile birlikte hareket etmesi sonucu haysiyetsiz, zelil bir duruma düştüğünü ifade eder. Eğer insanda nefis olmasaydı, şüphesiz melek olurdu:

Dem-â-dem âh şeytâna uyar nefis

Anunla âdemi izlâl ider nefis

Melek *ol*urdu âdem pes ne şübhe

Dökülmiş-idi âdem*de* eger nefs (Edirneli Nazmî Divanı, G.2719/1-2)

Hamdî'ye göre; insan, öküz gibi bir hayvan olduğu için nefesine uymaktadır. Çünkü hayvanlarda akıl yoktur. İnsan nefisini terbiye ederek saflaştırırsa melek gibi tertemiz olacaktır. Bu, her müridin arzu ettiği bir merhalelerdir:

Çü gâv olmakdan âdem nefse tâbi‘

Melek-var olsa yegdür pâk ü kâni‘ (Lârendeli Hamdî, Leylâ ve Mecnûn, b.3175)

Ümmi Kemal, insanın nefse uyarsa hayvana, akla uyarsa melek basamağına çıkacağını söyler.

Nefse *uy*ma kim dö*ne*sin girü hayvandan yana

‘Akla uy tâ kim melekden *ge*cesin insân iken (Kemâl-i Ümmî Divanı, G.86/28)

Ahmed Mürşîdî'nin mesnevisinde geçen bir konuşmada Yusuf'a yöneltilen bir soru vardır. Yusuf'a “nefsin yok mudur yoksa sen melek misin? Dünyanın lezzetlerine bakmıyorsun” şeklinde sorulur. Burada Yusuf, şehvete yüz vermediği, nefisini kontrol altında tuttuğu için meleğe benzetilerek övülmektedir

Yok mıdur nefsin melek *mi*sin ‘aceb

Lezzet-i dünyâyı itmezsin taleb (Ahmed Mürşîdî Yûsuf ü Züleyhâ, b.1099)

Muînî, nefsin hasta olduğunu söyler. Onun bu hastalığı sürekli bir şeyler talep etmesindendir. Gözü hiç doymaz. O bir şeytandır bu yüzden nefis saflaştırılmadığı müddetçe melek denilemez:

Ya‘ni nefis kim hastedür ister dilek

Hakkı*m* vir çünkü dîv olmaz melek (Muînî, Mesnevî-i Murâdiye, b.807)

Gazali, şeytan ile Hz. Nuh arasında geçen kıssayı nakleder. Nakledilir ki Nuh, her canlıdan bir çift almak suretiyle gemisine bindirir. Bakar ki geminin bir köşesinde daha evvel tanımadığı bir yaşlı oturmaktadır. İhtiyar adama buraya nasıl ve niçin

geldiğini sorunca söyle der: “İnsanların kalbine vesvese verip, kalplerinin benimle bedenlerinin ise seninle olması için kendim girdim.” Bu cevap üzerine onun şeytan olduğunu anlar. Şeytan, Hz. Nuh’a şunu söyler: “Âdemoğlunu beş şeyle doğru yoldan saptırırım. Sana bunların neler olduğuna dair üç şeyi söyleyip ikisini söylemeyeceğim.” Cenâb-ı Hakk, ilk üç şeye gerek olmadığını bahsettiği diğer iki şeyi öğrenmesi için Nuh peygambere vahiy gönderir. Bunun üzerine şeytan anlatır: “Onlar, öyle iki haslettir ki, beni yalancı çıkarmaz, mahcup etmezler. Onlar sayesinde hedefi tam tutturup insanları felakete götürürüm. Bil ki bunlar; haset ve hırsır. Haset, benim cennetten kovulmama, lanetlenmeme müsebbiptir. Âdem’e yalnızca bir ağaçtan başka her şey ona cennette mubah kılınmıştı. Ben, hırsın yardımıyla Âdem’in, yasak meyveye yanaşmasını sağladım. O da bu yüzden Cennet’ten ihraç edildi.”²⁹²

Şeytanın melek olması için Sabâyî’nin tavsiyesine uymak gerekir. Eğer nefis ve hırsın boynu vurulursa, yani tezkiye edilirse insan melek gibi hakikati bilen biri olur:

Nefs ü hırsın boynunu urmak gerek

Ki ola sende zahir insaf melek (Sabâyî, Sırât-ı Müstakîm, b.606)

Ahmed Çelebi’ye göre; nefis ile her türlü mertebe elde edilebilir. Nefsini yenerse cennete, yenemezse cehenneme layık görülür. Nefs temizlenirse melekler âlemine yakın olunur. İnsanın tüm gayesi nefisini saflaştırmak olmalıdır:

Nefs-ilen kesb olunur her mertebe

Gâlib olan lâayık olur cennete

Nefs-ilen oldı melekten kurbetün

Nefse gâlib olmak olsun himmetün (Ahmed, Ravzatü’t-tevhîd, b.1439-40)

Gazali’ye göre; Allah, nefsi hayırlı olana davet için bir meleğe görev verir. Melek, onu her zaman hayra çağırıp şerden men eder. Bu durum nefis ile melek arasında bir ünsiyet oluşuncaya kadar devam eder. Nefs, boyun eğecek, ağırbaşlı bir hâle gelinceye, melek, ondan bütün menfî sıfatları alır ve onu müsbet sıfatlarla donatır.

²⁹² A.g.e Gazali, (1986). s.114

Böylece nefis, küfrün zulmetinden kurtularak nurlanır.²⁹³ İnsan nefisini heves ve arzulardan temizleyecek olursa, kalbini arındırırsa, daima gönülden Allah'ı zikrederse insan melekler âlemine yakın olur. Böylece kalbin önündeki perde kalkar, gayb âleminin penceresi insana açılır.

3.3 MENFÎ TİP ZÂHİD VE NEFS

Her toplumun kendine münhasır bazı belirgin insan tipleri mevcuttur. İşte rind ve zahid, gerek Osmanlı döneminde gerek günümüzde iki farklı yaşam felsefesine sahip kutuplardır. Sosyal hayatta görülen bu farklılık edebi ürünlere de aksetmiştir. Bu konuda yazılmış olan müstakil eserler bile mevcuttur.

Divan edebiyatındaki zahid ve rindin özelliklerini şöyle sıralayabiliriz: Zahid, özünde câhil olmasına rağmen durmadan halka nasihat eder. Taş gibi katı bir yüreğe sahiptir. Akıl ile aşk ikileminde aklın tarafını tutar. Gönül aynası paslı olduğu için aşktan anlamaz. Kötü şöhretli zahidin, cennet ve cehennem kaygısı olduğu için iç dünyası daima karamsardır. Bencillik, ahmaklık, fasıklık bu hâm haldeki itibarsız zahidin meşrebini teşkil eder. Aşırı dindarlık onu halden anlamayan bir kimse yapmıştır.

Zahide nazaran zıt bir yaradılıştaki olan rind, her şeyden evvel gönül ehli bir kimsedir. Aklın yerine âşıklığı tercih eder. Bu yüzden divanedir, halka rüsvadır. Sarhoşluk bu kalender yaradılışlı rindin belki de en belirgin özelliğidir. Elinden kadehi eksik olmaz. İlim yerine irfan sahibidir. Zahidin riyakâr şekilciliğine nazaran rind samimidir, iç dünyanın güzelliğini bilir. Mal mülk onun için çöp gibi kıymetsizdir. İbadetin katı kurallarına uymaz. İbadet yeri meyhaneler viranelerdir. Kimseye nasihat nutuk çekmez. Başkalarının da kendisine ne dediğine aldırmaz.

Şairler bu iki insan tipi arasında kendilerine en yakın olarak rindi görürler. Divan şairleri her fırsatta zahide saldırır. Zahid, kendisini rind olarak görmek ve göstermek isteyen şairlerce daima hakarete uğrayan, karikatürize edilen bir insan tipidir. Saldırdığı tavsiye vermeye çalıştığı konulardan biri de nefis hususudur.

Hafî, Türklerin eskiden beri gelen yas adetlerinden birini beytine konuk eder. Zahid, nefisini öldürdüğü için siyah renkli elbiseler giymektedir. Mümin olan kimse, kâfir ölünce yas tutmaz diyerek zahidi eleştirmektedir:

²⁹³ A.g.e Gazali, (1995). s.34

Nefsi öldürdüm diyü zâhid *kara giyer* velî
Kâfir öldüğüne mü' min *midür* ol kim *tuta yâs* (Hafî, Şiirler G.57/3)

Hâmî, vaizin nefsini tanımadan kendisini “insan” sandığını ifade eder. Oysa durmadan halka Bakara suresinin 31. ayet-i kerimesini vaaz eder. Devamlı, “Allah bütün eşyanın ismini Âdem’e öğretti” sözünü tekrar eder. Oysa daha kendi nefsini bilmemektedir. Bu da vaiz/zahidin câhil olduğunu gösterir:

Bilmeden nefsini oldum sanur Âdem vâ'iz
Nükte-i alleme'l-esmâdan urur dem vâ'iz (Hâmî Divanı, G.160/1)

Hayreti, sofunun nefsini, kin ve husumet ateşinden koruyamadığı takdirde cehennem ateşinden kurtuluşunun olamayacağını söyleyerek zahide çatar:

Nefsü*mi* kurtarmaz *isen* nâr-i hıkd ü âzdân
Bilmiş ol olmazsın ey sûfî cehennemden halâs (Hayretî Divanı, G.164/2)

Hulûsî, sofuya nasihat verir. Eğer zahid Hakk'ın meydanında güçlü bir yiğit olarak anılmak istiyorsa o nefsini karınca gibi etmelidir. Şair, eğer zahid nefsini aciz bırakırsa Süleyman yüksek makamlı olacağını söyler:

Merd-i meydân-ı Hudâ olmak dilerse sûfiyâ
Nefsini mûr eyle andan sonra Süleymân'a ir (Hulûsî-i Celvetî Divanı, G.26/4)

İsmail Gürûnî, dervişin verdiği nasihatlerin dinlenmediği zaman onun gücenmemesi gerektiğini söyler. Çünkü nefs ve şeytanı daha kendisi kovamamıştır. Nefs ve şeytanla birlikte olan zahidin sözünü kimse dinlemez:

Dervîşâ pendini gûş itmeyene *sakın* incime
Nefsile İblis'i çün kendine agyâr kılmadın (İsmail Gürûnî Mes.1/1855)

Aynî, sofuya vahdetin yolunu tarif eder. Zahid eğer aşk makamına ulaşmayı isterse öncelikli olarak nefsini hile ve riyâkarlığın elinden kurtarması gerekir:

Sofî ‘aşkun makâmın ister isen

Nefsü*ni* zerk elinden eyle halâs (Karamanlî Aynî Divanı, G.239/5)

Şeyh kimse, “Hakk aynasında önce kendisine bakmalıdır” diyen Lebîb, şeyhin rintlere nasihat etmeyi bırakarak önce kendi nefesine öğüt vermesini söyler.

Şeyh âyine-*i* Hak'da bakıp nefsine etsin

Kürsîde bugün rind-i meye etdiği pendi (Lebîb Divanı, G.129/5)

Zahide göre; bir bedel ödendiği zaman ancak şeytan gidecektir. Celâlî, bu sözün yanlış olduğunu söyler. Nefsine taviz veren ona mağluptur ve nefsine yenilen kişi yoldan çıkmış şeytan olur:

Ta'viz *ile* gider dime Şeytânı zâhidâ

Mağlûb-ı nefis olan kişi Şeytân-ı matiz olur (Manastırlı Celâlî Divanı, G.152/4)

Râşid, günümüzde de bir takım hoca efendilerin yaptığı gibi zahidin başkalarına “onu yapma bunu yap” diye nasihat ettiğini ancak kendisinin bunları yapmadığını söylemeye çalışır. Zahid, elinde tesbih ile “ben nefsimi bildim Hakk’ı da bilirim” diyerek dolaşmaktadır. Ancak bu sırrı bildiğini iddia eden zahid, nefsi için başkalarıyla uğraşmaktadır:

Nefsimi bildim diyü ey zâhidâ tesbih ile

Men 'aref sırında gayra itdiğin da'vâ nedir (Râşid Divanı, G.105/6)

Zahid, nefis atına binerek yol almak ister ama boynundaki şalı ona ayak bağı olur. Bu sözlerin sahibi Revânî, zahidin nefsi kontrol edemediğini anlatmak istemiştir:

Zâhid ki nefis *atına bine* menzil alırmaz

Boynındagı ridâsı *ana* pâ-y-bend olur (Revânî Divanı, G.78/4)

Yenişehirli Avnî, vaize akıl vererek der ki; ibadet etmek nefsi terbiye etmek içindir. Yoksa Allah’a ibadet etmenin ona bir faydası yoktur.²⁹⁴ Bunu söylemesinin nedeni zahidin ibadetin özünü anlamamış olmasındandır. Şeytan, zahidin nefsinde gizlenerek şaire kadar ulaşabilmiştir. Zahid adeta Nuh’un gemisi, şeytan ise onun nefsidir:

Vâ’izâ terbiyet-*i* nefsün içündür tâ’at

Yohsa Allâha ne tâ’at ne ‘ibâdet lâzum (Yenişehirli Avnî Divanı, Müf.107)

Zâhidâ *yanıma* gelmez idi Şeytân-i racîm

Kendi nefsünde nihân olmasa Şeytân didigün (Yenişehirli Avnî Divanı, G.218/4)

Helâkî, zahidin atlas kumaşı üzerinden ona yüklenir. Zahid, lüksün sembolü olan atlas kumaşı ile övünmemelidir. Nefsi onu isteyebilir ama dikbaşlı nefsi, kanaat ile terbiye etmek gerekir. Kuru şal, fakrın, tevazunun sembolüdür. Tevsenin aynı zamanda at anlamı da vardır:

Zâhid libâs-i atlas *ile* kılma iftîhâr

Zabt eyle nefs tevsenini *kırı* şâla çek (Helâkî Divanı, G.87/4)

²⁹⁴ “Kim cihad ederse sadece kendi için cihad etmiş olur. Zira Allah’ın hiçbir şeye ihtiyacı âlemlerden yoktur.” Ankebut, 6

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. KLASİK TÜRK ŞİİRİNDE NEFSİN ÇEŞİTLİ HAYVAN VE TARİHİ-MİTOLOJİK İNSAN GİBİ BAZI UNSURLARA TEŞBİHİ

Genel olarak nefsin, hayvan ve tarihî- mitolojik şahsiyetlere teşbih edilmesinin, ilişkilendirilmesinin nedeni, nefsin bir gölge arketip olmasından ötürüdür. Zira nefis soyut bir kavramdır. Gölge unsurlar her zaman somut bir şekilde karşımızda belirir. Masallarda, hikâyelerde kahramanın aşması gereken bir dev olarak görünebilir. Tasavvuf kültüründe ise gölgenin somutlaştırılması daha azdır. Çünkü burada içsel bir yolculuk gerçekleştiği için aşılması gereken engeller de daha soyut olacaktır. Gölge, kendisini içsel ve sembolik bir figür içerisinde ya da dışsal dünyadan gelen somut bir figür içerisinde ifade edebilir.²⁹⁵ Divan şairlerinin soyut bir kavram olan nefis için yaptıkları teşbihlerin neredeyse tamamı, -birkaç istisna dışında- hep dışlanmış kötü unsurlardan oluşmaktadır. Hayvan ve insan benzetmeleri hep reddedilmiş hayvanlar ve kişiler üzerinedir. Konunun net olarak anlaşılması için benzetilen öğelerin mitolojide, inanışlarda, kültürlerde nasıl yer aldığı da izah edilmiştir. Benzetmelerin, ilişkilendirilmelerin arka planını ortaya koyarak konu hakkında daha genel-geçer verilere ulaşmak hedeflenmiştir.

4.1 NEFS- HAYVAN BENZETMELERİ

Arapça aslı hayevân olan hayvan kelimesi, “canlı, hayat, diri” anlamlarına gelmektedir. Kadim medeniyetlerin çoğunda hayvanlara bir kutsallık atfedilmiş, bazı anlamlar yüklenmiştir. Hayvanlar, insanın hayattaki bir nevi yardımcısıdır. İslam dini, her canlıya olduğu gibi hayvanlara da değer vermiş, onlara eziyet edenlerin cezalandırılacağını misalleriyle ifade etmektedir.

Hayvan, hayatın her dalında önemli bir role sahiptir. Burada bizi ilgilendiren bahis; sanat ve edebiyattır. Hayvanlar, bazı alfabelerin ilham kaynağı olmuştur. Örneğin Göktürkçe’ de ye alan **𐰽** : ök, harfi dağ geçisinden mülhemdir. Türk edebiyatına baktığımızda, mit, destan, efsane, halk hikâyesi gibi anlatılarda, hayvanın insan yaşamında ne denli etkili olduğunu görmekteyiz. Hayvanlar, kahramanın en büyük yardımcısı ve yol göstericisidir. Bazı anlatı türlerinde hayvanlar esas kahraman

²⁹⁵ Jacobi, Jolande, (2002). *Jung Psikolojisi*, (çev. Mehmet Arap), İlhan Yay. s.150

olarak karşımıza çıkar. Her hayvan, insanda olan bazı karakteristik özellikleri yansıtır. Türk edebiyatında, gücün ve hâkimiyetin sembollerinden biri kurttur. Tilki, kurnazlığı; at, sadakati; karınca, çalışkanlığı ile edebî metinlerde karşımıza çıkar.

Divan edebiyatında hayvanları konu alan müstakil eserler bulunmaktadır. Kelile ve Dimne, Mantıku't-Tayr, Har-nâme, Hirre-nâme, Gül ü Bülbul, Şem ü Pervâne, bunlardan bazılarıdır. Bu metinlerde hayvanlara çeşitli anlamlar yüklenerek sembolik metinler ortaya çıkmıştır. Divan edebiyatında; âşık, bülbul, semender ve pervaneye; rakip, köpek, domuz ve eşeğe; sevgilinin saçı, yılana, doğan kuşuna; sevgilinin gözü, ahuya; gönül, çeşitli kuşlara; sevgilinin tüyleri, karıncaya benzetilir. Tabiat unsurlarının önemli bir yer tuttuğu divan edebiyatında, hemen her hayvanın kendi özellikleri ile işlendiği görülür. Misal, memduhun gücü methedilecekse “aslan” zikredilir.

Nefs, ruh ile eş anlamlı kabul edildiği için bu işin felsefesini yapanlarca nefsin soyut mu yoksa somut mu konusu çok tartışılmıştır. Çoğu kelâmcı, nefsin soyut oluşunu kabul etmezler. Buna karşın nefsin soyut bir kavram olduğunu savunan kelâmcılar da vardır.²⁹⁶ Örneğin Nasiruddin Tûsî, nefsin soyut bir cevher olduğunu iddia eder.²⁹⁷ Kusta b. Luka el-Yunani, bir çalışmasında²⁹⁸ nefsin bir cisim olmadığını açıklamaya çalışır. Onun düşüncesine göre; Her cismin duyulur nitelikleri mevcuttur. Eğer nitelikleri duyulur değilse o varlıklar cisim değildir. Nefsin nitelikleri ise fazilet ve reziletler gibi duyulur olmayan niteliklerdir. Bu nedenle nefsi cisim olarak kabul etmek doğru değildir. Her cisim, bazı veya bütün duyulara konu olurken, nefis; duyuların ne tamamına ne de bazısına konu olur. Bu nedenlerden ötürü nefis bir cisim değildir.²⁹⁹

Nefs ile mücahedede nefsi öldürmeyi/ tezkiye etmeyi en büyük gaye olarak gören mutasavvıflar; nefsi, ”insanın ontik karakterde bir yönü” şeklinde tasavvur etmişlerdir.³⁰⁰ Divan edebiyatında da nefis, çoğu zaman bir varlık şeklinde karşımıza çıkar. Özellikle nefsin benzetilerek somutlaştırıldığı unsurların ekseriyetini çeşitli hayvanlar oluşturmaktadır. Nefsi çeşitli hayvanlar olarak ifade etmişlerdir. İslam edebiyatı ve tasavvuf çalışmalarıyla bilinen İngiliz oryantalist Reynold Nicholson,

²⁹⁶ A.g.e Ögke, (1997). s.50

²⁹⁷ Bu konuda yapılmış bir çalışma için b.k.z. Gafarov, Anar, (2008). *Nasiruddin Tûsî Felsefesinde Nefsin Soyut Bir Cevher Oluşunun Temellendirilmesi*, İslâm Araştırmaları Dergisi, S:19, s. 45-62

²⁹⁸ A.g.e Kusta b. Luka el-Yunani, (2009). s.195-208

²⁹⁹ A.g.e El-Yunani, (2009). s.203

³⁰⁰ Aydın, Hüseyin, (1976). *Muhasibi 'nin Tasavvuf Felsefesi*, Ankara, s.85

nefsin mahiyetinin, maddî olduğunu ispat etmek için bazı sûfilerden örnekler verir. Bu misallerde nefis, çeşitli suretlerde olan hayvanlardır: Meşhur sûfilerden Muhammed b. Ulyan, nefsi, tilki yavrusuna benzer bir şekilde görmüştür. Gördüğü bu tilkiyi ayağının altına almış ve ona vurmaya başlamaya başlamıştır. Lakin bu tilki, her tekme yediğinde helak olması yerine biraz daha büyümüştür. Bunun üzerine Ulyan ona der ki: “Darbe ve şiddet, başka varlıkları harap ettiği halde, sen yok olmuyorsun tam tersi daha da büyüyorsun, bu nasıl mümkün olabilir.” Tilki buna mukabil: “Çünkü ben ters yaratıldım. Başkaları için ızdıraplı olan şeyler, benim için mutluluktur. Başkalarına mutluluk veren şeyler ise benim için ızdırap vericidir.” Hallac’ın nefsi de onun peşinden giden bir “köpek” suretine bürünmüştür. Başka rivayetlerde, bir yılan, fare gibi görüldüğü de kaydedilir.³⁰¹

Divan edebiyatında nefis ve hayvan ilişkisi aklımıza nefsin kuvvelerinden nefis-i hayvanîyi getirmektedir. Divan şairleri, nefsini bilmeyenlerin, nefsine uyanların “insan” olmadığını söyler. Âşık Paşa, nefsin aslının hayvana benzediğini ifade etmektedir. Hayvanda akıl olmadığı için her türlü hareketi yapmakta serbesttir. Başka bir canlıyı da öldürse bu onun meşrebi gereğidir. Onlara günah yoktur. Hayvanın hayvanlığı onun adamlığıdır. Ancak insanın nefsine, yani hayvana uyması insanı zelil kılar. Muhyiddin Abdal, nefsini bilmeyen kimselerin özünün “hayvan” olduğunu, insan olmadığını söyler. Münîrî’ye göre; nefsine uyan beşerler hayvandan daha aşağı bir konumdadır. İnsan olanlar, ancak nefsini tanıyıp terbiye edendir. Onlar Allah’ın yiğitleridir:

Nefsün aslı hayvana benzer ‘ayân

Olısar hayvân fenâ bellü beyân (Âşık Paşa, Garibnâme, b.1307)

Nefsini bilmeyen kişi cân olamaz

Hem özi hayvândur insan olamaz (Muhyiddîn Abdal Divanı, G.73/1)

Hayvândan edaldür *ne* beşer nefsine *uyan*

İnsân ana dirler ki bugün merd-i Hüdâdur (Münîrî Divanı, K.6/19)

³⁰¹ Nicholson, A. Reynold, (1978). *İslâm Sûfileri*, (Ter: Mahmet Dağ, Ruhi Fırlalı, Kemal Işık, İsmet Kayaoğlu, Abdulkadir Şener, Rami Ayas), Kültür Bak. Yay. s.35

Zîver Paşa, nefsin hayvan yaradılışı olduğunu ifade eder. Hayvanlar içgüdüleri ile hareket eder. Böyle ne yapacağı belli olmayan biriyle arkadaşlık edilmez. Şehvetli nefis, insanın yoldaşı olursa onu da kendine benzeteceği, yani hayvan edeceği insanlıktan çıkaracağı muhakkaktır:

Eyleme nefsine dâir şehvâtı ‘âdet

Hulk-ı hayvan ile me’lûf olan insân olmaz (Sâdık Zîver Divanı, G.141/2)

Nakşî Ali Akkirmânî, nefis gerçeğinden haberi olmayanların hayvan olarak anıldığını belirtir. İnsandaki bu cevherin özünü bilmeyenler kendisini insan sansa da gerçekte öyle değildir:

Olur nefis-i hakikatden haber-dâr olmayan hayvân

Ki bilmez gevherin aslın sanur ol kendüsün insân (Nakşî Ali Divanı, G.110/1)

Dukakin-zâde Ahmed, insanın nefsini bilmesinin farz olduğunu hatırlatır. Şair, kendi nefsinin bilmeyenleri, hayvan ve şeytan olarak adlandırır:

Farz-ı ‘ayn oldı *kişi* nefsinin Ahmed ki bile

Ben özin bilmeyene dîv ile hayvan direm (Ahmed Divanı, G.173/16)

Yunus Emre’ye göre; uyuşuk insanlar nefse tutkun olmuştur. O nefis, her daim hayvan gibi otlamaya çıkar. Dünya bir çayır gibidir. Nefs hayvanı, kendini kontrol edemeyerek önüne çıkan her türlü şeyi yemek ister. Beyitte canavar adı, “hayvan canavarı” biçiminde kullanılmıştır. Canavar; yırtıcı ve vahşî tüm yabanî hayvanları ifade etmektedir. Şair, nefsine yenik düşen insanın, canavar olarak bilinen hayvanlar seviyesine düşeceğini ifade eder.³⁰²

Miskîn âdem oğlanı nefse zebûn olmuştur

Hayvân cânâvâr gibi otlamaga kalmışdur (Yunus Emre Divanı, ş.76/1)

³⁰² Buran, Ahmet, (2008). *Yunus’ta Hayvan Adları ve Fonksiyonları*, Ahmet Buran Makaleler Kitabı, (Haz: Ercan Alkaya, Kaan Yalçın, Murat Şengül), Turkish Studies, s.53

Nesîmî, insanla hayvan arasındaki farkı vurgular. İnsan ve hayvanın nefsi vardır, ancak insan, nefsinin farkındadır. Hayvanda akıl olmadığı için nefsini idrak edemez. Nefsini bilen Rabbini bilir, hükmü ile eğer insan nefsini bilmezse, kimse hayvanla insanı ayırt edemez. Nefsini bilmeyen hayvan olur:

Men aref hükmü ile ger nefsini bilmeyesin

Hak bilir senden ayırmaz kimse hayvân suretin (Nesîmî Divanı, G.351/3)

Ahmedî, nefsin nasibinin kötü hasletler olduğunu düşünür. Bunlar; noksanlık, yabanî hayvanların kaldığı mağaradır. Aklı yerinde olan biri bunları istemez.

Çün hazz-i nefsdür bu kusûr ü bu hûr ü 'ıyn

Hâşâ ki isdeye anı 'aklı olan selîm (Ahmedî Divanı, K.57/4)

4.1.1 Nefs-Yılan

Yılan, eskiden beri her toplumun inanişında görülen, bazen korkudan ötürü saygı duyulan bazen lanetli, zarar verici olduğundan görüldüğü yerde öldürülmesi gereken bir canlı olarak bilinir. Yılanla ilgili pek çok inaniş kültürümüzde vardır. Bunlar da yine iki zıt karakterlidir. Bazen bereketi bazen kötülüğü sembolize eder. Anadolu'da yağmurun yağması için bir yılan öldürülür duvara asılır. Elazığ'da “yağ”ın bereketli olması için yağın toplandığı kapların içinde yılan gezdirilir. Bu inanişlarda İslamiyet öncesi atalar kültünün büyük payı bulunmaktadır. Kötü iyelerin yılanla uzaklaştırılacağı düşüncesi vardır. Doğum yapacak kadının başında, yılanın gömleği yakılır ki kötü ruhlar oradan uzaklaşsın. Yolda insanın karşısına çıkan yılan, uğursuzluk olarak görülür. Rüyada yılan görmek, düşmandan gelecek tehlikeye işarettir. Elazığ'da bir kimse başka birinin yiyeceğine bakarsa ve o kişiye yiyecek verilmezse yiyecek sahibinin gece yılan göreceğine inanılır. Yılan ne kadar büyükse karşı tarafının isteğinin o kadar büyük olduğuna hükmedilir. Bu durum “gece onun nefsi sana geldi” sözüyle ifade edilir. Yine Elazığ'da kim iki yılanı birbirine sarılı halde görürse ve üzerine bir şey atarsa arzusunun gerçekleşeceğine inanılır.

Yılan, şamanlarda da dikkat çeken motifler arasındadır. Şamanın evinde gökkuşağını hatırlatan bir yılan resmi bulunur. Şamanın külahındaki saçaklara boncuk

dizilir. Her dizide beş boncuk ve ucunda bir “yılan başı” bulunur.³⁰³ Yılan resmi Osmanlı’daki bazı Kalenderîler’in bedenlerinde de görülmektedir.³⁰⁴ 12 Hayvanlı Takvimde yer alan hayvanlardan biri de yilandır.³⁰⁵ Canavara eş anlamda görülen yılanla ilgili inanış ve efsanelerin bir bölümü Nuh efsanesine dayanır: Yılan, Nuh’un gemisinin çatlaklarını tıkamayı başarır ve Tanrı bu hizmetine mukabil onun “en lezzetli etle” beslenmesine müsaade eder. Yılanla ilgili Türkische Turfan Text’de yer alan bir Başkurt rivayetine göre, arbavcılardan³⁰⁶ biri bir yılanla karşı karşıya gelmiş ve onunla üç gün arbaşmış. Arbavcının karnı büyümeye başlayınca, yanında bulunan hasta “dügmeyi çöz” diye bağırmış. Arbavcının aklına “dügme gözlü kara yılan” mısraı gelmiş ve okumuş. Bu yılanın adı ve büyüsünün “dügümü” meğer bu mısraymış. Yılan hemen oracıkta ölmüş ve böylece hasta iyileşmiş, Arbavcı da kurtulmuştur.³⁰⁷

Yılan, bir nevi “ev cini” olarak karşımıza çıkar. Özellikle eski yapıların, viranelerin içinde, kalıntılarında “hazine bekçiliği” rolünü üstlenir.³⁰⁸ Nitekim divan edebiyatında bu inanış çokça işlenmiştir. Yılan, yıkıcılığının yanında yapıcılığıyla da bilinir. Gılgamış efsanesinde, sonsuz hayatı bahşeden bitkiyi, Gılgamış’ın elinden bir yılan kaçırmıştır.³⁰⁹ Yılan, bazen şifa ile ilişkilendirilir. Bazı masallarda yılan eti yemenin şifa verdiği görülür. Yılan, bu yüzden bugün eczacıların da sembolü olmuştur.

Yılanın derisini değiştirme yeteneği vardır. Yılan derisini değiştirme özelliği sayesinde gençliğini tazeler. Bu kabiliyeti yılan, “yeniden doğma sırrının ustası” olma niteliğini sağlamıştır.³¹⁰ Çin’de, ilahların, kılık değiştirirken suretine büründüğü

³⁰³ İnan, Abdulkadir, (1986). *Tarihte ve Bugün Şamanizm, Materyaller ve Araştırmalar*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Kurumu Yay. s.80-93

³⁰⁴ Ocak, Ahmet Yaşar, (1999). *Osmanlı İmparatorluğu’nda Marjinal Süflilik Kalenderîler*, Türk Tarih Kurumu Yay. s.113

³⁰⁵ Roux, Jean Paul, (2011). *Eski Türk Mitolojisi*, (Çev: Musa Yaşar Sağlam), BilgeSu Yay. s.139

³⁰⁶ Başkurtların inanışına göre; yılan bir kimseyi ısıtır veyahut insanın ağzından girerek karnına yerleşir. Bu gibi durumlarda “yılan arbavcı” adı verilen ocak sahibi kimselere, hastayı arbatmak, yani afsunlatmak gerekmektedir. B.k.z: A.g.e İnan, (1986). s.49

³⁰⁷ A.g.e İnan, (1986). s.46

³⁰⁸ Boratav, Pertev Naili, (2012). *Türk Mitolojisi, Oğuzların- Anadolu, Azerbaycan ve Türkmenistan Türklerinin Mitolojisi*, BilgeSu Yay. s.77

³⁰⁹ A.g.e Tekin, (1992). s.123

³¹⁰ Campbell, Joseph, (1995). *Batı Mitolojisi Tanrının Maskeleri*, (Çev: Kudret Emiroğlu). İmge Yay. s.13

canlılardan biri de yilandır.³¹¹ Zeus'un da bazen yılan şekline girdiği mitlerde karşımıza çıkar.

Bazı kültürlerde yılan olumlu özelliklere sahiptir. Tatar Türklerine ait bir efsaneye göre; kırsalda yaşayan bir Tatar, odun toplamak için dağa gider. Topladığı odunları bir düz alana yığar. Odunların arasına da bir yılan girer. Tatar, odunları yılanın farkına varmadan sırtlar ve köyüne doğru ilerlerken yolda bir "Kara"ya denk gelir. Karaoğuz ile yılan birbirleriyle kavgaya tutuşur. Tatar baltasını alır ve Kara'nın yılanı öldürmesine müsaade etmez. Bunun üzerine yılan, Tatar'a der ki; "varayım aileme, atama, anama seni anlatayım, sakın korkma sana mükâfat verilecektir" der. Tatar ile yılanın arasında bir ünsiyet başlar. "Yılan Tatar'ın dostudur" diye bir söz işte buradan hâsıl olur.³¹²

Kuzey Almanya'da yaşayan Çingenelere göre yılan; "kutsal bir hayvan" kabul edilir ve ondan korkulur. Yılanla karşılaşan kimsenin, uzun ve sağlıklı bir ömre sahip olacağı inancı vardır.³¹³ Ibn Fadlan, Bulgarların yılanı öldürmediğini ve yılanın da Bulgarlara zarar vermediğini ifade eder. Müellife göre; yılan ve Bulgarlar arasında bir anlaşma yahut akrabalık vardır.³¹⁴

Antik Mısır'da ve Yahudi inancında da kehanetle ilişkilendirilen yılan, Hint ve Çin inançlarında da hikmetin sahibi ve sonsuzluk suyunun/yerin hazinelerinin koruyucusu olarak kabul edilmiştir.³¹⁵ Gönül Tekin, İslamiyetteki Tuba ağacı ile Sümer mitinde görülen "Huluppu" ağacının aynı ağaç olduğunu düşünür. Bu ağacı Fırat gölünde bulan tanrıça İnanna, onu kendi kutsal bahçesine getirerek diker ve bu ağacın neşv ü nemâ bulmasını bekler. Çünkü o, bu ağaçtan kendisine bir taht, bir de yatak yapılmasını arzu etmektedir. Ama ağacın köküne yerleşen ve büyü kabul etmeyen yılan, ağacın gövdesine yerleşen kara kız Lilith, ağacın tepesinde yuvasını yapan Anzu kuşu ve yavruları yüzünden bu dileğini elde edemez.³¹⁶

Radloff tarafından derlenen Altay yaradılış destanında yılan, yasak meyveyi koruyan bir bekçidir. Erlik onun ağzına girerek yılanı kandırmış ve yasak meyveyi

³¹¹ Mackenzie, Donald A. (1996). *Çin ve Japon Mitolojisi*, (Çev: Koray Akten), İmge Yay. s.159

³¹² Kalafat, Yaşar, (2007). *Balkanlardan Uluğ Türkistan'a Türk Halk İnançları*, C:1, Berikan Yay. s.380

³¹³ Berger, Hermann, (2000). *Çingene Mitolojisi*, (Çev: Musa Yaşar Sağlam), Ayraç Yay. s.95

³¹⁴ A.g.e Roux, (2011). s.139

³¹⁵ Gürkan, Saime Leyla, (2013). *Yılan*, D. İ. A C: 43, s.528

³¹⁶ A.g.e Tekin, (1992). s.260

yemiştir. Bundan ötürü Tanrı onlara kızmış ve “insanlar seni ayaklarında ezsin” diyerek onu lanetlemiştir.³¹⁷ Bu mitte yılanın nefis gibi görüldüğünü söylemek mümkünse de asıl teşviki yapan şeytan Erlik’tir. Bu anlatılarda yılan bir gölge arketiptir. Eşik muhafızlığı görevini, genellikle yılan gibi istenmeyen güçler üstlenir. Kısacası yılan, müsbet ve menfi olarak kültürlerin inançlarında kendisine yer bulmuş bir hayvandır.

İslamiyette yılan, olumsuz bir hayvandır. Hatta bazı âlimlere göre görüldüğü yerde öldürülmesi gerekir. Zira şeytanla işbirliği yaparak Âdem’i cennetten kovduran hayvan olarak bilinir. Ancak kanaatimizce bu inanışların kökü Şamanizm olsa gerek.

Divan edebiyatında yılan kelimesinin geçtiği beyitlerde büyük oranda sevgilinin saçları anılmaktadır. Saç, yapısı gereği yılanla benzetilir. Divan edebiyatında nefis de yılanla benzetilmiştir. Bu benzetmelerin temel nedeni; yılanın zararlı bir hayvan olmasından ötürüdür. Elbette kadim kültürlerin kolektif bilinç dışından gelen inanışlar da kötü bir hayvan olarak bilinmesinde etkilidir. Kuran’da yılan, sadece Hz. Musa’nın asası nedeniyle zikredilir. Nefsin yılanla dönüştüğü söylendiğinde, eski halk inanışları zihnimize canlanır. Şeyhin manevî gücünün, yılanı kör edebileceği düşüncesi vardır. Bir halk inanışına göre yılanla zümrütle bakmak yılanı kör eder. Şeyhin ruhsal gücü de nefis yılanını zararsız hale getirir.³¹⁸ Şeyhin ruhsal gücü ile yeşil zümrüdün arasındaki ilişki dikkate değerdir.

Bosnalı Fâzıl, insanın en tehlikeli düşmanının kendisine en yakın olan nefis ve nefsin isteklerinin olduğunu ifade eder. Akıllı olan zehirli yilandan çare beklemez. Şaire göre; zehirli yılan nefistir. Aklını kullanan gizli bir şekilde hareket eden nefis yılanını fark eder:

Âdemin nefis ü hevâsından yok akreb düşmeni

‘Âkil eyler *mi* devâ zehr-âbe-*i* mardan ümîd (Bosnalı Fâzıl Divanı, G.64/2)

Ahmed Sûzî, nefis yılanına karşı, yanında duracak ona karşı koyacak bir sadık dost bulamadığından dert yanar. Şair burada Hz. Ebubekir ve Hz. Peygamber’in hicret esnasında müşriklerden kaçarken sığındıkları Sevr mağarasında yaşanan olaya telmihte bulunmaktadır. Hz. Peygamber ve sadık arkadaşı, mağaraya girerler. Ancak mağarada

³¹⁷ A.g.e İnan, (1986). s.15-16

³¹⁸ Schimmel, Annemarie, (2004). *İslam’ın Mistik Boyutları*, (Çev: Ergun Kocabıyık). Kabcacı Yay. s.129-130

tehlike gelebilecek pek çok delik mevcuttur. Eldeki bezler bu delikleri kapatmaya yetmeyince Hz. Ebubekir de kalan delikleri ayakları ile kapatır. Kapattığı yerden bir yılan gelip onu ısırır. Bu sırada Hz. Peygamber uykuda, Ebubekir ise acıdan gözlerinden yaş gelmekteydi. Peygamber hemen uyanır ve tükürüğü ile yarayı tedavi eder. Şair de nefis yılanına korkmadan karşı duracak böyle bir dost aramaktadır:

Bu cihanda bulmadım bir yâr-i gâr
Mâr-i nefse sed *ola* sâdık-i gâr (Ahmed Sûzî Divanı, G.112/1)

Kadı Muhammed, nefsin insana dost olamayacağını söyler. Çünkü nefis, yılanların şahıdır. Nefs terk edilip sevgili ile yoldaş olmak lazımdır:

Bir oldun yâr *ile* çünkü gönül*le* nefis terk eyle
Sana hem-reh degildür çün şeh-i mârânı neylersün (Kadı Divanı, G.227/2)

Garîkî, nefsin aldatıcı olduğunu vurgular. Görünür de nefsin vereceği zevk tatlıdır ama o aslında bir yılan zehridir. İnsanı tahrik eder. Nur gibi görünür ama insanı yakacak ateşin kaynağını teşkil eder. Kaside-i Bürde'nin 21. beytinde şöyle denir: "Emmare nefis, insana nice helak edici şeyleri güzel ve lezzetli göstermiştir. Çünkü zehir, daima altın tas içinde servis edilir." Nefs, gaddar ve hilekâr olmasından ötürü insanı felakete ve yok olmaya götüren en kötü şeyleri dahi zahiri bir takım lezzetlerle allayıp pullar. Böylece kendine tabi olanları zehirleyip helak eder.³¹⁹ Nefs, kendisi için müsaade edilsin yahut edilmesin dünyadan kopardığı her şey için sevinir. İşte bu sevinç, aslında damarlarda dolaşan ve bedene yayılan bir tür zehirdir. Bu sevincin tadıyla dolan kalp, mutlu ve gururlu olur. Artık ölümü, ahireti, hesabı ve kıyamet korkularından hiçbirini düşünmez. Bu, kalbi helak eden bir sevinçtir.³²⁰

Tatludur zâhirde zevk-i nefis ammâ zehr-i mâr
Nûra benzer şevk-i muhrikdür velîkin 'ayn-ı nâr (Garîkî Divanı, G.331/1)

³¹⁹ A.g.e Çelik, (2014). s.45

³²⁰ A.g.e Hakim Tirmizî, (2014). s.35

Muhibbî, insanın hırsla bir şeyleri istemesini doğru bulmaz. Nefs, ruhun yılanıdır, onu zehirleyerek hataya sürükler. Kanaat ise, ruhun yılanı olan nefsin panzehridir. Onları imar edendir:

Geç tama'dan nefis rûhun mârıdur

Bu kanâ'at anların mi'mârıdur (Niğdeli Muhibbî, Gül ü Nevruz, b.6213)

Edirneli Nazmî, insana her zaman saldıran nefis yılanının zehrinin panzehrinin şüphesiz “açlık” olduğunu söyler. Açlık nefis tezkiyesinde en meşhur reçetelerden biridir. Nefs yılanı tehlikelidir. İnsanı sokarak zehrini boşaltmak ister:

Her nefes kim hamle eyler *kîşiye* şol mâr-ı nefis

Lâ-cerem dârû-yı cû' olur hemîn tiryâk ana (Edirneli Nazmî Divanı, G.264/4)

Nazmiyâ zehrini dökmek dileyüb

Âdemi nefis yılan *gîbi* sokar (Edirneli Nazmî Divanı, G.2243/5)

Hüdâyî, emmare olan nefse yakın olanın yılanlara yakın olacağını söyler. Böylece nefis, sahibini ateşe atar. İşleri daima yolunda gitmez:

Karîn-i nefis-i emmâre

Karîb olur beğim mâre

Çeker ol sâhibin nâre

İşi dâ'im olur ifsâd (Azîz Mahmûd Hüdâyî Divanı, ş.153/2)

Behiştî, nefis yılanını öldürmek için aşkın esasına ihtiyaç olduğunu söyler. İnsan eğer aşk sopası ile nefis yılanını öldürürse bilin ki onun yıkık gönlünde bir tokluk hazinesi gizlidir. İnsana aşk sopası ile aç gözlü nefis yılanını öldürme kuvvetini, gönüldeki tok gözlülük hazinesi vermekte ona adeta sponsor olmaktadır:

Mâr-i nefsi öldürürsen ger 'asâ-yı 'aşk ile

Hâturun vîrânesinde gizlidür genc-i ferâg (Behiştî Divanı, g.242/4)

Refî‘-i Kâlâyî, zahide seslenerek; ona kimsenin gerekli işlerden vazgeçmesinin söylenmediğini ifade eder. Eğer zahidin istediği, gerçekten Allah’ın yolu ise, yılan nefsinden vazgeçmelidir:

Sana zâhid dimez kimse her ef’âl-i gerekden geç
Eger Hakk ise maksûdun o nefs-i engerekden geç (Refî‘ Divanı, G.11/1)

Kânî, fitne defînesinin olduğu yerde uykuda olan yılanı seslenerek onun uyandırılmamasını tembihler. İnsan bir hazinedir, nefs ise ona bekçilik eden bir yılanıdır. Özüne ulaşarak sonsuz yolculuğunu tamamlamak isteyen insanın bu yılan olan nefs bekçisini aşması gerekir:

Künc-i genc-i fitne de hâbîde mârı sesleme
Neylemez bir yerde div-i nefs çün gencûr olur (Tokatlı Kânî Divanı, K.36/110)

“Ölmüş olan nefs yılanının ayaklanması olmaz.” diyen Zîver, panzehir içinde zehri hiç görmediğini söyler:

Mâr-i nefs-i mürdenün ‘işyânı yokdur Zîverâ
Anun içün hiç tiryak içre ben semm görmedüm (Zîver Divanı, G.143/9)

Gubârî, mesnevisinde Yusuf’un güzelliğinin kendisine bela olduğunu, Züleyha’nın nefsinin ise yılanların şahına dönüştüğünü söyler. Bu nefs yılanı, güzelliğin peşine düşmüş onu zehirlemek suretiyle elde etmek istemiştir. Beyitte yılanların, güzellerin peşine düştüğü inancını görmekteyiz. Bazı masallarda, efsanelerde yılanların, bir kıza âşık olduğu ve onun peşini hiç bırakmadığı görülür:

Oldı hüsnüm bana belâ-yı cân
Oldı nefsi ana şeh-i mârân (Gubârî, Yûsuf ü Züleyhâ, b.1457)

4.1.2 Nefs- Ejderha

Türklerin ejder veya ejderha şeklinde isimlendirdikleri bu hayvan, bazı yerlerde “evren” olarak geçer. Ejderha, yüz yaşını aşmış yılan olarak tasvir edilir. 18. yüzyıla

dayanan bir belgeye göre ejderin kökeni ile ilgili olarak; bir dişi geyik tarafından dünyaya getirildiği bilgisi verilmektedir.³²¹

Ejderha, hemen hemen bütün kültürlerde kudret, korku, kaos, kuvvet ve heybetin sembolü olarak karşımıza çıkar. Kaos, Bâbil yaratılış efsanesinde olduğu gibi, bir ejderha veya canavar Tiamat olarak tasavvur edilir.³²² Mitlerde, masallarda ejderha öldürülerek düzen sağlanır. Marduk, büyük ejderha Taimat'ı öldürerek kâinata düzen getirmiştir.³²³

Ejderha, karanlıkların kozmik sularının, deniz canavarının, gecenin ve ölümün, şekilsiz ve hayalî olanın, bir şekle sahip olmayan her türlü unsurun sembolü olan ilksel yılanın örnek figürüdür. Çeşitli anlatılarda kaostan kozmosa geçilebilmesi için, Ejderha'nın Tanrı tarafından mağlup edilmesi ve yok edilmesi gerekmiştir.³²⁴

Ejderha, daima kahramanın en büyük engelidir. İlk eşiğin en önemli bekçilerinden biridir. Sarı Saltık'la ilgili menkıbelerde Saltık'ın karşısına çıkan en önemli engeldir. Bektaşî velilerinde de görülen “tahta kılıç” ile öldürülür. Yunan mitinde Herakles, hububatları tahrip eden yedi başlı ejderi öldürür. Başka bir yerde de bir bahçede perilerin elmasının bekçiliğini yapan ejderhayı Herakles aşarak perilerin elmasına ulaşır.³²⁵ Tanrı Apollon, ejderha-iblise meydan okur ve onu vahşice öldürüp, yerine geçer.³²⁶

Japonya'da tapınaklara ve dağlara genellikle ejderha adları verilmiştir. Ejderha koruyucu bir bekçidir. “Bütün arzuları bahşeden mücevherin” ejderhanın elinde olduğunu anlatan bir Japon hikâyesi mevcuttur: Bir zamanlar, Bussei adında Hintli Budist bir başrahip, okyanusun ejderha kralına ait bulunan bu mücevheri (bir inci) ele geçirmek için bir yolculuğa çıkar. Denizin ortasında, Bussei teknesiyle dolaşırken, bir tören yapar ve tılsımlı sözcükler söyleyerek, ejderha kralın ortaya çıkmasını sağlar. Başrahip, daha sonra, mistik bir işaret yaparak inciyi ister; ancak ejderha onu yanıltır ve mistik işareti etkisiz hale getirir.³²⁷

³²¹ A.g.e Boratav, (2012). s.68

³²² Sharpe, Eric J. (2000). *Dinler Tarihinde 50 Anahtar Kavram*, (Çev: Ahmet Güç), Arasta Yay. s.102

³²³ A.g.e Tekin, (1992). s.270

³²⁴ Eliade, Mircea, (1991). *Kutsal ve Dindışı*, (Çev: Mehmet Ali Kılıçbay), Gece Yay. s.28-29

³²⁵ Beğenç, Cahit, (1974). *Anadolu Mitolojisi*, M. E. B. Yay, s.49-50

³²⁶ Zimmer, Heinrich, (2004). *Hint Sanatında ve Uygarlığında Mitler ve Simgeler*, (Editör: Joseph Campbell), (Çev: Gül Çağalı Güven), Kabalcı Yay. s.101

³²⁷ A.g.e Mackenzie, (1996). s.43

Ejderha, masallarda su kaynaklarının koruyucusu iyesi olarak görünür; halkın su ihtiyacı onun emrindedir ve ondan su alabilmek için, ona kurban olarak insan götürülmelidir. Başka yerel efsanelerde ejderha, doyurulması için düzenli olarak küçükbaş hayvan sunulması gereken saygıdeğer bir varlık olarak tasvir edilir. Efsane ve epik metinlerde bir mağarada yaşadığı belirtilir. Savaşçı kahramanlar ve kutsal kişiler ejder tarafından ya hapis tutulur (Sarı Saltuk) ya da korunur. (Ahi Evren, sepicilerin koruyucu evliyası).³²⁸

Ejderha, Çin simgelerinden en sık görülenidir. Başta İngiliz olmak üzere Batı efsanelerindeki prenses, kız kaçıran, ağzı ateşli canavarın aksine, Çin ejderhası iyi düşünceli, kıymetli ve uğurlu bir yaratıktır. Filimlere onun bu özellikleri konu olmuştur. Çin’de özellikle uçuşu ve çeşitli insanüstü güçleri onu, saygı duyulan bir refah alameti haline getirmiştir. Ejderha aynı zamanda birkaç hayvanın melezi olması hasebiyle güç ve bereket sembolü olarak da anılmıştır. Eski önderler hâkimiyetlerini göstermek adına kendilerini ejderhalarla özdeşleştirirlerdi. Her ne kadar Batılılar ejderhaları ateşli, ateş püskürten bir canlı olarak görseler de Çin ejderhaları denilince nem, yağmur ve yağmur bulutu akla gelir.³²⁹

Birçok medeniyette; şeytanî eğilimlerin, kötülüğün bir sembolü olarak mit, efsane ve masallarda gördüğümüz ejderha ile mücadele motifinin ağırlık merkezi olarak Uzak ve Orta Doğu görünmektedir. Ejderha kültü, Orta Anadolu’ya Türkler geldikten sonra da devam etmiştir.³³⁰ Roux’un düşüncesine göre; Türkler büyük olasılıkla ejderha ve onunla ilgili tüm tasarımları Çinlilerden almışlardır. Türk coğrafyasındaki ejderhaya ilişkin tasarımlar, İran ve Yunan kültüründen de etkilenmiştir.³³¹

Divan edebiyatında ejderha, Hz. Musa’nın asası, hazine koruyucusu, sevgilinin saçları vesilesiyle zikredilir. Ağzından ateş saçtığı için korkulan bir varlıktır. Sevgilinin saçları, yüz hazinesini koruyan bir ejderhadır. Burada da farklı kültürlerdeki mitlerde olduğu gibi koruyuculuğu ve bekçiliği ile karşımıza çıkar.

Divan edebiyatında 100 yaşını aşan yılanların ejderhaya dönüştüğüne inanıldığı için yılanla hemen hemen aynı şey olarak görülen ejderha, kötü ve zararlı bir hayvandır.

³²⁸ A.g.e Boratav, (2012). s.68

³²⁹ Daniels, Mark, (2014). *Bir Nefeste Dünya Mitolojisi*, (Çev: Pınar Üstel), Maya Yay. s.72-73

³³⁰ Ocak, Ahmet Yaşar, (2002). *Alevî Bektaşî İnançlarının İslâm Öncesi Temelleri*, İletişim Yay. s.226-230

³³¹ A.g.e Roux, (2011). s.67-68

Divan edebiyatında nefis, yukarıda bahsi geçen hususlarla ve kollektif bilinç dışının da etkisiyle ejderhaya benzetilir. İnsan nefsi sürekli olarak gözetim ve terbiye altında tutulmazsa, şişerek büyük bir ejderhaya dönüşür. Ondan sonra da yanına yaklaşmak mümkün olmaz.³³² Nazmî'ye göre; nefis, yedi başlı bir ejderhadır. İnsanı tatlılıkla baştan çıkararak tuzağını düşürür ve onu yok eder:

Âdemi başdan ider deh ki helâk

Nefsdür bir yidi başlu ejder (Edirneli Nazmî Divanı, G.2236/3)

Necâtî, nefis ejderhasını yenip aciz bırakmıştır. Zamanın yılanı tarafından ısırılanlar için cisminin panzehir olduğunu söyler:

İy Necâtî eyledüm nefis ejdehâsını zebûn

Mâr-gîr-i dehr içün tiryâkdür cismüm benüm (Necâtî Bey Divanı, G.346/5)

Nefs de ejderha gibi yıkıcı ve yok edicidir. Taşlıcalı Yahya, nefis ve ejderha arasındaki bu benzetme ilgisine temas eder. Nefs ejderhası insanı yutup yok etmek için ağzını açar.

Ma'nî yüzinde senün nefis-i nefîsün gemisi

Ejdehâdur ki seni yutmag içün açdı dehen (Taşlıcalı Yahya Divanı, K.33/22)

Tasavvuf terbiyesinde Hakk'a yolculuk ve sefer denilince, hadislerde ifade edilen takva ve iç terbiye anlaşılır. Bu sefer, sûfinin derunî âleminde gerçekleşir.³³³ Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî, Camiu'l-Usul isimli eserinde Bayezid-i Bistami'nin şöyle dediğini aktarır: "Bir müridin Cenâb-ı Hakk'a varma yolu sahip olduğu nefisinden geçer. Sûfinin manevî seyahati, nefisini yenmesiyle birlikte sona erer. Nefse karşı galip gelmek, zaferlerin en büyüğüdür."³³⁴ Hayretî, nefis ejderhasını yenmeden sağda solda yiğitler gibi gezinmeyeceğini söyler. Beyitte eski Türk adetlerinin izleri görülmektedir. Bir kişi, kahramanlığını ispat etmeden ad alamaz, halkın içinde mertçe dolaşamazdı.

³³² A.g.e Gazali, (2004). s.78 (Dipnot kısmında yer almaktadır.)

³³³ A.g.e Selvi, (2016). s.96

³³⁴ A.g.e Çelik, (2014). s.51

Kişinin kendisini ispat etmesi gerekirdi. Güçlü, insanlara zararlı bir hayvan yahut düşman öldürmeden isim alamazdı kahramanlar. Bunun en belirgin örneği; Dirse Han Oğlu Boğaç Han destanında görülmektedir:

İtmedünse ejder-*i* nefsün zebûn ey Hayretî

Germe gögsün germ olup bir merd-i şîr-efgen gibi (Hayretî Divanı, G.428/5)

“Kötü nefis bir ejderdir” diyen Atâyî ve Gubârî kim “bu nefis ejderini kontrol edebiliyorsa, öldürebiliyorsa asıl yiğit” odur demektedirler. Bunu yapmak gerçek anlamda cesaret işidir.

Nefs-i emmâre ‘aceb ejderdir

Zabt iden anı dil-âver erdir (Nev’î-zâde Atâî, Sohbetü’l-ebkâr, b.1453)

Sen bilürsin ki nefis ejderdür

Ejder-*i* nefsi katl iden erdür (Gubârî, Yûsuf ü Züleyhâ, b.1458)

Mitosta, edebiyatta ve gerçek hayatta kahramanlar bir erginleşme yolculuğuna çıkar. Bu yolculuk elbette kolay olmayacaktır. Onlar ejderhalarla yani sorunlarla, gölge unsurlarla karşılaşır ve duruma olan hâkimiyetine göre gerçek benliklerinin hazinesini keşfederler.³³⁵ Hayâlî Bey, canı bir hazineye, nefsi ise bu can hazinesinin bekçiliğini yapan ejderhaya benzetir. Refî‘-i Kâlâyî de gönlü, aşk cevherleriyle dolu bir hazineye teşbih eder. Bu hazine tıslımlanmıştır. Emmare nefis gibi bir ejderha orada aşılmayı beklemektedir. Bu fethin nasıl gerçekleşeceği şairi düşündürmektedir.

Genc-i cânâ nefis ejderhâsın etdi pâsubân

Çün tılısm-*i* âdemi üstâd-i hikmet bağladı (Hayâlî Bey Divanı, G.421/4)

Gönül pür-gevher-*i* ‘aşk ile bir kenz-*i* mutalsamdır

Nice feth eyleyem var nefis-i emmârem gibi ejder (Refî‘-i Kâlâyî Divanı, K.1/5)

³³⁵ Pearson, Carol S. (2003). *İçimizdeki Kahraman, Yaşadığımız Altı Arketip*, (Çev: Semra Ayanbaşı), Akaşa Yay. s.25

Nisârî ve Ahmed Müsellem, nefis ejderhasının nasıl öldürüleceğinin yolunu gösterir. Zühd, yani ibadetlerin kılıcı ve takva ile ancak nefis ejderhası öldürülür. Kalbine sahip olan hazineye de sahip olur. Aşk meydanında Rüstem gibi kahraman olarak anılmak için bu arenada nefis ejderinin katledilmesi gerekir. Fasihî, nefis ejderhası ile olan mücadelede Allah'tan yardım talep etmektedir:

Nefsin ejderhâsını katl eyle tûg-i zühd ile

'Arsa-i 'aşk içre merdân ol ki Rüstemlik budur (Nisârî Divanı, G.69/3)

Ejder-i nefsi 'azîmetle musahhar kıl kim

Kalbîne mâlik olan vâsıl-i gencîne olur (Ahmed Müsellem Divanı, G.50/4)

Gâyetle zebûn olmadayum ejder-i nefse

Lutf it yine senden bana imdâd ola yâ Rab (Fasihî Divanı, G.53/5)

Beyânî, ruh ve nefis arasındaki mücadeleye temas etmektedir. Şair ruhu, Kahraman'a benzetir. "Kahraman" kuvveti ile meşhur İranlı mitolojik bir şahsiyettir. Ejderhaya benzeyen nefis Kahraman gibi olan ruhu yenmiştir. Şair burada ibadeti bir gürze benzetir. Ancak Allah'ın yardımıyla ibadet gürzü, ejderha nefsi öldürecektir:

Kahramân-ı rûha gâlib oldı ejderhâ-yı nefis

Etdür anı küşte-i kûpâl-i tâ'at Rabbenâ (Beyânî Divanı, K.1/7)

Askerî, Hz. Musa kıssasını beytinde işler. Yed-i Beyza, Hz. Musa'ya verilen mucizelerden biridir.³³⁶ "Mûsâ bunun üzerine esasını yere doğru attı. Bir de ne görsünler, apaçık bir ejderha. Mûsâ elini çıkardı. Bir de ne görsünler o el, seyredenler için, bembeyaz olmuş."³³⁷ Şair, gönlün, nefis ejderhasını öldürebilmesi için Beyaz ele, tevhid esasının geçmesi gerektiğini ifade eder.

Ey gönül al elüne tevhdün ol 'âsâsını

Yed-i Beyzâ ile katl it nefsün ejderhâsını (Askerî Divanı, G.219/1)

³³⁶ Kuran'da, Şuarâ 33, A'râf 108, Tâhâ 22, Kasas 32 ve Neml 12 ayetlerinde bu mucizeye değinilmiştir.

³³⁷ Araf, 107-108

Kadı Muhammed, Kaf dağında olan nefis ejderinin, canın Zal'ı tarafından öldürüldüğünü bu sayede onun şöhrete ulaştığını söyler.

Kûh-i Kafda Zâl-i cân kahr itmese nefis ejderin

Geçemezdi Kâdiyâ sâhib-kırânlık nâmına (Kadı Muhammed Divanı, G.237/6)

4.1.3 Nefs- Karga

Karga, ilk olarak Habil ile Kabil olayında karşımıza çıkar. İnsanlar ölü gömmeyi bu hayvandan öğrendiği için genellikle bu hayvan ölümle birlikte anılır: “Allah, ona, biraderinin cesedini nasıl gömeceğini öğretmek için yeri eşeleyeyen bir kargayı yolladı. “Bana yazıklar olsun, karga gibi olup böylece kardeşimin ölüsünü gömmekten aciz mi oldum?” dedi. Sonra da pişman olan kimselerden oldu.”³³⁸ Alaska yaşayan Eskimoların inancına göre; yaratılan ilk canlı kargadır. Bir gün karanlıkta bulunan bu karga, kendi bilincine varınca ağaçlar dikmiş ve insanı yaratmıştır.³³⁹

İslamiyet öncesi edebî metinlerimizde karga, olumlu özelliklere sahip olan bir hayvan olarak karşımıza çıkar. Göç destanında Böğü Kagan’a kendisine çeşitli diyarlardan haber getirmesi için 3 karga verilmiştir. İslamiyetle birlikte karga olumsuz bir hayvan olarak görülmeye başlanmıştır. Bunda şüphesiz Hz. Peygamber ile olan hadise de etkili olmuştur:

Hz. Peygamber müşriklerden kaçmak için bir mağaraya saklandığı zaman, onu ilk olarak fark eden, o vakitler beyaz olan kargadır. Bu hayvan, Hz. Peygamber’i ele vermek için “gar gar gar” diye bağırır. Gar; mağara demektir. Ancak karganın ne demek istediğini anlamayan müşrikler mağaraya bakmadan geçip giderler. Hz Muhammed de mağaradan çıkınca kargayı lanetleyerek beyaz olan rengini, siyaha dönderir. O günden sonra da karga işte bu “gar gar gar” biçiminde olan hain ötüşünü tekrar etmek zorunda kalır.³⁴⁰ Bazı hadis kitaplarında öldürülmesine izin verilen hayvanlardan biri de kargadır. Ancak bize göre bu konudaki hadisler sahih değildir. Zira İslam dini bir canlının sebepsiz yere öldürülmesine asla müsaade etmez.

Uygur Türkleri arasında karganın renginin kara olmasıyla ilgili olarak şu efsane anlatılır: Eskiden puhu kuşu, boyacılıkla uğraşmış Bütün kuşlar, tüylerini, kuyruklarını

³³⁸ Maide, 31

³³⁹ Örne, Sedat Veyis, (1995). *100 Soruda İlkellerde Din Büyü Sanat Efsane*, Gerçek Yay. s.195

³⁴⁰ Sax, Boria, (2006). *Toplunun Aynasında Karga*, Kitap Yay. s.64

kanatlarını, kuyruklarını ona çeşitli renklerde boyatırlarmış. Puhu kuşunun ustalığından bütün kuşlar memnun olduğu halde karga onu küçük görmüş. Çünkü o zamanlar karga beyazmış ve beyaz kuyruk ve kanadıyla övünürmüş. Karga bir dün bembeyaz olan kuyruk ve kanadından sıkılmış ve puhu kuşunun mekânına gelip: “Benim kıyafetlerim beyaz olduğu için çok güzel; lakin onu daha fazla güzel hale getirmeyi arzu ediyorum. Üzerimdeki kıyafetleri dünyada hiç kimsede eşi benzeri olmayacak şekilde boya” demiş. Puhu kuşu: Oldukça ukala ve elindekilerle yetinmeyen karganın elbisesini renge boyamak için düşünmeye başlamış. Nihayetinde karganın bembeyaz tüylerini simsiyah bir renge boyamıştır. İşte o günden beri karga simsiyah olmuştur.³⁴¹

Kara olan karga, şeytanın ve kötülüğün sembolüdür.³⁴² Anadolu’da karga; leşe meyleden, uğursuz bir hayvandır. Bir karga evin çatısında öterse, o evden bir ölüm haberi çıkacak demektir. Karga, siyah renginden ve kötü sesinden dolayı çirkinliğin sembolüdür. Onun bu kötü özellikleri atasözlerimize de aksetmiştir. “Kılavuzu karga olanın burnu pislikten çıkmazmış” sözü bu inancı işlemektedir.

Divan edebiyatında karga, sesi ve rengi dolayısıyla olumsuz bir hayvan olarak görülür. Hicviyelerde hakaret unsuru olarak kullanılır. Bâkî, babasının sesi kötü olduğu için Karga-zâde olarak anılmıştır. Sevilmeyen rakip ve zahid kargaya benzetilir. Karga leşe, yani dünya malına ilgisi olan bir hayvandır. Nefs de kötü oluşu, siyah renkli oluşu nedeniyle kargaya benzetilmiştir. İran’ın meşhur mütefekkir ve mutasavvıflarından biri olan Sa’dî’nin kurguladığı şu anlatıda, insanda terkip edilmiş olan “ruh” ve “nefs”in; beden kafesine bırakılmış papağan ve karga sembolleriyle somutlaştırıldığı görülmektedir:

“Karga ile aynı kafese bırakılan papağan, keder içinde; “aman Allah’ım, bu ne kadar iğrenç bir yüz, sevimsiz bir görüntü. Ey uğursuz karga! Keşke batı ile doğu kadar aramızdaki mesafe uzak olsaydı” demiştir. İlginç bir şekilde karga da aynı şekilde üzüntüyle; “Yahu ne suçum, günahım vardı ki, böyle boşboğaz bir aptalla aynı kafese kapatıldım?” diye şikâyet ediyordu.”³⁴³

³⁴¹ Öger, Âdem, (2008). *Uygur Efsaneleri Üzerine Bir Araştırma*, Dr. Tezi, Ege Üni. İzmir, s.579

³⁴² Çoruhlu, Yaşar, (2010). *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, Kabalcı Yay. s.175

³⁴³ Yıldırım, Ali, (2015). *Mevlânâ’nın Eserlerinde Kuş Sembolizmi*, Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi. Tuzla Belediyesi Kültür Yay. S: 6, Mayıs, s.236

Üsküdarlı Mustafa Manevî, kargaya benzeyen nefsin insanı daima azgınlığa sevk ettiğini söyler. Bu karga nefis, insana ayet ve hadislerin kapılarını terk ettirerek Allah'ı unutturmaktadır:

Devr idüp ebvâb-i nâsı Hakk'ı nisyân eyledün
Dâ'imâ tugyâna sevk ider seni *bu* nefis-i zâg (Mustafa Manevî Divanı, ş.39/6)

Ahmed Çelebi, insanın kutsal Hüma'yı bırakarak nefis kargasına meylettğini ifade eder. Bunu yaparak yiyeceğini şeker yerine leş yapmıştır:

Koyup hüma-i kudsî uydun bu zâg-ı nefse
Kand *ü* şeker yirine kıldun gıdânı cife (Ahmed Çelebi, Ravzatü't-tevhîd, b.4931)

Nev'i, aşkın doğan kuşu iken şahın omzundan uçmuştur. Nefs kargası yüzünden şah omzu yerine gençlerin eğlencesinin ortasında kalarak kendini küçük düşürmüştür:

Uçup bâzû-yı şehden şâhbâz-i 'aşk iken Nev'î
Bu zâg-ı nefis için bâzîçe-i gilmânda kalmışsın (Nev'î Divanı, G.330/5)

Mürîdî, karga nefsi gönül kafesinden uçurarak virane olan gönlünü ihya ettiğini ifade eder. Gönül, nefis ile bir arada olmaktan her zaman rahatsızdır:

Ki ma'mûr eyledin gönül harâbın
Uçurdun *bu* kafesden nefis gurâbın (Mürîdî, Pend-i Ricâl, b.1461)

4.1.4 Nefs- Eşek

Eşek olumlu ve olumsuz özellikleri olan bir hayvandır. Türk kültüründe daha çok, yük taşıdığı için hamal hayvanı şeklinde anılır. Anadolu'da köylerde hemen her evin bir eşiği vardır. Eşekle ilgili çeşitli inanışlar mevcuttur. Hamile bir kadın eşek anırdığı sırada kulağını kapatmaz ise doğacak çocuğun kulaklarının da uzun olacağına inanılır. Eşiğin çok fazla anırması kötü olayların olacağına işarettir. Halk arasında hayvanların tuhaf hareketleri ölümün işaretidir. Eşek, horoz gibi hayvanların gözünde perde olmadığı için her türlü varlığı görebilmektedir. Özellikle eşeklerin ve köpeklerin

şeytanı görebildiğine inanılır. Eşek, sesi ve kulakları yüzünden çirkin bir hayvan olarak bilinir. Gözleri ise çeşitli benzetmelere konu olan güzel olan bir hayvandır. Kral Midas yaptığı hatadan ötürü kulakları, eşekkulağına çevrilmesi suretiyle cezalandırılmıştır.

Eşek, mitlerde bazen şeytanla işbirliği yapan lanetli bir hayvan olarak karşımıza çıkar. Dik başlı ve sabırsız bir hayvandır: Şeytan, Nuh'un gemisine binmek için görünmez olur ve bir eşeğin kuyruğuna biner. Lakin eşek gemiye çıkmak istemeyince, Nuh, eşeğe şeytanın özelliği olan "lanetli" küfrüyle bağırır. Şeytan bu yolla Nuh'un gemisine çıkar. Dede Korkut Kitabı'nda "utanmaz" ve "ukala" kadınlardan, "şu çeşit kadın Nuh'un eşeğinden gelmedir" diye bahsedilirken kastedilen bu dişi eşektir.³⁴⁴

Kıyamet alametlerinden olan Deccal'in, yardımcısının bir eşek olacağı söylenir. Eşek aza kanaat etmeyen, sürekli kendisi dışındaki başka canlılara özenen bir hayvandır. Bunun en güzel örneklerini Hint masal kitaplarında ve Şeyhî'nin ünlü Har-nâme'sinde temaşa etmekteyiz.

Divan edebiyatında eşek; rakip, sofı, zahid, düşman gibi sevilmeyen tiplerle birlikte zikredilir. Çeşitli beyitlerde; merkep, har, eşek, eşşek ve himâr şeklinde yer almaktadır. Çoğu zaman; zâhid-i har, sofı-i har, rakib-i himar şeklinde karşımıza çıkar. Bazen zahidin övünerek insanlara gösterdiği uzun sakalı, eşeğin önüne bırakılan bir tutam ota teşbih edilir. Her fırsatta rakip için aşağılayıcı cümleler kullanan şairler, onu köpekle birlikte eşeğe de benzetir. Tespitlerimize göre; divan edebiyatının meşhur eşeklerinin sayısı dörttür. Bunlardan Hz. Îsâ, Hz. Üzeyr ve Hz. Nûh ile zikredilen eşek, bir kıssa içerisinde anılmaktadır. Diğerisi ise; kıyamete yakın gelecek Deccal'e yardım edecek olan eşektir.³⁴⁵ Eflâkî'nin Menakıbı'l-Arifin adlı eserinde eşek ile ilgili olarak Mevlana'nın bir hikâyesi anlatılır:

Bir gün Mevlana, "hayvanlar arasında en çirkin sesin eşeğe ait olduğu" sözünün arka planını etrafındakilere anlatır: "Her hayvanın kendine münhasır bir iniltisi, zikri ve tesbihi vardır ki bununla kendisini yaratan ve rızık veren Hakk'ı zikreder. Devenin böğürtüsü, sineklerin vızıltısı, aslanın kükremesi, anıların öğultusu vb. vardır. Göklerde meleklerin zikirleri ve tesbihleri var olduğu gibi, insanların da tesbihi, tehlili, bedenî ve batınî çeşit çeşit ibadetleri mevcuttur. Lakin zavallı eşek ise sadece iki farklı vakitte anılır: Biri cinsî münasebet arzusu olduğu,, diğeri de karnı aç olduğu vakittir. Eşek sürekli tenasül organının ve boğazının esiridir. Bu yüzden ruhunda Hakk derdi ve aşk

³⁴⁴ A.g.e Boratav, (2000). s.76-77

³⁴⁵ Kayaokay, İlyas, (2013). *Gül-i Tebrizi, Divan Edebiyatı Yazıları*, Akçağ Yay. s.23-35

bulunmayan, aklında bir sır ve sevdâ olmayan insan Hakk'ın indinde eşekten daha zelildir.”³⁴⁶

Eşeğin bu olumsuz özellikleri onun nefis ile anılmasına sebebiyet vermiştir. Divan edebiyatında nefsin benzetildiği bir diğer hayvan eşektir. Nefs, “insanı fitnelerin karanlıklarına ileten mezmum bir eşektir” der Gazali.³⁴⁷ Eşek, kültürümüzde hakaret unsuru olarak kullanılır. Şairler, nefsi kınamak için ona eşek demişlerdir. Divan şiirinde eşek, cennete giremeyen bir hayvan olarak görülür. Kuran’da eşek olumsuz bir hayvan olarak geçer. Eti, insanlara haram kılınmıştır. Bazı kaynaklarda önünden eşek geçen namazının kabul olunmayacağı ile ilgili hadisler vardır. Günehkâr, cennetin hazır bir şekilde onu beklediğini fakat oraya gitmek için hiçbir çaba harcamadığını ifade eder. Şairin nefsi bir eşek olup, ukbâda yerini güzel etmek yerine, dünyanın çayırında başıboş bir halde otlamaktadır. Çünkü nefis eşiği akılsızdır:

Na’îm ü Cennet’ün hâzır müheyyâ liki meylün yok

Hemîn dünyâyı kılmışsun hımâr-ı nefsüne mer’â (Günehkâr Divanı, G.1/12)

Fânî, Hz. İsa gibi gökyüzünün yolunu tuttuğunu söyler. Bunun için canla, nefis eşiğini bırakıp bu dünyanın maddî varlıklarından yüz çevirmiştir. Hz. İsa, Kudüs’e eşekle girdiği için çoğu zaman birlikte anılır. Burada nefis, eşek olup dünyevî şeyleri temsil etmektedir. İsa, göğe yükselirken bir iğne yakasında olduğu için göğün dördüncü katında kalmıştır. Esasında bu inanış, mitra inanışından Hristiyanlığa geçmiştir. Mitra, güneşe tapanların inanışındır. Hz. İsa’nın kiliselerdeki tasvirlerine baktığımızda kafasında bir güneş olduğu görülecektir. Edebiyatımızda göğün dördüncü katı; güneş katıdır. Gönül Tekin’in sözlü beyanlarına göre; bu iğne, aslında çarmıhtaki çivilerdir. Şair, bu olaya telmihte bulunurken nefsi de eşiğe benzetmiştir. Onu terk ederek yüce makamlara ulaştığını ifade etmektedir:

‘Îsâ bigi râh-ı semâ tutdum anunçün cân ile

Nefsüm harın terk eyleyüp *bu* hâk-dândan geçmişem (Fânî Divanı, G.89/6)

³⁴⁶ Eflâki, Ahmet, (1973). *Âriflerin Menkıbeleri*, C:1 (Çev: Tahsin Yazıcı), Hürriyet Yay. s.182-183

³⁴⁷ A.g.e Gazali, (1986). s.509

Şeyh Galib, nefis ve akıl arasındaki farka değinir. Allah yolunda akıl, Hz. İsa'yı kendisine rehber edinirken, nefis ise onun eşeğini rehber edinir. Rehberi eşek olan elbette yoldan sapacak, Mevlana'nın eserinde de geçtiği üzere çamura saplanacaktır:

Dâ'im tarîk-i Hakda budur akl ü nefse kâr

Biri Mesîhi reh-ber eder âharı harı (Şeyh Gâlib Divanı, G.314/8)

Kabûlî, nefis eşeğinin başkalarına eziyet etmemesi için bağlanması gerektiğini söyler. Şeriat bunu emretmiştir. Bir kimsenin hayvanı varsa o kişiye boş bir arazi ve o hayvanı bağlamak için bir ip lazımdır. Beyitte nefis kontrolünün gerekliliğine dikkat çekilmiştir. Bağlanmazsa sadece kendisine değil başkalarının da sınırlarına girecek ve ona zarar verecektir:

Bagla nefsün merkebin gayrı ta'addîden sakın

Kişinün hayvânı kim var gin ola lâzımdur örk (Kabûlî Divanı, G.207/4)

Nihânî'ye göre; nefis eşeği Allah yolunda gevşek ve tembel olur. Onun riyazet kırbağı ile at gibi hızlandırılması gerekir:

Çün Nihânî râh-i Hak'da merkeb-i nefis oldu süst

Rahş-vâr amı riyâzet birle çâlâk itsene (Nihânî Divanı, G.169/7)

Nefis eşeğine ıstırap bağının geçirilmesi gerektiğini söyleyen Refî'-i Kâlâyî, kavuşma yerine varabilmek için aşk atına binilmesini tavsiye eder:

Tevsen-i 'aşka süvâr ol menzil-i vuslatda sen

Merkeb-i nefse urup hep pâ-y-bend-i ıztırâb (Refî'-i Kâlâyî Divanı, K.10/4)

Gelibolulu Âli, nefis eşeğine binip yol alanların aptal ve cahil yaradılışlı kimseler olduğunu ifade eder:

Nite ki bir ahmak ü nâdân ü hâr

Merkeb-i nefsine olurmuş süvâr (Gelibolulu Âlî, Riyâzü's-sâlikîn, b.1688)

Fedâyî, nefis eşeğinin Allah yolunda doğru bir şekilde ilerlemeyeceğini bilir. Bu nefis eşeği, her daim aç olduğu için nerde karnını doyuracaksa oraya doğru ilerler:

Ne irsün merkeb-i nefsün süvârî Hakka k'ol râha
Muhâlifdür meger kamçısı şevk *ipi* mecâ'atdur (Fedâyî Divanı, G.59/9)

Nesîmî, “şüphesiz emmare olan nefsin eşeği lanetlenmiş bir şeytandır.” der. İnsan azgın olursa bu zelil nefsin eşeğine/ atına biner:

Dîv-i mel'undur yakîn emmâre nefsin merkebi
Binme ger azgın degilsen nefsi-i şûmun atına (Nesîmî Divanı, G.364/2)

4.1.5 Nefs- At

At, ilk devirlerden beri insanların en büyük yardımcısıdır. Atın evcilleştirilmesi, tarihte tekerleğin icadı kadar büyük bir hamle olarak yer alır. At, sürati ve diğer hayvanlardan kuvvetli oluşuyla tarihteki büyük medeniyetlerin inşasında önemli bir rol üstlenmiştir. At, gökten indirilmiş kutsal bir hayvan olarak kabul edilmiştir. At, Türklerin adeta bir uzvu gibidir. Gök Tanrı'ya ve atalar ruhuna sunulacak en makbul kurban, en muteber hediye sayılmıştır.³⁴⁸

Yakutların kendi menşelerine dair söyledikleri rivayetlere göre, ilk Yakut (Saha) yani yaratılan ilk insan, gökten inen bir yaratıktan türemiştir. Bu yaratık; yarı at, yarı insan şeklindedir.³⁴⁹ Atın, Şamanizm'de ayrı bir değeri vardır. At, yükselişi ve kurtuluşu sembolize eder. Priklonskiy'e göre, Yakutlarda davul, ruhlar âlemine giden şamana refakat ettiği söylenen atı temsil eder. Nitekim Yakut efsanelerinde davul “şamanın atı” diye geçer. Buryatlarda da davul, şamanın ayin esnasında yaptığı seyahatlerde bindiği “at” tır.³⁵⁰

Bir “ölüm hayvanı” ve “ruh göçürücü” olan at, şaman tarafından çeşitli bağlamlarda esrimeye, yani mistik yolculuğu mümkün kılan “kendinden çıkışa”, ulaşmak için kullanılır. Bu mistik yolculuğun ille de yeraltına doğru yapılması şart değildir; “at” şamanın havada uçmasını, göğe erişmesini de sağlar. Ata dayalı mitolojide

³⁴⁸ Kafesoğlu, İbrahim, (1991). *İslamiyet Öncesinde At*, D. İ. A. C:4, s.26

³⁴⁹ A.g.e İnan, (1986). s.13

³⁵⁰ Radloff, Wilhelm, (2008). *Türklük ve Şamanlık*, (Çev: A. Temir, N. Uğurlu), Örgün Yay. s.131

ölüme ilişkin karakter ağır basar. At, ölümün mitsel bir görüntüsüdür ve bundan ötürü esrime mitolojisinin ve tekniklerinin içine dâhil edilmiştir. At, ölen kimseyi öbür dünyaya taşıyan hayvandır.³⁵¹ İki dünya arasındaki hudutları şamanlar, at üstünde geçer.³⁵²

Türklerde ölen kişiyle beraber gömülen şeyler arasında at da vardır. Türklerin en makbul kurbanlık hayvanı attır. Göktürk Kağanı Bumin'in kardeşi İstemi öldüğünde at kurban edilmiştir. Atın, insanları kötü ruhlardan, büyülerden koruduğuna inanılır. Başkırtlar, Tulgar adını verdikleri Pegasus'a benzeten mitolojik kanatlı atın, kendilerine gök âleminden haber getirdiğine inanırlardı. Atın aşağı âlemle yukarı âlemi birleştirici fonksiyonu Anadolu Türkmen geleneklerinde uzun bir zaman varlığını devam ettirmiştir. Efsaneye göre; Babaîler isyanının öncüsü Baba İlyas, Amasya Savaşı'nda ölmemiş, atına binerek gökyüzüne çekilmiştir. Anadolu'da sıkça rastlanan at mezarları bu inancın uzantısıdır.³⁵³ Atlar, masallarda, destanlarda, halk hikâyelerinde kahramanın en yakın mesai arkadaşısıdır. Bunun en belirgin örneğini Koroğlu destanında görmekteyiz. At, bu anlatılarda kahramanın kendisi kadar önemlidir. At ve kahraman arasındaki bu ilişki Türk destanlarının İç Avrasya halk hikâyelerindeki kadim köklerini yansıtır. Bu anlatıların Yunanların Odysseia destanının kaynağı olduğu ileri sürülür.³⁵⁴

Mehmet Kaplan'ın düşüncesine göre; İnsanlar ve hayvanlar arasında manevî ve maddî benzetmeden ve mukayeseden ibaret bir paralelizm vardır. Özellikle at, insan ile tüm bir yapı teşkil etmektedir. “At işler er öğrenür” sözü bu hususu en iyi ifade eden sözlerden biridir.³⁵⁵

İslamiyet'in atlara bakışı müsbet yöndedir. Hz. Peygamber, İslâm'ın yayılıp yerleşmesinde atın önemini takdir ederek bu husustaki çalışmaları teşvik etmiştir. Nitekim “kıyamet gününe dek atların alnında hayır vardır.”³⁵⁶ “Hakk yolunda halisâne düşünceyle cihad için bir at yetiştiren kimseye bir şehid sevabı verilir”³⁵⁷ ve “bereket,

³⁵¹ Eliade, Mircea, (1999). *Şamanizm*, (Çev: İsmet Birkan), İmge Yay. s.508

³⁵² Perrin, Michel, (2003). *Şamanizm*, (Bülent Arıbaş), İletişim Yay. s.15

³⁵³ Demirci, Kürşat, (1998). *İslâm Öncesi Din ve Toplumlarında Hayvan*, D. İ. A. C:17, s.83

³⁵⁴ Baldick, Julian, (2010). *Hayvan ve Şaman, Orta Asyanın Antik Dinleri*, (Çev: Nevin Şahin), Hil Yay. s.18

³⁵⁵ Kaplan, Mehmet, (1976). *Dede Korkut Kitabında Hayvanlar*, Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar, Dergâh Yay.

³⁵⁶ Buhârî, “Menâkıb”, 28

³⁵⁷ İbnü'l-Kelbî, s.10

atların alınlarındadır”³⁵⁸ sözleriyle at yetiştirmenin ne kadar önemli olduğunu belirtmiştir.³⁵⁹ Kuran’da atların övüldüğü ayetler mevcuttur.

Kültürümüzde at ile ilgili bazı inanışlar vardır. Yukarıda bahsi geçen diğer hayvanlara nazaran daha olumlu şeyler çağrıştıran bir hayvandır. At kıllarından muska yapılır. Rüyada at görmek murat demektir. Kişinin isteklerinin gerçekleşeceğine inanılır.

Divan edebiyatında at, sevilen hayvanlardan biridir. Nef’î gibi bazı şairler ata kasideler dahi yazmıştır. Atlar genellikle, memduhun övgüsü vesilesiyle bahis konusu olur. At, zararlı bir hayvan olmamasına rağmen nefse benzetildiği görülmektedir. Bu benzetmenin nedeni atın bir binek hayvanı olmasından ötürüdür. Nefs de at gibi üzerine binilerek kontrol edilmesi gerekir. İnsan nasıl at olmadan varacağı yere istenilen vakitte ulaşamazsa nefis terbiye olmadan da insan Hakk’a ulaşamayacaktır. Nefs, bir at gibidir, eğer dizginlenmezse insanı uçuruma götürür. Bu nedenle gemlenmeye muhtaçtır. Hz. Peygamber’in de nefsin at gibi olduğunu söylediği hadisi bilinmektedir: “Nefsin senin bineğindir, ona yumuşak davran, haşin, sert davranma” diye buyurmuştur.³⁶⁰

Varsayalım ki bir atın üzerinde yolda gidiyoruz. Hayvana kötü davranırsak bizi istediğimiz menzile asla götürmeyecek, üzerinden atmaya çalışacaktır. Önemli olan onu terbiye etmek, kontrol etmektir. Âsaf, nefis atının sürekli herşeyi isteyen ağzına, terbiye geminin takılmasını öğütler. Çünkü bunu insanın kendi yapmazsa “zaman” yaparsa bu da çok şiddetli olacak, kötü sonuçları olacaktır. İnsanın nefsini kendi kontrol etmelidir. Başkalarının eline ipler geçtiği takdirde kötü sonuçlar doğurabilir:

Licâm-i terbiye tak esb-i nefis-i hod-kâma

Zamâne terbiye eylerse pek şedîd oluyor (Âsaf Divanı, G.14/5)

Behiştî, nefis atının doğruluk yolunda ilerlemediğini ifade eder. Çünkü ağzındaki çanak boştur. Otlamak, karnını doyurmak için yoldan sapacaktır:

‘Âfiyet râhını tutmaz esb-i nefis

Ger feminde kâse pür-hîz olmaya (Behiştî Divanı, G.437/4)

³⁵⁸ Nesâî, “Hayl”, 6

³⁵⁹ Halaçoğlu, Yusuf, (1991). *İslami Devirde At*, D. İ. A. C:4, s. 28-31

³⁶⁰ A.g.e Coşan, (1989). s.165

Süheylî'ye göre; zamanın otları büyüyüp yeşerdiği zaman nefis atının iştahı kabarıp, böylece nifak ve kin arsasının en çevik hayvanı olur. Burada maddî şeylerin nefsi azgın hale getirdiği düşüncesi görülmektedir:

Binüp nefis *atına* gâhî yitişdürdükçe otların
Olurlar 'arsa-i bugz ü nifâkun cüst ü çâlâki (Süheylî Divanı, K.46/13)

Edirneli Nazmî, insanların nefis atı ile yola çıktığı zaman, atın dizginlerinin yumuşak, gevşek tutulduğu vakit kontrol edilemez bir hal alacağını ifade eder:

Dâyim irhâ-yı 'inân üzre olur
Esb-i nefse her kim *olursa* süvâr (Edirneli Nazmî Divanı, G.2067/7)

4.1.6 Nefs- Köpek

Eski Türk inanışında köpek; barak şeklinde geçer: Kâşgarlı Mahmud, barak maddesi altında şunları yazar: Fazlasıyla tüylü bir köpek. Bir Türk inanışına göre, kartal yaşlandığı vakit iki yumurta bırakır ve kuluçkaya yatar. Yumurtaların birinden av köpeklerinin en hızlısı en iyisi olan Barak, diğerinden ise yavrularının sonuncusu olan küçük bir kartal çıkar.³⁶¹

Köpek, mit gibi çeşitli anlatı türlerinde bekçiliği ve korucu vasfı ile karşımıza çıkar: Yunan mitinde; Tartaros'un kapısında Kerberos adı verilen bir köpek beklerdi. Bu köpek Tartaros'a gelen herkesi içeri bıraktığı halde, kimsenin dışarı çıkmasına müsaade etmezdi. Elli, yüz yahut üç başlı, ejder kuyruklu bir yaratık olduğu düşünülürdü.³⁶² Eskimolar, öte dünyaya gitmek için, buzdan bir köprüden geçme zorunluğu olduğuna inanırlar. Bu köprü bizim inancımızdaki Sırat köprüsüne tekabül eder. Bu buzdan köprünün her iki uc bölgesinde saldırgan köpek beklemektedir.³⁶³ Bu koruyuculuk, bekçilik düşüncesini Yaradılış mitinde de görmekteyiz. Yaradılış mitinde yasak meyveyi koruyan hayvanlardan biri de köpektir.³⁶⁴ Eski Çin coğrafyasında; kötü cinleri kovaladığına inanılan köpek, özellikle Güney ve Batı Çin'de uğurlu bir hayvan

³⁶¹ A.g.e Roux, (2011) s.47

³⁶² Cömert, Bedrettin, (2010). *Mitoloji ve İkonografi*, De Ki Basım Yay. s.75

³⁶³ A.g.e Örnek, (1995). s.118

³⁶⁴ A.g.e Radloff, (2008). s.205

kabul edilmiştir. Korkutuculuğundan dolayı Japonya’da tapınak girişlerine köpek heykelleri konurdu. Hindistan’da ise köpeğin yağmur yağmasında fonksiyonu olduğu düşünülürdü. Grekler arasında en popüler kahramanlardan biri, öbür dünyayı koruduğuna inanılan üç başlı köpek Cerberus’tur.³⁶⁵

Şamanizm’de köpek aktif bir şekilde karşımıza çıkar. Şamanın, ona yardımcı olan kuşları ve ruhları vardır. Samsonov Spiridon şöyle anlatır: “Şamanlar, görülmez yardımcıları olan iki köpekleri bulunduğunu ifade ederler. Trans esnasında onlara adları olan, “Botos” ve “Çardas” diye seslenirler. Kötü ruhların etkisi altına girmiş, kana susamış bu şaman köpekleri; sığırları ve bazı insanları öldürürken yetişkin kimselere saldırmazlar.”³⁶⁶ Her şamanın, gizli tuttuğu bir “hayvan-ana, bir tür mitsel hayvan figürü” vardır. Zayıf şamanların tuttuğu mitsel hayvan figürü “köpek”tir. Zayıf şamanların “hayvan-anası” bir köpek olup, daha güçlü olanlarıntaki tay, sığır, boğa, kartal veya boz ayı olabilir. Hayvan-anaları köpek, ayı ve kurt olanlar en yoksul şamanlar olarak görülür.³⁶⁷

Anadolu’da köpek, ezan okunurken havlarsa kötü olayların olması beklenir. Köpeğin değişik şekillerde havlaması hayra yorulmaz. Köpekler deprem gibi felaketleri önceden hissedebilmektedir. Rüyada görülen köpek, hayra alamet değildir. Köpek cehennem kapısının bekçisidir. Sadakati ile bilinen bir hayvandır. Gözünde perde olmadığı için cinleri görebilir. Köpek giren eve, meleklerin giremeyeceği ile ilgili inanışlar vardır. Köpeğin eve alınmaması durumu Avrupalı seyyahların da gözünden kaçmamıştır. Osmanlı toplumunda temiz olmayışları gerekçe gösterilerek özellikle köpekler evlere sokulmazdı.³⁶⁸ Köpeğin eve alınmayacağı konusu hadiste de görülmektedir. Köpek, necis olarak görülmüş ve eti haram kılınmıştır. İçinde köpek veya sureti bulunan eve meleklerin girmediği söylenir.³⁶⁹ Bazı âlimler özellikle siyah köpeklerin öldürülmesini söyler: Çok siyah köpeğin öldürülmesi câizdir. Zira o köpek

³⁶⁵ A.g.e Demirci, (1998). s.82-83

³⁶⁶ Campbell, Joseph, (1995), *İlkel Mitoloji, Tanrının Maskeleri*, (Çev: Kudret Emiroğlu), İmge Yay. s.265

³⁶⁷ A.g.e Eliade, (1999). s.117

³⁶⁸ Aybet Üçel, Gülgün, (2010). *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları*, İletişim Yay. s.362

³⁶⁹ Abdu'l-bârî en-nedvî, (1996). *Kuran ve Sünnetin Işığında Tasavvuf ve Hayat*, (Ter: Mustafa Ateş) İrfan Yay. s.208

şeytandır.³⁷⁰ Köpek murdar bir hayvan olarak görülmüş, köpek bulunan yerde namaz kılanların namazının kabul olmayacağı söylenmiştir.

Bazı mutasavvıflar nefsi köpek olarak zikrederler: Rivayetlerde nefis, sık sık mücadele edilmesi gereken ve daha iyi şeyler yapabilmesi için terbiye edilmesi gereken bir kara köpek şeklinde tasvir edilmektedir. Bir kimse şöyle anlatıyor: “Bir gece çölde, gezinmek için çıktım. Hallac’ın bana doğru geldiğini gördüm. Selamlaştıktan sonra bana, “yanımda aç bir köpek var. Bana iki pide ve kızartılmış kuzu getir, seni burada bekliyorum” dedi. Gittim ve bir şeyler alıp kendisine teslim ettim. Hallac, köpeği kendi ayağına bağladı ve pide ile kuzuyu önüne bıraktı. Et ve pideyi yedikten sonra da köpeğin bağını çözüp serbest bıraktı. Köpek uzalaştıktan sonra bana şöyle dedi: “Günlerdir nefsimin benden matlubu buydu. Ben hep direnç gösterdim lakin bu gece nefsimin arzu ettiklerini bulmak üzere dışarıya çıktım. Rabbim beni onun üzerinde muzaffer kıldı.”³⁷¹

Nefsi köpek şeklinde gören Ebû Abbas Sekkânî diyor ki: “Bir gün eve vardığım zaman yerimde yatmakta olan sarı renkte bir köpek gördüm. Onun dışarıdan geldiğini düşünerek kovmak istedim. Lakin o, eteğimin altına girdi ve kayboldu. Anladım ki; bu köpek, nefis imiş.”³⁷²

Nefs, “köpek gibidir” der Gazali, bu köpek kolayca uslanmaz ve terbiye olmaz.³⁷³ Köpek, tamahkâr ve vahşî görülür. Bu yüzden köpek, “kötülüğe teşvik eden” süflî ruhu temsil eder. Sûfîler yanlarında, soranlara “aç nefis” olduğunu söyledikleri siyah bir köpeklerle görülmüşlerdir. Köpek terbiye edilebilir ve kelb-i muallim, “eğitilmiş köpek” haline gelebilir; böylece süflî yetiler de faydalı hale dönüştürülebilir.³⁷⁴

İslamî kaynaklar, Hz. Musa döneminde yaşamış ve önceleri Hak dinini kabul ettiği halde sonradan dinden dönmüş bir ilim adamından söz eder. Bu kişi, Araf suresi 175-176. ayetleri münasebetiyle adı çeşitli İslamî kaynaklara girmiş olan “Bel’am İbn Bâura”dır: “Dileseydik o âyetlerle onu elbette yüceltirdik. Lakin o, bu dünyaya bağlanıp

³⁷⁰ A.g.e Geylani, (1994). s.58

³⁷¹ Schimmel, Annemarie, (2011). *Hallac; Kurtarın Beni Tanrı’dan*, (Çev: G. Ahmetcan Asena), Pan Yay. s.49

³⁷² A.g.e Yıldız, (2007). s.38

³⁷³ A.g.e Gazali, (2004). s.492

³⁷⁴ Schimmel, Annemarie, (2004b). *Tanrı’nın Yeryüzündeki İşaretleri*, (Çev: Ekrem Demirli). Kabalıcı Yay. s.49

kaldı ve kendi arzu ve hevasına uydu. Onun durumu, köpeğin durumu misalidir: Üzerine varsan da kendi hâline bıraksan da sadece dilini sarkıtıp solur. İşte bu hal, ayetlerimizi tekzip eden toplumun durumudur.”³⁷⁵ Dünyevî menfaatler için nefsine uyan Bel’am, bir köpeğe benzetilmiştir.

Divan edebiyatında köpek, genellikle sevgilinin mahallesinin eşiği vesilesiyle zikredilir. Âşık, sevgilinin kapısında duran köpeğin yerinde olmak için can atar, onunla aynı kâseden yemek ister. Köpek; sadıklığın, vefanın simgesidir. Hakaret unsuru olarak kullanıldığında ise; rakip ile anılır. Rakip zelil bir köpektir. Divan edebiyatında nefis, zelil bir durumda olması, kontrol edilmezse zararlı olacağı düşüncesiyle köpeğe benzetilir. Elbette teşbihlerde bahsi geçen tasavvuf kültürünün de etkisi vardır.

Muînî, kalp, ruh ve nefis üçgeninde; kalbin şahının ruhla halvet olmasını ister. Köpek olan nefis ise dışarıda, kapının önünde durmalıdır. Şair, gerçek hayatta görülen bir hususu ele alır. Değerli şeyler eve alınırken necis şeyler dışarıda bırakılır. Eski evlerde yüznumara bu nedenle daima evin dışındadır. Nefs de köpek gibi kötü ve kirli olarak olarak görüldüğü için dışarıda beklemeli, kalp ve ruh gibi kıymetli şeylerin civarında bulunmamalıdır:

Rûh-ıla halvet otursun şâh-i kalb

Kapuda dursun ko varsun nefis-i kelb (Mu’înî, Mesnevî-i Murâdiye, b.1498)

Şeyh Yusuf, nefsi köpeğe benzetir. Nefs köpeği ne derse insan ona uymakta, onu sevip hürmet göstermektedir. Bu beyitler köpeğin İslamiyetteki menfi yerini de göstermektedir.

Ne *ki* nefis dir ise *uyarsın ana*

O *kelbe* sevüben hürmet idersin (Şeyh Baba Yusuf, Mevhûb-ı Mahbûb, b.5202)

Taşlıcalı Yahya, nefis köpeğinin Allah yolunda ilerlemediğini söyleyerek şikâyet etmektedir. Bunu, dini farklı olan kâfir bile yapmamaktadır. Demek ki nefis, kâfirlerden de beterdur:

³⁷⁵ Araf, 176

Seg-i nefsüm tarık-i Hakka gitmez

Bu işi dîni ayrı kâfir itmez (Taşlıcalı Yahya Divanı, M.1/27)

Köpek, kadim toplumlardan beri av kültüründe önemli bir yardımcıdır. Mesihî, nefs köpeğinin büyük bir tuzak kurarak gözleri ahu gibi olan güzelleri avladığını ifade etmektedir:

Gözi âhû güzeller eylemek sayd

Seg-i nefsi me olmuş bir büyük kayd (Mesîhî Divanı, M.1/11)

Ömer Fuâdî, emmare olan nefs köpeğinden korunmak gerektiğini tavsiye eder. Çünkü o nefs köpeği, insanın ayağı altında dolaşarak her an onu ısırabilir. Nefsinde ikamet edenlere yakın olunmamalıdır. O köpek besleyicisi nefis, insanı ısırır. Uzak durmak gerekir:

Nefs-i emmâre seginden *hazer* it

Dâmen-i pâyiini her an ısırur

Nefs sükkânına hiç olma karin

Seni tâ *ki* seg-i segbân ısırur (Ömer Fuâdî, Kitâb-ı Bülbuliyye, b.142-4)

Behiştî, nefisine esir olan insanın gerçekten köpek olduğunu söyleyerek onu kınar. İnsan karnı, köpek nefsin sürekli yeme isteği sayesinde, tıkindığı büyük lokmalarla davul gibi şişmiş semizleşmiştir:

Şikem pür-lokma olmakdan büyükdür

Esîr-i nefis olan ma'nâda segdür (Behiştî, Heşt Bihişt, b.730)

Fedâyî der ki; İnsan, köpek olan nefsin isteklerinin elinde yel gibi oradan oraya savrulmaktadır. Yıllarca bu şekilde ömrünü heba eden insan, Hz. Peygamber'in sözüne uymayarak kendini telef etmiştir:

Geçürdün ‘ömrüni yıllar Resûl’e olmadun tâbi’

Be-cid yıl *bigi* yîlersin seg-*i* nefsün hevâsında (Fedâyî Divanı, K.15/71)

Hamdî, nefis köpeğini avlayıp, bağlamak için, tesbih ipini tuzak olarak kullanmayı talep eder. Başka bir yerde, nefis köpeğini sabır zincirine çekerek, zorluk zindanına hakaretle atılmasını tavsiye eder. Nefsin terbiyesi konusunda Mevlâna’nın üzerinde durduğu husus; nefsin zordan anladığı başka türlü müdahalelerden fayda olmayacağıdır. Cezalandırıcı faaliyetler ancak nefse karşı durmayı başarılı kılacaktır.³⁷⁶ Kemâl Paşa-zâde de, riyazet ile nefis köpeğinin avlanması, kontrol altına alınması gerektiğini söyler. Tesbih ipi tuzak olarak kullanılmalıdır. Tesbih, Rabbi ululamak, onu zikretmek demektir. Allah’ı anmak, nefis köpeği için öldürücü bir silahtır. Bir kimse Cüneyd-i Bağdâdî’nin elinde bir tesbih görür ve şaşırarak ona; “Sen bu kadar büyük makam sahibi insansın, hâlâ elinde teşbihle mi geziyorsun?” diye sorar. Cüneyd, o adama şu cevabı verir: “Evet tesbih taşıyorum. Bil ki o, benim bu mertebelere ulaşma sebebidir. Onu asla bırakmam.”³⁷⁷ Bu küçük hikâyede tesbihin önemine şahit oluyoruz:

Bana vir rişte-*i* tesbîhden kayd

K’anun-*ile* bu seg nefsi idem sayd (Lârendeli Hamdî, Leylâ ve Mecnûn, b.127)

Çeküp nefsün segin zencîr-i sabra

Hakâretle bırak zindân-i cebre (Lârendeli Hamdî, Leylâ ve Mecnûn, b.5398)

Riyâzat birle seg nefsi idüp sayd

Kemend-i rişte-*i* tesbîha kıl kayd (Kemâl Paşa-zâde, Yûsuf ü Züleyhâ, b.385)

Edirneli Nazmî, açlığın bir değnek olduğunu, bu sopa ile nefis köpeğine vurarak onu zapt etmenin yolunu gösterir:

Nefsi zabt it Nazmî çûb-i cû’ ile

Dâyimâ ur seg gibi kötek ana (Edirneli Nazmî Divanı, G.367/5)

³⁷⁶ A.g.e Soysaldı, (2007). s.165

³⁷⁷ A.g.e Selvi, (2016). s.107

Gelibolulu Âli, nefis köpeğinde sabrın olmadığını söyler. İnsan, bu nefis köpeği gibi sabırsız olursa her istediği şey ona hüsrân getirecektir:

Ey *seg-i nefsi gibi* bî-sabr olan

Her *talebinde* niçe hüsrân bulan (Gelibolulu Âlî, Riyâzü's-sâlikîn, b.2409)

Cinânî, nefis köpeğine her gün kemik verildiği zaman onun daha da şişeceğini sürekli bir şeyler koparmak için uğraşacağını düşünür:

Seg-i nefse her gün virüp üstühân

Ana virme her lahza tâb ü tüvân (Cinânî, Cilâu'l-kulûb, b.2761)

Sofunun elbisesinin dirsek kısmını, kollarını delince kendisine elbise olarak köpek nefsin postunu şişirip giymektedir. Resmî bu beytinde köpek nefsin her fırsatta sofunun yanında olduğundan söz eder. Post, bir kabuktur, köpek nefsin kabuğu sofuyu örtmekte, yani ona sahip olmaktadır. Resmî'ye göre; köpek nefis her zaman açıtır. Bu köpek nefsi def etmek için bir küçük lokma önüne atmak kâfidir:

Sûfinin dirsegi delmişdir 'abânın yenlerin

Kendiler *giyer* samur *şişire* nefis-i seglerin (Resmî Divanı, Mes.1/3)

Yemezem minnetle nân ü *nemek-i* nâ-merdi kim

Def'-i cû'-i nefis seg-çün gel kömür lokmâ yeter (Resmî Divanı, G.16/4)

Fedâyî, yabancı bir eve gidildiği zaman karşılaşılan köpek sahnesini bize hatırlatır Burada hizmetinde bulunulacak mahbubun kapısının önünde bekleyerek hizmetine devam etmesi gerektiğini, orada bulunan nefis köpeğinin her zaman havladığını söyleyerek onun bu havlamalarına insanın aldırış etmemesi gerektiğini ifade eder. Nefis köpeği havlayarak, insanı korkutmaya, onu çaydırmaya çalışmaktadır:

Düriş ol *kapuda* hizmetde bulun cân ile rast

Bakma efsün-i *seg-i* nefse ki her *yana* ürer (Fedâyî Divanı, G.85/11)

Mahremî, bir insan kendisine haram olan şeyleri uygun görüyorsa o kimsenin nefis köpeğinin sadık bir kölesi olduğunu beyan eder:

Yatag *idinmiş-idi* çün harâmı

Seg-*i* nefsün olup cândan gulâmı (Mahremî, Şeh-nâmesi, b.6320)

Yusuf Garîbî, nefis köpeğini beslediğini söyleyerek duyduğu pişmanlığı dile getirmektedir. O nefis köpeği insanın aslında en büyük düşmanıdır. Şair bu düşman kâfire bilmeden yardım ettiği için eyvahlar etmektedir:

Âh sad-hayf seg-*i* nefsim ni'met virdim

Düşmen-*i* cân olacak kâfire nusret virdim (Yusuf Garîbî Divanı, G.209/1)

Halepli Edib, kendi yöresinde meşhur bir börek olan “senbuseg” kelimesi ile cinas yapar. Zahid, zelil nefse bu böreği gıda olarak vermemelidir. Bu nefis köpeği kuru bir ekmek parçası ile ikna edilmelidir. Beyitte, riyazette önemli bir tezkiye metodu olan “az yeme” konusu işlenmiştir. Bugün “sembusek” olarak bilinen bu börek çeşidi Hatay yöresinde meşhurdur:

Nefs-*i* şûma zâhidâ etme gıdâ senbüsegi

Pâre-*i* nân ile iknâ eyle gel sen *bu* segi (Halepli Edib Divanı, G.2060/1)

Üsküdarlı Aşkî, dergâhın hikmetinden söz eder. İhsan gördüğü dergâhta şükretmenin kendisine yeteceğini söyleyerek tevazu gösterir. Eğer dergâhtan bir parça ekmek gelmeseydi, nefis köpeği kendisini yiyecekti. Dergâhtan gelen ekmek, bir himmettir. Bu yardım ile köpek nefisine dış geçirebilmiştir. Dergâhın nefis tezkiyesindeki rolü anlatılmıştır:

Senün dergâh-*i* lutfunda bana *bu* şükr yitmez mi

Seg-*i* nefsum beni yirdi eger sen virmesen nânı (Aşkî Divanı, G.508/6)

Mustafa Çelebi, köpeğin, hor görülen bir hayvan olduğunu vurgular. Bu yüzden nefis gibidir. Nefs köpeğine uyan ise o hayvandan daha zelil bir konuma düşer. Nefsi ile mücadele eden ise kabiliyetli bir yığittir:

Seg-i nefse uyan andan beterdür

Gazâ-yı nefis iden merd-i hünerdür (Mustafa Çelebi, Varka ve Gülşah, b.2492)

Köpek nefis her daim hayvanlığını gösterir diyen Atâî, onun yapacağı işleri önceden kestirmekte güçlük çeker:

Seg-i nefis eyledi hayvâniyyet

Ne ‘aceb işlere itdin niyyet (Nev’î-zâde Atâî, Sohbetü’l-ebkâr, b.1040)

Gönül, bir doğan kuşudur, yokluk ise ele geçirilmek istenen bir avdır. Nefs ise, avda sahibinin yanında bulunan bir köpektir. Bu av sahnesiyle Usûlî’nin anlatmak istediği şudur: Gönül, Hakk’a vasıl olmak onun zatında yok olmak için nefsi yanından kovmalıdır. Nefs köpeğini kovabilenler istediği makama ulaşır. Meâlî gibi öldüremeyenler de arafta kalır:

Salalım fakr u fenâ kebkine şehbâz-i dili

Nice bir nefsimizin kelbine oş oş edelim (Usûlî Divanı, G.83/5)

Ululanmak geldiği geh gâh budur gönlüme

Ey Me’âlî dahi nefsum itini öldürmedüm (Me’âlî Divanı, G.157/5)

4.1.7 Nefs- Baykuş

Baykuş, İslamiyet ve Hristiyanlık’ta uğursuz bir hayvan olarak kabul edilir. Anadolu’da baykuşun evin damında görülmesi, baykuşun ötmesi ölüme işarettir. *Ocağında incir ağacı olsun* sözü gibi *evinde baykuş ötsün* sözü de beddua amaçlı söylenir. Baykuşun çok görülmesi bereketsizliğe işarettir. İnanişâ göre baykuş bir zamanlar insandır: Baykuş, guguk kuşunun hizmetçisidir; guguk kuşunun yaptığı haksızlıklara dayanamadığı için baykuş onu terk eder ve bu nedenle de sürekli “Hak

Hak” diye bağırarak hakkını ister.³⁷⁸

Baykuş sadece geceleri ortaya çıkan iri gözlü bir hayvandır. Baykuşun metruk ve tahrip yerleri mesken edinmesi onun “ölüm kuşu” olarak anılmasına sebep olmuştur. Kuzey Kaliforniya Kızılderilileri ve Apaçi Kızılderilileri baykuşlardan korkarlar. Çünkü hayaletlerin baykuş biçimde görüldüğüne inanırlar ve hayaletlerin kovalamasından olan hastalıklara “hayalet hastalığı”, “baykuş hastalığı” ya da “karanlık hastalığı” adlarını verirler.³⁷⁹ Hint mitlerinde; Yama, ölüm korkusunu temsil eder, o bir ölüm tanrısıdır. Baykuş, Yama’nın hususi memuru olarak görünmektedirler.³⁸⁰

Cadıların da, büyücülerin de yakın arkadaşları vardır. Bunlar ayakları geriye doğru olan bodur erkekler formundadır veya baykuş, fare şeklinde belirirler.³⁸¹ Draz, müşrik Arapların hâme (baykuş) inanışını şöyle aktarmaktadır: İnançlarına göre katili bulunup da intikamı alınmayan bir kişinin ruhu, “hâme kuşu” şekline girer, geceleri maktulün mezarı üzerinde uçar ve intikamı alınıncaya kadar durmadan “bana içecek, yiyecek verin” diye öter ve intikamı alınınca gidermiş.³⁸²

Şamanizm’de baykuş, karanlıkla ilgili olup bir elçi olarak görünür. Bazı Paviotso şamanlarının dediğine göre, sihirli güç kendilerine “Gecenin Ruhu’ndan” gelirmiş. Bu ruh, her yerde mevcut imiş, adı filan da yokmuş; zaten ona verilebilecek ad da bulunmazmış. Baykuş, bilgi ve öğütleri Gecenin Ruhu’ndan insanlara ileten bir elçi vazifesindedir.³⁸³ Baykuş, eski Çin’de, gök tanrısı temsilcisi sayılırdı.³⁸⁴ Çin’de baykuş, karanlığın simgesidir.

Hemen hemen bütün kültürlerde olumsuz bir hayvan olarak bilinen baykuş, divan edebiyatında da; geceleri ortaya çıkması, viranelerde yaşaması nedeniyle olumsuz ve kötü bir kuş olarak kabul edilir. Şairler, sevgili karşısında uğradığı talihsizliği izah ederken baykuşu sıkça zikrederler. Rakip, gibi sevilmeyen karakterler, baykuşa benzetilir. Bütün bu kötü özelliklerinden dolayı nefis de baykuşa benzetilmiştir. Nefis de baykuş gibi uğursuz ve kötüdür. İkisinin de rengi siyah ve yırtıcıdır: Ümmî Kemâl,

³⁷⁸ A.g.e Boratav, (2012). s.101

³⁷⁹ Drury, Nevill, (1996). *Şamanizm Şamanlığın Öğeleri*, (Çev: Erkan Şimşek), Okyanus Yay. s.41

³⁸⁰ Budda, A. Hilmi Ömer, (1935). *Dinler Tarihi*, İstanbul, s.43

³⁸¹ Morris, Brian, (2004). *Din Üzerine Antropolojik İncelemeler*, (Çev: Tayfun Atay), İmge Yay. s.378

³⁸² Soysaldı, Mehmet, (1997). *Kuran Semantiği Açısından İnançla İlgili Temel Kavramlar*, Çağlayan Yay. s.156

³⁸³ A.g.e Eliade, (1999). s.132

³⁸⁴ Esin, Emel, (2001). *Türk Kozmolojisine Giriş*, Kabalcı Yay. s.88

gönlünü Hüma kuşuna, nefsi baykuşa benzetir. Hüma, kuşu talih kuşu diye de bilinir. Gölgesi kimin başına düşese o kimsenin devlet sahibi olacağına inanılır. Gönül, onun gibi asil bir kuştur. Hüma kuşu yere inmez, sürekli gökyüzündedir, belirli bir mekânı yoktur. Şairin deyimiyle mekânsızlığı kendisine mekân olarak seçer. Nefs baykuşu ise sürekli yıkık yerlerdedir. Şair burada kalp ve nefis arasındaki farka temas etmiştir:

Her nefes gönlüm hümâsı lâ-mekân seyrin kılur

Gerçi nefsüm baykuşu geçmedi *bu* vîrânedен (Kemâl-i Ümmî Divanı, G.80/2)

Aynî'ye göre; nefis baykuşu böyle başıboş bir halde uçar. Bu nefis baykuşunun yıkık yuvasından gelen sesler insanlık âlemini inleterek rahatsız eder:

Böyle pervâz eyledikçe bûm-i nefsin lânesi

Tâ ebed vîrâne zâr-*i* 'âlem-*i* nâsût olur (Antepli Aynî Divanı, G.33/8)

Esad'ın duası ise şöyledir: “Marifet bahçesinde dilimi bülbül edip, nefis baykuşumun feryatlarını sessiz kıl bana.” Nefs baykuşunun sesinin kesilmesi için karşısında bülbül gibi asil bir canlının olması gerekir:

Gülzâr-*i* ma'rifetde zebânım idüp hezâr

Feryâd-*i* bûm-i nefsimi hâmûş kıl bana (Esad Divanı, G.2/4)

4.1.8 Nefs- Tilki

Tilki, bütün kültürlerde ve inanışlarda kurnazlığı ve akıllı temsil eden bir hayvandır. Kolombiya'da ateşin çalınması ve paylaştırılması ile ilgili bir hikâye vardır. İnanişâ göre; ateş, çok önceden ayının elindedir. İnsanların ateşinin olmadığı zamanlarda ayı, kıvılcım taşına sahiptir. Bir gün hayvanlar bu taşı çalmak için bir plan yapar. Bir kuş ayının yanına ısınmak için geldiğini söyler. Ayı bunu kabul eder ve bir fırsatını bulunca ateşi çalarak uçup gider. Ayı, bu kuşun peşine düşer. Tam yakaladığı sırada kuş, ateşi diğer hayvanlara vermiştir. Sonunda ateş tilkinin eline geçer ve tilki ateşi kırıp dünyanın her yerindeki kabilelere dağıtır. Bugün her yerde, dağda bayırda,

odunda, kayalarda ateş bulunmasının nedeni budur.³⁸⁵ Bu anlatıda tilki akli ile ön plana çıkmaktadır.

Çin ve Japonya'da olduğu gibi, tilki, bütün hayvanların en kurnazıdır.³⁸⁶ Kimi Japon halk çevrelerinde tilkiyle ilgili bir takım acayip inançlara rastlanır: Tilki, kutsal bir hayvan olup pirinç tanrısı İnari ile eş tutulur. Tanrı'ya özgü tüm tapınaklarda tilkinin tasviri bulunur. Kendine telkin yüzünden oluşan ve halk kadınlarının kimi zaman tutuldukları acayip bir akıl hastalığı vardır ki buna “tilki basmış” denir.³⁸⁷ Kutadgu Bilig, belli hayvanlar aracılığıyla, erdemleri kişileştirmektedir. Bunlardan tilki, kurnazlığı temsil eder.³⁸⁸

Anadolu'da bazı bölgelerimizde yolda tilki görmek uğurlu iken bazı bölgelerde uğursuzdur. Kars'ta, yolculukta iken tilkiye rastlayanların uğursuzluk, tavşana rastlayanların da kötülükle karşılaşacağına inananlar vardır.³⁸⁹ Kazak-Kırgız inanışında “albastı” tilki şekline bürünürmüş.³⁹⁰ Tilki, ölüyü mezardan çıkarmasını diye ilk gece mezar başında ateş yakılır.

Halk edebiyatı ürünlerinde olduğu gibi divan edebiyatında da tilki kurnazlığı ile meşhurdur. Bazen aslan ile birlikte anılarak onu aklıyla nasıl alt ettiği ifade edilir. Rakip, sinsî ve hilekâr olduğu için tilkiye benzetilir. Aynı şekilde nefis de kurnaz ve hilekâr³⁹¹ olduğu için tilkiye benzetilmiştir. Hayretî tilki nefsin hilesinden kurtulmanın yolunu bulur. Kükreyen aslan bir yücelik yaparak onu kurtarır:

Bizi kurtamag için hîlesinden rûbeh-i nefsün

'Alîlik eyledi nâgeh kagan arslanumuz geldi (Hayretî Divanı, G.471/4)

4.1.9 Nefs- Deve

Deve, soğuğa ve sıcağa karşı dayanıklı olması hasebiyle, özellikle Araplar için büyük bir değer taşıyan bir hayvandır. Araplar, deveye *çöl gemisi* adını verir.

³⁸⁵ A.g.e Campbell, (1995b). s.275-276

³⁸⁶ A.g.e Mackenzie, (1996). s.274

³⁸⁷ Challaye, Felicien, (1998). *Dinler Tarihi*, (Çev: Samih Tiryakioğlu), Varlık Yay. s.87

³⁸⁸ A.g.e Roux, (2011). s.115

³⁸⁹ A.g.e Kalafat, (2009). s.105

³⁹⁰ A.g.e İnan, (1986). s.82-169

³⁹¹ Tatcı, Mustafa, (1998). *Hayreti'nin Dinî- Tasavvufî Dünyası*, Kültür Bak. Yay. s.90

Medeniyetler arası alış verişte en az at kadar önemli katkısı olmuştur. Mitlerde deve diğer hayvanlara nazaran daha az görülür. Deve daha ziyade kurban hayvanı olması vesilesiyle dikkat çeker. Deve dayanıklılığı dolayısıyla sabır ve iradeyi temsil ederken özellikle Sâmi kavimler arasında kurban ve kehanet amacıyla kullanılmıştır.³⁹²

Deve, kültürümüzde hem iyi hem de kötü özellikleri ile karşımıza çıkar. Rüyada deve görmek bazen hayra bazen şerre delalettir. İstanbul-Fatih'te kekeme çocuklara hacda kesilmiş deve kurbanının eti yedirilir ise dilinin açılacağına inanılır. Deve dilinin alkolik kimselere yararlı olacağına inanılır.³⁹³ Deve, müziği çok sever. Ona kötü davranıldığı zaman yapılan kötülüğü asla unutmaz. Bu yüzden halk arasında kin tutan kimselere “deve gibi kinli” derler. Deve, Dede Korkut'ta Kan Turalı'nın savaştığı en güçlü hayvandır. Deve; özünde kıskançlığı, kötü güçleri ve nefreti temsil eder.³⁹⁴ Bu yüzden gölge arketip olarak değerlendirilir.

Divan edebiyatında deve, heybeti ile şiirlere konu olur. Kin gibi hasletlere sahip olması nedeniyle rakibe, zahide benzetilir. Âşık, sevgilinin verdiği dertlerle öylesine dolmuştur ki bu yükü develer bile taşıyamaz. Divan edebiyatın da nefis de çeşitli özellikleri dolayısıyla deveye benzetilir. Deve bir kurban hayvanıdır, nefis de kurban edilmelidir. Deve, kindar bir hayvandır, nefis de kötüdür ve insana kin tutar. Deve binek hayvanıdır, insan bu nefis devesine binerek onun yularını eline almalıdır. Ravzî, ibadet yükü ile nefis devesinin yüklenmesi gerektiğini söyler. Bu yük altında nefis devesi ezilmelidir. İsyan atına binilmemelidir. Şair, ibadetin, nefsin belini bükeceğini ifade eder:

Üştür-ı nefsi zebûn eyle ‘ibâdet yükin ur

Esb-i ‘isyâna süvâr olma ‘inândan el çek (Edincikli Ravzî Divanı, G.410/3)

Kara Fazlî, nefis devesinin takva hücreinde durmadığını ifade ederken, nefsin takvadan uzaklaşmak için huysuzluk ettiğini vurgulamak ister. Gülşehrî, nefsin deve gibi insanı yok ettiğini ifade eder:

³⁹² A.g.e Demirci, (1998). s.81-84

³⁹³ Kalafat, Yaşar, (2009). *İslamiyet ve Türk Halk İnançları*, Berikan Yay. s.35

³⁹⁴ Şahin, Veysel, (2009). *Boğaç Han Hikâyesinin Anlatı Düzlemindeki Görünümü*, Turkish Studies, (Prof. Dr. Ahmet Buran Armağanı), Volume 4/8, s.2118

Turur mı hücre-i takvâda hîç üştür-i nefis

Ki hücre bar-ı şütür mest ü pâre-kerde resen (Kara Fazlî Divanı, K.5/12)

Fikretüm çün şöhet ardınca gider

Nefs *beni* [bir] deve *gibi* yider (Gülşehrî, Mantıku't-tayr, b.3165)

4.1.10 Nefs- Öküz

Öküz, mitolojide kurban hayvanı olarak görülür. Dünyayı öküzün taşıdığına inanılır. Bereketin ve bolluğun, olağanüstü gücün ve kudretin sembolüdür. Nefsin, öküze benzetilme nedeni, öküzün bir kurban hayvanı olmasından dolayıdır.

Fânî, sevgiliye kavuşma bayramında nefis öküzünün kurban edilmesini söyler. Nefs öküzü kurban edilince insan Hakk'a yakın olacaktır. İbni Arabî'nin kurban ile ilgili görüşünü aktaran Benslama, aslında Hz İbrahim'in kurbanının "ben"liğin olduğunu söylemektedir. Bu düşünce, tasavufun köklü geleneğinin önemli bir parçasını teşkil eder. Ben, "nefs" yani "psişe"dir. Nefs, canın ölümlü ve hayvansı yanıdır. Bunun tasarımı; kurban edilen bir koyundur. Zira gnostik kişi, yani tefekkür veya sezgi yoluyla bilgiyi edinen kimse, tanrısallık içinde zatının yok olmasına sadece bu şekilde izin verir.³⁹⁵

Visâl-i 'îdine yârün dilerseñ irişe cânun

Yûri var nefsünün gâvın bu 'îde eylegil kurbân (Fânî Divanı, G.113/5)

Ömer Fuâdî, "Muslihu'n-Nefs" adlı eserinde öküz-nefs ilişkisini anlatan bir hikâye nakletmektedir. Rivayete göre; Allah, yeryüzünde insanı yaratmadan evvel, bir erkek buzağı yaratmıştır. Bu buzağı, dünyadaki çayırları görüp istediği şekilde yiyip içmiş ve büyüyüp bir öküz haline gelmiştir. Öküzün nefsi kuvvetlenince önüne gelen her şeyi yıkip atmıştır. Öküz, hiçbir şeyin varlığına ve hareketine razı olmadığı gibi, gökteki bulutlara bile saldırıp, onları da indirip yok etmeyi istemiş. Öküzün azgınlığı artıp son haddine varınca, Allah, küçücük zehirli bir canlı yaratmıştır. Bu canlı, öküz uyurken Allah'ın emri ile öküzün burnundan kalbine girmiş ve öküzü ısırarak helâk etmiştir. Fuâdî, nefs-i emmârenin de aynı buzağı gibi olduğunu söyler. Bu yüzden

³⁹⁵ Benslama, Fethi, (2005). *İslam'ın Psikanalizi*, (Çev: Işık Ergüden) İletişim Yay. s.269

derviş, bu kıssadan hisse ve ibret alıp, gereğinden fazla yiyip içerek ve her istediğini kendisine vererek nefis öküzüne hayat imkânı vermemelidir.³⁹⁶

4.1.11 Nefs- Karınca

Karınca, çalışkanlığı ile bilinen bir hayvandır. Divan edebiyatında Hz. Süleyman kıssası ve sevgilinin yüzündeki hatt nedeniyle anılır. Karınca tevazunun sembolüdür. Halk arasında da olumlu bilinen bir hayvandır. Evde karıncanın çok olması bolluk ve berekete işarettir.

Divan şiirinde nefsin karıncaya benzetilmesi karıncanın küçük ve aciz bir konumda olması nedeniyledir. Hulûsî, sofuya seslenerek bir tavsiyede bulunur: Önce Hakk'ın meydanında nefsi, küçük görmek gerekir. Bu küçük görme onun makamını yükseltecek onu Süleyman gibi yapacaktır. Karınca, zayıf, güçsüz bir hayvandır. Nefsin de zayıf ve güçsüz olması gerekir:

Merd-i meydân-ı Hudâ olmak dilersen sûfiyâ

Nefsini mûr eyle andan sonra Süleymân'a ir (Hulûsî-i Celvetî Divanı, G.26/4)

Kuran'da, Hz. Süleyman'ın karıncaların konuşmalarını duyduğu buyrulur: “Sonunda, karıncaların olduğu vadiye vardıkları vakit, bir dişi karınca: «Ey karıncalar, yuvalarınıza gidin ki Süleyman'ın ordusu farkında olmadan sizi ezmesin» dedi. Süleyman, karıncanın bu sözlerini duydu ve tebessüm etti. Ardından dedi ki...”³⁹⁷

4.1.12 Nefs- Akbaba

Nefsin akbabaya teşbih edilmesinin sebebi, nefsin de akbaba gibi yırtıcı olmasından ötürüdür. Akbaba, leşe nasıl meyl ediyorsa nefis de zelil şeylere meyleder. Nefs de akbaba gibi dünya malına düşkündür.

Rûşenî, nefis akbabasının ruhun doğan kuşunu pençelerine alarak ele geçirdiğini söyler. Bu doğan kuşu, Allah'ın inayetiyle Simurg'un gelmesiyle kurtulacaktır. Şair, nefsi akbabaya, doğan kuşunu ruha, Hakk'ın yardımını Simurg'a benzetir. Ruh, nefsin elinden Rabbin yardımıyla kurtulabilir:

³⁹⁶ A.g.e Özçelik, (2012). s.67

³⁹⁷ Neml, 18-19

Gönderüb yâ Rabb kurtar fazlunun sîmurgını

Bâz-ı rûhı aldı çengâline nefsün kerkesi (Dede Ömer Rûşenî Divanı, G.79/5)

Usûlî de ruh kuşunun yerinin yüksek âlemler olduğunu buna karşın nefs akbabasının her leşe meylettiğini söyler. Burada ruh ve nefs arasındaki farka değinilmiştir:

Pervâz eder mi âlem-i ulvîde murg-i ruh

Her cîfeye ki meyl ede *bu* nefs kerkesi (Usûlî Divanı, G.137/2)

4.1.13 Nefs- Aslan

Aslan; mitolojide gücün, kuvvetin sembolüdür. Sümer mitinde aslan, İnanna'nın sembollerinden biridir. İnanna'nın arabası yedi aslan tarafından çekilir, kendisi bir aslana biner veya kendisi bizzat aslan olur.³⁹⁸ Aslan, sonsuz güneş ışığının simgesidir.³⁹⁹ Kahraman tasvirlerinde onun gücünü anlatmak için aslana benzetilir. Bazen oğula aslan diye hitap edilir. "Arslan" adlı pek çok Türk hükümdarı bulunmaktadır.

Edebiyatımızda küçük bir çocuğun aslan tarafından bulunarak emzirilmesi motifine sık rastlanır. Aslan, kükremesi ve pençeleri ile korku saçan bir hayvandır. Batı anlatılarında da güçlü olmasıyla anılır. Ormanların kralı olarak geçer. Aslan, divan şiirinde yırtıcı bir hayvan olması münasebetiyle yer alır. Sevgilinin bakışı, âşığı öldüren bir aslandır. Bazen âşık bir sevgilin saçları ile zincire vurulmuş bir aslandır. Padişahların gücü ve heybeti, aslan kelimesiyle tecessüm ettirilir. Hz. Ali, Allah'ın aslanıdır. Nefs de insan karşısında güçlü olması nedeniyle aslana benzetilmiştir. Nefs, aslan gibi öldürücüdür. Ahmedî, nefsi erkek bir aslana benzeterek, herkesin bu aslanı yenemediğini söyler:

Nefs-i emmâre-durur ol şîr-i ner

K 'idemez *amı* zebûn her nâm-ver (Ahmedî, İskender-nâme, b.2921)

³⁹⁸ A.g.e Tekin, (1992). s.239

³⁹⁹ A.g.e Campbell, (1995). s.244

Behiştî, nefsi kükreyen, kızgın bir hayvan olarak tanımlar. Nefsin istediklerini vererek bu tehlikeli aslanın beslediğini ifade eder. Bu nefis aslanının terbiye edilmesi gerekir:

Nefsünün virme murâdını yeter terbiyet it

Ki sakın kendün için şîr-i jiyân beslersin (Behiştî Divanı, G.370/3)

4.1.14 Nefs- Fare

Fare, kültürümüzde kötü bir hayvan olarak bilinir. Bir fareyi öldürmek yıkanmayı gerektirir. Fare, küçük bir hayvan olduğu için sürekli insanların mallarına sinsice yaklaşarak zarar verir. Edebiyatta güçsüzlüğün, acziyetin sembolüdür. Bazen hakaret amaçlı kullanılır.

Divan edebiyatında tezat sanatı içinde iri hayvanlarla birlikte anılır. Divan şiirinde nefsin fareye benzetilme nedeni, dünya malına meyilli olması ve insana verdiği zarar dolayısıyladır. Esasında mutasavvıflar da nefsi diğer hayvanlar gibi fare olarak görür. Nefs gerçek bir varlık olarak düşünülür. Pek çok hikâyede görüyoruz ki nefis bedeninin dışında da görülebilir. Bazen sahibinden yiyecek talep eden, terbiye edilip kovulması gereken siyah bir köpek şekline girer. Kimi sûfiler de nefislerinin, fare suretinde boğazlarından, iki kaşın ortasından çıkıp gittiğini görmüşlerdir.⁴⁰⁰

Dervişlerden biri der ki; “Ben nefsi fare suretinde görmüş ve “sen nesin?” demiştim. Dedi ki: “Ben gaflete düşmüş kimselerin felaketi ve yok olma vesilesiyim. Zira onları şerre ve kötülüğe çağıran benim. Aynı zamanda dostların da hidayet vesilesiyim. Varlığımın bir afet olduğu doğrudur lakin ben onlarla olmasam, şüphe yok ki onlar temiz olduklarını sanarak gurura kapılırlar ve kibirlenirlerdi. Bu yüzden de kalp temizliği, tâat üzere istikamet gibi kıymetli şeylere sahip olamazlardı. O vakit kendilerinde bir şımarıklık hali peyda olurdu.”⁴⁰¹

Fare, insanın kötü duygularını temsil eden bir hayvandır. Taşlıcalı Yahya, Hz. Nuh’un gemisini kemiren fareye telmih eder. İnsanın içindeki nefis, Nuh nebinin gemisine zarar veren fare gibidir:

⁴⁰⁰ A.g.e Schimmel, (2004). s.129

⁴⁰¹ A.g.e Ögke, (1997). s.53

Senün anbâr-ı vücûdundaki nefsün gibidür

Keştî-i Nûh-ı nebîye zarar iden kesegen (Taşlıcalı Yahya Divanı, K.33/17)

4.1.15 Nefs- Akrep

Akrep de insana zararlı bir sürüngen/hayvan olduğu için nefis ile ilişkilendirilir. Garîkî'nin dediği gibi insanın nefsinde yılan ve akrep gibi zararlı daha nice benzer şeyler vardır:

Mâr ü keş-düm dîvdür nefsündedür

Anlara benzer dahî vardur neler (Garîkî Divanı, G.330/2)

4.2 NEFSİN TARİHİ- MİTOLOJİK ŞAHSİYETLERE BENZETİLMESİ

4.2.1 Nefs- Firavun

Firavun, kadim Mısır hükümdarına verilen genel bir isimdir. Firavun, divan şiirinde kötülüğün ve şerrin mümessili olarak bilinir. Kart bir karakter olan firavun bir gölge arketiptir. Şiirimizde ekseriyetle sevgilinin tüyleri, firavunun askerleri olarak zikredilir. Hz. Musa'nın firavun ile olan mücadelesi ve onu yenmesi de sık sık zikredilen bahisler arasındadır. Hâmân ise firavunun veziridir.

Firavun divan edebiyatında, olumsuz olarak addedilen ne varsa onunla ilişkilendirilmiştir. Bunlardan biri de nefistir. Pek çok şair, nefsi firavun olarak kabul eder. Nefs bazen, Hz. Musa'nın iman davetine kulak vermeyip kendisini Tanrı gibi gören ve bunun nihayetinde de Kızıl Deniz'de helak olan ben-merkezci firavuna benzetilmiştir.⁴⁰² Firavun, emmarenin sureti olup daima hakikati gören mutmainne ile zıt yapıdadır.⁴⁰³ Nefsin meşrebinde firavunluk vardır. Nasıl ki kendi hâline bırakılan işlenmeyen tarla yabanî ot ve dikenlerle doluyorsa, terbiye edilmeyen nefisler de fena hasletlerin istilası sonucu firavunlaşır. Bundan ötürü firavun olmak kolay, lakin kâmil insan olmak zordur.⁴⁰⁴ Mevlâna, nefsin insana düşmanlığı ve inkârcılığı nedeniyle nefsi

⁴⁰² A.g.e Schimmel, (2004). s.129

⁴⁰³ A.g.e Sunar, (1975). s.152

⁴⁰⁴ A.g.e Belada, (2015). s.97

firavuna benzetir. Nefs, tıpkı firavun gibi zor zamanda Allah'a secde eder lakin işi görülünce yeniden azar.⁴⁰⁵

Ravzî, “Allah’tan başka ilah yoktur” ejderiyle nefis firavununun inleyip zelil olacağını söyler. Ejderha, divan şiirinde olumsuz bir unsur olarak yer alır. Yalnızca Hz. Musa ile anılan ejderha müsbet bir özelliğe sahiptir. Çünkü Musa’nın esasının ejderha olması bir mucizedir. Verilen beyitte Hz. Musa’nın kıssasında geçen asaya telmih vardır. “Musa, esasını yere atar atmaz apaçık bir ejderha (yahut yılan) oluverdi.”⁴⁰⁶ Bu ayette geçen “su'bânun” kelimesi meallerde yılan ve ejderha şeklinde çevrilmiştir. Divan şairlerinin inanişinde yüz yıl yaşayan yılan bir ejderha olur. Bu nedenle aralarında büyük bir fark yoktur. Divan şiirinde Hz. Musa’nın esası, nefis firavununu öldüren bir kılıç işlevindedir.

İtdi Fir'avn-i nefsi zâr ü zebûn

Ejder-i lâ ilâhe illallah (Ravzî Divanı, ş.2/55)

Gazali, Hz. Peygamber'den vürud olan; “La ilahe illallah benim kalemdir. Bu kaleye giren kişi azabımdan emin olur” mealindeki kudsî hadîsin şerhini yapar: “La ilahe illallah, büyük bir kaledir ve tevhidin de bayrağıdır. Bu kaleye sığınanlar sonsuz mutluluk ve nimeti; bu kaleye girmeyen ve dışarıda kalanlar da sonsuz belayı, zilleti ve azabı hak ederler. Sadece dil ile “la ilahe illallah” demek sivrisinek kanadı ağırlığınca ve zerrece kıymete sahip değildir.”⁴⁰⁷ Tevhid, insanın kalbini sarıp kuşatan bir sur olmalıdır.

Ahmed Çelebi, kâmil biri olan Musa’nın, nefis firavununa karşılık vermek için esasını yere atıp ejderhaya dönüştürdüğünü söyler. Bu mucize Allah’ın inayeti ile gerçekleşmiştir:

Şu dem fir'avn-i nefis oldu mukâbil

‘Asâsın ejdehâ itti o kâmil (Ahmed Çelebi, Ravzatü’t-tevhîd, b.2154)

⁴⁰⁵ A.g.e Soysaldı, (2007). s.166

⁴⁰⁶ Araf, 107

⁴⁰⁷ A.g.e Gazali, (1995). s.13

Lâmi'î Çelebi, canı Musa'ya benzetir. Nefs firavununa karşı, canın elinde ejderhaya dönüşen bir asa vardır. Bununla nefsi alt edebilecektir:

Yedinde Mûsâ-yı cânun 'asâdur

Velî fir'avn-i nefse ejdehâdur (Lâmi'î, Ferhad-nâme, b.75)

Tebrizli Ahmedî, nefs firavununu zor durumda bırakmak için, Musa gibi elinde bir asanın olması gerektiğini söyler. Bu asa, riyazettir:

Mûsâ gibi elüne al 'asâ sen

Dilersen nefs-i Fir'avnı basasan (Ahmedî, Esrar-nâme Tercümesi, b.303)

Askerî, nefs firavununu yola getirmek için Allah'ın kendisine ihsanda bulunmasını diler. Şairin sırrı, Rabbine itaat eden, onun sevgisine nail olmuş velilik makamıdır. Nefsini terbiye ederek velilik makamına çıkmak isteyen şair, ruhunun ona yakın olmasını ister:

Sırrum ehlu'llâh olup rûhum mukarreb hâs ola

Ni'metün virüp firâvân nefsüm ebrâr eylesen (Askerî Divanı, G.109/10)

Kuran-ı Kerim'de Hz. Musa'nın firavununun sarayına nasıl alındığından söz edilir. Musa'nın doğduğu senede, firavun bir kehanete inanarak İsrailoğulları soyundan gelen doğmuş bütün erkekleri öldürüyordu. Kasas suresinde bu kıssa anlatılmaktadır:

"...Mûsâ'nın annesine, "Onu emzir ve başına bir şey gelmesinden korktuğun vakit onu (Nil'e) denize bırak, üzülmeye, korkma. Çünkü biz onu sana döndüreceğiz. Onu peygamberlerden kılacağız" diye ilham ettik. Sonunda firavunun ailesi kendilerine üzüntü kaynağı ve düşmanlık edecek olan o çocuğu bulup aldı. Firavun, veziri Hâmân ve onların askerleri şüphesiz hata yapıyorlardı."⁴⁰⁸ Nev'î, bu kıssaya telmih yapar. Ona göre; canın Musa'sının firavun nefisten kaçacak yer bulabilmesi için, cismin sandığının, yokluk Nil'inin suyunda batırılması gerekir. Beyitte insan bedeni bir sandığa; can, Hz.

⁴⁰⁸ Kasas, 7-8

Musa'ya; fenafillah makamı, Nil'e; nefis ise firavuna teşbih edilmiştir. Eğer insan, fenafillah denizine düşerse nefisten o vakit kurtulacaktır:

Eylegil tâbût-i cismün garka-*i* nîl-*i* fenâ

Tâ *bula* Mûsî-i cân Fir'avn-i nefsünden mefer (Nevî Divanı, K.12/29)

Zâtî, Nil'e daha farklı bir açıdan bakar. Nefs firavununu Nil'de boğanlar artık Musa gibi Allah'ı görmeyi temenni eder:

Eger Fir'avn-ı nefsi Nîl-i kahre gark eylesen

Tecellâ-yı cemâl-*i* Hakk'ı Mûsî-veş temennâ kıl (Zâtî Divanı, G.817/3)

Fânî, nefis firavununu helak eden kimselerin, Musa gibi, nurlanacağını, huzura kavuşacağını söyler:

Helâk itdün ise fir'avn-i nefsi

Olasun hem-çü Mûsî mest-i dîdâr (Fânî Divanı, G.11/6)

Arşî, firavun nefsin büyü ile uğraşarak insanları aldattığını söyler. Nefs firavununun büyülerini etkisiz edenler, Musa gibi saflaşıp onun gibi Tur dağında Allah'a yakın olurlar:

Sihrimi Fir'avn-i nefsün def iden

Tûr-i Sinâda Kelîmu'llâh ola (Arşî Divanı, G.266/3)

Abdullah Ferdî, vücudu bir memleket gibi görür. Bu memlekette yönetim merkezi gönüldedir. Gönül tahtında Yusuf'un olduğundan habersiz olan firavunlaşmış nefis bundan haberdar olduğu takdirde bu diyarı terk edecektir. Yusuf Peygamber; saflığın güzelliğin, nefisini tezkiye etmenin timsalidir.

İder *mi* nefis-i fir'avniyyetin mülk-*i* vücûdumda

Gönül tahtında böyle Yûsuf'un vâd oldığın bilmez (Ferdî Divanı, G.108/7)

Şerîfî'ye göre; akıllı kimseler nefsinde olan firavunu idrak etmiştir. Nefsini tanıyanlar için artık Nemrud'un ateşi, gül bahçesi olur. Hz. İbrahim ve Nemrud kıssası bu hikmeti ihtiva etmektedir. Nefsini ıslah edip Hakk'a ulaşanlar için bu dünyada da öteki dünyada da azap yoktur:

Bilür nefsinde Fir'avnı Şerîfî 'âkıl olanlar

Ne yüzden gülşen olmuşdur nazar kıl âteş-i Nemrûd (Şerîfî Divanı, G.86/5)

4.2.2 Nefs- Calut

Calut, Kuran'da adı geçen Hz. Davud'un öldürdüğü bir kumandandır. Ahd-i Atîk'te "Golyat" olarak geçmektedir. Bakara suresinde bildirildiğine göre; İsrailoğulları, Musa'dan sonra kendilerine önder olarak bir hükümdarın tayin edilmesini istemişlerdir. Bunun üzerine Talut hükümdar olarak seçilmiş ancak krallığı İsrailoğulları tarafından veto edilmiştir. Bunun üzerine peygamberleri onlara; Talut'un Allah'ın izniyle kendilerinden daha üstün kıldığını söyler. Onun hükümrancılığının en belirgin âlâmeti ise düşman elinde olan kutsal Ahid sandığını geri getirmektir. Daha sonra Talut'un önderliğindeki ordu, Calut komutasındaki ordu ile karşı karşıya gelmiş ve onları yenmiştir. Bu savaşta Davud da Calut'u öldürmüştür. Talut'tan sonra da Davut hükümdar olmuştur. "Ve Davut, Calut'u öldürdü. Allah, Davut'a, hükümdarlık ve hikmet verdi. Ona dilediği şeylerden öğretti."⁴⁰⁹ İncil'de Davut, eli kanlı bir katil olarak anlatılır.

Divan şiirinde Davut'la birlikte anılan Calut'un nefse benzetildiği de görülmektedir. Calut, divan şiirinde olumsuz özellikleri olan bir şahıs olarak kabul edildiği için nefse benzetilir. Calut nasıl Davut için bir engelse nefis de insan için bir engeldir ve aşılması gerekir. Ömer Fuadî, nefis Calut'unun öldürüldüğü takdirde ruh olan Davut'un onun yerini alacağını söyler. Şair ruh ve nefis arasındaki mücadeleyi Davut ve Calut kıssası üzerinden anlatmaktadır:

Fu'âdî mürde kıl câlut-i nefsün

Hilâfet *bula* tâ Dâvud-i ruhun (Ömer Fuâdî, Kitâb-ı Bülbüliyye, b.984)

⁴⁰⁹ Bakara, 251

Osman Şems, Allah yolunda olan kimselerin, mayası bozuk olan kötü nefsi ayaklar altında ezeceğini söyler. Kavmine yardım eden yol gösteren Davut, Calut'un saldırılarından asla korkmaz. Davut burada Hakk yolunda olanları, Calut ise nefsi temsil eder.

Eyler elbet ehl-i Hak nefs-i leîmi pâymâl

Korkmaz Dâvûd-i himmet savlet-i Câlûd'dan (Osman Şems Divanı, G.539/4)

Ahmedî, hilafet tahtında Calut gibi olan nefsini kim öldürürse onun Davut gibi, taht sahibi olacağını ifade eder.

Ahmedî taht-i hilâfetde ol *ola* Dâvud

Öldüre nefsini kim ol-durur *ana* Câlût (Ahmedî Divanı, G.95/7)

4.2.3 Nefs- Deccal

Deccâl; İlahi dinlerde kıyâmetin büyük alametlerinden biridir. Dede Korkut hikâyelerinde geçen Tepegöz gibi tek bir göze sahip evsafi meçhul yaratıktır. Deccal, bir takım aldatıcı kerametler ile insanları ahir zamanda kandırıp delalete sürükleyecektir. Kuran'da adına rastlanmaz. Ancak Hz. Peygamber'e atfedilen bazı rivayetlerde geçmektedir. Hadis mecmualarında yer alan bazı rivayetlere göre; özel güçleri arasında "rüzgâr gibi hızlı olmak", "yağmur yağdırarak kurumuş bitkileri canlandırmak", "bolluk ve kıtlık oluşturmak" gibi beşer üstü özellikleri vardır. Deccal'in iki yanında ateş ve su bulunacaktır. Lakin ateşi, su; suyu ise ateştir. İnsanlar bunlara aldanacak kurtuluşa ermek için suyu seçince helak olacaktır. Oysa direnenler, inanmayanlar ateşe atılacak o ateş serin bir su gibi olacaktır. Deccal'in alnında "kfr" şeklinde kâfir yazısı olacaktır. Bu yazıyı gerçek müminler görebilecektir.

Deccal, Âhir zamanda doğuda, Horasan veya İsfahan'da, Şam'da, yahut Şam ile Irak arasındaki bir yerde ortaya çıkıp yeryüzünde kırk gün kalacak, fakat bu günlerden biri bir yıl, biri bir ay, biri de bir hafta kadar sürecek, diğerleri ise normal günler gibi geçecektir. Rüzgâr gibi hızlı hareket edip yeryüzünü dolaşacak, sadece Kudüs'e, Mekke ve Medine'ye giremeyecektir. Önce peygamberlik, daha sonra ilâhlık iddiasında bulunacak, kendisine itaat edenleri cennetine koyacak, karşı çıkanları cehennemine atacaktır. Fakat gerçekte onun cenneti cehennem, cehennemi de cennettir. Medine'ye

gelince Uhud dağının eteklerinde bekleyen melekler onu Şam'a yöneltecek ve Şam'da gökten inecek olan Hz. İsa tarafından Filistin'in Lüd denilen yerinde öldürülecektir.⁴¹⁰

Deccal, divan şiirinde kötülüğün, yıkıcılığın sembolüdür. Bundan ötürü çoğu zaman rakip, ona benzetilir. Genellikle Hz. İsa ve sahip olduğu eşeği ile birlikte anılır. Nefs, kötülüğün kaynağı olduğu için Deccal gibidir.

Gül Baba (Misâlî); İsa'nın yaptığı (yapacağı) gibi, Deccal olan nefsin öldürülmesini söyler. Deccal olan nefse tabi olmak doğru değildir. Can ülkesini fethedecek kılıç insanın elinde bulunmaktadır:

Çün Mesîhâ kâtil ol deccâl-i nefsi olma râm

Feth kıl cân kişverin kim sendedir bir elde seyf (Gül Baba Divanı, ş.308/3)

Nakşî Ali Akkirmânî, emmare olan nefsin bir deccal olduğunu söyler. Şair şöyle der: “Sen bir (soylu) Hüma'sın. Bu Deccal'in alametlerini gör ve dikkatli ol. O emmare olan nefstir, bunu bil ve yanına bırakma.” Deccal de İslam'ın gölge arketipidir. Her dinin aslında böyle olumsuz, karanlık unsurları vardır. İslamiyeti bir kahraman gibi düşünürsek ahir zamanda en büyük engelin Deccal olacağını söyleyebiliriz. Selâmî'ye göre; kalbin Şam'ına her zaman aşkın İsa'sı inse, ten arsasında nefs Deccal'ini helak eder:

Gör bu Deccâlün rumûzın aç gözin sen ey hüma

Nefs-i emmâredür ol bil anı senden yu koma (Nakşî Ali Divanı, G.8/1)

'Arsa-gâh-ı tende eyler nefis deccâlün helak

Şam-ı kalbe her ne dem itse nüzul 'İsâ-yı aşk (Selâmî Divanı, G.145/5)

4.2.4 Nefs- Nemrud

Nemrud, Hz. İbrahim zamanında ilahlık iddia eden kraldır. Tanrıyı görmek için yaptırdığı kule ve İbrahim'i ateşe atması ile meşhurdur. İnançsızlığı, cehaleti ve kibri ile bilinmektedir. Ölümü, topal bir sineğin beynine yerleşmesi ile yavaş yavaş gerçekleşmiştir. Divan şiirinde yaptığı zulümler ile meşhurdur. Sevgili, âşığa cevri ü

⁴¹⁰ Demirci, Kürşat, (1994). *Deccal*, D. İ. A. C:9, s.69

cefa ettiği için Nemrud'a benzetilir. Yine hicivlerde yergi unsuru olarak geçer. Nefs, gölge arketip olan Nemrud'a benzetilir. Kadı Muhammed, kıssaya atıfta bulunur. Ateş unsurlarının Hz. İbrahim için nur olduğunu söyler. Nefs Nemrud'unun ateşi onu yakmaz, orası onun için gül bahçesi olur.

Nar-ı 'unsur nûr olur *ana* Halîlu'llâh gibi

Ateş-i Nemrûd-i nefis yakmaz *anı* gülzâr olur (Kadı Muhammed Divanı, G.67/4)

Fâik Ömer, Nemrud nefsin, hata ateşini yaktığını ifade eder. Her ne kadar o ateş yakılsa da Hakk'ın göstereceği küçük bir yardım o ateşi nura çevirir:

Ne denlû nefis-i Nemrûd'um iderse nâr-i cürm îkâd

O nârım nûr olur 'afvından olsa zerrece ihsân (Fâik Ömer Divanı, K.4/100)

4.2.5 Nefs- Yecuc ve Mecuc

Kıyametin alametlerinden olarak kabul edilen Yecuc ve Mecuc Zülkarneyn'in inşa ettiği seddi aşarak yeryüzüne dağılıp bozgunculuk edecek olan kavimdir. Bu kavim Kuran'da zikredilmektedir: "Ey Zülkarneyn! Muhakkak ki Mecuc ve Yecuc, dünyada fesat çıkaranlardır. Bu nedenle, onlarla bizim aramıza bir set kurman için, sana harç verelim mi? dediler."⁴¹¹ "Sonunda Yecuc ve Mecuc, sedleri kalktığı vakit tepelerden saldırırlar."⁴¹²

Bu fesatçı topluluk hakkında, hadis kitaplarında "kıyamet" başlığındaki bölümlerde pek çok hadis bulunmaktadır. Ahir zamanda İsa'nın Deccal'i öldürmesinden sonra vakti geldiğinde bu kavim sedd-i İskender'i aşarak yeryüzüne dağılacak, her yeri yakıp yıkacak, yeryüzünün bütün kaynaklarını kurutacaktır. Çok hızlı bir şekilde yayılan helak edici bu topluluğun helaki de çok hızlı olacaktır. Allah, boyunlarına bir deve kurtçuğu musallat ederek bu kavmi yok edecektir.

Bazı kaynaklara göre; gerek Deccal gerek Yecuc ve Mecuc soyut kavramlardır. Geçmişte böyle topluluklar çıkmış olabileceği gibi gelecekte de böyle toplulukların çıkma olasılığı yüksektir. Nitekim bugün Ortadoğu coğrafyasında çıkan bir takım oluşumlar buna işarettir. Mutasavvıflar enfüsü tefsirlerde bu kavmi nefsânî, kötü güçler

⁴¹¹ Kehf, 94

⁴¹² Enbiya, 96

olarak kabul etmektedir. Kâmil bir kimse olan Zülkarneyn (İskender), nefsanî kuvvetlerin tasallutundan insanları korumak için bir set oluşturmuştur.

Divan şiirinde bu topluluk kötülüğün sembolü olarak karşımıza çıkar. Sevgili, sevgilinin gamze, göz, saç gibi güzellik unsurları âşığı bozguna uğratan bir unsur olduğu için bu kavme benzetilir. Nefs de kötü niteliğinden dolayı bu toplulukla ilişkilendirilmiştir. Nev'î, nefs Yecuc'unun askerlerinin Allah'tan ve onu tevhid etmekten kaçtığını söyler. Bu nefs Yecuc'unun tasallutundan korunmak için bir itminan seddi inşa edilmesi gerekir. Bu set, beş vakit namaz gibi riyazet seddidir:

Var salât-*i* hams ile sedd it havâss-*i* hamseni

Leşker-*i* Ye'cüc-i nefs Allahu Ekber'den kaçır (Nev'î Divanı, K.12/26)

Ârif Süleyman, kazanılan mertebenin nefs Yecuc'unun ayakları altına serilmemesi gerektiğini söyler. Çünkü bu Yecuc nefis, gönül mülküne zulmederek zarar verir:

Etme bu rütbe pâ-zede Ye'cüc-i nefsine

Mülk-*i* derûna zulm ile verme hâlel yeter (Ârif Süleyman Divanı, G.60/4)

4.2.6 Nefs- İskender

Efsanevi bir kişiliğe sahip olan, Turan'ın en büyük hakanlarından Efrasyâb; diğer adıyla İskender, İranlılarla girdiği mücadelelerden dolayı divan edebiyatında kahramanlık sembolü olarak anılır.⁴¹³

İskender'in nefse benzetilme nedeni; Hz. Hızır ile Ab-ı Hayat'ı aramasından ötürüdür. Çünkü İskender, ölümsüzlük suyunu bulmak için karanlıklar ülkesine bir yola çıkmıştır. Bu durumu nefsin peşinden gitmek olarak düşünen Ahmedî, aklı Aristo'ya nefsi İskender'e benzetir.

Akl Aristo nefs Zü'l-Karneyndür

Rûh mülk-*i* Rûm iy deryâ-yı dūr (Ahmedî, İskender-nâme, b.558)

⁴¹³ Birici, Sevim, (2007). *Klasik Türk Edebiyatında Âsiyâ*, Fırat Üni. S. B. Dergisi, C:17, S: 1, s.102

4.2.7 Nefs- Zal

Zal, Şehnâme kahramanlarından biridir. Meşhur kahraman Rüstem'in babasıdır. Zâl, kelime olarak: İhtiyar ve aksakallı manasındadır. Anadan doğduğunda kirpiği, kaşı ve başı beyaz olduğu için Zâl ile tesmiye olmuştur. Tüylerinin beyaz oluşundan ötürü, ihtiyar ve yaşlı sıfatlarıyla anılmıştır. Divan şairleri de Zâl deyince daha ziyade, ihtiyar ve yaşlı manalarını kastetmişlerdir.⁴¹⁴

Divan edebiyatında nefis, yenilmesi gereken bir unsur olarak kabul edildiği için Zal gibi bazı mitolojik kahramanlara benzetilir. Nev'î der ki nefis Zal'ını yenebilmek Rüstem gibi güçlü olmayı gerektirir. Şeyhülislam Yahya da nefisini yenebilenlerin asıl güçlü kimseler olduğunu ifade eder. "Öldürmek, dost olmak, yenmek hep gölge unsuru içerileme metotlarıdır" aslında.⁴¹⁵

Nev-cüvânlar var iken sûfi dutup pîr etegin

Zâl-i nefsi yenebilmek kişi Rüstemlikdür (Nev'î Divanı, G.157/4)

Hasm-i Yahyâ kuvvet-i câhma magrûr olmasun

Merd ise nefsin zebûn itsün ki Rüstemlik budur (Ş. Yahyâ Divanı, G.73/5)

4.2.8 Nefs- Dahhak

Dahhak, Cemşid'i katlederek tahta oturan İran padişahıdır. Şehnâme'de zulmün ve kötülüğün timsali olarak anılır. Onun bu özelliği divan edebiyatına da yansımıştır. Büyük bir hükümdâr olması, zalimliği, Feridun tarafından yok edilmesi ve özellikle de omuzlarındaki iki yılan vesilesiyle zikredilmiştir.⁴¹⁶

Sevgilinin saçları, Dahhak'ın omuzlarında bulunan yılanlara benzetilir. Zulmedici olduğu için bazen sevgiliye de benzetilir. Bursalı Rahmî, nefsi Dahhak'a benzetir. Bunun sebebi nefis de Dehhak gibi kötüdür. Onun öldürülmesi gerekir. Dahhak nefsi öldürmek, insanı zamanın Feridun'u yapar. Bu yolla köleler mertebe atlayıp taht sahibi olmuştur.

⁴¹⁴ Tökel, Dursun Ali, (2000). *Divan Şiirinde Mitolojik Unsurlar*, Akçağ Yay. s.270

⁴¹⁵ A.g.e Gökeri, (1979). s.145

⁴¹⁶ A.g.e Tokel, (2000). s.142-148

Ferîdûn-*i* zamân ol nefs-i Dahhâkın helâk eyle

Bu hâtî-*ıla* gedâlar şâh olup evreng tutmuşdur (Bursalı Rahmî Divanı, G.84/2)

Ahmedî, emmare nefsi Dahhak'a benzetir. Dahhak'ın omuzlarındaki yılanların insanı yuttuğunu söyler:

Nefs-i emmâre-durur Dahhâki bil

Sini yılana yidürür çâre kıl (Ahmedî, İskender-nâme, b.5296)

4.2.9 Nefs- Ermâyil

Ahmedî, levvame nefsi Ermayil'e benzetir. Buna göre Ermayil bazen sevap bazen günah işlemektedir. Levvame nefiste olan ikilik bu şekilde anlatılmaya çalışılmıştır.

Şâhnâme'de, yaşadıkları dönemin önemli ve seçkin zahitlerinden olan iki genç aşçı daha yer almaktadır. Bunlardan biri temiz dinli Ermayil ve ileri görüşlü Germail'dir. Bunlar Dahhâk'ın omzunda çıkan yılanlara yedirilmek üzere her gece iki gencin Dahhâk'ın sarayına götürülüp orada öldürülüp beyinleri çıkarılarak yılanlara yedirilmesini önlemek amacıyla saraya aşçı olarak girerler, yemekleri ölçülü bir şekilde hazırlarlar ve iki gençten birinin hayatını kurtarırlar.⁴¹⁷ Ahmedî'nin günah ve sevap demesi bundan dolayıdır. Birini öldürüp günah işler diğerini ise kurtararak sevap işler:

Nefs-i levvâme bil ol Ermâyili

Geh sevâb *ü* geh günehdür hâsılı (Ahmedî, İskender-nâme, b.5298)

4.2.10 Nefs-Efridûn

Ahmedî, mutmainne mertebesindeki nefsi Efridûn'a benzetir. Bu, olumlu bir benzetmedir. Efridun yani Feridun, Dahhak'ı öldürerek babasının intikamını alan bir hükümdardır. Ahmedî'ye göre; onun işi daima ilim ve marifettir. Mutmainne nefis de emmareyi öldürerek şaire göre en yüksek mertebeye gelmiştir:

⁴¹⁷ Armutlu, Sadık, (2015). *Erken Dönem Farsça Mesnevilerde Bezm – I*, Doğu Esintileri Dergisi, S:3 s.100

Mutma'inne nefis Efridûn-sıfat

İşî anun cümle ilm ü ma'rifet (Ahmedî, İskender-nâme, b.5299)

4.2.11 Nefs- Yezid

Muaviye'nin oğlu olup Emevî halifesidir. Hz. Peygamber'in torunlarının katilidir. Divan şiirinde hakkında en çok beddua edilen tarihi şahsiyetlerin başında Yezid gelmektedir. Özellikle kerbela konulu mersiyelede bu durum daha fazladır. Kötülük ve şerr kaynağı olduğu için nefis, Yezid'e benzetilmiştir. Hamdullah Hamdî, Yezid olan nefsi zelil etmek ister. Bunu başaran kimsenin dünya ile alakası kesilir. Uyuşuk biri haline gelir. Burada “ölmeden evvel ölme” düşüncesi vardır. Bunu başarmak, nefis Yezid'ini pasifleştirmek ile mümkündür:

‘Aceb mi Hamdî kılursa Yezîd-i nefsi zebûn

Ta'allukât-i cihândan o kim müseyyebdür (Hamdullah Hamdî Divanı, G.46/6)

4.2.12 Nefs- Frenk

Frenk yahut diğer adıyla Efrenc, Osmanlı'da Fransızlara verilen addır. Aslında neredeyse bütün Avrupa için bu kelime kullanılsa da özellikler Fransızlara Frenk denilmiştir. Batı terminolojisinde ise; “Fransızlara dair” manasındadır.⁴¹⁸

Frenk kavramı Osmanlı'da Ortodoks ve Katolik Hristiyanlığı arasındaki rekabetten hâsıl olmuş bir kavramdır. 1875'li senelerde Anadolu'da seyahat eden İngiliz Palgrave, bu kelimenin bir nefret söylemi olarak Rumlardan Müslümanlara geçtiğini söyler. Bir Rum köyünü gezen Palgrave, köyün önde gelen Rumlarından birisiyle görüşmesi için rehberlik eden köylünün kendisinin de Rumca bilmesine aldırmadan “efendimiz, bir Frenk köpeği geldi, sizi görmek istiyor” şeklinde seslendiğini duymuştur. Şahit olduğu bu olaya kırılan Palgrave şöyle demiştir; “Türklerden bağımsızlıklarını koparmalarına o kadar yardımcı olduğumuz bu ırkın lisanında biz Batılıların ismi olarak “Frenk köpeği” teriminden başka kavram yoktur.”⁴¹⁹

Divan edebiyatının özellikle son dönemlerinde Frenk kelimesinin kullanımında bir artış olduğu görülür. Özellikle 18. asırda Fransızlarla olan bir takım siyasî sorunlar, savaşlar edebiyata da olumsuz olarak yansımıştır. Bundan dolayı olumsuz olarak bilinen

⁴¹⁸ Türk Dil Kurumu Sözlüğü.

⁴¹⁹ Berkes, Niyazi, (2002). *Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler*, Kaynak Yay. s. 20

nefs de Frenklere benzetilmiştir. Esrar Dede, nefis ile olan savaşta Freng'e benzeyen nefsin esir edilip zincire vurulması gerektiğini ifade eder. Yenişehirli Avnî de nefsi Freng'e benzetir. Benzetme ilgisi ise Freng'in fesatlık özelliğidir:

Ey çille-keş-i 'aşk olup nefis ile cengün
Zencîre çeküp eyle esîr nefis-i Firengün
Mahveyle derûnunda olan keşret-i jengün
Bî-reng olur reng-i mahabbet ile rengün
Gerçi görünür zâhir-i ahvâli diğer gün (Esrar Dede Divanı, Tah.1/2)

Tâ ki bu teng-nâda fesâd-i Fireng-i nefis
Bir semte 'âzim ol ki hudûd bulınmaya (Yenişehirli Avnî Divanı, G.397/7)

4.3 NEFS VE KADIN

Cahiliye döneminde kadın, genellikle doğduğu günden itibaren aşağı tabakandan insanlar olarak görülürdü. Hristiyanlık ve Yahudilikte kadın bir günah kaynağı olarak mimlenmiştir. Kadın tüm şeytanî kötülüklerin anahtarıdır. Erkeği yasak meyveyi yemeye zorlayan, onun ahlakını bozan, fitne ve fesat kaynağı kadındır.

Kadının bu olumsuzluğu Batı'da atasözlerinde de görülmektedir. Ruslara ait bir atasözünde şöyle denir: At gemle, kadın sopa ile idare edilir. İtalyanlar ise; “kadın ve cam daima tehlikelidir.” der. Kadın, Çince'de “niyu”dur. Niyu: çok konuşmak, gizli gizli oyunlar yapmak manasına gelmektedir.⁴²⁰

İslam dini insanın tekâmülünü hedef edindiğinden, İslamiyette mutlak kemale ve yaradılışın gayesine erişme noktasında erkek ve kadın arasında hiçbir fark yoktur. İslam'da kadın Allah'ın cemal sıfatının göstergesi olarak kabul edilir.

İslamiyet öncesi Türklerde kadın; her zaman değerli görülmüştür. Sosyal, kültürel, dinsel ve siyasal anlamda her sahada söz sahibi olmuştur. Bu durum bazı edebî metinlere de aks etmiştir. İslamiyet'le birlikte kadın, daha pasif bir konuma gelmiş, yalnızca aşkın nesnesi olarak anılmıştır.

Divan edebiyatında ise kadın; tıpkı diğer dinlerde olduğu gibi olumsuz olarak görülmektedir. Oysa divan edebiyatı bazı kesimler tarafından “kadına yazılan

⁴²⁰ Cebeci, Dilaver, (2009). *Divan Şiirinde Kadın*, Bilge Oğuz Yay. s.78

manzumeler edebiyatı” olarak tarif edilmektedir. Buradaki çelişki “divan edebiyatındaki sevgili, kadın mı erkek mi?” sorusunu yeniden gündeme getirmektedir.⁴²¹

Divan edebiyatında kadına bakış konusunda çalışma yapan Çetinkaya şu tespitlerde bulunur: Başta divanlar, mesneviler ve nasihat-nâmeler olmak üzere pek çok edebî metinde kadının âşık düşmanı ve şeytan şeytan olduğu, çeşitli olumsuz özellikleri bulunan hayvanlara benzetildiği görülmektedir. Kadın için; saç uzun aklı eksik veya kısa, ahmak, süs ve zevk düşkünü, yalancı, güvenilmez, sadakatsiz, vefasız, hain, aldatıcı, hilekâr, kurnaz, fettan vb. gibi pek çok menfî sıfatın kullanıldığı görülmektedir.⁴²²

Divan edebiyatında nefis, olumsuz özelliklerinden dolayı kadına benzetilir. Nefsi kadın şeklinde gören Seyh Ebu Ali Mervezi’nin şöyle dediği anlatılır: “Ben nefsi, kadına benzer şekilde gördüm. Bir kimse ondan bir kıl alıp bana getirdi. Ben de onu yok etmeyi hedefledim ve bir ağaca bağladım. Bana şöyle seslendi: “Ey Ali, boş yere kendini yorma. Zira ben, yüce ve ulu olan Allah’ın bir neferiyim. Beni mahvetmeye senin gücün kâfi değildir.”⁴²³ Esasında nefis de müennes bir kelimedir. Kadın ve nefsin kötü huylu olduğu düşünüldüğü için birbirlerine benzetilmişlerdir.

Nefsini fetheden sûfî genellikle içindeki “müennes” olana hükmeden ve egemen olan kişi olarak tasvir edilir. Geleneksel İslam evliliği anlayışında; Koca, hayırlı bir evlilik için karısını idare etmelidir ve hatun, beyinin gerçekçi taleplerine itaat etmelidir. Roller, geleneksel yorumlara göre tersine dönerse, ortaya kaos çıkar. Benzer şekilde sûfîler hayırlı bir manevî hayatın ruh ya da aklın (akıl ve ruh müzekker ifadelerdir) nefsin arzularına hükmetmesi gerektiğini açıkça ortaya koymuşlardır.⁴²⁴

4.3.1 Kadın ve Nefsin Kötü Oluşu

Handânî kadının şehvetli olduğunu söyleyerek onu kınar. Mert kimseler ancak nefsin yayını kıranlardır. Şair, nefis ile kadın arasında bir bağlantı kurar Fedâyî’nin

⁴²¹ Bu konuda yapılmış bir değerlendirme için b.k.z: Okuyucu, Cihan, (2011). *Divan Edebiyatı Estetiği*, Kapı Yay. s.216-220

⁴²² Çetinkaya, Ülkü, (2008). *Divan Edebiyatında Kadına Genel Bakış*, Turkish Studies, Volume 3/4 Summer, s.284

⁴²³ A.g.e Yıldız, (2007). s.38-39

⁴²⁴ Michon, Jean-Louis ve Gaetani, Roger, (2012). *Aşk ve Hikmet Yolu Tasavvuf*, (Çev: Nurullah Koltas), İnsan Yay. s.157-158

deyimiyle sadece mert insanlar, kadın tabiatlı olan nefse yüz vermez.

Merd olanlar iy dil olmaz zen *gibi* şehvet-perest

Merd *ana* dirler ki yâ-yı nefsini kıldı şikest (Handânî Divanı, G.9/1)

Bu nefs-i zen-tabî'âte olmadı mültefit

Pûh-i mücerred ile olan ehl içinde merd (Fedâyî Divanı, G.55/3)

Nihânî, nefse benzeyen kadının yahut kadına benzeyen nefsin heves ve isteklerinin çok olduğunu söyler. Bu nefs kadını önceleri erkek iken zelil bir konuma düşmüştür. Onda artık ar, izzet, nam ve hayâ kalmamıştır:

Merd iken oldun denî nefsin *zeni* ey bülheves

Kanı 'âr ü kanı 'izzet *kanı* nâm ü kanı neng (Nihânî Divanı, G.94/3)

Ahmedî'ye göre; akıllı olan bir kimse, akla hiçbir vakit emmare olan nefse karşı itaat et demez. Zira o nefs, zâlim câhil ve şişman bir kadındır:

'Akl olan *anı* diye olmaya tâbi' bir dem

Nefs-i emmareye kim zâlim ü câhildür ü dal (Ahmedî Divanı, K.50/22)

Kâdı Muhammed, düşman olan emmare nefisten uzak durulmasını öğütler. Çünkü o nefs, büyü yapan bir kadındır, yok edilmesi lazımdır:

Sakın emmâre nefsünden 'adüvdür ictinâb eyle

Zen-i sehâredür bak yık *anı* sen târ u mâr eyle (Kâdî Divanı, G.253/1)

Esrar Dede, sözü fazla uzatmadan şöyle der: “Düşman nefs ile barışıp iki kadın sahibi olan cennete giremez.” Dü-zen kelimesi divan şiirinde çoğu zaman cinaslı yapılarda karşımıza çıkar. Sonraki beyitte de görüleceği üzere “bir evde iki kadın olursa orada düzen kalmayacağı” atasözünü ifade etmek için kullanılır. Burada iki kadından biri nefs diğeri ise muhtemelen şairin hanımıdır:

Hulâsa râhat-i ‘ukbâya ıremez ey Esrar

‘Âdû-yı nefsi ile sulh idüp dü-zenlik iden (Esrar Dede Divanı, G.184/5)

Nâbî, nefsi kadına benzeterek ona uyulduğu zaman kadın *üstüne kadın almış gibi olunacaktır* der. Nefsine esir olanlar, dünya kaygısı taşıyanlar rahat yüzü görmez:

Dünyâya *bu* telâş nedür ey esîr-i nefis

Râhat bulur mı 'avret alan 'avret üstine (Nâbî Divanı, G.713/5)

Gazali de eserlerinin bazılarında kadına olumsuz bakar. Şeytanın insanları kandırmak için kadını alet olarak kullandığını söyler.⁴²⁵ Âsaf da kadınların nefse çok çabuk tutulduğunu söyler. İnsan erkek, mert ise gam ve kederlere tahammül edip sabır göstermesi gerekir. *Kadın gibi olmak*, sözünde aşâğılama ve kınama psikolojisi vardır. Vehbî'nin ifade ettiği üzere divan şiirinde kadın, bazen erkeklerden kaçmayarak onlara yaklaşan günaha sürükleyen bir obje olarak tasavvur edilir. İnsanın nefsini, mahremi olmayanlardan uzak tutmasını söyler:

Sabr et tahammül et gam ü ekdâra merd isen

Dil-hâh-i nefse öyle zebûn olma zen gibi (Âsaf Divanı, Ebyat.55)

Ba'zı zen kaçmasa da âdemden

Sen kaçır nefsi *ni* nâ-mahremden (Sünbülzâde Vehbî, Şevk-engîz, b.705)

Nev'î'ye göre akıl erkektir nefis ise kadındır. Kadın olan nefis yaratılışının bir özelliği olarak hiç doymak bilmez, açgözlüdür. Erkek olan akıl ise aza kanaat eder:

‘Akl-ı merdâne olup kâni’dir

Nefs-i zen hilkat ü hû tâmi’dir (Nev'î-zâde Atâî, Sohbetü'l-ebkâr, b.2527)

Niğdeli Muhibbî, nefisten korkup ona itaat edenlerin reis olamayacağını söyler. Kadınlara meyilli olanlar erkek değildir. Burada nefis bir kadına benzetilir. Başka bir

⁴²⁵ A.g.e Gazali, (2005). s.89

beyitte “erkeksen kadın olan nefesine özenme” der. Eğer bir erkek kadınlara özenirse, o erkek kadınlara dokunamaz:

Nefse ru’bın râm eden server degül
'Avrata meyl eyleyenler er degül

Merd isen *ko* nefsi öykün*me* zene
Er *zene* öykünse degmez er zene (Niğdeli Muhibbî, Gül ü Nevrûz, b. 5459-6205)

Ahmed-i Dâî, erenlerin nefse teveccüh etmediğini ifade eder. Ona göre kim nefse yönelirse o erkek değildir. Erenler, nefsin peşinden gidenlerin erkek olmadığını söyler. Onlar kadından daha beterdür:

Erenler nefse meyl eyler degüldür
Şu kim nefse ider meyl er degüldür (Ahmed-i Dâî, Vasiyyet-i Nûşirevan, b.59)

Şol er kim nefsi *yolma* giderdür
Erenler *did*iler zenden beterdür (Ahmed-i Rıdvân, Hüsrev ü Şîrîn, b.1951)

“Nefsin isteklerinin elinde zelil olanlar ancak kadın olur” diyen Behiştî, kendisinin olduğu yerde, böyle mert olmayanlara yerin olmayacağını duyurur:

Hevâ-yı nefsi elinde zebûn olan zendür
Bizüm bölükde gerekmez anun *gibi* nâ-merd (Behiştî Divanı, G.82/3)

Nefiste olan eğlencenin mertliğe uygun olmadığını savunan Nailî, buna aldananların, erkekliğin maskarası olduğunu, kadın olduğunu ifade ederek onları ayıplar:

Nefsinde olan cünbişi merdâne sanırsın
Yokdur haberin suhre-i merdân ü zenânsın (Nailî-i Kadîm Divanı, K.25/49)

Emrî'nin beytinde dönemin evlenme adetlerinin izleri görülmektedir. Osmanlı'da kadınlar evlenecekleri vakit, damat tarafından kendilerine “mehr” denilen bir nevi başlık parası ödeniyordu. Mehr, İslâm hukukuna göre nikâh kıyılırken erkeğin kadına vermeğe mecbur olduğu ve kadının mülkiyetine giren hediye, şeklinde tarif edilmektedir. Mehr, geline ödendiği andan itibaren artık onun özel mülkiyeti hâline gelir. Üzerinde tasarruf hakkı yalnızca ona ait olur. Kadın dilerse mehrin ödenmesini tehir edebilir. Mehr olarak verilecek miktarı belirleme, bu miktarda değişiklik yapma, mehr hakkından tamamen vazgeçme ya da aldığı mehri kocasına geri verme tamamen evlenecek kadının tasarrufundadır.⁴²⁶ “Nefsinin eri ol ki ömür sermayeni zamanın kadınına nikâh bedeli olarak vermeyesin.” diyen Emrî, zamanın kadınına nefse, ömür sermayesini mehre benzetir. İnsan, nefis kadınına ömür sermayesini hediye olarak vermemelidir:

Eri ol nefsüne *ki* vermeyesin

Nakd-i ‘ömrün zen-i zemâneye mehr (Emrî Divanı, Muk.191/2)

4.3.2 Zühre ve Nefs

Divan edebiyatında çokça işlenen bir rivayete göre; İnsanların yaptıkları kötülüklerin arttığı ve günahların giderek çoğaldığı bir vakitte melekler: “Ya Rab, sen bu insanları kendine ibadet ve kulluk için yarattın. Lakin onlar delaletle düşüp her türlü günahı işlediler.” şeklinde insanlar hakkında Rablerine şikâyetle bulundular. Allah da bunun üzerine onlara, insanların nefis denen illetle yalnız bırakıldığını, eğer meleklerle de bu nefis verilseydi onların da pek çok günaha gireceklerini buyurdu. Ancak melekler, yine de şikâyetlerinde ısrarcı oldular. Allah, aralarından iki meleğe nefis verilmek üzere seçilmesini istedi. Onlar da içlerinden en fazla ibadette bulunan Harut ve Harut adlı melekleri seçtiler. Kendilerine “nefs” verilen melekler Babil’e indirildiler. Orada gündüzleri kadılık yaparak insanlara adaletli davranan melekler, gece vaktinde İsm-i Azam duası ile göğe çekilirlerdi. Bir gün yanlarına, eşsiz bir güzelliğe sahip, kocasından boşanmak isteyen Zühre isminde bir kadın geldi. Harut ile Marut nefsin taşkınlığı ile bu kadına âşık olup, onunla birlikte olmak istediler. Meleklerin ısrarları neticesinde Zühre bazı şartlar karşılığında kendisinden murat alınmasına müsaade etti. Bu şartlar; puta

⁴²⁶ Maydaer, Saadet, (2006). *Osmanlı Klâsik Döneminde Kadınların Servet Edinme Yolları*, (Bursa Örneği), Uludağ Üni. İ. F. Dergisi, C:15, S:2, s.8

tapmak, adam öldürmek ve içki içmektir. Bunlardan biri yapıldığı takdirde arzularına kavuşacaklardır. Melekler bu seçenekler arasında günahının daha hafif olacağını düşündükleri içki içmeyi kabul ettiler. İçki içen melekler kendilerinden geçip kadınla zina ettiler. Ardından da bir adamı öldürdüler. Bu sırada Zühre de İsm-i Azam süresini meleklerden öğrenip göğe yükseldi. Allah da bu iki meleği bir kuyuda baş aşağı bir şekilde bırakarak kıyamete kadar cezalandırdı. İşte nefs, melekleri bu şekilde yoldan çıkarmıştır.

Zâtî'nin beytinde yer alan “zen-i nefs” terkibi Zühre’yi ifade etmektedir. Anlatılan olayı bizlere hatırlatan şair, “sakın kadın nefse uyma” diyerek insanları uyarır. Kadın nefse uymanın tecrübesini Harut bilmektedir. Ondan bu tecrübeleri dinlemek gerekir. O, kadın nefs olan Zühre’ye kandiği için Babil’in kuyusunda asılı kalmıştır. Bu ciddi bir konudur, orası çömlek yeri değildir. Âşık Paşa’ya göre; nefs ve onun arzuları kime galip gelmişse o kimse artık “Zührevî”dir:

Sakın uyma zen-i nefse işit evsâf-ı Hârûtı

Bügüsine Çeh-i Bâbil anun olur degül çölmek (Zâtî Divanı, G.708/4)

Kimde kim gâlib-durur nefs ü hevâ

Zührevîdür dinmek ol şahsa revâ (Âşık Paşa, Garibnâme, b.8090)

4.3.3 Züleyha ve Nefs

Kuran’da en güzel hikâye olarak geçen Yûsuf kıssasının kadın kahramanı olan Züleyha, Mısır azizinin karısı ve aynı zamanda kölesi Yusuf’a âşık olan güzel bir kadın şeklinde yer alır. Ancak Kuran’da Züleyha diğer adıyla Zeliha’nın adı zikredilmez. Divan edebiyatında pek çok Yusuf u Züleyha mesnevisi yazılmıştır. Züleyha, şehvanî aşkı sembolize ettiği için divan edebiyatında da nefs ile anılmıştır. Nâbî, Kuran’da geçen; “Yusuf dedi ki: O beni elde etmeyi arzuladı. O kadının ailesinden bir kimse, şahitlik etti. Şayet onun gömleği önden yırtılmışsa, o bayan doğru konuşmuştur ve o erkek yalancılardandır.”⁴²⁷ ayetinin şerhini yapar. Şaire göre; Yusuf’un yırtılan elbisesi ve Züleyha’nın eli bir sırdır. Bu sır perdesini inceleyen Nâbî, yırtılan elbiseyi akla,

⁴²⁷ Yusuf, 26

Züleyha'nın elini de nefis olarak yorumlar. Nefs, burada aklı yakalayarak ele geçirmeye çalışmaktadır.

'Akl ü nefsün keşf-i sırr-*i* perde-*i* tahkîkdür

Çâk-i zeyl-*i* Yûsuf ü dest-*i* Züleyhâdan murâd (Nâbî Divanı, G.50/10)

Nakşî Ali Akkirmânî, gönlü Mısır'a benzetir. Mısır'ın aynı zamanda memleket manası bulunmaktadır. Yusuf ve Züleyha hikâyesi bu memlekette geçmektedir. Şair nefsi Züleyha'ya benzetir. Nefisten kaçan Yusuf, zindanda olmayı yeğlemiştir. Nakşî, güzellik âleminde olan Yusuf'un zindanda olmasını konduramaz. Hayâlî Bey de Züleyha'sını nefsinin taşkınlığından uzak tutanları, Yusuf'un zindanına atmayacaklarını söyler:

Nefs Züleyhâ oldu çünkim Mısır-*i* dilde ey perî

Yâ güzellik 'âleminde Yûsuf'a zindân nedür (Nakşî Ali Divanı, K.1/35)

Züleyhâsın şu kim tугyân-*i* nefsinden cüdâ kıldı

Anın Mısır-ı vücûdu Yûsufun zindâna vermezler (Hayâlî Bey Divanı, G.152/4)

4.3.4 Belkıs ve Nefs

Kuran'da Hz. Süleyman'ın tek Allah inancına davet ettiği ve onu kabul ettiği bildirilen Sebe melikesidir. Kuran'da Neml suresinde bu kıssa anlatılmaktadır. Hz. Süleyman, hüdhüd vasıtasıyla güneşe tapan Sebe halkının kadın hükümdarına bir haber göndererek onları Hakk dinine davet eder. Davet mektubunu alan melike, halkının önde gelenlerini toplayarak onların görüşlerine başvurur. Elçiler gelip gittikten sonra Hz. Süleyman bizzat bu kavmin üzerine gider. Hz. Süleyman'ın gösterdiği mucizelere bakarak (tahtını göz açıp kapayıncaya kadar getirmesi gibi...) onun gerçek bir peygamber olduğunu idrak eder. Böylece tevhid dinini kabul eder.

Belkıs, divan şiirinde bazen gönül alıcı bir mahbub olabileceği gibi, olumsuz bir yapıda olan nefse de benzetilmiştir. Şemseddin Sivâsî, Süleyman'ın nefis Belkıs'ını dine davet ettiğini söyler. Kötü alışkanlıkları olan nefis Belkıs'ını kendi haline bırakmak olmaz. Nefsin Belkıs'a benzetilmesi, Belkıs'ın önceleri güneşe tapan ateist bir kadın olmasından dolayıdır:

Dine da'vet ide Belkis-ı nefsi

Komaya hâline işbu hasîsi (Şemseddîn Sivâsî, Süleymân-nâme, b.29)

Nefsin Belkıs'a benzetilmesinin bir diğer nedeni kadın olmasından ötürüdür. Nefs Belkıs'ına uymak insanı gaflete düşürür. Askerî, nefs Belkıs'ına uyulduğu zaman yüzüğün yani hâkimiyetin, şeytanın eline geçeceğini söyler. Oysa aklın Asaf'ı ile birlikte hareket edilirse Süleyman'ın meclisine girmek kolay olur:

Belkıs-ı nefse uyarsan hâtemüni dîv alur

Âsaf-ı 'akl ile yâr ol ir Süleyman bezmine (Askerî Divanı, G.196/5)

4.3.5 Havva ve Nefs

İlk yaratılan kadın olan Hz. Havva, Hz. Âdem'in eşi ve tüm insanlığın anasıdır. Bütün kutsal kitaplarda ve inanışlarda Hz. Havva çeşitli adlarda bulunmaktadır. Havva, Ârâmîce "yılan" anlamındaki hewyah veya hiweya kelimesidir. Rabbânî yorumcular havvâh kelimesini Ârâmîce'deki bu kökle irtibatlandırmaktadır. Buna göre yılan Havvâ'nın mahvolma sebebi, Havvâ da bu anlamda kocasının yılanı idi.⁴²⁸

Havva'nın yaratılışı hemen hemen bütün dinlerde benzer şekilde anlatılır. Buna göre Allah, Âdem'e yardımcı olması, yoldaş olması için onun kemiğinden yaratmıştır. Kuran'da Havva'nın yaratılışından söz edilmez. Yalnızca Âdem'le birlikte cennete yerleştirildiği ve yasak meyveyi tüketmeleri yüzünden kovulmaları anlatılmıştır. "Dedik ki: Ey Âdem, eşin ve sen cennete yerleşin. Orada istediğiniz şekilde bol bol yiyin, lakin şu ağaca yaklaşmayın, yoksa zulmedenlerden olursunuz."⁴²⁹ Kuran'da yasak meyveyi yemeye hangi tarafın teşvik ettiği noktasında bir ifade yoktur. Ancak Tevrat'ta ve İncil'de kadının erkeği kandırdığı inancı mevcuttur.

Bu inanışın divan şiirinde de işlendiği görülmektedir. Aslında divan edebiyatında pek çok Yahudi-Hristiyan inancı işlenmiştir. İbrahim Bey, nefsi Havva olarak yorumlar. Akıl, Âdemî, yani erkektir. Nefs ise Havva yani kadındır. İkisinden büyük bir aşk peyda olmuştur. Beyitte nefsin aklı kandırması vardır. İki unsur da insanın yapıtaşında bulunan temel unsurlardır. Çeşitli mitlerde görülen insanın ikiye bölünme olayı beyitte görülmektedir. İnsan buna göre yarım kalmıştır. Birleştiği zaman

⁴²⁸ Harman, Ömer Faruk, (1997). *Havva*, D. İ. A. C:16, s.542

⁴²⁹ Bakara, 35

tekmil hale gelir. Beyitte bunların birleşmesi ile aşkın oluşacağını söyler. Aşk, insandan önce de var olan bir olgudur.

Çü ‘aklı Âdemîdür nefsi Havvâ

İkiden ‘ışk-i şâhî oldı peydâ (İbrahim Bey, Mirac-name, b.33)

4.3.6 Hz. Nuh’un Karısı ve Nefs

Hz. Nuh’un karısı Kuran’da olumsuz kadına misal olarak verilir. Allah, kâfirlere, Hz. Lut’un ve Hz. Nuh’un karısını misal olarak göstermiştir: “İkisi de, salih kullarımızdan iki kulumuzun nikâhında idi. Lakin ikisi de ihanette bulundu. Bu nedenle ikisine de Allah’tan gelen azaba karşı, eşlerinden bir yarar olmadı, eşleri onları kurtaramadılar. Ve onlara: İkiniz de ateşe giren kimselerle birlikte ateşe girin, denildi.”⁴³⁰ Ancak Nuh’un karısının ne sebepten helak olduğu detaylı şekilde verilmez. Nuh’a inanmayanlardan olduğu için kötü bir kadındır. Bu özelliği divan edebiyatında da görülmektedir. Nakşî Ali, der ki: Nuh’un “iki kadın” dediğinden biri nefistir. Kendi karısı helak olmuş ama Allah, o nefis kadını suda boğmamıştır. Zaten boğduğu gün dünyadaki imtihan bitecektir:

İki ‘avrat demek Nûh’un birisi nefis olupdur bil

Ki oldur mutma’in şâhum anı gark itmedi Yezdân (Nakşî Ali Divanı, G.111/7)

4.4 NEFS- ASKER BENZETMESİ

Divan edebiyatında genellikle sevgilinin saç, kaş, kirpik, gamze, ayva tüyleri gibi güzellik unsurları askere benzetilir. Bu güzellik unsurları, çokluğu ve âşığı tahrip edici olduğu için askere teşbih edilir. Yanak su olunca üzerindeki tüylerde firavunun askerlerine benzer. Kirpik, düzenli duruşu olduğu için elinde mızrak tutan asker gibi düşünülür. Sûfiler nefsin huy, özellik ve sıfatlarına nefsin hükümleri (ahkâm-u'n- nefis) veya nefsin askerleri (cünûdu'n-nefis) demişlerdir.⁴³¹

Divan şiirinde nefis, yıkıcı bir güç, yenilmesi gereken bir güç olduğu için askere benzetilmiştir. “Nefsin arzularının askerleri her zaman bize saldırmaktadır.” (G.90/4)

⁴³⁰ Tahrim, 10

⁴³¹ A.g.e. Öztürk, (1993). s.100

diyen Ahmed Sûzî, İslam askerlerinin kuvvetli olmasını buna karşı şeytan ve nefsin askerlerinin mağlup olmasını arzu eder:

Çûn bu ûslûb üzre İslâm ‘askeri kuvvet bula
Ol ‘adâ-yı nefis ü şeytân leşkeri maglûb ola (Ahmed Sûzî Divanı, K.14/6)

Fedâyî, insanın en büyük düşmanları olan şeytan ve nefis askerlerine karşı, korkmadan saldırmak isteyenlerin, kendi şiirini kılıç olarak kullanmasını söyleyerek şairliğini över:

Cür'et itsen leşker-i şeytân ü nefis üzre müdâm
Çek Fedâyî'den bu şi'ri seyf ü râyetdür sana (Fedâyî Divanı, K.25/19)

Şeyh Galib’e göre; aşkın harp meydanında nefis askerlerine karşı silah olarak Mevlevî külâhının kullanıldığını söyler. Mevlevî külâhı yapısı olarak topa benzemektedir. Şair, nefsi kahretmek onunla mücadele için dergâhın yolunu göstermektedir:

Leşker-i nefis üzre Gâlib harbgâh-i aşkda
Top-ı kahr-endâz-i himmetdir külâh-i Mevlevî (Şeyh Gâlib Divanı, G.316/9)

Bursalı Rahmî, oruç redifli kasidesinde orucun riyazet kılıcıyla cesaretlendiğini nefis askerlerini öldürdüğünü söyleyerek orucun, nefis tezkiyesindeki önemine değinmektedir:

Olıcak tîg-i riyâzetle dilâver rûze
‘Asker-i nefsi sıyup oldu muzaffer rûze (Bursalı Rahmî Divanı, K.3/1)

Kâmî, karışık hale gelmiş ibadet meydanında biraz da nefis ve arzunun askerleri ile cihat edilmesini ister:

Bisât-i rezm-i pîçîde velî eyyâm-i tâ‘atdur
Biraz da leşker-i nefis ü hevâ ile cihâd olsun (Kâmî Divanı, K.21/18)

Ümmî Sinan nefis askerlerinin yağma edilmesi ile Hak'dan gayri olan şeylerin ortadan kalkacağını söyler. Niyâzî-i Mısırî de nefis askerlerinin nasıl perişan edileceğini söyler. Peygamberlerin yolundan giderek onların (Nuh) gemisine binmek, nefis askerlerini suda boğacaktır:

‘Asker-i nefsi *tâlân* eyle gider bîgâneyi

Bu vücûdun hânesine misl-i Haydâr ol yûri (Ümmî Sinan Divanı, ş.187/6)

Gir enbiyânun silkine bin bu vücûdun fûlkine

Kahr eyle nefsün ‘askerin gark eylesün tûfân kamu (Mısırî Divanı, G.151/24)

Nefsin bazı askerleri vardır. Nefis bir komutan gibi emrindeki bu askerleri yönlendirir. Âşık Paşa, nefsin askerlerinin kimler olduğunu izah eder. Kibir, kin, riya, inkâr nefsin askeleri olup aklın yok olması için savaşır. Cimrilik, ikiyüzlülük, hiddet, gazap, cehalet, haset her zaman nefse yardım eden unsurlardır:

Var-durur nefsün *dahl* leşkerleri

Eydeyüm kim kimdür ol leşker eri

Kibr ü *kîne* fısk ü inkâr ü riyâ

Nefs *ile* bunlar diler ‘aklı sıya

Buhl ü zerk ü haşm ü cehl ü hem hased

Dün ü gün nefse kılur bunlar meded (Âşık Paşa, Garibnâme, b.984-5-6)

4.5 NEFS VE SİYAH RENG ARASINDAKİ İLGİ

Gelenekte ve tasavvufta bazı renklerin, belirli makam ve durumları simgelediği malumdur. Bu husus; şahıslara, eserlere ve topluma göre değişkenlik arz etmektedir. Nihayetinde bunların, mitler, destanlar ve efsanelere dek uzanan bir geçmişten mi esinlendiği yoksa bazı dinî söylemlere mi dayandığı yahut tamamen şahsi tercihlerden mi neşet ettiği düşüncesi, belirsiz görünmektedir.⁴³² Bu belirsizlik siyah rengte de

⁴³² Yıldırım, Ali, (2004). *Reng Simgeçiliği ve Şeyh Galib'in Üç Rengi*, Milli Folklor, C: 9 S: 72, s.5

görülür. Bu konuda bir çalışma yapan Yıldırım'a göre; siyah yutucu bir renktir. Tüm renkler, onun içinde yok olup gider. Bundan ötürü tasavvuf ehli, Hakk'ın yaratma iradesinden evvelki makamı yani "Zât-ı Ahadiyyet"i, tecellisizlik ve mutlak manada idrak edilemezlik yönlerinden ötürü siyahla simgelemişlerdir.⁴³³ Tasavvufta siyah renk aslında olumlu bir renktir. İnsan-ı kâmilin ve muhabbet ehlinin makamlarının renginin siyah olmasından ötürü sâlikin erişmeyi arzu ettiği hâl ve mertebenin rengi de siyahtır. Siyah, hakikat makamının yani tevhid-i zatiyyenin rengidir.⁴³⁴ Ancak olumsuz özellikleri olan nefis; karanlık, zulmet yani siyah renk ile ilişkilendirilir. Nefsin siyah renk unsurlarına benzetilmesi daha farklı kültürel nedenlerden ötürüdür. Her nefis mertebesinin sahip olduğu bir renk mevcuttur. Emmarenin rengi, mavimsi; levvamenin, sarı; mülhimenin, kırmızı; mutmainnenin, beyaz; raziyyenin, yeşil; marziyyenin, siyah; kamilenin ise rengi yoktur.

Nefs, Allah ile mürid arasında peyda olan süflî ve zulmanî âleme yönelik karanlık perdelerdir. Konyevî; nefis, "insan ile Hakk arasında karanlık bir perde vazifesindedir" demek suretiyle buna işaret eder.⁴³⁵ Nefs, sahibini menfî, kötü fikir ve hareketlere sevk ettiği için ona "zulmanî hicâb" denilmiştir.⁴³⁶ Kalp ve akıl nur olarak telakki edildiği için bunun tam tersi olarak nefis de karanlık olarak tarif edilir.

Nitekim Kuran'da da bazı ayetlerde nefsin zulmet, yani siyah olarak zikredildiği görülmektedir: "Resûl, ölmeden evvel Allah'a kavuşmayı arzu edenleri ve salih amel, yani nefis tezkiyesini gerçekleştirenleri, karanlıklardan nura çıkarmak için Allah'ın âyetlerini size izah ederek okur."⁴³⁷ Nefse uymak zulmette/karanlıkta kalmak demektir. Onlar, iman nurundan mahrumdur, onun ışığından istifade edemez.

Siyah renk kültürümüzde de kötülüğün sembolüdür. Siyah kedi dahi uğursuz olarak kabul edilmiştir. Kara gün, kötü gün anlamındadır. Siyah rengin yok edici bir tarafı da vardır. Siyah renk, beyazın zıddı olduğu için kirli olarak kabul edilir.

Rehâyî, siyah olan nefsin kendisini bağlayıp esir ettiğini söyler. Bunun için Peygamber'den kendisini kurtuluşa erdirip güçlü kılması için yardım istemektedir.

⁴³³ A.g.e Yıldırım, (2004). s.10

⁴³⁴ A.g.e Tatçı, (2012). s.90

⁴³⁵ A.g.e Konyevî, (2014). s.17

⁴³⁶ A.g.e Yılmaz ve Gündüz, (1993). s.114

⁴³⁷ Talâk, 11

Rehâ-yab eyleyüp ben bendeni lutf it mürüvvet kıl
Giriftar-*i* sevad-*i* nefis esîrem yâ Resûlallah (Rehâyî Divanı, G.78/3)

Türâbî'nin gayesi, Hakk'ın feyzinden parlak nurlara ulaşabilmektir. Karanlık nefsin bütün yükü talan edilirse bu vuslat mümkün olabilecektir. Ahmed Sûzî, nefsin karanlığından kendini kurtarıp gönlünü Allah'ın şevki ile nurlandırmak ister:

Zulmet-*i* nefsin kamu it bârını sen tarumar
Feyz-i Hak'dan şûle-*i* envâra irmekdir garaz (Türâbî Divanı, G.138/5)

Bu dili şevkinle pür-nûr eylegil
Zulmet-*i* nefsdan halâs it yâ hafız (Ahmed Sûzî Divanı, G.149/9)

Aczî, zahide seslenerek “bizler imandaki nuru açıkça görmüş kimseleriz” diyerek kendisini över. Zira şairin gönlü nefsin karanlığından kurtulduğu için bu nuru açıkça görebilmektedir:

Nûr-ı îmânı 'ayan görmüşleriz biz zâhidâ
Zulmet-*i* nefis ü tabî'atden rehâdır gönlümüz (Aczî Dîvânı, G.87/3)

Kadı Muhammed, canın, nefsin karanlığından geçerek nur ile dost olduğunu söyler. Bu ünsiyet makamında kesret artık kalkar, mürid artık vahdete ermiştir. Nailî, karanlık nefsin, Hakk'ın güzelliğinin ışığının yansıması ile beden mülkünden gideceğini söyler. Allah'ın nuru, nefsin zulmetini örtecektir:

Geçer nefis zulmetinden can ider nûr ile yârenlik
Bir olur ikilik kalkar bilinmez bir mu'ammâdur (Kadı Divanı, G.89/5)

Fürûg-i nûr-i tecellâ-yı tal'atıyla gider
Sevâd-i mülk-i bedenden zılâm-i nefsanî (Nailî-i Kadîm Divanı, K.6/23)

Ümmî Sinan, nefsin karanlığına düştüğü için utanç duymakta ve kurtarılmayı beklemektedir. Berzah ilinde yani kabir hayatında azap çekmeyi istememektedir:

Zulmet-*i* nefsin hicâbından *beni eyle* halâs

Berzah *ilinde* *hemişe* gül ü reyhân eylesen (Ümmî Sinan Divanı, G.86/6)

Ömer Rûşenî, nefsine uyan kimsenin yüzü kara olacağını söyler. Yüzünü ak eylemek varken kızgın gözlerle harama düşmek yanlıştır:

Gözünü kızardub gögerüb düşme harâma

Nefsine uyanun karadur *yüzi* ag olmaz (Dede Ömer Rûşenî Divanı, G.27/5)

Sâmî, Ramazan ayının, korkunç ve şerir olan siyah nefsi boğmak için kollarını açıp hazırlandığını söyler:

Bogmak için ‘ifrît-i siyeh-gerden-i nefsi

Olmış müteheyî’ açup âgûş-i benânı (Arpaemîni-zâde Sâmî Divanı, K.19/5)

Refî’, siyah olan nefis ve arzusun insanın çeşitli durumları görmesine engel olacağını söyler. Nefsin siyahlığı, basiret gözüne katarakt misali perde olur. Sofulara, hasbelkader bir yerlerden paklık gelmezse göremezler:

Mânî’-*i* rü’yet olur tîregî-*i* nefis ü hevâ

Göremez sûfîye gelmezse hevâdan safvet (Refî’-i Kâlâyî Divanı, K.18/2)

İzzet Ali, nefsin hem siyah hem de hırslı oluşuna vurgu yapar. Bu şehvetli nefis gönül süleyen sevgiliyi kucağına almadan rahat etmeyecek ve insana rahat ettirmeyecektir:

Râhat olur mı nefis-i siyehkâre-*i* harîs

Âgûşına nigâr-i dil-ârâmın almadın (İzzet Ali Paşa Divanı, G.104/2)

Abdî, siyah yüzlü nefsin isteklerine uyduğu için pişmandır. Bu konudaki özrünü dahi bir kabalık olarak görmektedir:

Uydum heves-*i* nefis-i siyâh-kâre efendim

‘Özrüm dahi *bu* vechile bir *güne* kabâhat (Abdi Divanı, K.5/32)

Hâfız Mehmet Tahir, önceleri vücudunun katıksız bir nur olduğunu bu sayede kimseye görünmediğini söyler. Daha sonra siyah olan nefs elbisesini giyerek çıplak kalmıştır. Beyitte Hz. Âdem'in yasak meyveyi yiyerek çıplak kaldığı olayına bir gönderme vardır. Nefs bir karanlıktır ve nuru kapatır:

Nûr-ı mahz *idi* tenüm kimse *beni* görmez idi
Câme-i nefis-i siyeh-fâm ile 'uryân oldum (Mehmet Tahir Divanı, G. 276/3)

Yunus Emre, nefsin yüzünün kara olduğunu, Peygamber'e hürmetinin olmadığını söyler. Çaba harcayarak bu nefsin tuzaklarını bozmuştur.

Kaza kaza indüm yire gör bu nefsi yüzi kara
Hürmeti yok Peygamber'e bendlerini bozar oldum (Yunus Emre Divanı, ş.222/9)

Said Giray, yaradılışın güzelliğini kendisi için talep eder. Şairlik sanatını öven şair, gazelinin nefsin karanlığında kendisine yol gösteren bir kandil olduğunu söyler:

Hüsn-i hul*kı* taleb it kendüni sen eyle Sa'îd
Bu gazel zulmet-i nefsünde *sana* oldı sirâc (Said Giray Divanı, G.23/7)

Niyazî, nefsin karanlığından kurtulması için dua eder. Nefsin zulmetinin Hakk'ın nuru ile kapatılarak aydınlanmasını temenni eder:

Nefs *zûlemâtından* âzâd olasın
Ol cemâlün nûr*ıla* şâd olasın (Niyazî, Mansûr-nâme, b.1050)

BEŞİNCİ BÖLÜM

5. KLASİK TÜRK ŞİİRİNDE NEFS İÇİN DUYULAN PİŞMANLIK VE NEFS TEZKİYESİ

5.1 NEFSİN FARKINA VARILMASI VE DUYULAN PİŞMANLIK

İnsanlar, nefis sahibi olduğu için yaradılış icabı, heva ve heveslerine tâbi olmaya, meyillidir. Bunun neticesinde zaman zaman gaflete düşmesi, hata edip günaha müptela olması doğaldır. Peygamberimiz de her insanın hata ettiğini, hata edenlerin en hayırlıların tövbe edenler olduğunu buyurur. İnsan nefisine tabi olup ne kadar günah işlerse işlesin Rabbin rahmetinden şüpheye düşmemeli, ümidini asla kesmemelidir.

Nefs şarabını içmenin ertesi gününde baş ağrısı çekerek duyacağı pişmanlık, o kötü işe mukabil insanın içerisinde bir nefret meydana getirecek ve o nefret sayesinde insan, o kötü işe bir daha yanaşmayacaktır. Nedametini dille istiğfar eden insanın samimiyeti ölçüsünce, Allah onun pişmanlığını kabul eder. Bu pişmanlığın neticesi itirafıdır. Tövbe, zihni sûretleri temizler, günahların eserini yani resimlerini siler. Demek ki tevbe, “günahların silgisi”dir.⁴³⁸

Tövbenin; tevhid, itiraf, pişmanlık ve sebat gibi dört rüknü vardır. Bunlardan biri eksik olursa tövbe gerçekleşmez. Tıpkı, ekmek için un, su tuz ve ateşin lüzumu gibidir. *Tevhid*; tövbe edilen ve tövbeleri kabul eden tek mercidir. Hakk’tan gayri müracaat ve münacaat kapısı yoktur. *İtiraf*; insanın işlediği suçu ve bunun neticesi olan günahını kabullenmesi, tek ve gizli merci olan Allah’a, itiraf suretiyle haksızlığını ilan etmesidir. Allah, kulunun yaptığı bu itiraf neticesinde, lütfuyla karşılık vermek ister. *Pişmanlık*; hatayı, haksızlığı kabullenip bir özür ve af dileme, makamın yüceliği karşısında ezilmek, hakkı teslim etmektir. *Sebat*; tövbede istikamet demektir. Bir daha eski suç ve günaha dönmek bağışlanmanın alametidir.⁴³⁹

Divan şairleri, nefisinden ötürü pişman olunca itirafa bulunmuşlar, yardım talep etmişlerdir. Tövbe, tasavvufi makamların en alt basamağını oluşturur. Tövbe, nefsin gaflet uykusundan uyanmasıdır.⁴⁴⁰ Bu sebeple “bâbü’l-ebvâb” (ana kapı) diye

⁴³⁸ A.g.e Çetin, (2013). s.170

⁴³⁹ Etöz, Abdulkadir, (2005). *Nefis Terbiyesi İle İlgili Bazı Ayetler*, İslam’da Aile ve Çocuk Terbiyesi Sempozyumu Tebliğ ve Müzakereler I, İlmi Neşriyat, s.102

⁴⁴⁰ A.g.e Nicolson, (1978). s.40

adlandırılır. Tasavvuf yoluna tövbe kapısından girilir; “takvâ”, “zühd”, “fakr”, “sabır”, “tevekkül” ve “rızâ” gibi makamlarda tövbenin önemi artar ve bu durum, müridin son nefesini vermesine kadar sürer.⁴⁴¹ Divan edebiyatında tövbe muhtevalı manzumelerin nedeni budur. Nakşî, nefsin istekleri ile hemhal olup ibadetler hususunda kusur ettiğini itiraf eder. Şair, durumunun kötü olduğunu dile getirir ve yardım ister.

Kusûr itdük ‘ibâdetde hevâ-yı nefse yâr olduk
Meded-kâr ola lutfun hâlümüz gâyet tebâh itdük (Nakşî Divanı, G.156/5)

Azbî Baba, nefsine köle olup onun zelil isteklerine uymuştur. Böylece Allah’ın emirlerini unutmuş ve onun kulu olmaktan çıkmıştır. Mürîdî, nefse uyup sayısız günah işlediğinden ötürü pişmanlık duymaktadır. Şair nefsin kendisine zarar verdiğinin farkındadır. Farkındalık, bir çeşit benliğin uyanmasıdır. İnsanın nefsini terbiye edebilmesi için önce nefsin farkına varılması gerekir. Diriliş, farkındalık ile başlar:

Bende oldun nefsüne uydun hevâ-yı zillete
Tutmadun emr-i Hudâ’yı ‘abd-i Yezdân olmadun (Azbî Baba Divanı, G.84/3)

Nefse uyup eyledük bî-had günâh
Ah bu zâlim nefs elinden âh ü vâh (Mürîdî, Pend-i Ricâl, b.176)

Günehkâr, nefs karşısında nasıl aciz olduğunu dile getirir. Şair, güçsüz ve zelil olduğunu, ne yapacağını bilemediğini, çaresiz bir şekilde kaldığını ifade eder. Bütün bunların müsebbibi olarak nefsi görmektedir. Nefsin tuzağına düşüp orada bağlı kalmıştır:

‘Âcizem horam zelîlem bilmezüm kim neyleyem
Nefs bendine düşüp oldum giriftâr işde ben (Günehkâr Divanı, G.42/11)

Nefsin elinden serseri; hırsın elinden ötürü çaresiz olan Ümmî Sinan, Allah’tan başka kimsenin derdine deva olamayacağını bilir. Gönül ister ki nefsi bırakıp onun tarafına geçsin:

⁴⁴¹ Uludağ, Süleyman, (2012). *Tövbe*, D. İ. A. C: 41, s.285

Nefs elinden âvâreyim
 Hırs elinden bi-çâreyim
 Gayrı kime yalvarayım
 Al gönlümi senden yana (Ümmî Sinan Divanı, ş.5/3)

Cafer Çelebi de nefse tutulup çaresiz kalanlardandır. Hakk'ın kapısına güçsüz bir halde dayanarak medet ummaktadır:

Zebûn-i nefis olup kaldum mededsüz
 Kapuna 'acz ile geldüm mededsüz (Tâcî-zâde Cafer Çelebi, Heves-nâme, b.86)

Ubeydî'ye göre tövbe, nefsi kahreder. (Trk.B.2/3) Şair nefsin yaptıkları yüzünden sürekli feryat içindedir. Tövbe ederek Allah'tan yardım istemektedir:

Nefs elinden zâr ü giryânuz bize senden meded
 'Akıbet fıkır ile hayrânuz bize senden meded (Ubeydî Divanı, G.38/1)

Nefsin ağır yükleri Ümmî Kemal'in belini bir hayli bük müştür. Nefsin kötülüklerinin farkına varan şair, Hakk'ın ona yardım ederek elinden tutmasını, ona dayanma gücü vermesini talep eder:

Çün *bilümüzi* bükdi ağır yükleri nefsün
 Tut *elümüzi* lutfın ile *bizi* tayandur (Kemâl-i Ümmî Divanı, G.16/8)

5.1.1 Allah'a Sığınma

Allah, Kuran'da günahlarından ötürü pişman olanların, kendisine sığınıldığı takdirde tövbesini kabul edeceğini birçok ayetinde buyurmuştur: “Tövbede bulunanlar ve ıslâh olanlara lânet olunmaz. Onların tövbelerini kabul ederim. Ben tövbeleri kabul eden ve Rahîm esmasıyla tecelli edenim.”⁴⁴² “Onlar, kötü bir iş yaptıkları veya nefislerine zulmettikleri vakit Allah'ı hatırlayıp derhal günahlarının bağışlanmasını isteyenler ve bilerek işledikleri günah üzerinde ısrarcı olmayanlardır.”⁴⁴³

⁴⁴² Bakara, 160

⁴⁴³ Al-i İmran, 135

Hakk'a doğru atılan her adım, insanı mutlu ve çelişkisiz biri yapar. Allah'ın inayetinden şüpheye düşen, ondan bir adım uzaklaşan, çelişkiler batağında, mutsuzluk çölünde yok olmaya mahkûmdur. Eğer Allah, insanın günahlarından ötürü ondan tamamen yüz çevirecek olsaydı cennete girecek insan kalmazdı. Herkes hata yapabilir, mühim olan günahta ısrar etmemek, yeni günahların kapısını çalmamaktır. Herkes Allah'a muhtaçtır, ona sığınmak tek çaredir. *Yüzüm tutmuyor* deyip Allah'tan kaçmak manasızdır. Çirkinlikleri, günahları ancak Allah örtebilir, Allah affedebilir. Allah, kudsi hadiste; "Bana bir karış gelen kimseye, ben bir arşın gelirim. Bir arşın gelen kimseye, bir kulaç gelirim. Bana yürüyerek gelen kimseye, ben sür'atle yaklaşırım. Şirke bulaşmadan dünya dolusu cürm ile bana gelene, benden sığınma talep edene, o hata kadar mağfiretle yaklaşırım" buyuruyor.⁴⁴⁴ Görüyoruz ki divan şairleri de bu yüzden nefsin kendilerine verdiği zarara karşı Allah'a sığınmış, ondan lutf u kerem beklemişlerdir.

Münâcâtlar; pişmanlık duygularının dile getirildiği manzumelerdir. Günahkâr bir insanın, Allah'ın kapısından gayrı sığınabileceği yeri olmadığından ötürü münâcâtlarda Cenâb-ı Hakk'ın bağışlayıcılığını ifade eden rahmân, gaffâr, rahîm, muîn, settâr, kerîm gibi sıfat ve esmalarından çokça söz edilir. Onun bağışlayıcı oluşuyla ilgili âyet ve hadisler iktibas veya telmih yoluyla ifade edilerek af için bir vesile aranır. Hz. Peygamber'in kıyamette ümmetine şefaate edeceğinden hareketle Hakk'ın, günah sahibi kullarını, en sevdiği kul olan resulünün hürmetine bağışlaması talep edilir.⁴⁴⁵ Divan edebiyatında bu doğrultuda pek çok Allah'a yalvarış ve yakarış manzumeleri olan münacâtlar kaleme alınmıştır. Bu tür eserlerde sanat yapma gösterisi olmadığı için duygulu ve samimi dilli manzumeler olarak kabul edilir:

Esir-i nefsem ü etvâr-i nâ-şâyeste çok bende

Keremle sen beni eyle halâs ey 'âlim-i dâna (Hâmî Divanı, K.1/5)

"Nefsime esirim ve sana karşı uygun olmayan tavırlar bende çoktur. Ey bilginlerin bilgini, yardımınla sen beni kurtar."

'Acz ile sığındım sana rahm eyle elim tut

Maglûb-i yed-i nefis ü hevâ eyleme yâ Rab (Hâmî Divanı, G.25/3)

⁴⁴⁴ A.g.e Geylani, (1994). s.343

⁴⁴⁵ Macit, Muhsin, (2006). *Münacât*, D. İ. A. C: 31, s.564

“Güçsüzlüğümden sana sığındım Allah’ım merhamet et elimden tut. Nefs ve arzularımın elinde beni yenilmişlerden etme ey Allah’ım.”

Râh-i mezellet içre gâyet zebûn-i nefsem

Koma beni fütâde yâ Rabbi kıl ‘inâyet (Müdâmî Divanı, G.8/2)

“Rezillik yolu içinde gayet nefsim karşı mağlup olmuş bir haldeyim. Ya Rabbi, beni çaresiz, zavallı bir halde bırakma yardım et.”

Nefs elinden vir bize yâ Rab halâs

Azdurub hem bizleri kılma ‘âs (İsmail Gürûnî Divanı, Mes.1/171)

“Ya Rabbim nefsin elinden bize kurtuluş nasip et ki o bizleri azdırıp isyancı etmesin.”

Rabbenâ yâ Rabbenâ benden hatâ senden ‘atâ

Nefsüme itdüm cefâ estagfîru’llâhe’l-’azîm (Neccarzâde Rızâ Divanı, G.197/2)

“Allah’ım hata benden hatayı bağışlamak senden, nefsim eziyet ettim senden günahlarımın bağışlanmasını istiyorum.”

Beni nefis itdi yâ Rab cürme âlet

Zebûnem dest-gîr ol kıl ‘inâyet (Nâmî Divanı, G.17/1)

“Ya Rab, nefis beni günaha alet etti. Zelil durumdayım yardım et elimden tut.”

Yâ Rab beni itdi nefis-i zâlim güstâh

Kim oldı makâlüm ü fa’âlüm güstâh

Güstâhlıgum karîn ‘afv ü lutf it

Oldıysa da ger cemî’-i hâlüm güstâh (Vahyî Divanı, Rub.2)

“Ya Rab, zalim nefis beni edepsiz biri yaptı, Sözlerim ve davranışlarım edepsiz

oldu. Bütün hallerim edepsiz olmuşsa da bu edepsizliğim benim arkadaşım olmuştur affet, yardım et.”

Hayâ etmez gider *gayra* dururken der-i *kibârı*
Masûn et yâ İlâhî eyle sâlih nefis-i bed-kârı (Mekkî Divanı, G.60/1)

“Bu nefis Allah korkusu ile başka şeylerden kaçmaz. Büyüklerin kapısı dururken onlara gider. Ya Rabbim, beni koru, kötü yaradılışlı nefsimi iyi ahlak sahibi eyle.”

Ahvâl-i perîşânuma Hak nâzırdur
Cürmüm var ise tevbe dahı hâzırdur
Ben nefse uyup tevbe şikest eylersem
İşkesti dürüst itmege ol kâdirdür (Sâkıb Mustafa Dede Divanı, Rub.18)

“Perişan olmuş halimi Allah görmektedir. Günahım varsa tövbem de hazırdır. Ben nefse uyup tövbemi bozarsam, bu bozulmuş tövbemi doğru hale getirmeye onun gücü yeter.”

‘Înâyet kıl kerem eyle İlâhî
Bizi azdırmasını bu nefis ü şeytân
Bizüm gitmez yüzümüzün siyahı
Eger olmazsa senden lutf-i ihsan (Askerî Divanı, ş.169/1)

“Ya Rabbim yardım et ki bu nefis ve şeytan bizi azdırmasın. Eğer senin yardımların olmasa yüzümüzün siyahlığı geçmez.”

Ol Muhammed Mustafâ'nun hürmeti
Nefs elinden eyle *bizi* intifâz (Üsküdarlı Mustafa Manevî Divanı, ş.22/2)

“Ya Rabbi O peygamberin hürmetine, nefsin elinden bizi çekip kurtar.”

5.1.2 Hz. Peygamber'den Şefaât

Şefaât; Ahirette, başta peygamberler olmak üzere, kendilerine yetki verilen din büyüklerinin, inanan kimselerin bağışlanması için Hakk indinde niyazda bulunmaları manasında kullanılan bir kavramdır.⁴⁴⁶ Ahirette gerçekleşecek şefaâtle ilgili olan hadislerin çoğu Hz. Peygamber'in şefaatine dairdir. Allah'ın, özellikle bir duasını mutlaka kabul edeceğine dair her peygambere tanıdığı imtiyazı Resûlullah dünyada kullanmamış, şefaât etmek amacıyla bunu ahirete bırakmış ve Allah'a ortak koşturmak şartıyla büyük günah işleyen herkesin bundan yararlanacağını söylemiştir.⁴⁴⁷

Allah, Peygamberin kulları için edeceği duayı kabul edeceğini kitabında beyan eder: “Ve onlar nefislerine zulmettikleri vakit, şayet sana gelselerdi, Allah'tan mağfiret isteselerdi ve Peygamber de onlar için mağfiret isteseydi, muhakkak Allah'ı, onların tövbesini ve Resûl'ün mağfiret arzusunu kabul buyuran ve rahmet edici olarak bulurlardı.”⁴⁴⁸ Divan şairleri de özellikle na'tlarda Peygamber'den yardım ve şefaât dilemişlerdir. Nefsin eline düşen, ondan eziyet görenler yardım etmesi için Hz. Peygamber'e sığınmışlardır:

Hevâ-yı nefsim'e düştüm o den/lü ehl-i 'isyânım

Ki oldum kendi kendimden de menfûr yâ Resûlallah (M. Âmidî Divanı, K.1/13)

“Ya Resulallah, nefsimin isteklerinin eline düştüm. Bundan dolayı isyan edenlerden oldum, kendi kendimden bile nefret ediyorum.”

Meded-kâr ol benan-i pâk-i irşadınla âzâd et

Esir-i kayd-i bend- nefis ü hevâyım ya Resûlallâh (H. Rahmî Divanı, K.2/5)

“Nefs ve isteklerinin tuzağının bağında esir olmuşum ya Resulallah. Bana yardımcı ol temiz ellerinin doğru yolu göstermesiyle benim dünya ile alakamı kes.”

Garîk-i lücce-i cürm ü hatâyım yâ Resûlallâh

Esîr-i pençe-i nefis-i hevâyım yâ Resûlallâh (Âkif Divanı, K.2/1)

⁴⁴⁶ Alıcı, Mustafa, (2010). *Şefaât*, D. İ. A. C:38, s.411

⁴⁴⁷ Yavuz, Yusuf, Şevki, (2010). *İslam'da Şefaât*, D. İ. A. C:38, s.413

⁴⁴⁸ Nisa, 64

“Ya Resulallah, hata ve günahların denizinde boğulmuşum. Nefs ve arzularımın pençesinde esir olmuşum.”

Garîk-*i* bahr-i 'isyânım şefâ'at yâ Resûlallâh

Esîr-*i* nefis-i nâ-dânım şefâ'at yâ Resûlallâh (Zekâî Divanı (Oruç Baba), K.6/1)

“İsyan denizinde boğulmuşum ya Resulallah şefaet et. Câhil nefsin esiri olmuşum şefaet et ya Resulallah.”

Esîr-*i* dâm-i nefis oldum zebûn ü 'âciz ü zârım

Giriftar eyledi sû'-*i* karînim yâ Resûlallâh (Zekâî Divanı (Oruç Baba), K.10/5)

“Nefs tuzağına esir olduğum için zelil ve zor durumda kalmış bir mağdurum. Ya Resulallah, kötü huylu arkadaşım beni buna bağladı.”

Yâ Resûlallâh amân nefis-i zulûmundan amân

Beni *de* kendi gibi eyledi dûn-*i* bed-hû (Yahyâ Nazîm Divanı, K.27/43)

“Ya Resulallah nefsin ettiği zulümlerden ötürü yardım istiyorum. O nefis beni de kendisi gibi zelil tabiatlı yaptı.”

Esîr-*i* nefis-i bedkârem şefâ'at yâ Rasûlallâh

Halâs eyle giriftârem şefâ'at yâ Rasûlallâh (Neccarzâde Rızâ Divanı, G.249/1)

“Kötü yaradılışlı nefsin esiriyim ya Resulallah şefaet et bana. Onun elinde bağıyım, beni kurtar, şefaet et ya Resulallah.”

Rehâ-yab eyleyüp ben bendeni lutf it mürüvvet kıl

Giriftar-*i* sevad-*i* nefis esîrem yâ Resûlallah (Rehâyî Divanı, G.78/3)

“Ben köleni kurtuluşa erdir yardım et beni güçlü kıl. Siyah nefis beni bağlamıştır ona esirim ya Resulallah.”

5.2 NEFS TEZKİYESİ

Sözlük manasıyla tezkiye; arıtma, arınma, temizlik, büyüme, övme gibi farklı manalara tekabül etmektedir. Kuran’da kullanıldığı yere göre, nefis için arınma ve temizlenme, mal ve server için artma ve temizlenme, itikat açısından şirk ve inancı bozacak her türlü düşünceden ve fiilden arınma anlamlarına gelmektedir.⁴⁴⁹ William Chittick, tezkiyenin aslında iki manasının olduğunu ifade eder. Bu fiilin bir anlamı; “temizlemek ve arıtmak” olduğu halde, diğer manası; “büyütmek ve geliştirmektir.” Bu bakımdan, nefis tezkiyesi, hem nefsin “arıtılması” hem de nefsin “geliştirilmesi” anlamına geldiği şeklinde anlaşılabilir.⁴⁵⁰

Nefs, salt kötülükten ibaret değildir. Terbiye edilip, kötülüklerden tasfiye edildiği zaman, insanı ulvî makamlara ulaştırabilecek bir yapıdadır. Nefs, aslında beden toprağında olan bir sarmaşık yani zararlı ot gibidir. Bu otlar yüzünden toprakta faydalı bitkiler neşv ü nema bulamaz. Ancak def-i mazarrat gerçekleştiği zaman güzellikler hâsıl olabilir. Tasavvuf ilminin özü nefis tezkiyesi ile ilgilidir.⁴⁵¹ El-Harakânî, nefis terbiyesi yolunda aşılacak pek çok engel olduğunu şöyle izah etmiştir: “Bu yol tamamen tehlike ve belâdan ibarettir. On yerde zehir, on birinci yerde şekerdir. Bunların hepsi de bir imtihandır; temkinli olmak, zehire de şekere de kanmamak gerekir.”⁴⁵² Hakîm Tirmizî, nefsin tezkiyesi hususunda şahin örneğini verir. Şahin, yüksek dağlarda insanlardan kaçarak yaşar. Fakat evcilleştirilip terbiye edilse sahibine alışır, terbiye kalbine yerleşir. Onunla birlikte durmaya alışır. Kaçma duygusu kendisinden yok olur ve uçma arzusunu terk eder. Sahibine güvenir. Hatta sahibi onu gönderse ve uçmaya teşvik etse uçar, avlanır, efendisinin kendisine muvafakat etmesini kollayarak avını tutar. Dönmesi istendiğinde ise geri döner. Efendisinin arzusunu kendi nefsinin uygun bulduğu arzulara tercih eder. Sahibinin çağrısına icabet edip alçalarak daha önceki bağlı olduğu hale döner.⁴⁵³ İşte müminler de bunu görüp ibret almalı, kendi nefsine müdahale etmelidir. Şahin, aynı zamanda insanın da kendisidir. İnsan nefsini terbiye ederek, şahin gibi sahibine yani Allah’a itaatkâr olmalı, ona yönelen bir kul olmalıdır.

⁴⁴⁹ Kelkit, Ömer Arif, (1999). *Kuran’da Tezkiye*, Y.L Tezi, Ankara Üni. Ankara, s.2

⁴⁵⁰ Chittick, William, (2008). *Tasavvuf, Kısa Bir Giriş*, (Çev: Turan Koç), İz Yay. s.106-107

⁴⁵¹ Lings, Martin, (1986). *Tasavvuf Nedir*, Akabe Yay. s.139

⁴⁵² Seyhan, Ahmet Emin, (2014). *Ebu’l-Hasan El-Harakânî’nin Nefis Tezkiyesine Yaklaşımı*, Harakani Dergisi, S: 1 s.14

⁴⁵³ A.g.e Hakîm Tirmizî, (2013). s.33-34

5.2.1 Nefsi Terbiye Etmenin Gerekliliği

İslam âlimlerinin çoğu, kişinin mücahede, tezkiye, riyazet, seyr-i sülûk gibi manevî eğitimlerle nefsin kötü sıfatlarının değişebileceği ve yerine güzel sıfatları kazanabileceği görüşündedir. Çünkü din; küfür, şirk ve isyan içinde olan insanları bu sıfatlardan temizleyip iman, ihlas, salih amel ve güzel ahlaka ulaştırmak için gelmiştir.⁴⁵⁴ Tezkiye, ruhun bütün faziletlerle bezenmesi, nefsin bütün kötülüklerden arınmasıdır.⁴⁵⁵ İnsana eşref-i mahlûkat olma özelliği, nefsini iradesiyle arındırabilecek nitelikte olmasından ötürü verilmiştir. Hakk'ın halifeliğine layık kâmil kimselerden olabilmek için nefsi temizlemenin elzem olduğunu ifade eden İsfahani'ye göre; nefsinde bulunan kötü unsurları temizlemeyen kimse, Allah'ın halifesi olmaya lâayık olmadığı gibi, Hakk'a ibâdet ve dünyayı imâr etme vazifesini yerine getirme gücünü de elde edemeyecektir. Bedenin, necâset ve diğer menfi hususlarla kirlenmesi gibi, nefis de kendine münhasır necâset türleriyle kirlenir. Lakin bedeni kirleten necâset, gözle görülebilirken nefsi kirleten necâset yalnızca basiret yani gönül gözüyle idrâk edilebilir.⁴⁵⁶

Ahirete iman etmiş bir insan, cenneti arzuluyorsa nefsinin gereksiz istek ve arzularını terk etmelidir. Bunları terk ettiği zaman bu dünyada da ahirette de huzur ve mutluluk bulacaktır. İnsanın dünya, şeytan ve nefis olmak üzere üç tane düşmanı vardır. Zühd ve takva ile dünyadan, muhalefet ile şeytandan, şehvi arzulara uymamakla nefisten korunmalıdır. Nefsinin istilasına uğrayan kişi şehvet kuyusunda esir, heva zindanında mahpus olur, atının yularını elinden bırakıveren kişiler gibi nefsi onu istediği yöne doğru çeker. Kalbi yararlı şeylerden alıkoyar, meneder.⁴⁵⁷

İnsan, uzun riyazet hazırlıkları süresince, kalbi ilahi nuru yansıtan ve onu başkalarına gösteren lekesiz bir ayna olan gerçek bir “nur insanı” haline gelebilir.⁴⁵⁸ Tasavvufî düşünce bütün faaliyetini, nefsi terbiye, tezkiye ve tasfiye için sistemleştirmiştir. Riyazat ve mücahede denilen bir sürü biyolojik ve psikolojik uygulamalar bu nefsi kontrol altına almak için yapılmaktadır. Çünkü bu nefis daima

⁴⁵⁴ A.g.e Selvi, (2010) s.128

⁴⁵⁵ A.g.e En-Nedvî, (1996) s.13

⁴⁵⁶ Çapak, İbrahim, (2015). *Nefis Kaynaklı Problemlerin Aşılması: İsfahani Örneği*, Yakın Doğu Üni. İ. F. Dergisi, Y:1, C:1, S:2, Güz, s.78

⁴⁵⁷ A.g.e Gazali, (1996) s.94

⁴⁵⁸ A.g.e Schimmel, (2004). s.34

dünyaya ve onda mevcut olan eşyaya eğilimlidir; böylece insanı ibadetten uzaklaştırmaktadır; yani insanı yönlendirmekte, daima tesir altında tutarak istediği yöne sevk etmektedir. Bu durumda insana düşen görev, bu nefsin tasallutundan kurtulmak, ona hâkim olmak kısacası üstad-ı nefis⁴⁵⁹ olmaktır. Bunun için önce biyolojik tedbirler (açlık, az yeme, veya oruç gibi) alınmalı, daha sonra da, psikolojik tesirlerle bu hakimiyet tesis edilmelidir. Şuur planında gerçekleştirilecek bu hal ile yüce Yaratıcı'ya dönmek ve hakiki kul olmak gerçekleşecektir.⁴⁶⁰

Ahmed Eflâkî, Ariflerin Menkıbesi'nde riyazetin her zaman sürmesi gerektiğini anlatan bir hikâyeyi nakleder: Seyyid, Baha Vele'd'in müridi olduktan sonra bir müddet deli gibi sahraya düşüp tecelli nurlarının çokluğundan ve hallerin birbiri arkasından gelmesinden mustarip ve kararsız oldu. Onun riyazeti o derecede idi ki, başı ve ayakları çıplak on iki sene ormanlarda ve dağlarda dolaştı. Arpa unu ile dolu bir dağarcığı vardı. On iki günde bir defa buğrak yapar, iftar ederdi. O derece riyazet etmişti ki, açlıktan bütün dişleri dökülmüştü. Bir seher vakti birdenbire gayıb âleminden bir hatif: "Bugünden itibaren riyazeti bırak ve artık zahmet de çekme." diye ses verdi. Seyyid: "Peygamberimiz Muhammed'i her türlü insanlara gönderen Tanrı'ya yemin ederim ki, Tanrı'yı tamamiyle görmeden mücahededen elimi çekmem." dedi. Yüce Tanrı'dan her ne istediye müyesser oldu.⁴⁶¹

Nazmî, insanın nefsi mücadele etmesinin gerekliliğini vurgulayarak mert olanların, nefis eşkiyası ile savaşması gerektiğini, ondan kaçmanın çare olmayacağını ifade eder. Mitlerde ve diğer bazı anlatılarda kahramanın erginleşme sürecini tamamlayabilmesi için önüne çıkan "gölge" yani karanlık güçlerle savaşması gerekir. Batılıların, "kahramanın yolculuğu" dediği bireyleşme süreci ile bir müridin tasavvuf yolculuğu hemen hemen aynıdır. Bireyleşme süreci, psikolojik bir yolculuğa benzetilir. Yolculuk çaba gerektiren türden ve yol tehlikeli olabilir. Bazen defalarca daireler çizip aynı yerde dönülür ki bu denemeler kısır döngü deyiminin daha uygun olduğunu göstermiştir. Aynı yolculukta yolculuğa çıkan kişinin önce kendi gölgesiyle tanışması bu ürkütücü ve güçlü yönüyle birlikte yaşamayı öğrenmesi gereklidir. Karşıtlıkların uyuşumu olmazsa bütünleşme sağlanamaz. Yolcu kollektif bilinçdışının arketipleriyle

⁴⁵⁹ Köksal, Mehmet Fatih ve Gıynaş Kamil Ali, (2011). *Bir Bektaşî Fütüvvet-nâmesi*, Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi, S: 59, s.419

⁴⁶⁰ Altıntaş, Hayrani, (1986). *Tasavvuf Tarihi*, Ankara Üni. İ. F. Yay. No: 171, s.43

⁴⁶¹ A.g.e Eflâkî, (1973). s.143

de tanışacak, bunların ilginç çekimine kapılma tehlikesine göğüs gerecektir.⁴⁶² Doğu coğrafyasında karanlık güçler daha soyuttur. Batılılarda bu gölge unsurlar daha belirgindir:

Kişinün nefsi *ile* cenge gerekdür cehdi

Merd ider *nite* ki reh-zenlere ugrar uğraş (Edirmeli Nazmî Divanı, G.2930/2)

Atâyî, nefsini öldürenlerin kurtuluşa ereceğini söyler. Dinine bağlı olan insanlar, ahirete göç etmek için can çekişmekte, yani oraya gitmek için can atmaktadırlar. Ahireti arzulayanlar için bu dünyanın bir kıymeti yoktur. Onlar adeta ölmeden evvel ölmüşlerdir. Nefsi öldürmek, tamamen yok etmek olarak düşünülmemelidir. Çünkü nefis, her öldürüldüğünde Allah'ın izniyle yeniden dirilir. Önemli olan onu pasifleştirmek, zindan da tutabilmektir:

Öldürüp nefsini tâ *bula* felâh

Mevt için cân çekişir ehl-i salâh (Nev'î-zâde Atâî, Sohbetü'l-ebkâr, b.884)

Arşî, Hakk'a olan doğru yolda ilerlemek isteyenlerin gece gündüz nefis kafiri ile şeriat meydanında savaşması gerektiğini söyler. Allah'a ulaşmak için bir bedel ödemek lazımdır. Bu bedeli insan nefsiyle savaşarak ödeyecektir. Vahdet, nefsin karanlığı ile örtülüdür. Bu nefis perdesi kaldırılarak ancak Allah'a ulaşılır.

Seyr-i fi'llâh isteyen itmek gerek leyl ü nehâr

Kâfir-i nefis ile meydân-i şeri'atde cihâd (Arşî Divanı, G.46/6)

Franz Kafka, bir sözünde “beni hayal kırıklığına uğratan aslında kendimden başkası değildir” diyerek insanın başka bir düşman aramaması gerektiğini bizlere hatırlatır. Yunus, buna benzer bir sözü asırlar öncesinden söyler. Gerçekte insana düşman olarak kendi nefsi yeter. İnsan onunla savaşmalıdır. İçsel yolculukta en büyük gölge arketip elbette insanın kendi nefsidir. Fuzûlî'nin ünlü mesnevisinde, aslında Mecnun'un kendi ordusunun yenilgiye uğramasını istemesi, nefsinin yenilgiye

⁴⁶² A.g.e Fordham, (1997). s.101

uğramasını istemesinden ötürüdür. Nefs ile savaşmak, düşman ile savaşmaktan daha önemli olarak görülmüştür:

Hakîkate bakarısın nefsün sana düşmân yiter
Var imdi ol nefsünile vuruş-tokuş savaş yürü (Yunus Emre Divanı, ş.403/2)

Hüseyin Efendi, insanın hayırlı olan şeyleri Allah'tan, kötü olan işleri nefsinden bilmesi gerektiğini söyleyerek Hakk'ın yolunu bulmak için nefsin isteklerinin terk edilmesinin önemine değinir. Nefsin insanı öldürmeden evvel, insanın nefsi öldürmesi gerektiğini söyler. Nefsi öldürmek kolay iş değildir. Bunu başaranlar ancak velilerdir, onlar ancak nefsi öldürebilir. Veliler, Jung psikolojisindeki bilge arketiptir. Bilge arketip; bir yandan bilgi, idrak, düşünce, bilgelik, akıllılık ve sezgi, diğer yandan da iyi niyet ve yardımseverlik gibi ahlaki özellikleri temsil eder, ki bunlar onun "ruhsal" karakterini yeterince ortaya koyar.⁴⁶³ Velilik mertebesine yükselmenin yolu nefsi kontrol altına almaktır:

Hayrı Hak'dan şerri nefsünden bilüp
Nefsi terk it tâ bulasın Hakk'a yol (Lâmekânî Hüseyin Divanı, G.42/2)

Nefsün öldür ol seni öldürmeden
Nefsin öldürmek velîler kârıdur (Lâmekânî Hüseyin Divanı, G.17/4)

Günehkâr'a göre; Rahman evini inşa etmek için nefs evinin gayretle yıkılması lazımdır. Rahman evinden kasıt; Hakkın tecelli edeceği gönüldür. Nefsin karanlıklar evi yıkılacak olursa Hakk'ın yerleşeceği mekân yapılabilecektir. Kısacası; şair, Allah için nefsin harap edilmesi gerektiğini söyler:

Rahmân evini yapmaga kıl sa'yüni her dem
Bak nefsün evin şöyle ki zîr ü zeber eyle (Günehkâr Divanı, G.53/3)

⁴⁶³ Jung, Carl Gustav, (2005). *Dört Arketip*, (Çev: Zehra Aksu Yilmazer), Metis Yay. s.91

Nefs, insana zulmederek haksız yere kan dökmektedir. Bu yüzden itaat altına alınması gerekir diyen Mihrî Hatun, akli olanların nefesine uymayacağını, ona karşı galip olacağını ifade eder:

Nice bir nâ-hak yire kanlar dökersin zulm ile

Var ise ‘aklun gel eyle nefsüne haccâcılık (Mihrî Hatun Divanı, G.79/5)

5.2.2 Nefs Riyâzetinin Mükâfatı

Nefs ölmez, insan sağ oldukça o da var olur. Yalnız, nefis terbiye edilir. Onun ölümü, terbiye ile gerçekleşir. İnsana düşen yegâne görev, onu terbiye etmek sureti ile ıslaha çalışmaktır. Bu mücadelenin sonunda, mükâfat da büyük olur.⁴⁶⁴ Allah, Kuran’da nefisini tezkiye edenlere müjdeyi vermektedir: “Tövbe eden ve nefisini ıslâh edenler, Hakk’a sarılanlar ve Hakk için dinlerini halis kılanlar. İşte onlar, müminlerle birlikte dirler. Allah, müminlere büyük ecir, mükâfat verecektir.”⁴⁶⁵ Terbiye edilen nefis, itaatli, sabırlı ve Rabbi’nin huzurunda hesap vermekten korkup kendini kötü arzulardan, nefsinin hevasına uymaktan alıkoymuştur. Onun da varacağı yer cennettir. Yani tevhid ve terbiye ile itaat sonucu saadet vardır.⁴⁶⁶ Cennette yüksek makamlara erişmek ancak nefsin gayr-ı meşru isteklerine muhalefet etmekle mümkündür. İnsan, kendi nefsi konusunda ne kadar titiz ve acımasız olursa, kıyamet gününde günah yükü o nispette hafifleşir. Sıratından da gayet kolay ve hızlı bir şekilde geçip gider. Hesapların tartılması sırasında da, günah kefi hafifleyecek, sevap tarafı ağır basacaktır. Doğrusu kişinin takva ve verai derecesinde, cennetteki makamları da farklı ve değişik olacaktır. Nitekim insanların günah ve isyanlarına nispetle cehennemdeki yerleri de farklı farklı olacaktır.

Şairler, nefisini tezkiye edenlerin alacağı mükâfatları kendi lisanlarınca ifade etmiştir. Yunus Emre, nefisini doğru yola ulaştırarak Hakk’ın yoluna doğru bir şekilde girenlere, kıyamet zamanında Hz. Peygamber’in şefaatçi olacağını müjdesini verir. Nefsin başı kesildiği zaman, insanın bütün işleri hayra döner, kaygıdan ve tasadan kurtulur. Zira nefis, insanı her zaman Allah’tan uzaklaştırır, insanın iç dünyasında fitneler çıkarır. İnsan, nefsin şerrinden kaçınca Allah’tan büyük bir lütuf gelir ve melek misali kanatlanıp uçmaya başlar:

⁴⁶⁴ A.g.e Konyevî, (2014). s.22

⁴⁶⁵ Nisa, 146

⁴⁶⁶ A.g.e Etöz, (2005). s.105

Nefsin müsülmân iden Hak yola togru giden
Yarın ana olısar Muhammed şefâ‘atı (Yunus Emre Divanı, ş.380/6)

Hayra döndi benüm işüm endişeden âzâd başum
Nefsüm başın kesüben şer işlerden kaçır oldum

Kesildi nefis başı öldi fisk u fesâd işler kaldı
Hak'dan bana nazar oldı kanatlandum uçar oldum (Yunus Emre, ş.208/4-5)

Yüce Allah, pek çok ayet-i kerimede nefsine hâkim olan kimsenin ahirette mekânının cennet olacağını bildirir: “Kim, Allah’ın huzurunda duracağından korkar, nefisini heva ve heveslerden alıkoyarsa, muhakkak cennet onun sığınağıdır.”⁴⁶⁷ Muînî, de bu ayete hatırlatmada bulunarak: “her kim nefsinin isteklerini terk ederse cennete gidecektir.” der. Nefsinden uzaklaşan Allah’a yakın olur. Allah’tan uzaklaşan, nefsine yakın olur:

Kim hevâsın terk *ide* cennet bulur
Nefsini terk eyleyen kurbet bulur (Mu’înî, Mesnevî-i Murâdiye, b.867)

Fânî, nefis şeytanını tende helak eden insanın, mülkün sultanı olması gerektiği yönünde temennide bulunur. Ten, şeytanın en büyük kalesidir:

Helâk itdünse *tende* dîv-i nefsi
Olasun pâdişâh-i mülk-i insân (Fânî Divanı, G.109/6)

Ravzî, düşman nefsi helak edince şükreder ve manevi yardım için gelen askerlerle birlikte velilik makamının önderini bekler. Şah-ı velayet; Hz. Ali’nin lakaplarından biridir. Hz. Peygamberin velayetle ilgili olarak vakıf olduğu sırları bildiği için bu şekilde anılmaktadır:

Düşmen-i nefsi zebûn itdük bihamdillâh yine
Leşker-i himmetle bir şâh-i velâyet beklerüz (Edincikli Ravzî Divanı, G.332/3)

⁴⁶⁷ Nâziât, 40-41

Nefsini itaat altına alan, onu terbiye eden şeytandan kurtulur diyen Garîkî, her kim nefsin düzeltmez, terbiye etmezse o kimse şeytanla birliktedir diyerek nefsin riyazeti ile ilgili müsbet ve menfî sonuçları anlatır:

Nefsini ıslâh iden buldı halâs İblîs'den
Her kim ıslâh itmeye Şeytân *iledür* her zamân (Garîkî Divanı, G.512/6)

Ahmedî, şehvet kirinden nefsin kurtaranların, ruhunun huzur bulacağını söyler. Nefsini yenebilen Müslüman asıl bahadır olan kimsedir:

Eger nefsi *ni* yinersen i(y) müslim
Bahâdurlıh *ola sana* müsellim (Ahmedî Divanı, K.58/24)

Jeng-i şehvetden idersen nefis pâk
Rûh-i a'zâm *gibi* oldun tâb-nâk (Ahmedî, İskender-nâme, b.228)

Nihânî, insanın nefsin ıslah ettiği takdirde âlemdeki sayısız yiğitlerden biri olacağını söyler. İnsan başkalarına nasihat etmek yerine gayretli bir şekilde nefsin ıslaha başlamalıdır:

Gayra nasîhat itmegi *ko* gayret eylegil
Islâh eyle nefsi 'âlemde tek er ol (Nihânî Divanı, G.105/3)

5.2.3 Nefsi Tezkiye Etmemenin Cezâsı

Nefsin karşı üstünlük kuramayanlar, ona tabi olanlar elbette bunun karşılığını görecekler: “Ve onlar şehvetlere, nefsin heveslerine tâbî oldular. Artık yakında gayy (cehennemde en alt bölüm) ile karşılaşacaklardır.”⁴⁶⁸ “Kim nefsin tezkiye etmişse kurtuluşa ermiştir. Ve kim, nefsin hatalarını örtmeye çalıştıysa, onu tezkiye etmemişse hüsrana uğramıştır.”⁴⁶⁹ Şairler, nefsin uyanların, onu tanımayanların başlarına gelecek felaketleri de ifade etmişlerdir. Ahmed Sûzî, Rabbin tanımak

⁴⁶⁸ Meryem, 59

⁴⁶⁹ Şems, 9-10

isteyenlerin nefis bilgisine sahip olması gerektiğini söyler. Şair, nefsini bilmeyenlerin iki dünyada da kör olacağını söyleyerek uyarır:

Rabbini bilmek dilersem nefsimi bil Sûziyâ
Bilmeyen nefsimi billah *dü* cihanda kör olur (Ahmed Sûzî Divanı, G.97/7)

Mahremî, kâfir nefse tutulup onun peşinden giden insanların, ahir zamanda yerinin cehennem olacağını söyler. Eğer insan nefsi ile dost olursa, Allah da o insana düşman olur diyen İsmail Gürûnî, nefisten uzak durulması gerektiğini ifade eder:

Olanlar mübtelâ-yı nefs-i kâfir
Esir-i dûzah olur vakt-i âhir (Mahremî, Şeh-nâme, b.6595)

Dost olursan nefsin *ile* vâ y eger
Tenri düşmân oldu eylegil hazer (İsmail Gürûnî Divanı, Mes.1/507)

5.2.4 Riyazet

Sözlükte “yabanî bir hayvanı evcilleştirmek, serkeş atı eğitmek, egzersiz yapmak” gibi manalara tekabül eden riyâzet; mücâhede, takva, zikir ve murakabe gibi çeşitli temrinlerle nefsine hâkimiyet kurmaya, onu kötü vasıflardan temizleyip iyi sıfatlarla tezyin etmeye çalışır.⁴⁷⁰ Riyâzet; “nefsin şehvet adı verilen dünya ve bedenle ilgili isteklerini kırmak, bunları etkisiz hale getirmek, nefsi dinin ve aklın belirlediği sınırlar içinde tutmak” olarak da tanımlanmıştır.⁴⁷¹

Nâmî’ye göre; riyazet olmazsa, ruh, şeytan nefsin elinden kurtulamaz. İnsan kendini üstün görmenin yolu riyazetle kesilmeli, insan tevazu sahibi olmayı öğrenmelidir. Kibir, nefsin en büyük sıfatıdır.

Beste olmazsa riyâzetle dilâ râh-i havâs
İdemezsin rûhı şerr-i dâv-i nefsünden hirâs (Nâmî Divanı, G.44/1)

⁴⁷⁰ A.g.e Tek, (2008) s.34

⁴⁷¹ A.g.e Uludağ, (2008) s.143

Kemâl Paşa-zâde, riyazet ile köpek nefsi avlandığını söyler. Bu avcının ipi de tespih ipidir. Tesbih, Allah'ı anmak demektir.

Riyâzat birle seg nefsi idüp sayd

Kemend-*i* rişte-*i* tesbîha kıl kayd (Kemâl Paşa-zâde, Yûsuf ü Züleyhâ, b.385)

Halepli Edib, riyazetin, insana kuvvet kazandırdığını ifade eder. Şair, divanında zahidleri en çok eleştirenlerdendir. Burada da kendisin riyazetle güç kazandıkça, zahidlerin zayıflayacağını ve nefs pehlivanı karşısında aciz duruma düşeceğini ifade eder:

Riyâzetle Edîbâ iktisâb-*i* kuvvet etdikçe

Olur zâhid zebûn-ı küşti-gîr-*i* nefsi-i emmâre (Halepli Edib Divanı, ş.1312/5)

Ahmedî, “riyazet, nefse terbiye verir” der. Hâmî'ye göre; riyazet bir kılıçtır. İnsan her zaman nefsi ile savaşmalı, onda riyazet alışkanlığı olmalıdır. Aşağılık nefsin katli için keskin bir kılıçtır riyazet:

Nefse eyle vir riyâzetle edeb

K'itmeyesin her az işde çok gazab (Ahmedî, İskender-nâme, b.822)

Cihâd it nefsi ile dâ im riyâzet-pîşe ol zîrâ

Riyâzet nefsi-i şûmun katline bir seyfdır kâti' (Hâmî Divanı, G.162/4)

Riyazetin nefsi kirden arındırdığını düşünen Sehî Bey, insanın riyazet ile kendi nefsinin kirden, bulanıklıktan kurtarılmasını söyler. İnsanın içini, dışını nurla dolduran riyazettir:

Riyâzet ile kurtar kendü nefsi*ni* kesâfetden

İçü*ni* taşı*m* pür-nûr iden âhir riyâzetdür (Sehî Bey Divanı, K.18/20)

Riyazetin nefsi yola getirdiği öğüdünü veren Nazmî, nefsin riyazetle aciz bırakılmasını, insanın canın istekleri ile huzur sahibi olamayacağını düşünür:

Dir riyâzet birle nefse gûş-mâl
Tâ sana itdirmeye dâ'im vebâl

Nefsini eyler riyâzetle zebûn
Ol kim ister hazz-ı cân ile sükûn (Nazmî, Pend-nâme, b.324)

Kimde riyazet yoksa erkek değildir diyen Âşık Paşa, elinde riyazet olmayan insanın nefsini yenemeyeceğini ifade eder:

Kimde kim yoksa riyâzet er degül
Anun-ıçun nefsi yiner degül (Âşık Paşa, Garibnâme, b.8596)

5.2.5 Nefsi Tezkiye Etme Metotları

5.2.5.1 İbadet Etmek

İbadet, yaratanla yaratılan arasında bir iletişim aracıdır. İbadet, Allah'a yaklaşmak onun rızasını ve hoşnutluğunu kazanmak ve onun huzuruna erişebilmek için vazgeçilmez bir araçtır. İbadet, cennetin anahtarı, cehennemden kurtulmanın reçetesidir. İbadet, gönülden yapılmalıdır. Sevap kazanmak için yapılan ibadet, ücret karşılığında yapılan memurluk gibidir. Muhasibi der ki: "Dünya sevgisinden, gönlünde bir şey bulunduğu müddetçe ibadetin lezzetine ulaşamazsın."⁴⁷²

İbadet, nefis tezkiyesinde en önemli ayaklardan biridir. Beyânî, ibadeti bir gürze benzetir. Ruhun kahramanında karşı zafer elde eden nefis ejderhasını öldürmenin tek silahı, ibadet gürzüdür:

Kahramân-ı rûha gâlib oldı ejderhâ-yı nefis
Etdür *anı* küşte-i kûpâl-i tâ'at Rabbenâ (Beyânî Divanı, K.1/7)

Nisârî, ibadetlerin kılıcı kullanılarak nefis ejderinin öldürülmesini söyler. Aşk meydanında ibadetler ile nefsi öldürmek Rüstem gibi kahramanların harcıdır. İbadeti, nefsi öldüren bir kılıca benzeten diğer şair İsmail Gürûnî'dir. İbadet kılıcı, nefsin boynuna geçirilmelidir. Hz. Davut da bu yolla düşman nefis ve şeytanı çok defa

⁴⁷² El Muhasibi, (2011). *Nefsini Bilen Rabbini Bilir*, (Çev: Ali Pekcan), Gelenek Yay. s.47

korkutmuştur. Niyâzî-i Mısırî'ye göre; İbadet nefse acı gelir, bunu ona mutlaka tattırmak gerekir.

Nefsin ejderhâsını katl eyle tûg-i zühd ile

‘Arsa-i ‘aşk içre merdân ol ki Rüstemlik budur (Nisârî Divanı, G.69/3)

‘İbâdet seyfini imdi hamâil eyle boynuna

Salın Dâvud gibi korkut ‘adû-yı nefs ü şeytânı (İsmail Gürûnî Divanı, b.321)

‘İbâdet acısın *bu* nefse tatdur

‘Amelden olmagıl hâlî n’idersin (Niyâzî-i Mısırî Divanı, ş.131/3)

Hüdâyî'ye göre; ibadet bir ziynettir. Bu kıymetli ibadet takısı, çok muzır ve şerir olan nefsin boynuna takılmalıdır. Böylece ibadetler sayesinde nefsin dizginleri ele alınabilecektir. Süleyman da yüzüğü parmağına takarak, her şeye hükmedebilmiştir. İnsan, ibadet takısını takıp, aklın Asaf'ına uyarsa Süleyman gibi olur:

Tavk-ı tâ'at bağlayıp ifrî-i nefsin boynuna

Âsaf-ı akla ri'âyet kıl Süleymânlik budur (Azîz Mahmûd Hüdâyî Divanı, ş.62/2)

Edip Harâbî, insanın takati yerindeyken nefs şeytanı ile savaşmasını söyler. O sancağın fethi, doğrulukla hareket eden ibadet askerleriyle yapmalıdır. Şaire göre; ibadet, nefis ile savaşan asker gibidir:

Sıdk ile leşker-i tâ'atla edip feth-i liva

Dîv-i nefis ile cihâd et var iken tende kuvâ (Halepli Edib Divanı, G.2/1)

Avnî, ibadetlerin nefsi terbiye etmek için yapıldığını ifade eder. İbadetin özü budur. Yoksa Allah'a ne ibadet ne de bunlarla ilgili bir şey lazımdır. İnsan ne yaparsa kendisi için yapar. İbadetin Allah'a bir faydası yoktur.

Avniyâ terbiyet-i nefsün içündür tâ'at

Yoksa Allâha ne tâ'at ne ‘ibâdet lâzum (Yenişehirli Avnî Divanı, G.292/5)

Kâmi, beş olan ibadetten /beş vakit ibadetten ayrılmamak gerektiğini söyler. Zira nefis ve arzunun açtığı yıkık ve aralıklar, kulluk edilerek beklenir. Bu bekleme, bir nevi nöbet tutmaktır.

Tâ'ât-i pencgânedan ayrılma Kâmiyâ

Nefs ü hevâ gedikleri kullukla beklenür (Kâmî Divanı, G.53/7)

5.2.5.1.1 Allah'ı Zikretmek

Bir şeyi anmak, hatırlamak anlamına gelen zikir; tasavvufî anlamda Allah'ı anmak ve unutmamaktır. İnsan Allah'ı sürekli anarsa kalpte bir ferahlama, gafletten, nisyandan ve isyandan kurtuluş meydana gelir. Zikir, nefis tezkiyesi için yapılan ibadetlerden biridir. Nefs, doğal olarak dünyaya ve tutkulara meyillidir. Zikir ise; bu eğilime karşı manevî bir mücadele olarak cihada tekabül eder.⁴⁷³ Zikrin hakikatleri müminin kalbine yerleşir ve bütün vücudu zikreder hale gelirse -ki buna “zâtî zikir” denir- bu zikir, nefsin kötülüklerini siler süpürür.⁴⁷⁴

Ebu Hasan Şazeli buyururlar ki: nefsin en çok hoşuna gitmeyen şey ibadet, zikir ve Kuran okumaktır. Nefs, ancak bunlarla zayıflatılır ve emir altına girecek hale getirilir.⁴⁷⁵ Gavs-ı Sâni hazretleri, bir sohbetinde şöyle buyurdu: “Zikre devam edip, virde önem veriniz. Zira kalbin tek ilacı zikirdir. Nefsin kötü sıfatları ancak zikir ile iyiye tebdil edelebilir. İnsan, bir müridin gözetiminde daima çektiği zikir sayesinde terbiye olur.”⁴⁷⁶

Hiz. Peygamber, kalbiyle, diliyle ve bedeniyle Allah'ı anmayı severdi. Resul, en hayırlı amel olarak “Allah'ı zikir”i işaret eder. Allah'ı anmak beden ve ruhun şifasıdır. Gümüşhanevî'ye göre; zikir ve mücadelelerle ruh, ilahî şimşeklerin inmesine ve nurların hatıralarının zuhuru hazırlanmış olur. Ayrıca göğüsteki şüpheler giderek, kalbe sakin ve doyumluluk gelir.⁴⁷⁷ Zikir ibadeti, müridin ruhsal uygulamalarının zirvesindeki ibadetlerden biridir. Kutsal ve mübarek olan Allah'ın adının, gücünün

⁴⁷³ Schuon, Frithjof, (2006). *Tasavvuf: Kabuk ve Öz*, (Çev: Veysel Sezigen). İz Yay. s.145

⁴⁷⁴ A.g.e Ildırar, (2010). s.47

⁴⁷⁵ A.g.e Çelik, (2014). s.48

⁴⁷⁶ A.g.e Selvi, (2016). s.108

⁴⁷⁷ Köle, Bekir, (2013). *Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevî'de Ruh-Nefis Mücadelesi*, 1. Uluslararası Ziyaüddin Gümüşhanevi Sempozyumu Bildirileri, 03-05 Ekim, s.310

tekrar tekrar ifade edilmesi, müridin içsel değişiminin temelidir. Allah'ın gerek adı gerek kendisiyle ne kadar fazla meşgul olunursa, mürid o kadar pak olur ve nefsinden uzaklaşır.⁴⁷⁸ Said Giray, tevhid kılıcının nefis kâfirini öldüreceğini söyler. Nefs, şaire göre; çokça din değiştiren bir kâfirdir. Tevhid, Allah'ı birlemek olup İslam'ın beş şartından biridir.

Tîg-i tevhîd ile kıl kâfir-i nefsün maktûl

İrtidâda düşenün hûnı heder lâzımdur (Said Giray Divanı, G.56/8)

Lâmekânî Hüseyin Efendi, kalbin aynasının pasının Allah'ı anarak geçeceğini, zikir ile kalp aynasının parlak hale geleceğini ifade eder. Düşman nefsin fitne ve fesatlıkları, Allah'ı anarak defedilir:

Mir'ât-i kalbün pasını ref' eyle zikru'llâh ile

Nefs-i 'adûv vesvâsını def' eyle zikru'llâh ile (Lâmekânî Divanı, G.61/1)

Ahmed'ye göre; cennete kavuşmak için Allah anılmaz. Cennet, nefsin bir isteğidir. Allah ile nefsi aynı anda düşünmek bir tezattır:

Çün Hak didün ko cenneti kim hazz-i nefsdür

Hakk-ıla hazz-i nefsi gözetmek nedür tezâd (Ahmedî Divanı, K.18/18)

5.2.5.1.2 Oruç

Arapça savm, Farsça ruze olan oruç ibadeti, nefis ve şeytanı kahredici ve dize getiricidir. Nefsin en fazla çekindiği ve kendine ağır bulduğu ibadet oruçtur. Zira nefis, yeme içmeyi çok sever. Oruç, nefsin yeme içme tutkusuna bir müddet son verir. Bu da nefis ve şeytana azaptır. İslam âlimleri orucun, nefis ve şeytanı zincire bağladığını söyler. Nefs, kaynağını yeme içmeden alır. Bu kaynak kesilince şeytanın da gücü kırılır. Oruç tutmanın maksadı, sabahtan akşama kadar aç kalmak değildir. O halde hayvanlara da yem verilmediği zaman onlar da oruç tutmuş olur. Orucun gayesi, kötü arzuları etkisiz kılmak, nefsi zayıflatmaktır. Oruç; isteklerin ve nefsin dayanma gücünü kırarak, insanın

⁴⁷⁸ Ambrosio, Alberto Fabio, (2012). *Dervişler: Tarihi, Antropolojisi Mistik Yönü*, (Çev: Buğra Poyraz), Kabalcı Yay. s.163

gafilete düşmesine neden olabilecek unsurları pasif hale getirir. Oruçlu bireyin nefsini terbiye edip kontrol altına alması, onu kötü işlerden uzak tutması daha kolaydır. Oruç, tıbbın da kabul ettiği bir nevi tedavi yöntemidir. Hz. Peygamber; “oruç tutarsanız sıhhat bulursunuz” derken orucun sağlık yönüne dikkat çekmiştir.

Senelerce ibadetle uğraşan ve riyazet çeken bir derviş vardı. Bir gün kendi nefesine: “Sen kimsin, ben kimim?” diye sordu. Nefs de: “Sen sensin, ben de benim” diye cevap verdi. Bu adam defalarca Hacc’a gitti, yaya olarak yolun sıkıntılarını yaşadı ve yine nefse; “Ben kimim, sen kimsin?” dedi. Nefs de yine aynı cevabı verdi. Derviş, her ibadeti yaptıysa da nefsi öldürmek için hiç bir çare bulamadı. Bunun üzerine oruç, açlık ve riyazet ile meşgul oldu. Derviş bunun ardından nefse: “Nasılsın?” diye sordu. Nefs de: “Ben yok oldum, sen sensin” dedi.

Bu hikâyeyi nakleden Eflâkî der ki; “Hakk daha iyi bilir, insan nefsinin oruçtan, açlıktan başka hiç bir ibadet mağlup ve Müslüman edemez.”⁴⁷⁹ Rahmî, “oruç” redifli kasidesinde orucun riyazet kılıcıyla cesaretli olunca, nefis askerlerini öldürdüğünü ifade ederek orucun önemini vurgular:

Olıcak tîg-i riyâzetle dilâver rûze

‘Asker-i nefsi sıyup oldu muzaffer rûze (Bursalı Rahmî Divanı, K.3/1)

Aşkî, eğer bayram kuşatması olmasaydı oruçların, kâfir nefsi tamamen öldürmüş olacağını ifade etmektedir. Nefs, oruç ayında köşeye sıkışmıştır. Asıl bayram onun olmuştur. Oruç ayının nihayete ermesiyle nefis de bayram etmiş ve orucun elinden kurtulmuştur:

Öldürdi idi kâfir-i nefsimüzi sıyâm

Olmasa idi dahi penâhî hisâr-i ‘îd (Üsküdarlı Aşkî Divanı, G.38/3)

Oruç; kalpleri temizler ve mideleri dinlendirir, günahları yakar, isyan duygularını söndürür, açlığa, susuzluğa alıştırmak suretiyle, sabır ve tahammül hissini aşılır, kalbin katılığı yumuşatır, nefsin benliğini kırar, enaniyet ve hodbinliği ezer. Fakir ve düşkünlerin hallerini hatırlatır, başkalarının yardımına koşmanın lüzumunu

⁴⁷⁹ A.g.e Eflâkî, (1973). s.452

anlatır, böylece insana selametli bir yol, cemiyete huzurlu bir hayat bahşeder.⁴⁸⁰ Gelibolulu Âli, her gün oruç tutan birinin asla cefa çekmeyeceğini, nefsinin ona bir zararı olmayacağını söyler:

Her gün olan savmda çekmez cefâ
Eyleyemez nefsine sâlik ezâ (Gelibolulu Âlî Riyâzü's-sâlikîn, b.2025)

Nebzî, emmare olan nefsin helakinin oruç ile olacağını ifade eder. Nefse asla merhamet edilmemeli, derhal helak edilmelidir:

Helâk-i nefs-i emmâre hemân savm ile hâsıldır
Kerem it merhamet itme meded it nefsi ihlâk it (Nebzî Divanı, K.40/4)

Hayırlı işlere malını harcamayan cimri insanlar “asla cennete giremez” diyen Behiştî, bütün kötülöklere neden olan nefsi imsak vaktiyle zelil duruma düşürmenin planını yapar:

Cennete girmez imiş çünkü bahîl
İtme imsâk ile nefsiñi zelîl (Behiştî Sinan, Heft-peyker, b.1417)

Behiştî, Heşt Bihişt adlı mesnevisinde oruçlu kimselerin sabır hali içinde nefsi zor durumda bıraktığını söylemektedir:

Yine sâ'im olup sabr eylediler
Gör a nefse niçe cebr eylediler (Bihiştî, Heşt Bihişt, b.243)

5.2.5.1.3 Namaz

Namaz kılan insan, nefsin hayra ve iyiliğe davet ettiğı gibi, nefsin gururunu kırarak kötölüklerden de arındırır, ıslah eder.⁴⁸¹ Namaz, insanı bütün kötölüklerden uzaklaştırarak ilâhî huzura eriştirmenin bir ifadesidir. Allah, Kuran'da “Muhakkak ki,

⁴⁸⁰ Yaprak, Tahsin, (1966). *En Güzel Nefis Terbiyesi Oruçla Mümkündür*, Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi, C: 5, S: 12, s.534

⁴⁸¹ Bu konuda yapılmış kapsamlı bir çalışma için b.k.z Tek, Abdülhamit, (1999). *Nefs Tezkiyesinde Namazın Rolü*, Y. L. Tezi, Ankara Üni. Ankara.

namaz, kötülükten ve hayâsızlıktan alıkoyar.”⁴⁸² buyurmaktadır. Mustafa Efendi’ye göre; namaz kılıcını kalbin ortasına bırakan, nefesine karşı üstünlük elde eder. Nefsi yıkmaya, namazın gücü yeter.

Viren tîg-i salâtı dest-i kalbe

Olur ol re’s-i nefsi kat’a kâdir (Mustafa Efendi, Gülşen-i Pend, b.91)

Şeyh Baba Yusuf da nefsin arzularının namaz ve oruçla usanacağını söyleyerek bu ibadetlerin tezkiyedeki önemine değinir:

Namâz kılun oruc *tutun utanun*

Murâd-i nefsi ko andan *usanun* (Şeyh Yusuf, Mevhûb-ı Mahbûb, b.4860)

5.2.5.1.4 Hac

Oruç, arzulardan dolayısıyla benlikten; zekât, maddeye dolayısıyla dünyaya düşkünlükten sıyrılmaktır. Hacc ise; sonunda merkeze, dolayısıyla kalbe yani kendiliğe geri dönüştür.⁴⁸³

Hac ibadetinin bazı hikmetleri vardır. İhrama girmek, hakikatte nefsanî arzulardan sıyrılmaktır. Tavaf, nefsin bütün heva ve heveslerinden sıyrıldıktan sonra Allah’ın kutsiyeti etrafında kalbin daimi olarak sevgi ile dönmesidir. Hac’da adeta nefis kurbanının boynu vurulur ve insan Allah’a yaklaşır. İslâmî, Hacca gidenlerin nefsin boynunu vurduğunu söylemesi bundandır:

Sâdisinde sordugı hacdan-durur

Hacc idenler nefsinün boynın urur (İslâmî, Mesnevî, b.2308)

5.2.5.1.5 Zekât

Lügatte “arıtma, artma; bereket ve övgü” anlamlarına gelen zekât; belirli sınıflara sarf edilmek üzere zengin sayılan Müslümanların malından alınan belirli bir payı ifade eder. Zekât, bir şükür ibadetidir. Toplumdaki zengin fakir dengesini koruyan bir ibadettir. Zekât bir imtihan olup zenginleri, cimrilik hastalığından kurtarır.

⁴⁸² Ankebut, 45

⁴⁸³ A.g.e Schuon, (2006). s.143

Beyzavi'nin de belirttiği üzere, zekât; malın bereketini artırdığı gibi, kalbi cimrilik ve dünya sevgisinden, malı da kirlerden temizler.⁴⁸⁴ Ümmî Kemal'in de ifade ettiğini üzere nefis, bütün ibadetlerle birlikte zekât ile de temizlenir, saflaşır:

Sarf eyle *kamu* 'ömrünü savm ü salâtıla

Pâk eyle mâl ü nefsünü hacc ü zekâtıla (Kemâl-i Ümmî Divanı, G.107/1)

5.2.5.2 Açlık ve Az Yemek

Gazali, Kimya-yı Saadet'te açlıktan maksadın; “nefsi kırmak, itaat altına almak, terbiye etmek, doğru yola sevk etmek ve nefsin bağlarına muhtaç olmamak” olduğunu ifade eder.⁴⁸⁵ Hz. Ebubekir de az yemenin faziletlerine şöyle değinmektedir: “Müslümanlığı kabul ettiğimden beri, Hakk'a ibadetin lezzetine erişebilmek, Allah'a kavuşabilmek için doyasıya yemedim, kanasıya su içmedim. Zira bilin ki çok yiyen ve içen çok ibadet edemez. İnsan aşırı yerse onun vücudunu sıklet, gözlerini uyku basar. Bedeninin her uzvu tembelleşir, ibadet etmeye çalışsa bile yapamaz. Elinden yalnızca uyku gelir. Böylece çöplüğe atılmış bir necis birikintisi halini alır.” Lokman Hekim da oğluna bu konuda şöyle öğüt verir: “Ey oğlum, çok uyuyup, çok yeme. Zira kim çok uyur ve çok yerse, kıyamet vakti iflâs etmiş olarak gelir. O kimsenin hiç bir güzel ameli bulunmaz.”⁴⁸⁶ Hz. Peygamber de şöyle buyuruyor: “Şeytan, Âdemoğlunda damarlarındaki kan misali dolaşır. Susuzluk ve açlıkla onun geçiş yerlerini daraltınız.”⁴⁸⁷ Açlık, mücâhedenin erkânından bir rükün, sûfilerin vasıflarından bir vasıf olmuştur. Şüphe yok ki, sülûk erbabı yemeyi, içmeyi bir tarafa bırakmış ve hikmetin kaynağını açlıkta bulmuşlardır. Açlığın sonucunda bedenin zayıflaması ile nefsanî arzular azalıp nefis durgunlaşır ve dünyaya karşı istek azaldığı için diğer eylemler konusunda da riyazet uygulanmış olur. Yani aç kimse az konuşur ve fazla yemenin verdiği rehavetten veya şehvet duygularından kurtulmuş olur. Dolayısıyla açlık bu noktada riyazetin genel bir adı olmaktadır.⁴⁸⁸ Açlıkla, az yemekle ilgili olarak birçok sûfinin menkıbesi bulunmaktadır. Sehl b. Abdullah, yalnızca onbeş günde bir yemek

⁴⁸⁴ A.g.e Selvi, (2010). s.138

⁴⁸⁵ A.g.e Gazali, (2013). s.417

⁴⁸⁶ A.g.e Gazali, (1986). s.38

⁴⁸⁷ İbn Arabî, (2016). *Nefs Terbiyesinin Esasları*, (Ter: Ekrem Demirli), Litera Yay. s.110

⁴⁸⁸ Adanır, Sultan, (2016). *İlk Dönem Sûfilerinde Bir Nefs Terbiye Yöntemi Olarak Açlık*, Y.L Tezi, İstanbul Üni. İstanbul, s.52

yerdi. Ramazan ayı gelince, aybaşından itibaren bayram hilâlini görene dek yemek yemezdi. Yalnız her akşam su ile iftar yapardı.⁴⁸⁹

Açlık, nefsin belini kırarak güçsüz kalmasını sağlar. Nefsin en büyük dayanağı çok yemek yemektir. Bütün âlimler açlığın ve az yemenin nefsi zayıflatığı hususunda hemfikirdirler. Mevlana bu konuda o kadar dikkatlidir ki bir damla tatlı suyun bile nefis için ne denli kıymetli olduğunu bilir: Mevlana, her daim ağzında bir sarı helile bulunduruyordu. Yakınında bulunan kimseler bu durumu anlamaya çalışıyorlardı. Nihayet meşhur Mesnevi'nin yazılmasına müsebbib olan Çelebi Hüsameddin'den bu işin sırrını sordular. O da bu durumu şöyle izah etmiştir: "Mevlana o kadar riyazete önem verir ki, ağzında bulunan tatlı suyun (tükürük) bile boğazından geçmesini istemez. Nefsine tat geçmemesi için helilenin acılığıyla ağzını da acılaştırır. Bu, onun riyazetinin kuvvetinin tamlığına delildir."⁴⁹⁰

Tokluk, unutkanlık yapar. İnsanın kalbini kör eder. Kıyamet günü en aç kalacak olan, en çok tok olanlardır. Tok olanlar daha çok uyur. Uyku, ömrü boşa geçirir. Onlar, halden anlamaz ve merhametsiz olurlar. *Açın halinden tok anlamaz* gibi sözlerimiz bu durumu izah eder. Açlık insanın kalbinde bir incelik doğurur. Aç olan bir nefis, tok olan bir nefse nazaran daha çabuk terbiye edilir.

Nazmî, nefsin bir köpek olduğunu, bu köpeği zapt etmek için daima açlık çubuğuyla ona vurulması gerektiğini söyler. Nefs köpeği, ancak açlık çubuğundan anlar. Açlık, terbiye ediciliği, canı acıtması yönüyle değneğe benzetilmiştir. Başka bir beytinde açlığın bir ilaç olduğunu söyler. Nefs yılanına karşı en keskin ilaç; açlıktır:

Nefsi zabt it Nazmî çûb-i cû' ile

Dâyimâ ur seg gibi kötek ana (Edirneli Nazmî Divanı, G.367/5)

Her nefes kim hamle eyler *kîşiye* şol mâr-ı nefis

Lâ-cerem dârû-yı cû' olur hemîn tiryâk ana (Edirneli Nazmî Divanı, G.264/4)

Minnet ile mert olmayanın ekmek ve yemeğini yemem diyen Resmî, nefsindeki köpeğin açlığını def etmek için bir küçük lokmanın yeterli olacağını ifade eder:

⁴⁸⁹ A.g.e Kuşeyri, (2015) s.230

⁴⁹⁰ A.g.e Eflâkî. (1973). s.338

Yemezem minnetle nân ü nemek-i nâ-merdi kim

Def'-i cû'-i nefis seg-çün gel kömür lokmâ yeter (Resmî Divanı, G.16/4)

Âşık Paşa derki; yemek içmek nefsin elinde olan bir şeydir. Yemek içmek, insanı başkalaştırır, onu bozar. Bazen uygun olmayan lokmalar gelerek nefse zarar verir. Açlık nefse büyük bir kahırdır. İnsan açlık çekerek nefsin boynunu vurabilir:

Çün yimek içmek bu nefis elindedür

Pes tagayyurlık da*hı* yolındadır

Yâ yimekden nâ-muvâfık lokmalar

Gelür olur dem-be-dem nefse zarar (Âşık Paşa, Garibnâme, b.2973-4)

İlla nefse *ulu* kahr açlık-durur

Eyle san açlık anun boynın urur (Âşık Paşa, Garibnâme, b.10300)

İsmail Gürûnî, az miktarda yemenin, nefsi temizleyeceğini düşünür. Az yemek, insanın yaratılışındaki hasletlerin, iyilerinden olan bir husustur. Hatta nefsin kontrol edebilmek için bütün peygamberler neredeyse üç dört gün bir şey yemezlerdi. Bu mübarek haslet onlarda mevcut idi:

Hasletün *ikincisi budur* 'azîz

Az yimek nefsi ider gâyet temîz (İsmail Gürûnî Divanı, b.515)

Nefsini zabt itmek içün cemî' enbiyâlar

Üç gün dört gün aç turub yimez idi ta'âmı (İsmail Gürûnî Divanı, b.2250)

Şirk, nefsin sıfatlarından biridir. Her günahın affı ümit olunur; fakat şirkin affı da yoktur.⁴⁹¹ Ahmedî'ye göre; insanın şirkten arınıp vahdete ulaşabilmesi için kırma/yeme içme bıçağıyla nefsini kurban etmelidir:

Şirkden *arınuban* vahdet bulayım dir-isen

Var riyâzet *bıçağıyla* nefsi kurbân idü yüz (Ahmedî Divanı, G.278/4)

⁴⁹¹ A.g.e Kotku, (2015). s.35

Günehkâr, nefsi zelil duruma düşürmenin yolunu söyler. Eğer insan nefsi aciz bırakmak istiyorsa onun gıdasını bir iki lokma eksik vermelidir:

Eger nefsi zebûn itmek dilerse

Bir *iki* lokma eksük vir gıdayı (Günehkâr Divanı, G.59/10)

5.2.5.3 Sabretmek

Hz. Ali, sabrın imanda, bedendeki baş gibi olduğunu söyler. Zinnûn-i Mısrî; “Sabır, muhalefetten sakınmak, belâların acılığını yudum yudum tadarken sakin olmak, geçimde fakirlik baş gösterince zengin görünmektir” der.⁴⁹² Nefsine uyanların gözünde ibadet etmek en zor iştir. Bu zorluğu kolaylığa çevirmenin en güzel yolu; nefsin sesini kesmektir. Nefsi susturmak, sabırla mümkün olur. Sabır, her güzel işin anahtarı hükmündedir. Çünkü Allah sabredenlerle birlikte. Hz. Eyüb’ün sabrı, bütün inananlar için bir misal olmalıdır. Bir hadiste; “bir vücut için kalp ne ise iman sahibi için de sabır odur, sabır imanın hepsidir” buyrulur. Hamdî, sabrın köpek nefsi için bir zincir işlevi gördüğünü söyler. Köpek nefsi, sabır zincirine bağlanarak zorluk zindanına atılırsa terbiye edilebilecektir:

Çeküp nefsün segin zencîr-i sabra

Hakâretle bırak zindân-i cebre (Lârendeli Hamdî, Leylâ ve Mecnûn, b.5398)

İnsan her konuda acele etmemeli, sabırlı olmalıdır diyen Zarîfî, insanın sabırlı olduğu zaman nefsini, itaat altına almaya gücünün yeteceğini belirtir. Nefsine karşı sabırlı olan kurtuluşa erer:

Tîzlik *etme* her husûsda sâbir ol

Nefsini zabt *etmeye* sen kâdir ol

Nefsine sabr eyleyen bulur necat

Sana ancak bâkiyâtü’s-sâlihât (Zarîfî, Pend-nâme, b.486- 1017)

⁴⁹² A.g.e Geylani, (1994). s.490

Türabî, yokluk mülküne gelmekten muradının Cenâb-ı Hakk'ın rızasını elde etmek olduğunu ifade eder. Sabır ile nefsin başını durmadan ezen kimse, yokluk diyarına gidebilir:

Hak rızâsıdır fenâ mülkine gelmekden murâd
Sabr ile sen bu nefsin başını var durma ez (Türâbî Divanı, G.100/5)

Lebîb der ki; matemle dolu olan iman etmiş insanlara sabır bir sermayedir. Yalnızca Allah'ın hükmünü dinleyenler, nefsin galeyanına gelmez. Nefs, sabır ile bastırılır. Koca Râgıb Paşa, kâfir olan nefs ile savaşılmaya gücünün olmama müsebbibi olarak; “sabır eksikliğini” göstermektedir: İnsanda gurur ve sabırsızlık olursa nefse rakip dahi olunamaz:

Mü'min-i pür-mâteme ser-mâyedir sabr-i cemîl
Kim nizâ'-i nefse gelmez şîve-i hükm-i İlâh (Lebîb Divanı, Tar.45/3)

Cihâd-i kâfir-i nefse nice harif olalım
Gurur da bizde dil-i nâ-sabûr bizdendir (Koca Râgıb Paşa Divanı, G.49/5)

5.2.5.4 Kanaat

Azla yetinme, elindekine razı olmak, anlamına gelen kanaat, kalbi zenginleştiren hasletlerden biridir. Kanaat, nefs terbiyesinde etkin bir ol oynar. Kanaat, müminlerin bir sıfatıdır. Bişri Hafî “kanaat bir melektir.” der. O ancak gerçek müminin kalbinde ikamet eder. Hz. Ali; kanaati, ağzı hiç körelmeyen bir kılıca benzetir.⁴⁹³ Muhibbî, nefsin, ruhu zehirleyen bir yılan olduğunu söylediği beytinde hırs karşısında kanaati tavsiye eder. Zira kanaat, bütün bu kötülükleri imar edendir:

Geç tama'dan nefis rûhun mârıdur
Bu kanâ'at anların mi'mârıdur (Niğdeli Muhibbî, Gül ü Nevruz, b.6213)

Ahmedî'ye göre; bir insan kanaati nefesine karşı alışkanlık ederse, o insan asla aç kalmayacak, kimseye muhtaç olmayacaktır:

⁴⁹³ A.g.e Konyevî, (2014). s.124-125

Kanâ'atî çü sanâ'at ide kişi nefise

Cihân eger kamu kaht ola bir dem olmaya ac (Ahmedî Divanı, K.15/2)

İnsan nefisini ten evinde kanaat köşesinde sıkıştırmalıdır. Açlık, insanı gaybın sırlarına vakıf eden şeydir. Bu düşüncelerin sahibi Mihrî, kanaatin nefsi zor durumda bıraktığını anlatmaya çalışır:

Nefsünü ten hânesinde çek kanâ'at küncine

Kim seni esrâr-i gaybe ırgüre bu açlık (Mihrî Hatun Divanı, G.79/3)

İnsan nefisine karşı müsrif olmamalı onun her istediğini yerine getirmemelidir. “Nefse karşı kanaat lazımdır” diyen Ümmî Kemâl, insana bir parça kuru ekmeğin kâfi olduğunu söyler:

Müsrif olma var kanâ'at kıl ki şol it nefsüne

Bir ‘abâ kaftanda bir pâre kuru bir nân yiter (Kemâl-i Ümmî Divanı, G.29/31)

Ahmed Sûzî, nefis ile mücadele için tam teçhizatlı olduğunu söyler. Tok gözlülük bir hançerdir ve insanın elindedir. Kanaat nasibi ise dildedir. Dindarlık kılıcını bele takıp nefis ile mücahede edilmelidir:

Ferâgat hançerin elde kanâ'at behresin dilde

Diyânet seyfini belde idip kıl nefsi ile cihâd (Ahmed Sûzî Divanı, K.19/41)

5.2.5.5 Tevazu

Kibrin karşıtı olan tevazu, lügatte; kendi itibar ve derecesini düşük görmek, anlamındadır. Tevazu, insanın başkalarını hor gören davranışlardan arınmaktır. Tevazu, herkesi hoş, nefisini boş görüp, kendi kusurlarını gidermekle meşgul olmaktır.⁴⁹⁴ Haris El Muhâsibî'ye göre; bütün güzel hasletlerin aslı ve özü tevazu üzere olmaktır. Böyle olursa insan tüm bu güzel hasletlere sahip olmuş, hiç olmazsa nefse karşı gelmekte güç kazanmış demektir.⁴⁹⁵ Tasavvuf kaynaklarında tevazu, hem Allah-kul ilişkisi hem de insanların birbirlerine karşı tutumu bağlamında ele alınmıştır. Kuşeyrî, “tevazu Hakk’a teslim olmak ve onun hükmüne itiraz etmemektir” der. Cüneyd-i Bağdâdî, “tevazu

⁴⁹⁴ A.g.e Selvi, (2016). s.121

⁴⁹⁵ A.g.e El Muhasibi, (2011). s.30

şefkatli olmak, benliği kırmaktır” der.⁴⁹⁶ Türkçede tevazu, alçak gönüllü sözüyle karşılanır. Tevazu nefis terbiyesinde gereklidir. Şeyh Yusuf, nefsini bilen insanların, tevazu sahibi olduğunu, mütevazı insanların nefsini, onun heyecanlarından koruduklarını ifade eder.

Budur nefsin bilen/erün nişanı

Tevâzu’ hilm olur her demde şanı (Şeyh Yusuf, Mevhûb-ı Mahbûb, b.686)

5.2.5.6 Az Uyumak

Nefsin kötü arzularına karşı koymak, kalbi ve kafayı iyi şeylere alıştırmak için âlimler tarafından tavsiye edilen üç şey şudur: Az konuş,⁴⁹⁷ az uyu, az ye. Böylece bedenin ihtiyaçları en aza indirilirken, ruhun ihtiyaçlarını daha kolay karşılamak imkânı doğmaktadır.⁴⁹⁸ Yahya bin Muâz er-Razi dört çeşit riyazet kılıcının olduğunu söyler. Bunlar: 1. Az yemek, 2. Az uyumak, 3. Az konuşmak, 4. Halkın yaptığı eziyetlere dayanmak. Az yemekle şehvetler kırılır. Az uyumakla irade saffetleşir, berraklaşır. Az konuşmakla afet ve belalardan korunur. Eziyetlere tahammül etmekle gayeye ulaşılır. İnsana eziyet karşısında sabır, cefa karşısında hilm göstermek kadar zor bir şey yoktur.⁴⁹⁹ Çok uyku hem gaflet hem de bereketsizliktir.⁵⁰⁰ Eşrefoğlu Rumi, az uyumanın nefsin kötü sıfatlarını öldüren hasletlerden biri olduğunu ifade eder.⁵⁰¹

Kadı Muhammed, Allah’ı bulmak isteyenlerin, nefsin gıdasını az vermesi gerektiğini söyler. İnsan; nefsini terbiye edebilmek için men edilmiş şeylerden, haramdan ve uykudan kaçınmalıdır:

Hüdâyı bulmak istersen gıdâ-yı nefsi az eyle

Menâhîden haramdan uyhudan hem ihtiraz eyle (Kadı Divanı, G.264/1)

⁴⁹⁶ Çağrı, Mustafa, (2011). *Tevazu*, D. İ. A. C:40, s.585

⁴⁹⁷ Eşrefoğlu Rumi, az konuşmanın faydalarını anlatırken şöyle der: “Azizim! Bil ki çok konuşmak insanı çok zarara uğratar. Müslümanın yapması gereken, diline sahip çıkmak, her yerde kollamak ve gerekmedikçe konuşmamaktır. Zira dilin afetleri pek çoktur. Ebubekir Sıddık (r.a.) mübarek ağızlarına taş alırdı. Bunun nedeni; ansızın yaramaz bir söz söylemekten korkmasındandır.” A.g.e Eşrefoğlu Rumi, (2014). s.307

⁴⁹⁸ Kara Mustafa, (1992). *Tasavvuf ve Tarikatlar*, İletişim Yay. s.31

⁴⁹⁹ A.g.e Gazali, (1996). s. 93-94

⁵⁰⁰ A.g.e. Kotku, (2015). s.258

⁵⁰¹ A.g. e Eşrefoğlu Rumi, (2014). s.284

5.2.5.7 Tevekkül

Tevekkül tasavvufta bir makam ve hal olarak kabul edilir. Sûfîler tevekkülün birçok çeşidi ve mertebesinden bahsetmişlerdir. Onların tevekküle dair tanımları bu çeşit ve mertebelerle ilgilidir. Cüneyd-i Bağdâdî'nin "tevekkül kalbin Hakk'a itimat etmesidir" şeklindeki ifadesi tevekkülün genel bir tarifidir.⁵⁰² Tevekkül, insanın bütün güç ve kuvvetten sıyrılarak, her hususta Allah'ın kadir-i mutlak olduğunu bilmesidir. Yani başka bir deyişle tevekkül, Allah'a güvenmektir.⁵⁰³ Nailî'ye göre, nefis ile mücadelede tevekkül gibi kale bulunmaz. Kânî, vehamet sahibi nefsin tevekkül tekkesinden uyutularak tezkiye edilmesi gerektiğini söyler:

Cihâd-i nefse tevekkül gibi hisar olmaz

Sipâh-i âlem-i tecrîd sûru n'eylerler (Nailî-i Kadîm Divanı, G.51/4)

Tevekkül tekyegâhında uyut *bu* nefsi vehhâmı (Tokatlı Kânî Divanı, Tah.57/4)

5.2.5.8 Takva

Takva kelimesi, Kurân'da çok önemli bir anahtar kelimedir. Kuran'ın nefis tasfiye ve tezkiyesinin, üzerine oturduğu temel taşı mevkiini kazanmıştır.⁵⁰⁴ Sufî indinde züht ve takvayla riyazet tabirleri kesin olarak ayrılmamış, her ikisi beraber kullanılmıştır.⁵⁰⁵ Rivayet edildiğine göre, fitne patlak verince Talk b. Hubeyb şöyle demiştir: "Takvâ ile korunun." Bekr b. Abdullah el-Müzenî, "takvânın ne olduğunu anlat" deyince, İbn Hubeyb cevap verir: "Takvâ, Allah'tan karşılık umarak, Hakk'tan gelen nurla Hakk'a karşı başkaldırmaktan vazgeçmektir. Takvanın hakikati, organlardadır: Bu da hakkı yerine getirmek, kötülüklerden uzak durmaktır."⁵⁰⁶ Ebû Abdullah er-Ruzbârî der ki: "Takva, insanı Hakk'tan uzaklaştıracak her şeyden kaçınmaktır. Takva, insanın kendi özüne zarar verici olan mâsivâdan korunmasıdır."⁵⁰⁷ Tezkiye, nefsi, kalbi ve ruhu isyan, inkâr ve şirk gibi manevi kirlere arındırmaktır. Bu

⁵⁰² Uludağ, Süleyman, (2012). *Tevekkül*, D. İ. A. C: 41, s.3

⁵⁰³ A.g.e Konyevî, (2014). s.127

⁵⁰⁴ Izutsu, Toshihiko, (1975). *Kuran'da Allah ve İnsan*, (Çev: Süleyman Ateş), Ankara Üni. İ. F. Yay. s.42

⁵⁰⁵ A.g.e Pazarlı, (1982) s.149

⁵⁰⁶ El Muhasibi, (2014). s.196-197

⁵⁰⁷ A.g.e Çetin, (2013). s.89

ise; tövbe, takva ve imanla mümkündür. İbn Atıyye'nin de belirttiği üzere, tezkiyenin aslı takvadır.⁵⁰⁸ Günehkâr, “şehvet okuna karşı eğer nefsim seni hedef ederse, takva kılıcını ona karşı siper olarak tut” diyerek takvanın nefse karşı bir silah olduğunu söyler.

Şehvet okına ger seni umac ide nefsün

Takvâ kılıcın karşı tut ana siper eyle (Günehkâr Divanı, G.53/8)

Aczî, kalbin Allah'a yönelmesi yönünde telkinde bulunur. Takva ile nefsin isteklerinin kesilmesini ister. Ahmed Müsellem, nefs ejderinin takva ile fethedileceğini söyler. Behiştî, takvayı bir perdeye benzetir. Bu perde nefsi örtmektedir. Fasîhî'ye göre; takvanın terkedilmemesi gerekir, yoksa nefs, insanı helak eder.

Menzil-i maksûda irmek iste himmet üzre ol

Virme ruhsat nefsiñe da'im 'azîmet üzre ol (Aczî Divanı, G.125/1)

Ejder-i nefsi 'azîmetle musahhar kıl kim

Kalbîñe mâlik olan vâsıl-i gencîne olur (Ahmed Müsellem Divanı, G.50/4)

Salâh-i nefis ile perverde olmuş

Ana takvâ hicâbı perde olmuş (Bihiştî, Heşt Bihişt, b.601)

Çıkma takvâdan uyup nefse helâk eyler seni

Şem'-i bî-fânûsı zîrâ söndürür ey dil hevâ (Fasîhî Divanı, G.9/2)

5.2.5.9 Nefsi Ayıplamak

Lügatte “kınamak, kötölemek, ayıplamak” anlamlarına gelen melâmet, tasavvufta bir makam, bir terim ve bir tasavvuf anlayışının ismi olarak yaygın bir kullanım alanı mevcuttur. Nefs, aşağılamaya en layık olanıdır. Nefs riyazetinde onu ayıplamak, kınamak gerekir. Nefsin levvame mertebesi budur.

Mevlana'nın Mesnevi'sinde bu hususta şöyle söylenir: “Yol güneşi olan Hz. Peygamber bile: “Nefsini aşağılayan kişiye ne mutlu” dedi. Ey yoksul, bunun için diyorum işte. Köpeğin boynundan tasmayı çözme. Bu köpek terbiye edilse bile yine

⁵⁰⁸ A.g.e Selvi, (2010). s.134-135

köpektir. “Ne mutlu nefisini aşağılayana.” hükmüne uy. O (nefs) kötü damarlıdır. (Kötü huyludur.)”⁵⁰⁹

Nefs, İlahlık iddiasındadır. Olaylar nefsin sevdiği ve istediği şekilde gerçekleştiği zaman onun içi açılır, mutlu olur, sevinir. Hadiseler karakterine ters geliştiği zaman ise onu üzüntü ve öfke kuşatır.⁵¹⁰ Fenâyî, nefsin ayıplanması gerektiğini söyler. Nefse karşı tedbirli olunmalı, ona karşı şiddet gösterilmeli, onun istediği şeyler terk edilmelidir:

Kıl şedâyid ihtiyar ol eşiginde hâk-râh
İt melâmet nefsüni terk eyle tâlib ânını (Fenâyî Divanı, G.304/3)

Sadr-ı selâmet isterisen Ravziyâ sakın
Nefs-i le’îme virme murâdın hakâret it (Edincikli Ravzî Divanı, G.141/5)

“Ey Ravzi, kurtuluşa ermek, doğru yola girmek istersen sakın rezil, zelil nefse isteklerini bırakma, onu hor ve hakir gör.”

İhtiyâr eyle şedâyid ol kapusunda mukîm
Nefsüni eyle melâmet terk idüp sen ‘ârûnı (Ahmed, Ravzatü’t-tevhîd, b.4912)

“Meşakkatli hallere karşı tedbirli ol, onun kapısında dur. Ayıplarını terk et nefisini kına, melamet et.”

‘İzzet istersen Nihânî tâ ebet
Kendü nefsün ide gör hûr ü hacil (Nihânî Divanı, G.108/7)

“Nihânî, büyüklük istersen kendi nefisini hor görüp utandır.”

İzzet istersen Nizâmî nefsüni hôr eyle kim
Nefsini hôr eylemekten buldı izzet her azîz (Karamanlı Nizâmî Divanı, G.41/7)

⁵⁰⁹ B.k.z Çatak, Âdem, (2012). *Mevlana, Celaleddin Rumi’nin Nefs Anlayışı*, Gümüşhane Üni. İ. F. Dergisi, C:1, S: 1, s.220

⁵¹⁰ A.g.e Destgayb, (2007). s.16

“Nizâmî, büyüklük istersen nefsin hor gör, aşağılık gibi davran çünkü nefsin kıymetsiz eylemekten her yüce kişi yücelik buldu.”

Mâ ü menden geç ki me'men *bulasın*

Nefsi miskîn it ki mesken *bulasın* (Ahmedî, İskender-nâme, b.1323)

“Benlikten geç ki emin bir kimse olasın. Nefsin uyuşuk, tembel bir hale getir ki bir yerin olsun.”

Çâresi nefsün nedür dersen i yâr

Tut hilâfın kılma aslâ i'tibâr (Mürîdî, Pend-i Ricâl, b.818)

“Ey yar, nefsin çaresi nedir dersen, ona karşı dur asla itibar etme.”

5.2.5.10 Aşk

İnsanlığın en bariz arketiplerinden olan aşk/sevgi, hakkında en çok söz söylenen, en çetrefilli duyguların başında gelmektedir. Gerek Doğu gerek Batı dünyasının insan anlayışında, sevgi prensibinin temelde yer alması düsturunun bulunması aşkın evrenselliğine dair önemli bir veridir.⁵¹¹ Aşk insandan da evvel var olan bir olgudur. Aşk, her toplumda yapıcı ve birleştirici bir güçtür. İslam kültüründe aşk, ulvîdir. Allah'ın bir kudsi hadiste “gizli bir hazine idim bilinmeye muhabbet duydum” buyurduğu rivayet edilir. O halde insanın yaradılış sebebi yine aşktır. Sufî aşk yani arzusun elinde olan aşk ile gerçek sevgiyi karıştırmamak gerekir. Gerçek aşk, Allah'a duyulan aşktır. İbrahim Havvas'a “sevgi nedir” diye sorulur: O da sevgi, “bencil isteklerini yok etmek, benlikleri yakmak ve işaretler denizinde nefsi boğmaktır” diye cevap verir.⁵¹² Tasavvufta aşk ile nefis iki önemli kuttur. Biri ağır basarsa diğerini yok eder.

Divan edebiyatı bir aşk edebiyatı olarak bilinir. Aşk, aynı zamanda nefis tezkiyesi için de önemlidir. Antepli Aynî, aşkın kâfir nefsi yendiğini, aklın yapamadığını yaptığını söyler:

⁵¹¹ Kayaokay, İlyas, (2016). *Ortega Gasset ve Erich Fromm İle Nedim'in Aşk Nazariyesi Dair Ortak Hususiyetler*, Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, S: 16, s.196

⁵¹² A.g.e Gazali, (1986). s.73

‘Aşk ider kâfir-i nefse galebe ‘akl idemez

Vakt-i heycâda şehim bir mi olur merd ile zen (Antepli Aynî Divanı, G.155/5)

Mâr-i nefsi öldürürsen ger ‘asâ-yı ‘aşk ile

Hâturun vîrânesinde gizlidür genc-i ferâg (Behiştî Divanı, g.242/4)

“Aşk asası ile nefis yılanını öldürürsen eğer, bil ki gönlün yıkık yerinde tok gözlülük hazinesi gizlidir.”

‘İşka yâr olana reh-zen olımaz nefsi-i pelîd

Şâh ile hem-dem olan çün sege saymaz ‘asesi (Üsküdarlı Aşkî Divanı, G.557/4)

“Aşka yar olan kimseye alçak ve rezil nefis eşkıyalık edemez. Şah ile birlikte olan gece bekçisinin köpeği olamaz.”

‘İşk nefsi iline akdî ne buldıysa yakdî

Kibir kal‘asın yıkdı anda çok savaş oldı (Yunus Emre Divanı, ş.394/3)

“Aşk, nefis diyarında ne bulduysa yakmıştır. Kibir kalesini nice savaşların sonunda yıkmıştır.”

5.2.5.11 Şeyh ve Dergâhı

Tasavvuftaki manevî terbiyeyin gayesi; kalp ile mânâ âlemine yükselmek ve ruhla yüce Allah’a ulaşmaktır. Sâlikin ilerlediği yol kendi başına gidilecek kadar kolay ve rahat değildir. Bu yolu bilen, engelleri tanıyan, emin ve ehil bir rehber olmadan tek başına başarılı olmak imkânsız derecesinde zordur.⁵¹³ İşte Şeyh, müridi nefisini kötülüklerden arındırması için tezkiye yoluna sokandır.⁵¹⁴ Şeyh/mürşid, müridi hidayete kavuşturacak bir rehberdir.

Şeyh / mürşid; müridin tasavvuf yolunda ilerlerken, nefsin aldatmalarına karşı başvuracağı, huzurunda huzura ve rahata kavuşacağı, müşkil işlerinde kendisine danışacağı bir önderdir. Gazali’nin ifade ettiği üzere; nefsinin ayıplarını görmek

⁵¹³ A.g.e Selvi, (2016). s.115

⁵¹⁴ A.g.e Yılmaz ve Gündüz, (1993). s.103-104

isteyenler için dört yol vardır. Bunlardan ilki; nefsin ayıp ve kusurlarını görebilen, yine nefsin sebep olduğu gizli afetlere muttali bir büyüğe bağlanıp onu nefsine hakem yapmak ve nefis ile mücadelede onun irşad ve ikazlarına uymaktır. Gazali, bir şeyh, mürşid, hoca aracılığı ile nefse karşı koymanın gerekliliğini vurgular. İkincisi; dürüst, dindar, basiretli birisini dost edinerek onu kendine murakıp yani teftiş yapmalıdır. Üçüncüsü, nefsin ayıplarını düşmanlardan öğrenmek, dördüncüsü ise; insanlarla iltihat etmektir.⁵¹⁵ Mürid, nefsine hâkim olabilmesi için onu içsel eğitiminde izleyebilecek bir şeyhe dayanmak zorundadır. Bu şeyh, herhangi biri değildir, kusursuz bir rehber olmalıdır.⁵¹⁶ Şeyh, rehber bir bilge arketiptir. Dergâh ise; “balinanın karnı” diye tabir edilen erginleşme mekânlarıdır:

Nefsi tashîh içün be-dergâh ol
Bekle kullukda isteme âzâd (Mekkî Divanı, K.2/37)

“Nefsini düzeltmek için dergâha git. Kulluk etmeye devam oradan kopmayı isteme.”

Cihâd-i nefis ile her dem kıyam idem çü hizmetde
Rızâ yolunda olmaya şehâ kuvvet cesâret vir (Ahmed Sûzî Divanı, G.115/5)

“Nefisle mücadelede hizmet için her zaman diri durayım. Ey şehim, Allah yolunda olmak için kuvvet ve cesaret ver bana.”

Gerçek mürşide varalum himmet kılıcın alalum
Nefsün boynını uralum kurtılalum kurtılalum (Abdürrahîm Tirsî Divanı, G.63/7)

“Gerçek şeyhe varıp, yardım kılıcını alalım. Nefsin boynunu vurup kurtulalım.”

Vay eger dünyâna meşgul eyler ise nefs-i gûl
Olagör Yahyâ gibi bir mürşid-i ma’küle kul (Taşlıcalı Yahya Divanı, Mus.10/5)

⁵¹⁵ A.g.e Gazali, (1986). s.538-539

⁵¹⁶ A.g.e Ambrosio, (2012). s.105

“Vay eğer sersem/yahut helak edici nefis ile dünyanda meşgul olursan, Yahya gibi bir şeyhin yanına git kul ol.”

Kudret topın atmayan nefsin burcın yıkamaz
Hû diyüp cân virmege ‘aşk-ıla mihmân gerek (Ümmî Sinan Divanı, ş.91/3)

“Kudret topunu atmayan nefsin kalesini yıkamaz. Allah deyip can vermeye aşk ile yol gösteren gerekir.”

Nefsi ıslâh itmek için ara bul bir mürşidi
Nice müddet terbiyetle hâk-i gil fagfûr olur (Fahri Divançesi (G.53/4)

“Nefsini ıslah etmek istersen bir şeyh ara bul. Bir müddet terbiye altında kil toprağı seramik kâse olur.”

Basmaga dîv-i nefsi eger pehlevân isen
Hâzırdır işte gel berü meydân-ı Halvetî (Nehcî Divanı, Trc.B.1/5)

“Eğer pehlivansan nefis şeytanını basmak için işte Halveti meydanı hazırdır böyle gel.”

Okuyub men ‘araf-i nefsinin hem Rabbini bil
Bilemezsen yürü var mürşid-i pîrâne bak (Trabzonlu Avnî Divanı, G.22/3)

“Nefsinin bilgisini okuyup Rabbini bil. Bilemezsen eğer bir şeyhin mürşidi olmaya bak.”

Kıl nazar şâhid yüzine dinle fâzıllar sözün
Ger dilersen nefsünü kim fazl-ıla kâmil ola (Ahmedî Divanı, G.19/6)

“Eğer nefsinin olgunlaşmasını kâmil mertebesine ulaşmasını istiyorsan Fazilet sahibi kimselerin sözünü dinle bilenlerin yüzüne bak.”

5.2.5.12 Her şeyden Yüz Çevirmek

Fakr; Allah'tan başkasına muhtaç olmamak demektir. Mirac esnasında Peygamber'e iki çeşit elbise giydirilmiştir: birisi manevi fakirlik, fakr, diğeri tevekküldür.⁵¹⁷ Gönül zenginliği, mânevî zenginlik olarak da ifade edilen fakr; insanın kalbini dünyaya ait şeylerin sevgisinden arındırarak Cenâb-ı Hakk'dan gayrı hiçbir şeye ihtiyaç duymaması, mal mülk gibi başka şeylerle değil de yalnızca Allah ile zengin olması, kendisi için fakirliği ve zenginliği eşit görerek mal olmayınca üzülmemesi olunca da sevinmemesi hâlidir.

Tövbe, verâ, zühd, *fakr*, sabır, tevekkül, rızâ şeklinde sıralanan tasavvufî makamların dördüncüsüdür. Sûfî, daimâ kalb tasfiyesi ile meşgul olan kişidir. Nefsin şâibelerinden kalbi tasfiye ederek her ânını dünyevî bulanıklıklardan temizler, Onun bu tasfiyesine, Mevlâ'sına karşı daima boynu bükük (fakr) hâli yardımcı olur. Bu hâl, onu sıkıntı ve dünyevî bulanıklıklardan arıtır. Nefsi harekete geçip nefsanî sıfatlarından biriyle ortaya çıkacak olsa sûfî onu, uyanık basiretiyle derhal fark eder ve nefisten kaçıp Allah'a sığınır.⁵¹⁸

Cihânun tâc ü tahtından sivâyı terk idüp geçdüm

Bu nefsim mülkini yıkdım ser-â-pâ târ u mâr itdüm (Kadı Divanı, G.176/2)

“Dünyanın tacını tahtını, Allah'tan gayrı olan her şeyi bırakıp gittim. Nefsin mülkünü yıktım, baştan sona yıkıp attım.”

Silâh-i fakr ü rızâ sâhibin eder me'cûr

Cidâl-i nefis-i bed-âyîne-i cihâdı kadar (Nailî-i Kadîm Divanı, K.37/10)

“Fakirlik ve halinden hoşnut olmanın silahı, sahibine mükâfat olur. Bu mükâfat kötü nefsiyle olan savaşı kadardır az ise az çok ise çok olur.”

Gazâ kıl zü'l-fekâr-ı lâ ile nefsiñi öldür kim

Kişi nefsiñi Haydar gibi öldürmek velâyetdür (Sehî Beğ Divanı, K.18/22)

⁵¹⁷ A.g.e Schimmel, (2004). s.70

⁵¹⁸ A.g.e Yılmaz ve Gündüz, (1993) s.70

“Yokluk kılıcı ile nefsini öldür savaş, Kişinin kendi nefsinin Hz. Ali gibi öldürmek velilik gereğidir.”

Bırakmak kayd-i sûdu hoş-nişîn-i sâhil olmaktır

Hevâ-yı nefsi şûmun çâresi deryâ-dil olmaktır (Şeyh Gâlib Divanı, G.91/1)

“Dünyaya dair maddi şeylerin kaygısından kurtulursan; denizi keyifle seyreder gibi tatlı bir hayatın olur. Bu uğursuz nefsin çaresi derya gibi sonsuz bir gönle sahip olmaktır.”

Şugl-i dünyâ virmesün sana hatar

Mâsivâyı nefy kıl eyle nefsi zabt (İsmail Gürûnî Divanı, b.1577)

“Dünya işleri seni tehlikeye koymasın. Allah’tan gayrı olan şeyleri kendinden uzaklaştır, nefsinin kontrol et.”

'Aşk sebkâtında tecrîd it libâs-i nefsinin

Mâ-sivâdan eyle ihram beyt-i Hakî kıl tavâf (Abdullah Ferdî Divanı, G.135/3)

“Aşk yolculuğunda ilerlerken nefsi elbiseni çıkar soyutlan. Allah’tan başka olan şeylerden kaçın. Allah’ın evini tavaf et.”

Nefsinin bilenler çekilüp bezm-i sivâdan

Oldı kimi mest ü kimi hüşyâr-ı hakikat (Nâmî Divanı, K.8/5)

“Nefsinin bilenler, Allah’tan gayrı olan şeylerin meclisinden çekilir. Kimi kendinden geçer kimi hakikatlerin farkına varır.”

O zât-i pâk ü bî-çûna mülâkî olmağa ey dil

Murâd-i nefsi terk eyle hevâ-yı mâsivâdan geç (Yefîm Ali Divanı, G.25/4)

“Ey gönül, o temiz yaradılışlı benzersize kavuşmak için, nefsinin isteklerini terk et, Allah’tan gayrı olan şeylerin isteklerini bırak.”

Olma ten-perver çerâgâh-*i* cihanda hemçü gâv

Nefsüne cebr eyleyüp bekle riyâzet kûşesin (Feyzî-i Kefevî Divanı, G.305/2)

“Dünyanın otlak yerinde öküz gibi maddiyatçı olma. Nefsine karşı güç kullanıp riyazet köşesinde bekle.”

Gevher-*i* tevhîd *ele* girsün disen gavvâs-vâr

Nefs tonın çıharup tecrîd deryâsında yüz (Ahmedî Divanı, G.278/5)

“Birlik incisi ele geçsin dersin, inci arayan dalgıç gibi nefis elbisesini üzerinden çıkarıp soyutlanma deryasında yüz.”

ALTINCI BÖLÜM

6. KLASİK TÜRK EDEBİYATI ŞAİRLERİNİN ESERLERİNDE GEÇEN NEFS KAVRAMINA TOPLU BİR BAKIŞ

Bu bölümde divan şairlerinin eserlerinde yer alan nefis kavramına kısaca değinilecektir. 13. asırdan 19. asra kadar yaşamış şairlerin, nefis hakkındaki düşünceleri, tespitleri, “beyitlerin muhtevas”ına göre değil de sadece “şair ve eser” başlığı altında verilecektir. Şairlerin eserlerinde yer alan nefis kavramı sadece özet olarak verilecektir. Değerlendirmeye alınan şair ve eserler şu şekildedir:

13. ASIR	14. ASIR	15. ASIR
Hoca Mesud- Süheyl ü Nevbahar Yunus Emre Divanı Gülşehrî- Mantıku`t-Tayr	Âşık Paşa- Garibnâme Ahmedî Divanı ve İskendernâme Kadı Burhaneddin Divanı Süleyman Çelebi- Mevlid Nesîmî Divanı Tutmacî- Gül ü Hüsrev	Ahmet Paşa Divanı Hamdullah Hamdî Divanı Necâfî Bey Divanı Şeyhî Divanı Nihânî Divanı Gülşen-i Saruhânî Divanı Cemâlî Divanı Fânî Divanı Kemâl-i Ümmî Divanı Karamanlı Nizâmî Divanı Karamanlı Aynî Divanı Mihrî Hatun Divanı Tâcî-zâde Câfer Çelebi Divanı Dede Ömer Rûşenî Divanı Mürîdî- Pend-i Ricâl

16. ASIR	17. ASIR	18. ASIR	19. ASIR
Zâtî Divanı ve Şem ü Pervâne	Şeyhülislam Yahya Divanı	Ahmed-i Mürşidî-Yûsuf u Züleyhâ	Harputlu Rahmî Divanı
Fuzûlî Divanı ve Leyla vü Mecnun	I. Ahmed Divanı	Mirzâ-zâde Sâlim Divanı	Âsaf Mahmud Celâleddîn Divanı
Hayâlî Bey Divanı	Azmizâde Hâletî Divanı	Ahmed Neylî Divanı	Leyla Hanım Divanı
Meâlî Divanı	Şeyhülislam Esad Divanı	Neccarzâde Rızâ Divanı	Şeref Hanım Divanı
Taşlıcalı Yahyâ Divanı	Nef'î Divanı	Hâzık Divanı	Divanı
Celîlî Divanı	Nâdirî Divanı	Kâmî Divanı	Meşhûrî Divanı
Figânî Divanı	Fenâyî Divanı	Koca Râgıb Paşa Divanı	Antepli Aynî Divanı
Muhibbî Divanı	Süheylî Divanı	Nedîm Divanı	Şânîzâde Atâullah Divanı
Hayretî Divanı	Nimetî Divanı	İzzet Ali Paşa Divanı	Divanı
Mesihî Divanı	Şeyhülislâm Bahâyî Divanı	Şeyh Gâlib Divanı ve	Bursalı İffet Divanı
Nev'î Divanı	Niyâzî-i Mısırî Divanı	Hüsn ü Aşk	Divanı
İshak Çelebi Divanı	Nailî-i Kadîm Divanı	Arpaemîni-zâde Sâmi Divanı	Handî Divanı
Ziyâî Divanı	Neşâtî Divanı	Lebîb Divanı	Eşref Paşa Divanı
Âşık Çelebi Divanı	Nâbî Divanı	Tırsî Divanı	Yenişehirli Avnî Divanı
Sehâbî Divanı	Nisârî Divanı	Mekkî Divanı	Nigârî Divanı
Bâkî Divanı	Nakşî Divanı	Haşmet Divanı	Ârif Hikmet Bey Divanı
Ulvî Divanı	Nazîf Divanı	Refî'-i Kâlâyî Divanı	Divanı
Livâyî Divanı	Sehmî Divanı	Erzurumlu Zihnî Divanı	Diyarbakırlı Said Paşa Divanı
Enverî Divanı	Kâtib-zâde Mustafa Sâkîb Divanı	Divanı	İzzet Molla-Mihnet-keşân
Rahmî Divanı	Lâmekânî Hüseyin Divanı	Nevres-i Kadîm Divanı	
Şerîfî Divanı	Rehâyî Divanı	Nâşid Divanı	
Ubeydî Divanı	Ümmî Sinan Divanı	Fasîhî Divanı	
Usûlî Divanı	Mustafa Manevî Divanı	Vahyî Divanı	
Helâkî Divanı	Bosnalı Sâbit Divanı	Türâbî Divanı	
Kemal Paşa-zâde Divanı	Yahyâ Nazîm Divanı	Muvakkît-zâde Pertev Divanı	
Gelibolulu Âlî Divanı	Hikmetî Divanı	Tokatlı Kânî Divanı	
Kelâmî Divanı			
Aşkî Divanı			
Sehî Beğ Divanı			
Hüdâyî Divanı			

Mânî Divanı		Hâlet Efendi Divanı	
Kara Fazlî Divanı		Ârif Süleyman Divanı	
Ravzî Divanı		Sünbül-zâde Vehbî	
Dukakin-zâde Ahmed		Divanı	
Divanı		Esrar Dede Divanı	
Günehkâr Divanı		Azbî Baba Divanı	
Rahimî Divanı		Yusuf Garîbî Divanı	
Ahmed-i Rıdvan-		Ferhad Paşa Divanı	
Hüsrev ü Şîrîn		Said Giray Divanı	
Lâmîî Çelebi- Salmân u		Hulûsî-i Celvetî	
Absâl		Divanı	
Behîştî Divanı ve Heşt			
Behîşt			
Cinânî- Cilâu'l-kulûb			
Revânî Divanı ve İşret-			
nâme			
Lârendeli Hamdî Leylâ			
ve Mecnûn			
Münîrî- Manzum Siyer-			
i Nebî			
Manisalı Câmî-			
Muhabbet-nâme			
Sâfî- Hasbihâl			

Görüldüğü üzere 13. yüzyıldan 3 şaire ait 3 eser; 14. yüzyıldan 6 şaire ait 7 eser; 15. yüzyıldan 15 şaire ait 15 eser; 16. yüzyıldan 45 şaire ait 49 eser; 17. yüzyıldan 26 şaire ait 26 eser; 18. yüzyıldan 33 şaire ait 34 eser; 19. yüzyıldan 15 şaire ait 15 eser; toplamda ise, 143 şaire ait 149 eser ele alınmıştır. Toplamda 2376 beyit değerlendirilmiştir. Bu şairlerin eserlerinde yer alan nefis kavramı genel hatlarıyla ifade edilecektir. Eserlerde nefis kelimesinin geçtiği beyit sayısı ve ne şekilde kullanıldığı neye benzetildiği gibi hususlar yüzeysel olarak verilecektir. Zira daha detaylı olarak bu hususlar önceki bölümlerde ifade edilmiştir. Şimdi yüzyıllara tasnif edilen bu şairlerin eserlerindeki nefis kavramına bakalım:

6.1 ON ÜÇÜNCÜ YÜZYIL ŞAİRLERİNİN ESERLERİNDE NEFS

6.1.1 Hoca Mesud- Süheyl ü Nevbahar (ö.1401 ?)

Hoca Mesud'un bu mesnevisinde 8 yerde geçmektedir. Nefs ve akıl mukayesesi görülür. Nefs- akıl arasında tercih, akıldan yana olmalıdır. Eğer nefis tercih edilirse can, ateşe atılmış olacaktır. Nefs, zat anlamında da kullanılır. Nefsine esir olan hayvandır. İnsan olan nefisinden uzak durur.

6.1.2 Yunus Emre Divanı (1240-1321 ?)

Yunus Emre divanında 83 yerde geçmektedir. Nefisten geçmeyen âşık olamaz. Nefs, tuzak kurar, insanın bu tuzağı görmesi gerekir. Nefsin dört unsurundan söz edilir. Miskin insan nefse tutulunca hayvan gibi otlamaya çıkar. Nefs, askere, ata, köpeğe, ejderhaya benzetilir, onu ateşte yakmak, öldürmek gerekir. İnsanın asıl düşmanı kendi nefsidir. Bu düşman ona yeter. Onun tamahına hırsına uyan, gönülde yer edinemez. Nefs terbiyesinde kanaatin önemine dikkat çekilir. Nefs; varlıktır, onun yokluğa ulaştırılması gerekir. Kendi, zat, şahıs anlamında da kullanılır. Nefsin istedikleri ona verilmemelidir. Nefsi terbiye için üç günde bir iftar yapmak gerekir. Allah'a yakın olmak isteyen her zaman nefsiyle savaşıyor. Nefs, hayırdan çok şerri sever. Nefs de şer, kibir ve kin, fık ve fesat vardır. Nefs karadır, ona uyanların yüzünün karalığı gitmez. Nefsin Peygamber'e hürmeti yoktur. Nefs, zayıflatılırsa şayet insan "öz"üne ulaşır. Emmare nefis, gaflettedir. Nefsini bilen Rabbini bilir hadisine telmihler vardır. Nefsine kulluk eden iyi amel işlemez. Ölmeden evvel ölme temi beyitlerde görülür. Nefs, Müslüman değildir. Onu Müslüman edene, Hak yoluna girene Peygamber'in şefaati vardır. Nefs, kaleye benzetilir. Aşkın, nefis tezkiyesindeki yeri ifade edilir. Nefse uyanlar yarı yolda kalır. Nefsin içi, şeytanî unsurlarla doludur.

6.1.3 Gülşehrî- Mantıku't-Tayr (ö.1317'den sonra)

Mesnevide 30 yerde geçmektedir. Nefs ve akıl ilişkisi ele alınır. Şeytan nefis, gönlün içinden atılmalıdır. Nefs, ateşe benzetilir. Şeytan hileyle kandırarak, nefsi ateşine doğru sürükler. Deli olmuş bir akıl, sahip olduğu nefisden daha kötü ve tehlikelidir. Nefs, köpeğe, ejderhaya, deveye benzetilir. Kişinin sinesi hikmetle dolu olmalı, nefsi ölmelidir. Nefs, suretlere tapar. Aşk ve nefis kıyaslaması yapılır. Gönlün içinde nefis yerine aşk olmalıdır. Kişi, zat anlamında da kullanılır. Nefs her zaman

kâfirdir, asla Müslüman olmaz. Nefs bir an bile olsun dinlenmez, insanın peşini bırakmaz. Nefsin bağlarına esir olanlar, vahdete kavuşamaz. Nefsine uymayanlar güzelliklere erişir. Nefs, düşmandır onu dost bellememek gerekir. Nefsin öyle tuzakları vardır ki denizi bir seferde yutar. Nefsine uyan insan değildir. Nefs yerine akıl rehber edinilmelidir. Nefs, ağaca benzetilir. İyi aşılırsa iyi yemiş verecektir.

6.2 ON DÖRDÜNCÜ YÜZYIL ŞAİRLERİNİN ESERLERİNDE NEFS

6.2.1 Âşık Paşa- Garibnâme (1271-1332)

Mesnevide 348 yerde geçmektedir. Ruh, ilk akıl, şahıs, zat anlamlarında da kullanıldığı görülür. Nefs, beş vakit namazla, Allah'a niyazda bulunmalıdır. Ten, nefis ile alış verişte olduğu için Allah'a asi olur. Akıl, can, gönül gibi unsurlar göğe, nefis, kibir kin gibi özellikler yere aittir. Bunlar ruhanî ve nefsanî olarak ikiye ayrılır. Bunların mukayesesi yapılır. Ruha ait olanın akli vardır nefsi yoktur. Nefse ait olanın ise akli yoktur, nefsi vardır. Nefsanîler, her zaman dünyevî şeyleri kovalar. Ruhanîler ise Hakk'ı sever. Akıl ve kalp aynı taraftadır. Nefs ile ten de aynı taraftadır. Nefs ve tene cismanî denilir. Nefs ile cismanîler mülkü sever, onu ister, ondan lezzet alır. Nefs ve arzular insanın düşmanı, akıl ve can ise dostudur. Nefs ile dost olunmaz, onun yerine aşk ile dost olunmalıdır. Nefs, sakiye benzetilir, onun işi fık u fücurdur. Tövbesi kabul olan insanlar nefsin şerrini idrak edebilen, hayrı Hakk'tan bilenlerdir. Nefs ile ilgili pek çok ayetin kullanıldığı görülür. Nefsini bilen Rabbin bilir hadisine telmihler vardır. Nefs ve akıl mukayesesi görülmektedir. Nefs, akla uymaz. Cism içinde nefsin tahtı vardır, orayı ele geçirmiştir. Nefsin kibir, kin, riya, inkâr gibi askerleri vardır. Bu askerlerin gayesi akli yok etmektir. Cimrilik, ikiyüzlülük, hiddet, gazap, cehalet, haset her zaman nefse yardım şeylerdir. Hile, küfür bunlar her daim nefsin yoldaşdır. Nefs, akl ile cenk etmek ister. Bazen akıl, nefse saldırır. Nefsin kaçacak yeri ten dağdır. Nefs, cism içinde menzil alır. Onun mahfili, kalesi orasıdır. İstikameti nefis olanların hayırlı işleri kesat olur. Çünkü fesat şeylerin müsebbibi nefistir. Gönülün akıl ve nefis gibi iki tercih yeri vardır. Evliyaların, insan nefsinin Hakk'a yönlendirmesi hususunda onların övgüsünde bulunulur. Tövbe nefis tezkiyesinde önemlidir. Tövbe, nefsin ayağındaki demir gibidir. Nefsi tövbe etmeyen imana gelmemiş sayılır. Tövbe eden nefsin eli fesattan kurtulur. Nefse esir olanlar hayvana benzetilir. Nefsin aslı hayvana benzer. Nefs, dünyadan tat alır. Nefs gidince tende lezzet kalmaz. Nefs, fanidir, akıl ise bakidir.

Nefsin aslı topraktır, bundan dolayı yeri topraktır. Suret ve nefis ölür ancak akıl ve ruh sonsuz hayat sahibidir. İbadet, insanı güzelliklere, nefis ve şeytan ise sıkıntıya götürür. Nefs, eşeğe benzetilir. Nefsi eşek gibi kullanıp üzerine binmek gerekir. Nefsi, kim kendine mahkûm etmişse, onun boynunu vurmuşsa o kimse evliya olmuştur. Nefsin içi hırsla doludur. İlim görünmeseydi, nefis ebediyete kadar karanlık içinde kalırdı. Nefs, halvet içinde öldürülür. Yemek içmek nefsin elindedir. Uygunsuz lokmalar nefse zarar verir. Nefs, günah işlemekten zevk alır. Nefs, haramdır, Hak yolundan insanı alıkoyar. Kibir ve kin bu yolun en büyük engelidir. Nefs, dünyada hoşça yiyip içmeyi öğretir. Aşkın akıl ve nefis için ne denli önemi olduğu vurgulanır. Nefsin cevheri, süflî şeylerdir. Nefsin yedi makamı vardır. Nefsin bu basamakları, özellikler, detaylıca ifade edilir. Bu nefsi ve onun mertebelerini anlatan müstakıl bölüm ve “bab” vardır. Nefsin layık olduğu yer ayakaltıdır. Emmare nefis, Allah yolunda Hz. Ebubekir gibi yoldaş olacak bir arkadaş değildir. Bu yoldaş marziye nefistir. Emmare nefis, ibadeti bırakıp fesatlık yapar. Aşk, nefse kulluğu öğretir. Külli nefsin özelliklerinden söz edilir. Nefs hususunda Harut ve Marut olayına telmih yapılır. Nefs, kime galip gelmişse o kimse Zührevî’dir. Kimde riyazet yoksa, tevekkül yoksa o kimse er değildir. Şeytan nefsi mutlaka yenmek ve öldürmek gerekir. Nefs, insanı utandırır. Şeytan nefis, insanın Allah’a doğru yönelmesine müsaade etmez. Nefsin, nebatî, hayvanî ve insanî kuvveleri ifade edilir. Nefsi en çok kahreden şey açlıktır.

6.2.2 Ahmedî Divanı ve İskendernâme (1334-1410 ?)

Divanında 38 yerde geçmektedir. Nefsin kâmil mertebesine gelmesi için yapılması gerekenler söz ifade edilir. Nefs, riyazet bıçağıyla kurban edilirse insan vahdete ulaşabilir. Nefs bir elbisedir, insanın vahdet denizinde yüzebilmesi için çıkarılması gerekir. Nefs, vahdetin en önemli engellerinden biridir. Nefs, şehvet rüşveti vererek insanı kandır, hataya sürükler. Natika nefis, olarak akıl yerine kullanılır. Nefsin Calut gibi öldürülmesi gerekir. Kişi anlamında da kullanılmıştır. Emmare nefis, zalimdir, fitnecidir, kâfirdir, can düşmandır, câhildir, nefis, yabanî hayvan gibidir, taşlanmış, lanetlenmiş şeytan gibidir, akli olanlar ona uymamalıdır. Nefsini yenenler gerçek bahadır olan kimselerdir. Nefs, şehvet sahibidir, ona karşı riyazet kılıcı kullanılmalıdır. İnsan ruhunun güçlü olabilmesi için nefse kanaat aşılmalıdır. Şeytanî nefis, insanın Allah’a ulaşmasında engeldir. Akıl ile çekişme içindedir. Nefs ve akıl ikileminde akla uyulması gerekir. Akıl melektir, nefis ise şeytandır. Cennet aslında nefsin istediği

birşeydir. Nefs, hayvanî özelliklere sahiptir. Nefs, ata benzetilir. İbadetler nefsin isteklerini kontrol etmek için vardır.

Mesnevide ise 131 yerde geçmektedir. Nefs akıl, kalp ve ruh ile mukayesesi vardır. En çok akıl ve nefis kıyaslaması görülür. Kişi, zat, ruh anlamında da kullanılmıştır. Nefs, şehvet pası ile kaplanmışır. İnsanın işlerinin kötü olmaması için nefsin isteklerine uymaması gerekir. Nefs, şeytan gibidir, insana sürekli zarar verici işler peşinde koşar. Riyazetle terbiye edilmeli, pasif hale getirilmelidir. Tasfiye edilerek ancak temiz hale gelir. İlk akıl anlamında da kullanıldığı görülür. Nefs, Darab adlı pers hükümdandır, ruh ise İskender'dir. Nefsin ruh karşısında yenilmesi istenir. Akıl, nefse göre daha kıymetlidir. Nefs, gönlü şehvet ile doldurur. Nefse uyan Hak yolunu bulamaz. Nefsini tanımak bilmek gerekir. Nefsini bilen Rabbini de bilir. Nefs, özünde temiz ve hoş olan bir cevherdir. Nefsin mertebeleri de işlenmiştir. Emmare nefis, cin taifesinden sayılır ve her işi her zaman şerlidir. Levvame mertebesi tutumludur. Hayr ve şerr gibi iki zıt özellikleri bünyesinde taşır. İnsan doğru yolda ilerlerse mutmainne mertebesine ulaşır. Nefsine tabi olan şeytana tabi olmuş demektir. Nefsin üç kuvvesi vardır. Nebatî nefis insandaki büyüüp üreme eylemini gerçekleştirendir. Emmare nefis, erkek aslana benzetilir. Cenneti isteyen nefsine karşı galip olmalıdır. Nefs, insanı çaresiz bırakır. Akıl, nefsin şerrini def ederse dünyada ve ahirette padişah gibi olacaktır. Eğer tam tersi olursa insanın başı eğik olacaktır. Gönül, nefsin bulanıklığından kurtulursa rahata erecektir. Nefs ile mücadele edilmezse insan rezillerden olacaktır. İnsan nefisini temizlerse melekler dahi ona secde eder. Nefs, yedibaşlı ejderhaya benzetilir. Şehvetli nefis insana beladır. Nefs, bir madde değilken Allah onu maddeye yakın etmiştir. Mayası bozuk ve zelil olan nefis insanın düşmanıdır. Nefs insanı azdırır. O bir yılanıdır besleyip büyürse ejderha olup insanı yutar. Emmare nefis Dehhak'a benzetilir. Dehhak'ın yılanları insanı yer. Levvame nefis, Ermayil'e benzetilir. Mutmainne mertebesindeki nefis, olumlu karakter olan Efridûn'a benzetilir. Mutmain olan nefis, mihnetten kurtulmuştur artık. Nefs ölmez, ancak ten ölür. Nefs, ilim ile kemalata erer. Ona yapılan iyilikler boşunadır, onları zayı eder. Nefiste kibir vardır. Ruh, nefse hâkim olursa güneş gibi baştan başa nurlanır. İnsan, aklına karşı şehvetli nefisini tercih etmemelidir. Nefs şeytandır akıl ise melektir. Tenden nefis şeytanı kovulmalıdır.

6.2.3 Kadı Burhaneddin Divanı (1345-1398)

Kadı Burhaneddin divanında 10 yerde geçmektedir. Kişi, kendi, bilinç anlamında da kullanıldığı görülür. Nefse kul olunmaması gerektiği söylenir. Nefse uyanlar zayıf karakterli kimselerdir. İnsan, Allah aşkı ile sarhoş iken nefis ile ayrılmıştır. Eşeğe benzetilmiştir. Nefsin iştaha getiren, şehvet veren, emir veren bir özelliği vardır. İnsanın özünü görmesine engeldir. İslam'ın karşısında şeytandan yana tavır takınır.

6.2.4 Süleyman Çelebi- Mevlid (1350-1422 ?)

Mesnevide 5 yerde geçmektedir. Genellikle Peygamber'in nefsin arzularına hiçbir zaman uymadığı, bu yüzden gaflete düşmediği ifade edilir. Bütün peygamberler kendi nefsini düşünürken yalnızca Hz. Muhammed ümmetini düşünür. Nefsin istekleri her zaman insandan uzak tutulmalıdır.

6.2.5 Nesîmî Divanı (ö.1404?)

Divanında 51 yerde geçmektedir. Genel olarak “nefsini bilmek”le ilgili söylemleri vardır. Nefsi bilenler Rabbini bilir, tevhid yoluna tohumu atmış olur. Onlar gerçek insandır. Bilmeyenler şüpheye düşer, sabırsız kimselerdir. Nefs, kötü huyludur, uğursuzdur, kâfirdir, müşkil meseledir. Gönül, nefsin elindedir. Allah'tan utanan kimseler nefesine rıza göstermez. Nefs, askere benzetilir, ona baskın vermek, ateşe atmak lazımdır. Nefs- akıl kıyaslaması vardır. Nefs, Allah'a şirk koşar, lanetlidir. Ölmeden evvel nefsi öldürmek gerekir. Nefsini bilenler veli mertebesinde, abdaldır. Nefsi bilen Rabbini bilir sözü Hz. Ali'ye atfedilmiştir. Nefs, olgunlaşmadığı sürece Hakk'ın yolunu bulamaz. Asıl kâfir, nefesine mahkûm olanlardır. Nefsini bilenler kendi özünü tanımış olur. Nefs ile ilgili İranlı mitolojik şahsiyetlere göndermeler vardır. Nefsin içinde kibir ve kin mevcuttur. Zahide nefis konusunda göndermeler vardır. Nefs, hırslıdır, ona uymak cahillerin işidir. Nefsini bilmeyen ancak hayvandır. Emmare nefsin bindiği hayvan, lanetli şeytanın atıdır. Nefs, azgın bir ata benzetilir. Nefsini bilmeyen Allah'ın nurunu göremez. Onlar şeytanlaşmış kimselerdir. Nefse uymak, riya yoluna girmektir.

6.2.6 Tutmacî- Gül ü Hüsrev (14. yy ?)

Mesnevide 4 yerde geçmektedir. Nefsin insanı aciz kıldığı ifade edilir. Nefs, temizlenmelidir. Nefs-akıl ilişkisi görülür. Nefs, insanın yolunu şaşırtır.

6.3 ON BEŞİNCİ YÜZYIL ŞAİRLERİNİN ESERLERİNDE NEFS

6.3.1 Ahmet Paşa Divanı (1426-1497)

Divanında 1 yerde geçmektedir. Nefs, ten otağındaki misafirdir.

6.3.2 Hamdullah Hamdî Divanı (1449-1503)

Divanında 5 yerde geçmektedir. Nefs, bir binek hayvanı gibidir. Yezid'e benzetilmiştir. Nefsin kahredilmesi gerekir. Çoğul anlamda da kullanılmıştır.

6.3.3 Necâtî Bey Divanı (1443-1509)

Divanında 5 yerde geçmektedir. İnsan, alçak tabiatlı nefsin elinde esirdir. Akıl ile mücadele içindedir. Köpeğe, ata ve ejderhaya benzetilmiştir. Emmare nefis insanın sürekli içindedir, bir an bile olsa ondan ayrılmamaktadır.

6.3.4 Şeyhî Divanı (ö.1431)

Divanında 6 yerde geçmektedir. Nefs ile mücadelede kelime-i tevhid bir hançer gibi yok edicidir. Kendi, zat, şahıs anlamında da kullanılır.

6.3.5 Nihânî Divanı (ö.1519)

Divanında 18 yerde geçmektedir. Nefse tabi olmamak gerekir. Nefsin arzuları onun tevazulu biri olmasına engeldir. Nefs, insanın boynunu bağlayıp esir eder, ondan uzak durulmalıdır. Rindler nefesine esir olmaz, nefesine esir olan köle olur, onlardan "emir" olamaz. Nefs, insanı mert iken kadın gibi zelil eder. Nefsini ıslah eden âlemdeki tek erkek olur. İnsan büyüklük isterse önce nefsini kınamalıdır. Nefs, kötü huylu, kötü tabiatlıdır, başıboşur. Yaratılmışların en aşağısıdır. Nefs, ejderhaya, eşeğe, ata benzetilmiştir. Yere batmak toprak olmak nefse uymaktan iyidir.

6.3.6 Gülşen-i Saruhânî Divanı (ö.1483 ?)

Divanında 20 yerde geçmektedir. İnsan nefse uyarak ömrünü zayi eder. Kötü nefis, insanı gaflet uykusunda tutar. Nefs, gururludur, câhildir, onun istedikleri verilmemelidir. Nefs, insanı Allah'tan uzak tutar. Nefse uyan Allah'ın buyruklarını bırakmış olur. Nefs, aklın elinde zelil duruma düşer. Kalp ve nefsin birbiriyle olan münasebetleri ele alınır. İnsan nefesine düşman olmalıdır. Hainler, korkaklar, zalimler ve

cahiller nefsin arzularıyla meşgul olurlar. Nefs, insanı basiretsiz yapar. Nefs, tuzak kurar. Kim nefsinin ayakları altına alıp ezerse kâmil kimselerin reisi olur. Nefs, rüzgâra benzetilir.

6.3.7 Cemâlî Divanı (ö.1512 ?)

Divanında 5 yerde geçmektedir. Düşman nefs ile gaza edilmesi gerekir. Nefs, hastadır, tedavi edilmelidir. Emmare nefsin emirleri men edilmelidir.

6.3.8 Fânî Divanı (ö.1504)

Divanında 23 yerde geçmektedir. Nefs, fıravuna, puta, askere, öküze, İsa kıssasındaki eşeğe, Süleyman kıssasındaki şeytana benzetilir. Nefs öldürülürse bazı sırlara da vakıf olunur. Aşk ve nefis mukayese edilir. Nefsin isteklerine köle olanlar hayvana tapar. Nefs hasta ve câhil olarak görülür. İnsanın nefsinden başka düşmanı yoktur. Zat, anlamında da kullanılmıştır. Şeytan nefsi tende helak eden yüce makama erişir. Nefs- akıl mukayesesine vardır. Aşk, nefis tezkiyesinde önemli bir araçtır. Nefsinin bilenler, karanlıktan aydınlığa çıkar.

6.3.9 Kemâl-i Ümmî Divanı (1375-1475 ?)

Divanında 108 yerde geçmektedir. Nefs, terk edilirse doğru yola girilir. Şeytan ile birlikte ele alınır. Onlar işbirlikçisidir. Öğüt dinlemezler. Köpeğe, baykuşa, ejderhaya benzetilir. Akıl- nefis ilişkisi ele alınır. İnsan bazen iyi olan akla bazen kötü nefse uymaktadır. Akıl insanı Hakk'a, nefis ise insanı batıla yönlendirir. Nefs-i emmare ile marziye mertebesi mukayese edilir. Gönül, hırsa kapılıp emmareyi tercih eder. İnsan şerir nefis yüzünden günaha düşer, aciz kalır. Kendini beğenmiş şeytan, nefsi kullanarak ona kötülüklerini telkin eder. Nefs, insanı esir eder. Zalim nefis elinden feryat edilir. Nefs, şehvet ovasında hayvan gibi otlatılır. Nefse uyanlar hayvan, uymayanlar melek seviyesindedir. Asıl pehlivan, nefsine baskın verip onu aklın emrine verenlerdir. Nefsin yükleri insanın belini bükür. Nefs, fık u fücür, zevk ve riya, sehv ü hata gibi olumsuz hasletlerin kaynağıdır. Nefs, insanın bütün sermayesini ziyan eder. Şahıs, zat anlamında da kullanılmıştır. Nefs tezkiyesinde kanaatin önemli vurgulanır. Nefse sadece kuru bir ekmek parçası verilmelidir. Nefs doymak bilmez, ne kadar verirsene ver hırsından dolayı dünya malı ona yetmez. İnsana, düşman olarak nefsi yeter. Nefs ile savaş, büyük cihattır hadisine telmihler vardır. Nefs ile savaşmak büyük sevaptır. Nefs, insanın canını

yaralayan oka benzetilir. Nefs-ruh mukayesesi görülür. Nefsini bilen Rabbini bilir hadisine telmihler vardır. Riyazet bir kılıçtır ve onunla insanın düşmanı olan nefsin boynunun vurulması gerekir. Nefsin istediğini vermek, düşmanın yüzüne su serperek onu uyandırmaya benzer. Nefse uyanların tövbe etmesi lazımdır. Nefs, Süleyman kıssasında geçen şeytana benzetilir. Nefs, insana tabi olmaz. Nefiste kibir vardır, hile yapar. Nefsini öldüren ölmeden evvel ölmüş gibidir. İnsan, nefis ve şehvet mumunun etrafındaki pervane gibidir. Kargaya benzeyen nefis, leşi sever. Sabır, hac ve zekat nefis tezkiyesinde önemlidir. Nefsin elinden kurtulmak kolay değildir. İnsan nefsiyle savaşmadıkça akıllı ve canıyla barışamaz. Allah'ın inayeti olmazsa nefis insanın yüzünü iyice karartır. Nefs, harama meyillidir. İlk akıl anlamında da geçmektedir. Zelil nefse aldanarak insan çok günah işler. İbadetler, nefse zor gelir. Az uymak nefis tezkiyesinde gereklidir.

6.3.10 Karamanlı Nizami Divanı (1435-1473 ?)

Divanında en az 4 yerde geçmektedir. Zat, anlamında da kullanıldığı görülür. Kötü nefis, akıllı hile ile azdırır. Bütün peygamberler kıyamette kendi nefsini düşünürken sadece Hz. Peygamber ümmetim demiştir. İnsan büyük makamlarda olmak isterse nefsini kınamalı, onu hor görmelidir.

6.3.11 Karamanlı Aynî Divanı (ö.1494 ?)

Divanında 14 yerde geçmektedir. Kişi, zat, ruh anlamında da kullanılmıştır. Ruh ve nefsin mukayesesi vardır. İnsan bazen ruha bazen nefse yönelir. Hz. Peygamber'in kendi nefsini değil de ümmetini düşündüğü ile ilgili hadis vardır. Nefs-i tasavvur şeklinde akıl yerine kullanılmıştır. Bu düşünen nefsin diğer karşılığı nefis-i natıkadır. Uğursuz nefisten uzak durmak gerekir. Nefs, kalbi ele geçirerek onu kendine mekân yapmıştır. Nefs, Kıtırmir'e benzetilmiştir. Aşkın makamına ulaşmak için zahidler, nefsini ikiyüzlülüğün elinden kurtarmalıdır.

6.3.12 Mıhrî Hatun Divanı (1455-1515 ?)

Divanında 14 yerde geçmektedir. Kendi, canlı manasında kullanılmıştır. Nefs, şeytan gibidir, kalbe vesvese verir. Emmare nefse uyulduğu zaman için kalbe artık korku gelmez. Nefs, uğursuzdur, insanın boynunu bağlayıcı, derde müptela edici, insanı bezdiren özelliklere sahiptir. Nefse uyanlar neticede güzel şeylerden mahrum olur.

İnsanın ömrünün boş geçmemesi için nefse muhalefet olunması gerekir. Nefs, tezkiye için kanaat köşesine çekilmelidir. Aklı olanlar nefesine karşı zalimlik etmelidir.

6.3.13 Tâcî-zâde Câfer Çelebi Divanı (1452-1515)

Divanında 5 yerde geçmektedir. Nefs, canda bulunan kargaşa sahibi bir unsurdur. Emmare nefsin şaire yaptıklarından söz edilmiştir. Nefsin riyazet ile ıslah edilmesi lazımdır. Nefs ve akıl mukayesesı vardır. Nefsin kuvvelerinden nebatî nefsin bazı özelliklerinden söz edilmiştir.

6.3.14 Dede Ömer Rûşenî Divanı (1407-1487 ?)

Divanında 8 yerde geçmektedir. Genel olarak nefs- ruh ilişkisi ele alınır. Ruh, kuştur, nefis ise akbabadır. Nefs, ruhu ele geçirmenin derdindedir. Hakk'ın yardımı olmazsa elinden kurtulamayacaktır. İnsan bazen ruhun diyarında gezer, bazen nefsin elinde müpteladır. Nefse uyananın yüzü daima karadır, ak olmaz. Nefs, hokkabaza benzer, beden de onun sandığıdır. Nefs, zulmettir, onun karanlığından kurtuluş yoktur. İbadetlerin nefis tezkiyesindeki yerine değinilir. Aziz olmak isteyenler nefisini eşek gibi görmeli, onu ayıplamalıdır.

6.3.15 Mürîdî- Pend-i Ricâl (15. yy)

Mesnevîde 55 yerde geçmektedir. Nefse meyleden huzur bulmaz. İnsan nefse uyup sayısız günah işler. Nefsin arzularına uymayanların gönlünde kibir ve kin olmaz. Peygamberlerin kıyamet günü kendi nefislerinin derdine düşeceğiyle ilgili hadise telmih vardır. İnsan, nefis elinde acizdir. Nefse, kanaat ile ceza verilir. Nefsine kul olan dizginleri yönetemez. Nefsine karşı çıkan, Allah'tan mükâfatını alacaktır. Nefs, insanı esir eder, onun ömrünü boşa geçirtir. Ölmeden evvel ölmek temi işlenir. Akıllı kimseler nefesine karşı çare bulur. Nefsin çaresi ona itibar etmemek, ona muhalif olmaktır. Nefse uyan canını yok yere feda etmiş olur. Peygamber'den şefaât, Allah'tan yardım istenir. Nefs, kuşa benzetilir, gönül kafesinden uçunca insan rahatlar. Nefsin arzuları insanı daimi olarak isyana yönlendirir. Zelil nefisten dolayı gönül hırs ile dolar. Fakr, nefis tezkiyesinde önemlidir. Nefs- akıl ilişkisi ele alınır. Düşman nefis yerine akla kul olmak gerekir. Hak yolunda nefis öldürülmelidir. Nefs, hor görülmelidir. Zat anlamında da kullanılır.

6.4 ON ALTINCI YÜZYIL ŞAİRLERİNİN ESERLERİNDE NEFS

6.4.1 Zâtî Divanı ve Şem ü Pervâne (1471-1547)

Gazellerinde 17 yerde geçmektedir. Nefs, kâfirdir, uğursuzdur. Nefsin arzularına uymamak gerekir, ona uyanların yeri malumu olduğu üzere cehennemdir. Nefs- aşk ilişkisi görülür. Nefs, köpeğe, file benzetilir. Nefs ile anlaşılan ziyandadır, bağırarak, inlemek fayda vermez. Nefs, kadına benzetilir. Harut ve Marut'un hikayesine de telmihte bulunarak nefsi Zühre'ye benzetir. Ona aldananların yeri Babil kuyusudur. Nefs, firavuna benzetilir, onu Nil denizinde boğmak gerekir. İnsanın kendi nefsinden gayrı mahremi yoktur. İnsan bilmeden kötü nefse uyarak günaha girer. Nefs, insan bedeninde olan askerlere benzetilir. Kalp ise saraydır. Kasidelerinde 6 yerde geçmektedir. Peygamber'in kıyamet zamanı kendi nefsini değil de ümmetini düşündüğü hadisi ifade edilir. Düşman nefse gaza düşüncesi vardır. Nefsin ruh üzerindeki yıkıcılığı görülür. Nefsin istekleri ruhun evivi harap eder. Akıl, bu ruhun kethüdası, yani buyruğunda çalışandır. Sofuya, nefis hususunda çatılır. Şem ü Pervâne adlı mesnevisinde 4 yerde geçmektedir. Gönül- nefis ilişkisi görülür. Gönül, nefsin hevasında uçan bir kuştur. Peygamber'in kendi ümmetiyle ilgili hadisi ele alınır. Nefs, ata benzetilir.

6.4.2 Fuzûlî Divanı ve Leyla ile Mecnun (1483-1556)

Divanında 11 yerde geçmektedir. Çoğu zaman kişi anlamında kullanılmıştır. Nefs, sürekli ister, onun istekleri yıkıcı etkiye sahiptir. Nefs, tabiatı icabı fakr yoluna tabi olmaz. Eve benzetilmiştir. Mesnevide en az 7 yerde geçmektedir. Nefs gibi maddeye tapılmaması gerektiğinin öğüdü yapılır. Nefsin isteklerine uymamak gerekir. Kişi anlamında kullanılır. Sevgiliye kavuşma isteği hep nefsin isteklerinden dolayıdır. Nefs korku verir, hataya sebep olur. Nefse esir olanlar yokluğun kıymetini bilemezler.

6.4.3 Hayâlî Bey Divanı (1497-1557)

Divanında 12 yerde geçmektedir. Nefs, askere benzetilmiştir. Hz. Yusuf kıssasına ve Dahhak'a telmih vardır. Nefs, insana eziyet eder. Nefsini öldürenlere mükâfat vardır. Men aref, hadisi iktibas edilmiştir. Fakr hali, nefse kanaat getirir. Akıl nefsin eline bırakmamak gerekir. Nefs, ejderhaya benzetilmiştir. Ruh ve nefsin mukayesesi yapılmıştır. Ruh, yüksek tabiatlı nefis ise alçak tabiatlıdır.

6.4.4 Meâlî Divanı (1490-1535)

Divanında 5 yerde geçmektedir. Kendi, zat anlamında da kullanılmıştır. Nefs, köpeğe benzetilmiştir. Nefs, aklı aldatarak onu kendine tabi kılar. Nefs, zalimdir.

6.4.5 Taşlıcalı Yahyâ Divanı (1489-1582)

Divanında 14 yerde geçmektedir. Nefs, rüzgâr gibidir. Bu yüzden insan, zatının mumunu ondan uzak tutmalıdır. Kişi anlamında da kullanılmıştır. Nefs, vücut gemisinde bulunan bir fare gibi zarar vericidir. Ejderha, yılan, at ve köpek gibidir, insanın düşmanıdır, onunla mücadele edilmelidir. Emmare nefsin zapt edilemez bir özelliği mevcuttur. Helak edici olan nefis, insanın dünya ile meşgul olmasını sağlayarak ahireti, namazı unutturur. Hakk'ın yolundan saptırır. Vücut, kâfir nefisten dolayı aciz kalmıştır, insanın yüzünü utandırmıştır.

6.4.6 Celîlî Divanı (1487-1570)

Divanında 1 yerde geçmektedir. Nefs, alçak tabiatlıdır.

6.4.7 Figânî Divanı (ö.1532 ?)

Divanında 1 yerde geçtiği görülür. Bu beyitte de nefsini bilen Rabbini bilir, hadisi işlenmiştir.

6.4.8 Muhibbî (Kanuni) Divanı (1494-1566)

Divanında 24 yerde geçmektedir. Nefs, insana türlü türlü fesatlıklar yapar. Nefsinin zor durumda bırakanlar gerçek pehlivandır. Emmare nefis ile ceng etmek gerekir. Nefsin şerrinden sakınmak gerekir. Nefs, insanı gaflete düşürür, doğru yoldan çıkarır. Nefsi kontrol altına tutmak insanlığın bir gereğidir. Nefsin istediklerini vermek hayvanlıktır. Zahide nefis konusunda göndermeler vardır. Nefsinin bilen Rabbini bilir hadisine telmihler vardır. Nefs, uğursuzdur, zelildir, zalimdir, gönlün ondan uzak durması lazımdır. Nefse karşı sabır göstermek gerekir. İnsan nefse uyararak özünü mahvetmemelidir. Gerekirse Yusuf gibi zindanı tercih etmelidir. Nefsin arzularına uyanların iradesi elden gider. Nefs, puta benzetilir. Nefse uyan şer işler sonra pişmanlık duyar. Nefs, Yecüc'e benzetilir. Nefs, kalbe ulaşmamalıdır.

6.4.9 Hayretî Divanı (ö.1535 ?)

Divanında 12 yerde geçmektedir. Emmare nefis yılanı benzetilmiştir. Nefs, gönülde ikamet etmektedir. Kalbi yok etmeden nefsi etkisiz hale getirmek gerekir. Abdallar nefisini zebun eden kimselerdir. Nefse kul olmayanlar yüce vasıfları olan kimselerdir. Ona kul olanlar koca karı olan dünyaya tapmaktadır. Kendi, zat anlamına gelebilecek şekilde de kullanılmıştır. Ejderhaya benzetildiği görülür. Hileleri olan bir tilkiye benzetilir. Nefs insanın düşmanıdır.

6.4.10 Mesihî Divanı (ö.1512 ?)

Divanında 6 yerde geçmektedir. Zelil nefsin insanı bağladığından söz edilmiştir. Çok şerlidir, hataların müsebbibidir ve insanı Hak yolundan alıkoymaktadır. Köpeğe benzetilmiştir.

6.4.11 Nev'î Divanı (1533-1599)

Divanında 23 yerde geçmektedir. Natıka nefisten öz edilmiştir. Nefs, Yecüc'ün askerlerine, Firavun'a, Zal'a şeytana, kargaya, köpeğe benzetilmiştir. Zât, kendi anlamında da kullanılmıştır. Kötü yaradılışlı, zelil ve zalim nefis, insana tuzak kurar. Onun istekleri ayak bağı olur, gönülü bağlamıştır. İnsanı cennetten uzaklaştırır. Ruh ile mukayese edilmiştir.

6.4.12 İshak Çelebi Divanı (ö.1538)

Divanında 7 yerde geçmektedir. Nefsin yaptığı işler kötüdür. Onunla cihat edilmesi gerekir. Hakk'ın rızasına ulaşmak için nefsin isteklerine uyulmamalıdır. Zahid-nefs ilişkisi bağlamında ele alınmıştır.

6.4.13 Mostarlı Ziyâî Divanı (1551-1584)

Divanında 3 yerde geçmektedir. Nefs çok şerlidir, görünmez bir bela olan şeytana benzetilmiştir.

6.4.14 Âşık Çelebi Divanı (1520-1572)

Divanında 1 yerde geçmektedir. Nefs köpeğe benzetilmiştir.

6.4.15 Sehâbî Divanı (ö.1562)

Divanında 1 yerde geçmektedir. Nefs, yol kesen bir şeytana benzetilmiştir

6.4.16 Bâkî Divanı (1526-1600)

Divanında 2 yerde geçmektedir. Nefs, kendi bildiği yolda ilerler, kendi fikriyle iş görür. Nefs, insanda takat bırakmaz.

6.4.17 Derzî-zâde Ulvî Divanı (ö.1585)

Divanında 3 yerde geçmektedir. Emmare nefis, insanın başını zorla eğerek onu kontrol eder. Nefsin saldırganlık özelliği vardır, insanı mağlup eder.

6.4.18 Livâyî Divanı (ö.1566'dan sonra)

Divanında 7 yerde geçmektedir. Nefs ile ruhun mukayesesi vardır. Ruhun nefsin yerine vekil olması istenir. Nefsin istekleri avcı olan doğan kuşuna benzetilmiştir. Nefsini bilmeyenler özünü hebara vermiştir. Nefsin katli düşüncesi vardır. Nefs, insandaki sabrı; hırs, haset ve kin ile elinden almış ve kendine kul etmiştir. Ölmeden evvel ölme sözüne telmih vardır.

6.4.19 Mürekkepçi Enverî Divanı (ö.1547)

Divanında 5 yerde geçmektedir. Beş beyitlik bir gazelin redif kelimesidir. Burada nefsin çeşitli unsurlarla birlikte bir nevi tarifi yapılır.

6.4.20 Bursalı Rahmî Divanı (ö.1567)

Divanında 6 yerde geçmektedir. Nefs, askere benzetilir. Nefs tezkiyesinde orucun önemine dikkat çekilir. Nefsin kalp üzerindeki hükümranlılığı ifade edilir. Nefs, ejderhaya, papağana, Dahhak'a benzetilir. Nefsin isteklerine itaat edilmemeli, nefis helak edilmelidir.

6.4.21 Şerîfî Divanı (1520-1630 ?)

Divanında 5 yerde geçmektedir. Akıllı kimseler nefsinde olan firavunu idrak eder. Gönül, şeytandan kurtulmak istiyorsa önce nefsi, onun elinden kurtarmalıdır. Nefsin öldürülmesinin bir kisası yoktur. Nefs, teni utandırır.

6.4.22 Ubeydî Divanı (ö.1573 ?)

Divanında 8 yerde geçmektedir. Nefsin isteklerine uyanlar gönüllerince yiyip içer, eğlenir. Onların gönüllerine bir zerre olsun bile korku gelmez. Çok şerli olan nefsi, tövbe ile kahr etmek gerekir. Tövbe, insanı emmare nefsin elinden alıp hidayete erdirir. Nefsin yaptıklarından ötürü Hakk'a şikâyet vardır. Nefsini zelil bilen Rabbini yüce bilir. Uğursuz nefis, insanı ayakları altına almıştır.

6.4.23 Usûlî Divanı (ö.1538)

Divanında 15 yerde geçmektedir. İlk akıl anlamında kullanıldığı görülür. Nefsin insana tuzak kurduğu onu bağladığı söylenmekte ve Allah'tan yardım istenmektedir. Mayası bozuk ve kötü olan nefis, insanın yoluna engeller koymaktadır. Nefsin isteklerine uyan âşık olamaz, istediği menzile doğru bir şekilde ulaşamaz. İnsan, uğursuz nefisten uzak durmalıdır. Ölmeden evvel nefis öldürülmelidir. Nefis, zulmete yani karanlığa benzetilir. Kendini beğenmiş nefis, yedi başlı bir ejderha gibidir. İnsanı cennetten kovdudan nefistir. Nefis, köpeğe, feth edilecek bir mülke, ateşe benzetilmiştir. Nefis ve ruh mukayese edilmiş, nefis akbabaya ruh ise kuşa benzetilmiştir. Nefsin çoğul anlamı da kullanılmıştır.

6.4.24 Helâkî Divanı (ö.1572-76)

Divanında 2 yerde geçmektedir. Zahide nefis konusunda uyarılar vardır. Nefsi kanaat ile terbiye etme düşüncesi işlenmiştir.

6.4.25 Kemal Paşa-zâde Divanı (1468-1534)

Divanında 4 yerde geçmektedir. Kıyamette herkes kendi nefsinin düşünürken Hz. Peygamber ümmetini düşünür. Nefis, riyazet ile avlanır. Kuşa benzetilir. Nefis lezzet sahibidir.

6.4.26 Gelibolulu Âlî Divanı (1541-1600)

Divanında 40 yerde geçmektedir. Nefis, ejderhaya, köpeğe, öküze, ata, şeytana benzetilmiştir. Emmare nefis, yılan gibidir. Nefsin kuvvelerinden nefis-i natıkanın konuşma özelliği ifade edilmiştir. Nefis ve ruh mukayesesi mevcuttur, onlar aynı yerde olmamalıdır. Nefsin arzuları her zaman kendine bir yol bulur. Nefis, kötü huyludur, hilekârdır, zulüm ve küfürde çok ileridir, başıboş, ateş gibi yakıcıdır, çok şerirdir.

Nefs ile mücadele edilmelidir, onun isteklerine uyulmamalıdır. Nefs, himmet ile mağlup edilir. Nefs, akıl mücadelesi vardır. İnsandan bir an olsun bile ayrılmaz. Emmare nefis, Allah yerine masivaya tapar. İnsanı harama yönlendirir.

6.4.27 Kelâmî Divanı (ö.1595)

Divanında 12 yerde geçmektedir. Nefs, alçak tabiatlıdır. Ruh anlamında da kullanılmıştır. Dünyaya ait şeyler, alçak tabiatlı nefse lezzetli görünür. Vücudu yokluk denizinde mahvetmek gerekir. Habab gibi nefsin istekleri ile dolmamak gerekir. Nefs, deveye benzetilir. Nefsin akla tabi olması istenir. Nefsin arzularına uyanlar, ahireti hiç düşünmez olur.

6.4.28 Üsküdarlı Aşkî Divanı (ö.1576)

Divanında 10 yerde geçmektedir. Nefs, beladır, şeytandır, insanın boynuna hile ile ipi geçirir. Kâfir nefis ile savaşmak isteyen, tevhid kılıcını ona karşı kullanmalıdır. Oruç, nefsi öldüren bir ibadettir. Aşkın nefis tezkiyesindeki önemine dikkat çekilir. Şeriat yolundan insanı ancak nefis alıkoyabilir. Pehlivanlık içinde Rüstem gibi güçlü anılmak isteyen nefis ile devamlı mücadele etmelidir. Nefs, köpeğe benzetilir. Dergâhın önemi vurgulanır. Nefs, câhildir, gönül ona uyarak şeytanın emri altına girer.

6.4.29 Sehî Beğ Divanı (ö.1548 ?)

Divanında 9 yerde geçmektedir. Nefs ve ruhun mücadelesinden söz edilir. Kötü ve zelil nefis için hürmet göstermek hoş bir durum değildir. Dünya sevdasına düşenler nefsin arzularına uyar. Nefs, askere benzetilir, vücut mülkünü yağmalayan nefis askeridir. İnsan olan nefisini bilip Rabbini tanır. Nefsin elinden riyazetle kurtulmak mümkündür. Riyazet insanın içini dışını nurlandırır. Hz. Ali'ye telmih vardır. Onun gibi nefsi öldürmek velilik gereğidir. Nefsin hastalıklarından biri de aç gözlülüktür. Nefs, köpeğe benzetilir. Ona uyan suç işler.

6.4.30 Azîz Mahmûd Hüdâyî Divanı (1541-1618)

Divanında 82 yerde geçmektedir. Nefsin eline düşmemek gerekir. Nefs, tarikat potasında susturulmalıdır. Kalbin nefse galip gelmesi güzeldir. Arzularla dolu nefsin elinden şikâyet edilir. Bu konuda Allah'tan inayet Peygamber'den şefaât talep edilir. Nefs, dert ve gam doludur, insanı ele geçirince onu çiğner. Nefs ve şeytan insanı azdırır.

Nefsini bilen Rabbini bilir hadisine telmihler vardır. Nefs ile işbirliği yapılmaz. Öfkeli, korkunç nefsin boynuna ibadet tasmaı takılmalıdır. Nefs- akıl ilişkisi görülür. Akıl Asaf'a benzetilir, ona uymak gerekir. Nefs, çok şerlidir, insafı yoktur, hile yapar, kendinden başkasını görmez, riyakârdır, kibir, haset ve enaniyet sahibidir, yok edilmesi gerekir. Nefs, her zaman işin kolayına kaçır. Hak yolu varken ondan uzaklaşır. "Âh nefsim seni nic'eyleyeyin" nakarat mısralı manzumesinde nefsin bazı özelliklerine değinilir. Nefs, uslanmaz, ancak Hakk'ın yardımını ile uslanır. Nefsin birkaç mertebesinden söz edilir. Mutmainne mertebesinde Hakk'ın rızasına erişilir. Marziye mertebesinde safaya erişilir. İnsan nefse inanırsa kendini şirk ateşine atmış olur. Nefs, insana engeldir, bundan dolayı perdeye de benzetilir. Nefs, genç yaşlı herkesi kandırır. İnsanın ömrü nefsin hevasında telef olur. Nefs, kalbin huzurunu bozar. Emmare nefis, yılan gibidir. Ona yakın olan yılanı da yakın olur. Nefsin işi fesattır. Sahibini ateşe çeker. Nefsin elini düşenler gaflete düşmüş kimselerdir. Zikrin nefis tezkiyesindeki yeri ifade edilir. Nefsi aradan çıkaran vahdete erişir. Nefs, karanlıktır. O karanlığı aşan hayat bulur, sabaha vasıl olur. Nefse uyan etrafına şiddet saçar. Dünyadan ayrılmak nefse güç gelir. Nefs, ata benzetilir. Nefsi ıslah için her zaman çaba gösterilmelidir.

6.4.31 Mânî Divanı (ö.1598 ?)

Divanında 4 yerde geçmektedir. Nefs, cahildir. Gönül nefse uyarak aslında şeytana uymuş olur. Zalim olan nefis, bir defa bile olsun namaz kılmaz, rüküya, secdeye varmaz.

6.4.32 Kara Fazlî Divanı (ö.1564)

Divanında 11 yerde geçmektedir. Nefs, köpeğe deveye benzetilir, zalimdir. Nefs, takvadan uzak durmaktadır. Nefs, sihir yapar. Nefse köle olmamak gerekir. Nefsin lezzetine aldanmamak gerekir. Onun lezzeti öldürücü bir zehirdir. Nefsini bilen Rabbini bilir hadisine telmih vardır. Ölmeden evvel ölme düsturu görülmektedir, bu kılıçla nefis öldürülür. Zahide, şeytan nefis konusunda göndermeler vardır. Nefsin kuvvelerinden natika nefsin konuşma özelliğı üzerinde durulur. Kişi, zat anlamında da kullanıldığı görülür.

6.4.33 Edincikli Ravzî Divanı (ö.1600'den sonra)

Divanında 18 yerde geçmektedir. Nefs, kötüdür, zelildir, düşmandır, kâfirdir, hile yapar, firavuna benzetilir. Onu ancak lâ ilâhe illallah lafzı kırabilir. Nefsin arzularına uyulmamalıdır, ona uyan muradına ulaşamaz. Nefse tabi olmak, kendini boş yere dünya kavgasına salmak, hata ve isyana bulaşmış olmak demektir. Mutmainne nefse heves edilmelidir. Mutmainneye ulaşmak için hırs ve arzulardan vazgeçilmelidir. Levvame nefis bir an önce geçilmelidir. Nefs terbiyesinde şeyhin önemine dikkat çekilir. Nefs, deveye benzetilir. Onun sırtına ibadet yükü yüklenmelidir. Nefs ile mücadele büyük cihattır hadisine telmih vardır.

6.4.34 Dukakin-zâde Ahmed Divanı (16. yy)

Divanında 20 yerde geçmektedir. Nefsin insanı kuşatıcılığı işlenmiştir. Nefsini bilen insanlar şeytana uymaz. Nefs, engel koyar, insanı varacağı yere ulaştırmaz. Akl-ı evvel anlamında da kullanılmıştır. Nefs ile gaza edilip öldürülmelidir. İnsan, nefis şeytanını öldürürse zamanın Süleyman'ı olur. Hz. Peygamber'in kendini bilen Rabbini bilir hadisi ifade edilir. Nefsini bilmeyen, şeytanın da nerede olduğunu anlayamaz, bundan dolayı emmareden levvame mertebesine geçemez. Nefsini idrak edemeyene ya şeytan ya da hayvan denilir. Nefs ile mücadele büyük cihattır hadisine telmih vardır. İnsanın asıl düşmanı kendi nefsidir. Nefsi kesretten kurtaran vahdet bağına erişir. Nefs ile Deccal arasında benzetme ilgisi kurulur.

6.4.35 Günehkâr Divanı (16. yy)

Divanında 61 yerde geçmektedir. Nefsine karşı gelen, asla kimseye bir şey için yalvarmaz. Akıl- nefis mücadelesi görülür. Akıl bırakıp nefse uyan zelil olur. Zalim nefis, insanı yoldan çıkarır, belalara gark eder. Nefs, eziyetlerini günden güne artırır. İnsana düşman olarak nefsi yeter, başka düşmana gerek yoktur. Nefs, köpeğe, eşeğe benzetilir. Bu dünya hayvan nefis için otlak yeridir. Nefsi terk için ibadet gereklidir. Şeytanla birlikte hareket eder. Nefsin utanması yoktur. Can, nefsin elinde esirdir. İnsanın, özünü onun elinden kurtarması gerekir. Nefs, yola gelmez, kontrol edilemez. Nefsini kınayanın mertebesi de yükselir. İnsan nefsin elinde zebundur, sürekli feryat içindedir. Nefsin istekleri denize benzer, o deniz insanı boğar. Asıl mutlu kimseler, nefsin yenen kimselerdir. Nefse kul olan daima karanlıktadır. Nefs, insan ömrünün boşa geçmesine sebeptir. İnsan hayra yönelecek olsa nefis bu durumu bozar. Nefs, insanı

doğru yoldan saptırır. Nefs ile bir olan ateşe layıktır. Nefs, insanı tuzağında tutar, günah deryasında boğar. Nefisle mücadele ve tövbe edilmelidir. Nefsin evi yıkılmalı yerine Hakk'ın evi inşa edilmelidir. Nefs, insanı şehvet okuna hedef yapar. Ona karşı takva kılıcıyla karşı konulmalıdır. Kanaatin nefis tezkiyesindeki yerine dikkat çekilir. Nefsi zebun etmek isteyen bir iki lokma gıdası eksik verilmelidir. Nefs, insanın Hakk yoluna gitmesini istemez. Nefse öğüt kar etmez, onu dinlemez. Nefs, yıkıcıdır, zulm ile her yeri dağıtır. Nefsin kahr ile öldürülerek benliğin ortadan kaldırılması gerekir.

6.4.36 Rahimî Divanı (16. yy)

Divanında 2 yerde geçmektedir. Nefs, ejderha ve ata benzetilmiştir.

6.4.37 Ahmed-i Rıdvan- Hüsrev ü Şîrîn (ö.1528-38 ?)

Mesnevide 6 yerde geçmektedir. Nefsin olgunlaştırılmasından söz edilir. Nefsin isteklerine karşı koyanlar merttir. Nefsin yolundan gidenler kadındır. Nefs, fesatçıdır. İlk akıl anlamında da kullanılmıştır.

6.4.38 Lâmiû Çelebi- Salmân u Absâl (1472-1532)

Mesnevide 17 yerde geçmektedir. Nefs, kötü yaratılışlıdır, câhildir, faydasızdır, lanetlenmiştir, zulmet demektir. Nefs, cana rehber olmamalıdır. Can, nefsin şehvetinde yakılmamalıdır. Nefs ve şehvet, insanın yerini çöplük eder. Nefse esir olanların yeri cehennem en kötü yeridir. Nefs, akıl mukayesesine vardır. Zelil ve cimri nefis, insanı kadın eder. İlk akıl anlamında da kullanıldığı görülür. Nefs, hayvan tabiatlıdır. Nefsin kuvvelerinden natıka nefsin değeri vurgulanır. Nefs, yok edilirse güzellikler hâsıl olur.

6.4.39 Behiştî Divanı ve Heşt Behişt (ö.1571)

Divanında 11 yerde geçmektedir. Nefsin, ruh ile olan mücadelesi görülmektedir. Ata, yılan, aslana benzetilmiştir. İnsan nefesine uyarak şeytanlık eder. Nefsin arzuları eline düşmüş olanlar kadına benzetilir. Nefsin aşk ile olan riyazeti ifade edilir. Nefs, terbiye edilerek güzelleşir. İnsan, nefis yüzünden canına kıyar.

Heşt Behişt adlı mesnevisinde 15 yerde geçmektedir. Nefs, insanın ömrünü berbat etmiştir. Oruç, nefis tezkiyesinde önemlidir. Takva, nefsi örten bir perdedir. Nefesine esir olanlar köpektir. Nefs, çok şerlidir ve aldatıcıdır, insanı türlü türlü yollara saptırır. Doğru yola bıraksalar dahi yoldan kaçır. Nefisten ötürü Allah'a şikâyet vardır.

İnsan nefesine muhalefet ederse farklı bir âlemi feth eder. Zelil nefs, tuzak kurarak insanı bağlar.

6.4.40 Cinânî- Cilâu'l-kulûb (ö.1595)

Mesnevide 11 yerde geçmektedir. İnsan alçak dünyanın lezzetlerine aldanarak akli, nefsin elinde aciz bırakır. Nefs, zalim ve fesatçıdır, ayyaştır, insana saldırır, kötü ve şerlidir. Gayretle def edilmelidir. Nefs, köpeğe benzetilir. Ona kemik verilmemelidir.

6.4.41 Revânî Divanı ve İşret-nâme (ö.1523)

Divanında 1 yerde geçmektedir. Zahide nefs konusunda çatılır. Nefs ata benzetilir. İşretnâme adlı mesnevide 2 yerde geçmektedir. Uğursuz nefsin yaptığı eziyetler anlatılmaktadır. Nefs, ata benzetilmiştir.

6.4.42 Lârendeli Hamdî Leylâ ve Mecnûn (16. yy)

Mesnevide 10 yerde geçmektedir. Nefs, başıboştur, köpeğe, eşeğe, öküze benzetilir. İnsan, nefesine esir olmamalıdır. Aşk; can mumuna nur verir, bunu nefisten uzak tutmak gerekir. Nefs, zorluk zindanında kınanarak terbiye edilmelidir.

6.4.43 Münîrî- Manzum Siyer-i Nebî (ö.1521)

Divanında 5 yerde geçmektedir. Nefs, alçak tabiatlıdır, onunla başa çıkılması zordur. Uğursuz nefis, insanda irade bırakmaz. İnsan nefsin elinde ciğeri kanlı yani zulme uğramış olur. Nefs, hayvan gibidir, bu yüzden ona uyulmamalıdır.

6.4.44 Manisalı Câmî- Muhabbet-nâme (16. yy)

Mesnevide 8 yerde geçmektedir. Nefsin kademelerinden söz edilmiştir. İnsandaki natıka nefis, kemaline göre çeşitli makamlardaki nefse meyleder. Nefsin arzuları insanı bağlar. Nefs, çok şerlidir. Onun karanlığından uzak durulmalıdır. Mutmainne nefiste kalp emin olmuştur. Can, nefsin isteklerine kul olmuştur, onun ayağında ve boynunda demir bağ vardır. Nefs, canın içinden kovulursa insanın imanındaki şüpheler de ortadan kalkar.

6.4.45 Sâfî- Hasbihâl (16. yy)

Mesnevîde 7 yerde geçmektedir. Nefs, insanı mağlup ederek onu Allah'ın emirlerinden uzak tutar. Kötü nefse, emmare nefsin emirlerine uymamak gerekir. Oruç, nefis ile olan savaşta bir tezkiye metodudur. İnsan dalaletle nefse tabi olur.

6.5 ON YEDİNCİ YÜZYIL ŞAİRLERİNİN ESERLERİNDE NEFS

6.5.1 Şeyhülislam Yahya Divanı (1561-1644)

Divanında 2 yerde geçmektedir. Nefsi yenmek mertliğin icabıdır. Nefs, kendi bildiği yoldan giden, kendi istediğini yapan bir unsurdur. Akıllı kimseler düşman olan nefse fırsat vermez.

6.5.2 Sultan I. Ahmed (Bahtî) Divanı (1590-1617)

Divanında 1 yerde geçmektedir. Dünyanın aldatıcı süsleri terk edilirse nefsin insana bulaşması da ortadan kalkar.

6.5.3 Azmizâde Hâletî Divanı (1570-1631)

Divanında 6 yerde geçmektedir. Emmare nefis, yılanı benzetilmiştir. Şeytan gibi olan nefse karşı cihat gereklidir. Gönül Yusuf olunca nefis de onun eline düşen Züleyha olmuştur. Zahid, nefsin isteklerine uymaktadır. Nefs denen zalim, asla boyun eğmez.

6.5.4 Şeyhülislam Esad Divanı (1570- 1625)

Divanında 8 yerde geçmektedir. İbadetlerin nefis tezkiyesindeki yerine dikkat çekilir. Meleklerin nefsi yoktur. Nefsi günaha bulaştırmamak gerekir. Hayırlı amellere karşı nefsi tercih eden insan büyük gaflettedir. Nefs inleyen bir baykuşa benzetilir.

6.5.5 Nefî Divanı (1572-1635)

Divanında 1 yerde geçmektedir. Sofular aslında nefislerini helak edemeyen kimselerdir.

6.5.6 Ganî-zâde Nâdirî Divanı (1572-1626)

Divanında 2 yerde geçmektedir. Nefs, kâfirdir. Akıl ile mücadelesi işlenmiştir. Kişi, zat anlamında da kullanılmıştır.

6.5.7 Fenâî Divanı (1574-1664)

Divanında 24 yerde geçmektedir. Nefs, binlerce günah işler, ancak bir gün bile olsa pişmanlık duymaz. Nefs ve şeytan ortaklık yapar. Nefsini bilen Rabbini bilir hadisine telmihler vardır. Nefsi kınamakla ilgili söylemler vardır. Nefsin kalp üzerindeki etkisi görülür. Nefsin elinden kurtulan kalbe, itminan gelir. Nefs yüzünden Hakk'tan inayet istenir. İnsan; nefsin elinde esirdir, acizdir. Nefs, kargaya benzetilir, leşe meyleder. Nefs, günde en az bin defa isyanda bulunur. İnsanı türlü türlü belalara uğrattır.

6.5.8 Süheyli Divanı (1585-1633)

Divanında 8 yerde geçmektedir. Nefs, at köpek ve ejdere benzetilmiştir. Zalim ve kötüdür, masiva ile hemhaldir. Nefsi kontrol etmek güçtür. Nice kahramanlar nefis ile başa çıkamamıştır. Ona bulaşmamak gerekir.

6.5.9 Nimetî Divanı (1611-1650)

Divanında 10 yerde geçmektedir. Nefsin isteklerine uymak, insanı isyana götürür. Nefs, insanı cezalandırdığı için dünyada mutluluk yüzü göremez. Nefs, ıslah edilmelidir. Nefsin arzularına uymak Allah'ı unutturur. Emmare nefis, Allah'tan uzaklaştırır. İnsanın dünyada başına ne geliyorsa kötü nefsinden dolayıdır. Nefs, kovulsa Allah da tecelli eder. Nefs, leşe talip olur.

6.5.10 Şeyhülislâm Bahâî Divanı (1601-1654)

Divanında 1 yerde geçmektedir. Emmare nefsin izinden gitmek, insanın düşman şeytana bağlanması anlamına gelir.

6.5.11 Niyâzî-i Mısri Divanı (1618-1694)

Divanında 33 yerde geçmektedir. İnsan, kimseye düşmanlık etmemelidir, düşman arıyorsa nefesine bakmalıdır. Nefs, insanı asla terk etmez. Kâfir nefsin katli gerekir. Nefsin ve şeytanın yaptıklarını bilenler onlar ile bahse girmez. İnsan nefse güvenmemelidir. Nefs ve şeytan çoğu zaman birlikte ele alınır. Nefs; fesatçıdır, şerlidir, karanlıktır, câhildir. Zikrin nefis tezkiyesindeki önemine temas edilir. Nefsin kalp üzerindeki etkisi vurgulanır. Nefsin kesilmesiyle kalp de riyadan kurtulur. Ölmeden evvel ölme temine atıf vardır. Nefsin muradına dalanların içi hırsla dolar, işine şeytan

karışır. Emmare nefis, ruhu yaralar. Nefsini bilen Rabbini bilir hadisine telmihler vardır. Nefs, kargaya; ruh ise doğan kuşuna benzetilir. Bu yüzden nefis leşe meyleder. Nefsine esir olanlar daima azap içindedir. Nefsin elinden kurtulan cennete ulaşır. Nefsin cehaletinin karanlığı gönlü kaplar. Ruh ise gönle ışık saçar. Emmare nefis, sağlam gemiyi bile gasp edip yıkar. Kötü nefis, insanın yoluna engeldir. Bu yolu ancak Allah açabilir. İnsan, ancak nefsini tanıyana denir. İbadet nefse acı gelir, ona mutlaka tattırmak gerekir. Nefsine tutkun olanlar, aşk ehlinin anladığı dilden anlamaz. Nefs, askere benzetilir. Erenler, nefsini ateşte yakanlardır. Nefs ile mücadele, büyük cihattır. Nefsini hapsedenin canı kurtuluşa erer. Şeytan nefis, insanı şerre iter.

6.5.12 Nailî-i Kadîm Divanı (ö.1666)

Divanında 12 yerde geçmektedir. Nefs, bedende olan bir karanlığa benzetilmiştir. Onun bu karanlığı ibadetlerle ancak yok olur. Nefs kadın ilişkisi bağlamında ele alınmıştır. Nefsin arzularına teslim olanlar dergâhtan uzak kalır. Fakr ve rıza, nefis ile savaşta bir silahtır. Tevekkül de bu savaşta kale gibidir. Nefs insanın hasmıdır, büyü yapar ve kötü düşüncelere sahiptir. Onun istekleri insanı tuzağa çeker. Korku ve ümit hali nefis ve ruhu diri tutmaktadır.

6.5.13 Neşâtî Divanı (ö.1674)

Divanında 5 yerde geçmektedir. Uğursuz nefsin bağlayıcı özelliğine dikkat çekilir. İnatçılık özelliği olan nefis kötü işler peşindedir, insanı esir eder. Nefs, kendini öven kötü yaradılışlı bir şeydir.

6.5.14 Nâbî Divanı (1642-1712)

Divanında 38 yerde geçmektedir. İlk akıl anlamında kullanıldığı görülür. Kötü tabiatlı nefis, ibadetlere engel teşkil etmektedir. Alçak tabiatlı düşman nefis, bir eşkıya gibi insanın ömür sermayesini telef etmektedir. İnsanın başına gelen her türlü kötülük kendi nefsinden dolayıdır, şeytana suçu atmak doğru değildir. Nefs, hata yapar, emreder. Bir hükümdarın nefsine yenik düşmemesi gerekir. Bir lokma ile nefis terbiye edilmelidir, nefsi kınamak lazımdır. Nefisle mücadele büyük cihattır hadisine telmih vardır. Akıl ve nefis mukayesesi Yusuf ve Züleyha kıssası üzerinden anlatılır. Kişi, zat anlamında da kullanılmıştır. Nefs, puta tapar, hilekârdır, esir eder. Nefse boyun

eğdirmek gerekir. Nefs, insanın değerini yüksek tabiattan alçak tabiata düşürür. Şeytan gibi vesvese verir.

6.5.15 Nisârî Divanı (ö.1656)

Divanında 3 yerde geçmektedir. Peygamberin kendi ümmetini düşündüğü hadis ele alınmıştır. Nefs, ejderhaya benzetilir. Zühd kılıcı ile öldürülmesi gerekir. Gerçek mertlik nefsi öldürebilmektir.

6.5.16 Nakşî Divanı (1670-1702)

Divanında 13 yerde geçmektedir. Nefsin kalp üzerindeki yıkıcılığı ifade edilir. Nefs, kalleştir, insanı azaba sürükler. Nefs ile her zaman Allah için can ve başla savaşılmalıdır. Nefsin istekleri insana günah işletir. Nefse yar olan ibadette kusur işler. Nefs, Allah'a şikâyet edilir. Onun elinden kurtulmak için Allah'a yalvarır. Nefs, hileyle sihirle canı bezdirmiştir.

6.5.17 Nazîf Divanı (ö.1693)

Divanında 4 yerde geçmektedir. Nefs, hayâsızdır. Akıl ile olan ilişkisi ifade edilir. Nefs, Havva'ya benzetilir. Nefsin kuvvelerinden natıka nefis, konuşma özelliğinden ötürü papağana benzetilir.

6.5.18 Sehmî Divanı (ö.1651)

Divanında 3 yerde geçmektedir. Gönül, nefsin gamına meftundur. Nefsin istekleri terk edilmeli, fakr ve fena yolu tutulmalıdır.

6.5.19 Kâtib-zâde Mustafa Sâkıb Divanı (ö.1716)

Divanında 9 yerde geçmektedir. Nefs, insanı asi, isyankâr eder, Hakk'ın karşısında yüzünü kara yapar. Nefs ve şeytana uymak insana sayısız günah işletir. Nefsin arzuları insan ömürünü telef eder, onu aciz, çaresiz bırakır. Bundan dolayı Allah'ın inayetine başvurulur. Nefsin karanlığını geçen hayat bulur. Karanlık aydınlığa döner. Kötü işler yapan nefis, gönlü kendisine mesken edinmiştir.

6.5.20 Lâmekânî Hüseyin Efendi Divanı (ö.1625)

Divanında 25 yerde geçmektedir. Nefsini bilen, eşyanın bazı hakikatlerini de görmüş olur. Nefsini bilen Rabbini bilir hadisine telmihler vardır. Nefsin bilinmesi ile ilgili olumlu haller işlenir. Nefs, Süleyman kıssasındaki şeytana benzetilir. Ölmeden evvel nefsi öldürmek gerekir. Nefsi öldürmek, ancak veli olanların işidir. Nefs yerine Hakk'ın aşk yolu tercih edilmelidir. Hayırlı şeyler Allah'tan, kötü şeyler ise nefistendir ayetine göndermeler vardır. Nefsi terk eden Allah'ın yolunu bulur. Nefsi tanımayan asi kullardan olur. Nefs, puta benzetilir, bunları kırmak gerekir. Allah'ı zikretmek kalbin pasını ve düşman nefsin vesveselerini giderir. Nefisten dolayı Allah'a şikâyet vardır. Nefs ve şeytan hata ve isyandadır. Nefsini bilmeyenler hayvan gibidir.

6.5.21 Rehâyi Divanı (ö.1698)

Divanında 4 yerde geçmektedir. Nefs, bir kuş misali olan insanı, taneleri ile kandırarak tuzağına düşürür. Kötü huylu düşman nefis, insanın talihini kendi emri altına alır. Nefs, karanlıktır. Bundan dolayı yolun bulunması için Peygamber'den yardım talep edilir.

6.5.22 Ümmî Sinan Divanı (ö.1657)

Divanında 70 yerde geçmektedir. Zat, şahıs anlamında da kullanılmıştır. Nefsin eline düşen başıboş kimselerden olur. Nefsin elinden kurtulmak için Allah'a yalvarılır. Nefs, şaraba benzetilir, onun lezzetine kanmamak gerekir. Nefs, insanın yolunu şaşırtır. Nefs, şeytana benzetilir, ona uyanın yeri cehennemdir. Gönül bir saraydır, nefsin askerleri burayı istila etmemelidir. Fani olan tende nefsin kalıcı olmaması gerekir. İnsan zaman zaman nefis şeytanına çaresizce köle olur. Nefs, karanlıktır, karanlık bir örtü gibidir. Bu karanlığa düşen zelil olur. Nefse uyan Allah'tan habersiz olur. Nefsini bilen Rabbini bilir hadisine telmih vardır. Akıl- nefis, ruh- nefis mücadelesi görülür. Nefsi terk eden ruhun dostluğunu elde eder. Dünyada pehlivanım diyen kişi nefis şeytanını alt etmelidir. Nefsinin gururuna kapılanlar ibadeti bile kibirle yapar. Nefsin emmare mertebesinden kurtarılması için gayret edilmelidir. Nakıs kimseler nefse uyup şekerini zehir eder. Nefsinin illetini bilmeyenler insan değildir. Nefs, puta benzetilir, Hak yolunda kırılması gerekir. Nefs ile dost olan Allah'tan usanmış sayılır. Kudret topunu atmayan nefsin kalesini yıkamaz. Nefse muhalif olup cana yar olmak gerekir. Nefs, canı istekleri ile kapatır. Nefsin isteklerinden dolayı bedeni bir perde kaplar. Nefsin

hilelerine kanmamak gerekir. Nefs, insana aldatıcı mahsullerinden yedirir. Nefsin karanlığı, insanı Allah'tan uzak tutar. Hırslı nefis, kötülükleriyle insanın sabrını elinden alır. Nefsini idrak edemeyen Müslüman olamaz. Nefs, câhildir, Allah'a tevekkül nedir bilmez. Nefisten insana dost olmaz.

6.5.23 Üsküdarlı Mustafa Manevî Divanı (ö.1702)

Divanında 21 yerde geçmektedir. Nefs, şeytan gibidir, çoğu zaman şeytanla birlikte ele alınır. Kontrol altına alınmalıdır. Allah'tan, Hz. Peygamber'den nefis konusunda yardım talep edilir. Her zaman nefis ile savaşılmalıdır. Emmare nefis, insanı hataya sürükleyerek helak eder. Nefse uyanlar cennete giremez. Emmare nefis, lanetlenmiştir. Nefs, kargaya benzetilmiştir. Nefs, insanı daima azgınlığa sevk eder. Uğursuz kötü nefis, câhildir, insanı azaba götürür. Akıl, ruh ve nefis Hakk'a teslim olunca onların arasında sorun artık olmaz. Akıl, kalp, ruh ve nefsi bilmeyen insan sayılmaz.

6.5.24 Bosnalı Sâbit Divanı (ö.1712)

Divanında 14 yerde geçmektedir. Düşman nefsin arzuları, insanı tuzağa düşürür. Ruh ile olan ilişkisi ele alınır. Nefs, hırslıdır, vesvese verir, yılan, ejderhaya benzetilir. Nefs, terbiyesinde kanaatin değeri ifade edilir. Nefse uyanlar, insan içinde dışlanır.

6.5.25 Yahyâ Nazîm Divanı (1650-1727 ?)

Divanında 15 yerde geçer. Nefs, insanı esir eder, zulmedicidir. Onun ettiği zulmü zalimliğiyle meşhur Haccac bile yapmamıştır. Nefsin fesatlıkları kalbi bozar. Nefsin yıkıcılığına karşı Peygamber'den ve Allah'tan yardım talep edilir. Nefse meyleden tuzağa düşer. Ruh, nefsin ayakları altında ezilmemelidir. Nefs, alçak tabiatlıdır, kendinden başkasını görmez. Zalim nefis, aklı ve gönlü çaresiz bırakır. İnsanı kendi gibi kötü huylu yapar.

6.5.26 Hikmetî Divanı (ö.1669 ?)

Divanında 2 yerde geçmektedir. Nefsin arzuları insanın nurlu evini, ateşe verir. Rızık için nefse uyulmamalıdır. Gönül ve ruh bundan olumsuz etkilenir.

6.6 ON SEKİZİNCİ YÜZYIL ŞAİRLERİNİN ESERLERİNDE NEFS

6.6.1 Ahmed-i Mürşidî- Yûsuf u Züleyhâ (1688-1760)

Mesnevîde 14 yerde geçmektedir. Nefsin katli günah değildir. Nefse uyan insan isyan eder. Nefsin helaki için Allah'a sığınılır. Meleklerde nefis kavramı yoktur. Âdem'in (insan) nesli nefsin tadına varmıştır. Nefse uymayanların başına talih konar. Nefse uyanlar yüce konumlardan aşağı konumlara düşmüştür. Nefs, hastalıklıdır. Nefs, lanetlenmiş şeytandır, dünya işlerine meyillidir. Nefse uyulduğu için duyulan nedamet vardır.

6.6.2 Mirzâ-zâde Sâlim Divanı (1688-1743)

Divânında 14 yerde geçmektedir. İnsan nefesine mağlup olursa tamamen hataya düşer. Kötü huylu nefsin elinden insan aciz duruma düşer. İnsanı hataya ve günaha sürükler, insanı usandırır, zalimdir. Bu yüzden Allah'a şikâyet edilir. Zat, kişi anlamında da kullanılır. Nefs konusunda zahide yüklenilir.

6.6.3 Mirzâ-zâde Ahmed Neylî Divanı (1673-1748)

Divânında 2 yerde kullanılmıştır. Nefs, şeytan gibidir, ata benzetilir, tevhid için def edilmelidir.

6.6.4 Neccarzâde Rızâ Divanı (1679-1746)

Divânında 20 yerde geçmektedir. Emmare nefse, ibadet silah olarak yeter. Zelil nefis, insanda korku hali getirir. Kötü nefsin elinden duyulan şikâyet ifade edilir. Emmare nefis, düşmandır onunla cihat edilir. Bu savaş, Peygamber'in buyurduğu üzere büyük cihattır. Nefs, riyazetle zebun edilir. Nefse uymak, insanı hataya sürükler, başını eğer, onu yarı yolda bırakır. Nefsin esaretinden, tuzağından, zulmünden ötürü Allah'tan ve Hz. Peygamber'den yardım istenmektedir. Nefs, hilekârdır, insana oyun oynar. Sofuya nefis konusunda çatılır.

6.6.5 Hâzık Divanı (1690-1763)

Divânında 11 yerde geçmektedir. Şeytan nefsin isteklerinden dolayı tepki vardır. Hayvanî nefis, semiz hale geldikçe daha da kontrol edilemez olur. Emmare nefis, insanı kendine kul eder. Nefs, şeytana uyar. Emmare nefis, insanı esir ederek isyan denizinde

onu boğar. İnsan nefsin arzuları ile geçim derdinin tuzağına düşer. Nefs ile cihat anlayışı vardır. Kendi, zat anlamında da kullanılmıştır. Nefsini bilen Rabbini bilir hadisine telmih vardır.

6.6.6 Kâmi Divanı (1650-1724)

Divanında 5 yerde geçmektedir. Nefs, askere benzetilir. Onunla cihat edilmelidir. Beş vakit ibadetten ayrılmamak gerekir. Nefs ve arzular insanda gedikler açar.

6.6.7 Koca Râgıb Paşa Divanı (1698-1764)

Divanında 5 yerde geçmektedir. Nefsini mağlup edenler güçlü kimselerdir. İnsanda sabırsızlık, gurur gibi kötü hasletler olduğu için kâfir nefis ile cihata gücü yetmez. Hz. Yusuf kıssasına telmih vardır.

6.6.8 Nedîm Divanı (1681-1730)

Divanında 2 yerde geçmektedir. Nefsin kuvvelerinden nebatî nefsin yeme içme özelliği ifade edilir. İnsanın kendi nefsinin hoş bilmesi cana minnettir.

6.6.9 İzzet Ali Paşa Divanı (ö.1734)

Divanında 3 yerde geçer. Nefs, yıkıcıdır, mahveder insanı. Nefs, hakikati görebilecek yapıya sahip değildir. Utanması ve pişmanlığı olmaz. Nefse uyanlar, başka şeylere kölelik etmiş olur. Kötü nefis, siyah renk ile ilişkilendirilir.

6.6.10 Şeyh Gâlib Divanı ve Hüsn ü Aşk (1757-1799)

Divanında 9 yerde geçmektedir. Nefs, insanı kendine esir eder. Hapsedici nefis insana zarar verir. Yoldan şaşıp azıtan bir zalimdir. Hz. Peygamber'in kendi nefsi yerine ümmetini tercih ettiği hadisi vardır. Nefse karşı kazanılan üstünlük ifade edilmektedir. Uğursuz nefsin isteklerine karşı koyabilmek için derya gibi bir gönle sahip olmak gerekir. Akıl ve nefis mukayesesine vardır. Nefs kendine eşeği rehber edinir. Nefsin askerlerini ancak Mevlevî dergâhı yok edebilir düşüncesi işlenmiştir. Hüsn ü Aşk adlı mesnevîde 1 yerde geçmektedir. Nefs için istenilenler ziyandır.

6.6.11 Arpaemîni-zâde Sâmi Divanı (ö.1734)

Divanında 7 yerde geçmektedir. Nefs, isteklerini yaptırma hususunda çok inatçıdır. Korkunç olan nefis, siyah renge benzetilmiştir. Nefs, hayvan ile ilişkilendirilmiştir. Bazı kimseler nefsin isteklerine mağlup olmuş zelil kimselerdir. Gece ibadeti, nefsi yenmek için bir tedbirdir.

6.6.12 Lebîb Divanı (1695-1768)

Divanında 28 yerde geçmektedir. Emmare nefis, zelil ve alçak bir hilekârdır. Peygamberin ümmetini düşündüğü hadis ifade edilir. Kendi, kişi zat, nefes anlamında da kullanılmıştır. Nefse tabi olup peşinden gidilmemesi ona uyulmaması gerektiği ile ilgili söylemler vardır. Nefisten korunmak için Allah'tan yardım istenir. Allah'ın hükümlerini nefis, dikkate almamaktadır. Zikir gibi olumlu şeyler yerine nefis gibi kötü şeylerin tercih edildiği söylenmiştir. Zahidler önce kendi nefisine bakıp sonra bu konuda başkalarına nasihat etmelidir. Nefs, sadece kötülüğü, fenalığı öğrenmiştir. Korkusuzca fitnelik yapmaktadır. Nefs de utanma duygusu yoktur, hırslıdır, insanı ele ayağa düşürme gayesindedir.

6.6.13 Tırsî Divanı (ö.1766)

Divanında 4 yerde geçmektedir. Nefes anlamında da kullanıldığı görülür. Nefse uyulduğu zaman insanın başına gelen hadiseler işlenmiştir.

6.6.14 Mekkî Divanı (1714-1797)

Divanında 6 yerde geçmektedir. Nefsi tezkiye etme yolu olarak şeyhin kapısı gösterilir. Kâfir nefis esir edici bir düşmandır. Allah'ın kapısı dururken başka şeylere meyleder. Kötü düşünceli nefsin utanması yoktur. Ancak Hakk'ın yardımıyla tasfiye edilebilir.

6.6.15 Haşmet Divanı (ö.1768)

Divanında 6 yerde geçmektedir. Nefsin istekleri, zühdü yok etmiştir. Onun arzuları, şarap gemisini çektirendir. Yani nefis, yaptırım gücüne sahiptir. Nefs, gafletin elindedir. Nefsin istekleri akıl gemisinin başını döndürür, yoldan çıkarır. Nefs, ejderhaya benzetilmiştir. Firenk gibi kötü unsurlarla ilişkilendirilir.

6.6.16 Refî'-i Kâlâyî Divanı (1760-1823)

Divanında 32 yerde geçmektedir. Emmare nefis, gönül hazinesini koruyan bir ejderhaya, eşeğe, yılanı benzetilir. Şeytanla birlikte anılır. Nefisten dolayı tövbe edilir. Nefs, kuvvetli bir düşmandır, insanın Hak yolundaki engellerinden biridir. Nefs ile yoldaş olan yolunu bulamaz. Nefs, insanı daima isyan yoluna götürür, onu esir eder. Nefs, kötü işler yapar, fesatçıdır, eline düşen zelil olur. Nefs, askere benzetilir. Şahıs, zat, nefes anlamında da kullanılır. Sofuya nefis konusunda çatılır. İnsan daima kötü nefsin emrindedir. İnsan aşk ile birlikte olunca nefis insandan uzaklaşır. Nefs, sabr ile terbiye edilir.

6.6.17 Erzurumlu Zihnî Divanı (ö.1794 ?)

Divanında 16 yerde geçmektedir. Nefsin kuvvelerinden natika nefis ve hayvanî nefis arasındaki bağlantı ifade edilmiştir. İnsan nefsin arzularına tabi olmuştur. Nefs, ibadet karşısında aciz ve hasta olur, zayıflar. Ama günah işlendiği zaman güçlü bir pehlivan gibi olur. Nefs, insanın boynunu bükür. Kalp, nefis ve şeytanın elinde esirir. Peygamber'in sünneti tutulmalı ve nefis ele geçirilmelidir. Yoksa nefis, insanı talan eder. Nefs- akıl mukayesesı görülür. Akıl ibadetten yana iken kötü nefis günah peşindedir. Nefs ve şeytan insanı şaşkına çevirir. Nefs, insana rahat vermeyen bir beladır. Zelil nefis, şehvet yolunda insanın reisidir.

6.6.18 Nevres-i Kadîm Divanı (ö.1762)

Divanında 6 yerde geçmektedir. Genel olarak nefsin kuvveleri anlatılır. Hayvanî nefsin toprak ve ateş unsurlarına sahip olduğu ifade edilir. İnsanî nefis kuvvesi konuşma ve düşünme özelliklerine sahiptir. Nefs, köpeğe benzetilir.

6.6.19 Nâşid Divanı (1749-1791)

Divanında 3 yerde geçmektedir. Emmare nefsin karşı konulamaz bir özelliği vardır. Nefsin kalbi ele geçirmeye çalıştığı görülmektedir.

6.6.20 Fasîhî Divanı (ö.1743)

Divanında 4 yerde geçmektedir. Nefs, ejderhaya benzetilir. Takvanın terkedilmemesi gerekir, yoksa nefis, insanı helak eder. Nefsin arzuları yıkıcı özelliğe sahiptir. Nefs hususunda Allah'tan inayet beklenir.

6.6.21 Vahyî Divanı (ö.1718)

Divanında 11 yerde geçmektedir. Nefs, fesatçıdır, kötü işler peşindedir, zalimdir, insan onun elinde köledir. Ruh ve nefis ilişkisi ele alınır. Nefs, file benzetilmiştir. Nefsin askerleri insanın helaki için mücadele eder. İnsan nefse uyunca gaflete düşerek hata ve günah işler. Nefsin yıkıcı bir özelliği vardır. Nefisten dolayı Allah'a tövbe ve yakarmalar görülür.

6.6.22 Tûrâbî Divanı (ö.1722)

Divanında 2 yerde geçmektedir. Nefs, ejderhaya benzetilir. Kötü nefse uyulduğu zaman kalp helak olur.

6.6.23 Muvakkit-zâde Pertev Divanı (1746-1807)

Divanında 9 yerde geçmektedir. Nefs, konusunda zahide göndermeler vardır. Nefs, genci yaşlı, güçlüyü güçsüz yapar. Nefs, saraya benzetilir. Öfkeli nefsin isteklerine uymamak gerekir. Nefsin pençesinde insan esirdir.

6.6.24 Tokatlı Kânî Divanı (1712-1791)

Divanında 22 yerde geçmektedir. Nefs, insanı azdırır. Nefisten dolayı Peygamber'e şikâyet vardır. Onunla ceng edilmelidir. Yusuf kıssasına telmih vardır. Kötülüğü düşünen nefis, barut gibidir. Nefs, kimseye eyvallah etmez, kendi bildiğini yapar. Hırs dolu nefsin boğazı sıkılmalı, terbiye edilmelidir. Fitne hazinesinde olan nefis, uyuyan bir yılanıdır. Şeytan nefis, insana gizliden bir şeyleri söyler. Nefs ile mücadele büyük cihattır hadisine telmih vardır. Nefs, riyazetinde tevekküle dikkat çekilir. Zahide göndermeler vardır. Hilekâr olan nefis, köpeğe benzetilir. Kalbin, nefse hasım olunması istenir. İnsanın nefis ile birlikte olması kalbi kederlendirir. Nefs, insanı tehlikeli uçurumlara yönlendirir.

6.6.25 Hâlet Efendi Divanı (1760-1822)

Divanında 1 yerde geçmektedir. Nefsin başını vura vura onu aciz bırakmak gerekir.

6.6.26 Ârif Süleyman Divanı (ö.1769)

Divanında 7 yerde geçmektedir. Nefs, eğlenceye doymaz. Şeytana uyar, sihir yapar. Nefsin kuvveleriden natika nefis ve hayvanî nefis arasındaki bağlantı ifade edilir. Hayvanî kuvve terbiye edilince natika ile hemhal olunur. Kötü nefsin Hakk'ın yoluna girmesi istenir. Nefs, yıkıcılığından ötürü Yecüc'e benzetilir.

6.6.27 Sünbül-zâde Vehbî Divanı (1720-1809)

Divanında 4 yerde geçmektedir. Nefs ile muhabbet kuran insan ömrünü boşa harcamış olur. Şeytan ile birlikte karşımıza çıkar. Hakikî âşık olmak gerekir. Kadın ve erkeği sevmek nefsin istekleridir. Nefs, kadına benzetilir. Nefsini köreltmek isteyen bir kadın daha almamalıdır. Çünkü iki kadın olan yerde düzen kalmaz.

6.6.28 Esrar Dede Divanı (1748-1796 ?)

Divanında 17 yerde geçmektedir. Nefsin zulmedici pençeleri arasında insan aciz kalır. Nefs insanı parça parça etmek ister. Nefs, firenklere benzetilir. Onu zincire vurup esir etmek gerekir. Nefs ve onun istekleri insanı kandırır. İnsana her türlü kötülüğü ancak nefis yapabilir. Nefs, insana küfrü telkin eder. Nefsin arzularına uyup zevke dalanlar, şeytanın etkisindedir. Nefs, kadına benzetilir. Düşman nefis ile barışıp iki kadın sahibi olanlar ahirette rahata kavuşmaz. Nefse riyazet gerekir. Memduhun övgüsü vesilesiyle de kullanılır. Nefse esir olunmadan şeyh Mevlana'nın sözü dinlenmelidir. En önemli cihat insanın nefsiyle olan savaşıdır, başka savaşa gerek yoktur. Nefsi yenenler iyiler zümresine dâhil olur. Şeytan nefis, insanı asi yapar.

6.6.29 Azbî Baba Divanı (ö.1747)

Divanında 35 yerde geçmektedir. Nefsini bilmek isteyen Peygamber'in ümmeti olması gerekir. Nefsini bilen Rabbini bilir hadisiyle ilgili ifadeler vardır. İnsan nefsin emrine hazır bir şekilde beklemektedir. Nefs, kötü huyludur, onun elinden kurtulmak gerekir. İnsan nefsin elinden hasta olur, dermanı ise Hak'tır. Nefse yüz verilmemelidir. Herkes kendi nefsinin peşindedir, kimseden yardım gelmez. Nefsini mağlup eden erkektir. Onun elinden kurtulmak, onu yenmek zordur. Nefsine uyan zillate düşer. Akıl-nefis, nefis-ruh ilişkisi ele alınır. Emmare nefsin tuzağında insan esirdir. Nefs, hile yapar. Peygamber'in ümmetini düşündüğü hadise telmih vardır. Nefsini bilmeyen Peygamber'i de tanımaz. Nefsin arzularına uyulmamalıdır.

6.6.30 Yusuf Garîbî Divanı (1755-1817)

Divanında 5 yerde geçmektedir. Nefs, köpeğe benzetilir. Gönül ile mukayese edilir. Nefsin tuzakları vardır. Kâfir nefsin insafı yoktur. Nefs, insanın can düşmanıdır, istemeden ona yardım edilir. Başiboş nefis, şariat yolunun eşkıyasıdır.

6.6.31 Ferhad Paşa Divanı (ö.1798)

Divanında 14 yerde geçmektedir. Alçak tabiatlı nefis, insanı aşk yolundan uzaklaştırır. Nefse heveskâr olunmamalıdır, zira o canı ateşe atar. Şahıs, kişi anlamında da kullanılır. Nefs konusunda zahide çatılır. Nefs, etkisiz hale gelirse ateş de nura dönüşür. Nefsini bilen Rabbini bilir hadisine telmih vardır.

6.6.32 Said Giray Divanı (18. yy)

Divanında 12 yerde geçmektedir. Mahzun gönül, emmare nefsin elinde aciz kalmıştır. Nefse mecbur olanlar ümmet içinde üzeri örtülmüş gibidir. Kötü nefis, insanı her zaman azdırmakta, ona zulm etmektedir. Nefs yüzünden yüzü kara olan insan, Allah'tan yardım ister. Nefs ve arzular insanın gözünü kapatır, onu gaflete düşürür. Nefs, karanlık gibidir. Düşman nefis, insana vesvese vererek şüpheyi düşürür. Tevhid kılıcı ile kâfir nefis öldürülmelidir.

6.6.33 Hulûsî-i Celvetî Divanı (ö.1753)

Divanında 18 yerde geçmektedir. Nefs, darağacına benzer. Nefs ve şeytan istekleriyle insanı esir eder. Küstah nefis, insana her zaman hile yapar. Sofuya nefis hususunda göndermeler vardır. Nefsin karınca gibi aciz kılınması istenir. Süleyman kıssasına telmih vardır. Nefsin yeri kötüdür, şerlidir, karanlıktır, insafı yoktur. Nefs, insanı tuzağa düşürür. Kıyamet günü herkes kendi nefsini düşünür. Nefsini bilen Rabbini bilir hadisine telmih vardır. Nefsin elinden kurtulmak zordur. Bu konuda Hakk'ın inayeti talep edilir. Nefs insanı gaflet uykusuna yatırır.

6.7 ON DOKUZUNCU YÜZYIL ŞAİRLERİNİN ESERLERİNDE NEFS

6.7.1 Harputlu Rahmî Divanı (1802-1884)

Divanında 11 yerde geçmektedir. Kötü nefis, gaflettedir. Cehalet uykusunu terk etmez. Nefs, insanı tuzağına bağlar. Bu hususta Allah'tan inayet beklenir. Nefs ve

şeytan birlikte hareket ederek insana daima hile ve sihir yapar. Alçak ve zelil nefis, mala ve bu dünya yerine karşı insanı mağrur eder. İnsanda bu gurur varken gönle kaygı ve endişe gelmez. Mert olan İsa gibi nefsini soyutlayarak bu dünyadan sıyrılır. İnsan, kuş gibi nefsin kafesinde tutulur. Nefs, insanı sarhoş⁵¹⁹ eder, yağmalar. Zahide nefis konusunda çatılır.

6.7.2 Âsaf Mahmud Celâleddîn Divanı (1853-1903)

Divanında 9 yerde geçmektedir. Kendi, kişi anlamında da kullanılmıştır. Ata benzetilmiştir. Nefs, kötü işler yapar. Onunla sevgi meydanında savaşmak gerekir. Kötü nefis insanlara vesvese vererek onları şüpheye düşürür. İnsanı kendine esir eder. Nefsin istekleri insanı bozguna uğratar. Nefse kadınlar gibi bağlanmamak gerekir.

6.7.3 Leyla Hanım Divanı (ö.1848)

Divanında 4 yerde geçmektedir. Nefsin insanı esir ettiği anlatılmaktadır. Nefsin isteklerine uyanlar günaha girmektedir. Kâfir nefsin elinden kurtulmak için Allah'tan ve Peygamber'den yardım istenmiştir.

6.7.4 Şeref Hanım Divanı (1809-1861)

Divanında 10 yerde geçmektedir. Şeytan ile birlikte ele alınır. Gaddar nefsin emrine girilmemelidir. Fesatçı, kötü tabiatlı nefse uyulursa insanın yeri cehennem olur. İnsan nefse karşı çaresizce tutulmuştur. Bu hususta Allah'tan ve Hz. Peygamber'den yardım istenir. Nefs, insanı tuzağına düşürerek avlamıştır. En büyük suçlu aslında insanın kendisidir. Şeytana ve nefse işi yüklemek doğru değildir.

6.7.5 Meşhûrî Divanı (1783-1857)

Divanında 5 yerde geçmektedir. Zat, kendi anlamında da kullanılmıştır. İnsanın nefsine uyması ile ilgili söylemler vardır.

⁵¹⁹ Hz. Hasan'ın (r.a) şöyle söylediği rivayet edilmiştir: “Hz. İsa bir hutbesinde demiştir ki arzular size sakın bulaşmasın. Zira onun sıcaklığı ateşten; sarhoş ediciliği ise içkiden daha fazladır.” A.g.e Hakîm Tirmizî, (2013). s.59

6.7.6 Antepli Aynî Divanı (1766-1837)

Divanında 12 yerde geçmektedir. Nefs, Davut'un rakibi olan Calut'a ve viranelerde yaşayan baykuşa benzetilir. Nefs, şeytanla birlikte ele alınır, insanı yoldan saptırır. Kötü tabiatlı nefis, ejderhaya benzetilir. Emmare nefis, gûnalara batmıştır. Aklın yapamadığını aşk yapar. Aşk, kâfir nefsi yener. Nefse uyan gönül mülküne sultan olmaz. Nefs, ömrü heba eder. Şeytanla birlikte anılır. Nefse aldananlar aciz ve cahil kimselerdir. Peygamber'in ümmetini düşündüğüyle ilgili hadis vardır. Nefs, mutmainne makamına erişmesi için riyazetle çile çekmelidir.

6.7.7 Şânîzâde Atâullah Divanı (ö.1826)

Divanında 1 yerde geçmektedir. Nefsin tadı, zevki vardır. Şarap unsurları ile birlikte ele alınmıştır.

6.7.8 Bursalı İffet Divanı (ö.1840)

Divanında 5 yerde geçmektedir. Düşman nefsin, tabiatı kötüdür. Mahveden, harap edendir. İnsan onun elinde esirdir. Bu zâlim şeytan olan nefsin insafı asla yoktur.

6.7.9 Handî Divanı (ö.1860)

Divanında 6 yerde geçmektedir. İnsan kendi nefsini bilmelidir. Dergâha kabul için nefis, susturulmalıdır. Vücut memleketi şeytan nefisten korunmalıdır.

6.7.10 Eşref Paşa Divanı (1820-1894)

Divanında 9 yerde geçmektedir. Nefs, insanı mahveder. Mayası bozuk ve fitnecidir, insana bela olan bir düşmandır. İnsanı zincirine bağlar. Peygamber'den yardım istenir. Çünkü yalnızca Hz. Peygamber kıyamette kendi nefsini düşünmeyecektir. Natika nefsin konuşma özelliğinden söz edilir. İnsanı insan yapan değerli yapan natika nefistir.

6.7.11 Yenişehirli Avnî Divanı (1826-1883)

Divanında 23 yerde geçmektedir. Nefs, kâinatı dertle doldurur. Nefsin kalp üzerindeki etkisi ifade edilir. Kötü işler yapan nefis, Süleyman kıssasındaki şeytana, ejderhaya, binek hayvanlarına, öküzü benzetilir. Nefs, Hakk'ı gizler. İnsana zulüm eden, onu esir eden nefistir. Emmare nefsin helakı için zikir gerekir. Zahide nefis konusunda

çatılır. İbadetler, nefsin terbiyesi için yapılır. Nefs, fesatçı firenkler gibidir. Zat anlamında da kullanılır.

6.7.12 Seyyid Mîr Hamza Nigârî Divanı (1805-1886)

Divanında 24 yerde geçmektedir. Nefes, ruh, zat anlamında da kullanılmıştır. İbadetin nefis tezkiyesindeki yerine temas edilir. Nefs, kötü tabiatlıdır, zelildir. Ömrümde günah işlemedim demektedir. Nefsin kalbi ele geçirmesinin kötü sonuçları vardır. İnsanı, bir taraftan nefis diğer taraftan şeytan kuşatmıştır. Nefsin arzuları, ömrü boşa harcar. Kıyamet günü herkesin kendi nefsine düşeceğiyle ilgili hadis vardır. Sofuya nefis konusunda çatılır. Nefs ve ruh mukayesesı vardır. Nefsin başı kesilirse gönüldeki ışık yeniden aydınlatmaya başlar. Nefs, insanı kendine müptela eder. Nefsin kıymetsiz görülmesi lazımdır. Siyah renge benzetilir. Lanetli şeytan ile birlikte ele alınır.

6.7.13 Hersekli Ârif Hikmet Bey Divanı (1839-1903)

Divanında 7 yerde geçmektedir. Nefse uyulmamalıdır. Nefes, kendi, zat anlamında da kullanılmıştır. Nefsin kalp üzerindeki etkisi ifade edilir. Nefs, kalp aynasını tozlu hale getirir, onu teşvişe düşürür.

6.7.14 Diyarbakırlı Said Paşa Divanı (1832-1891)

Divanında 15 yerde geçmektedir. İnsan kötü özellikleri olan nefsin elinde esirdir. Bu yüzden ömrünü boşa geçirmektedir. İnsan, nefsini ıslah ederek gerçek manada insan olur. Emmare nefsin yaptığı kötülüklerden dolayı Allah'tan medet beklenir. Nefs ile mücadele en büyük cihattır hadisine telmih vardır. İnsan kendine ne kötülük yaparsa kendi nefsinden dolayıdır. Nefsin emirlerine uyan zerreden daha alt mertebelerde olur. Dünyada yapılan her iş aslında nefisten ötürüdür. İnsanın nefsinden daha zararlı bir düşmanı yoktur. Nefs ve onun arzularıyla ünsiyet kurmak büyük ahmaklıktır.

6.7.15 Keçeci-zâde İzzet Molla- Mihnet-keşân (1786-1829)

Mesnevîde 10 yerde geçer. Kötü işler yapan nefse uyan gurbet yoluna düşer, sıkıntıya girer. Nefs, insana zarar verir. Sabır, nefse zor gelir. Sabır ile tahammülün nefis tezkiyesinde önemli işlevi vardır. Emmare nefse uyan; günaha, isyan yoluna girmiş

olur. Emmare nefsin işi insana fesatı öğretmek, insanın yüzünü karaya boyamaktır. Emmare nefse uyanlar kınanır. Onlar çaresiz, zavallı kimselerdir.

SONUÇ

Nefs, insanın en önemli yapıtaşlarından birini teşkil etmektedir. Bu konu hakkında pek çok filozof, mutasavvıf, kelamcının görüşleri vardır. Mutasavvıflar nefsi, kötü huy ve davranışların kaynağı olarak görmüşler ve onunla mücadeleyi elzem kabul etmişlerdir. Divan edebiyatında da nefis ile ilgili düşünceler menfi yöndedir. Bunda Kuran, hadis, tasavvuf literatürü gibi unsurların da kuşkusuz payı büyüktür. Kötü huyların mahalli olan nefis ancak tasfiye edilirse müsbet bir hal alır. Şairlerin nazım olarak ifade ettiği düşünceler, konuyla ilgili görüş beyan edenlerce neredeyse % 99 oranında örtüşmektedir.

Divan şairlerinin tespit ve düşüncelerine göre; nefsin sıfatları ve özellikleri kötüdür. Zira nefis, kötülüklerin menbaıdır, insanı Allah'ın yolundan, ibadetlerden alıkoyar. Vahdet yolunda insanın en büyük engelidir. Doğru olarak bilinen ne varsa ondan uzaklaştırır. Günah, onun için bir zevktir. Sahibine zulüm eden, onu zelil ve aciz bırakan bir kâfirdir. Kurduğu tuzaklarla insanı esiri yapar. Yaptığı hilelerle insanları kolayca aldatır. Şehvet, gazap, kin, kibir, cehalet, cimrilik gibi sıfatlara sahiptir. Nefs, doymak bilmeyen bir canavar gibidir, sürekli talep eder. İstedğini alabilmek için sahibini uçurumlara sürükler. Konu kontrol edebilmek oldukça güçtür. Nefsin esir olan insanın yeri kaçınılmaz olarak cehennemdir. Nefs, insanın ömrünü boşa geçirmesine neden olur.

Elbette şairler “nefis” denilince emmare nefsi kast etmişlerdir. Nefsin emmare ile birlikte toplam yedi mertebesi vardır. Bu sayı bazı şairlerde dört olarak geçer. Bunlar nefsin perdeleri olup her bir mertebe aşılmaya üzerindeki zulmet perdeleri biraz daha kalkar. Emmare nefis, en kötü nefis olarak ifade edilir. Onun bir üstü, kınayıcı nefis olan levvamedir. Daha sonra yapılan riyazetler ile sırasıyla mülhime, mutmainne, raziyye, marziyye ve en son kâmile mertebesine çıkılır. Her mertebenin kendine münhasır bazı özellikleri vardır.

Şairler nefsin kuvvelerine de değinmişlerdir. Bu kuvveler, antik çağlardan biri filozofların ifade ettikleri, nebatî, hayvanî ve insanî nefislerdir. Nebatî nefis, insandaki biyolojik işlevleri yerine getirir. Onun daha gelişmiş hayvanî nefis olarak ifade edilir. Burada bitkisel nefse ek olarak duygular da eklenmiştir. En son hal ise natika nefis olarak da bilinen insanî nefistir. İnsanî nefsin en önemli özelliği akıl ve düşünme sahibi olmasıdır. Şairler, insandaki vahşi tüm duyguları hayvanî nefis ile izah etmişlerdir. Şairlerin bu husus üzerindeki düşünceleri, filozofların düşünceleri ile müşterektir. Bu

durum bize, divan şairlerinin felsefe ile ne kadar ilgilendiklerini göstermesi açısından dikkate değerdir. Felsefeyi de divan şiirinin kaynakları arasına alabiliriz.

Nefsin, akıl, kalp ve ruh ile olan ilişkileri de şairlerin dikkatinden kaçmamıştır. Bu unsurlar insanı meydana getiren temel yapılardır. Düşünürler bazen nefis ile ruhu birlikte ele alsa da divan şairlerine göre nefis, ruhtan farklıdır. Bazen nefsin ruh anlamında kullanıldığı da görülür. Akıl, kalp ve ruh, nefis karşısında ulvî varlıklar olarak kabul edilmiştir. Nefis ise suflîdir. Bu yapılar sürekli birbirini ele geçirme mücadelesi içindedirler. Nefis, kendine yer olarak kalbi seçer. Kalp bir hazine ise nefis de ona tahakküm etmiş bir ejderhadır. İnsan için en tehlikeli durum ise; nefsin aklın dizginlerini ele almış olmasıdır.

Nefis hususunda bazı dini öğeler de gerek ıktibas yoluyla gerek telmih sanatıyla kullanılmıştır. Ayetler, hadisler, peygamber kıssalarına telmihler şairler tarafından işlenmiştir. Bunlardan en çok zikredileni hadis olarak da geçen, “nefsini bilen Rabbin bilir” ifadesidir. Şairler, bu sözün hikmetleri üzerinde oldukça kafa yormuştur. Nefsin şeytan ve melek ile olan ilgileri de şairlerce ifade edilir. Şeytan, nefsin en büyük ortağı olup bazen ondan daha tehlikeli olarak addedilir. Nefis, şeytana nazaran insanı daha çok helak etmenin derdindedir. Bu hususta Hz. Âdem, Süleyman kıssaları zikredilir. Nefsin yenebilenler melek mertebesine yükselir. Zahidler, divan edebiyatında hemen her dini konuda karşımıza çıktığı gibi burada da görülmekte, şairlerce anılmaktadır. Zahide nefis konusunda eleştirilerde bulunulur, onu yenmesi hususunda tavsiyeler verilir.

Divan şairleri nefsi ontik bir varlık olarak kabul etmişler, onu çeşitli unsurlara benzeterek somutlaştırmışlardır. Bu benzetmelerin ekseriyeti “gölge” olarak Jung’un ifade ettiği reddedilmiş unsurlara dairdir. Nefis, çeşitli hayvan ve tarihi- mitolojik insanlara benzetilmiştir. Nefis, sinsi ve zarar verici olması nedeniyle yılan; yutucu, yok ediciliği sebebiyle ejderhaya; leşe meyilli olması sebebiyle kargaya, akbabaya; binak hayvanı olması sebebiyle ata, eşeğe, deveye; zelil konumda olması sebebiyle köpeğe, fareye, karıncaya; kurnazlığı sebebiyle tilkiye; vahşiliği sebebiyle öküze; kötü yerlerde olması sebebiyle baykuşa; yırtıcı olması sebebiyle de aslana teşbih edilmiştir. Nefsin, tarihi mitolojik şahıslara teşbihi de reddedilmiş unsurlara dairdir. Firavun, nefse en çok benzetilen kötü şahıstır. Nefis, Davut’un yanı Hakk’ın karşısında olması nedeniyle Calut’a; şerri ve fitneleri nedeniyle Deccal’a, Nemrud’a, Yecüc ve Mecüc’e, Yezid’e, Frenklere benzetilir. İran’ın mitolojik kahramanları olan Zal, Dehhak, Ermayil,

Efridun'a benzetilme nedeni ise yenilgiye uğrayan kahramanlar olmasından ötürüdür. Nefs de bunlara benzetilerek insanın nefsi yenmesi gerektiği vurgulanır. Ermayıl ve İskender benzetmeleri burada biraz daha farklı nedenlerden ötürüdür. Nefs, aynı zamanda kadına benzetilir. Kadın da nefis gibi olumsuzdur. Bu hususta mitolojik kadın kahramanlardan iki meleği aldatan Zühre'nin adı sıkça geçmektedir. Züleyha, Belkıs, Havva ve Nuh'un karısı nefis ile ilişkilendirilmiş kadınlardır. Nefs, yıkıcılığı ve savaşılmaması gereken bir unsur olması nedeniyle askere de benzetilmiştir.

Her nefis mertebelerinde o nefsin bir rengi vardır. Şairler, tasavvufta olumlu olarak biline siyah rengi kötü nefis ile ilişkilendirmişlerdir. Bunun sebebi bize göre; siyah rengin olumsuzluğun simgesinden olması nedeniyledir. Siyah renk kirlenmişliği ifade eder.

Nefs, salt kötülükten ibaret değildir. Tezkiye edildiği zaman olumlu hale gelebilir. Şairler bu konuda pek çok görüş beyan etmişlerdir. Nefsin farkına varan şairler nedametlerini gizleyememiş ve Allah'tan, Peygamber'den yardım talep etmişlerdir. Şairlere göre; nefis mutlaka terbiye edilmelidir. Onunla mücadelenin büyük bir cihat olduğunu bizzat Hz. Peygamber buyurmuştur. Nefs tezkiyesi yapanların mükâfata kavuşacağı gibi, yapmayanlar da cezasını hem bu dünyada hem ukbada çekecektir. Divan şairleri sadece uyarmakla kalmamış aynı zamanda nefsi terbiye etme metotlarını da göstermişlerdir. Buna göre; ibadet etmek (zikir, oruç, namaz, hac, zekât) nefis tezkiyesinde önemlidir. Açlık, az yemek, az uyumak, sabır, kanaat, tevazu, tevekkül, takva, nefsi melamet, masivadan yüz çevirmek, aşk, şeyh ve dergâha bağlılık belli başlı nefsi riyazet yollarıdır. Özetle divan şairleri nefsin varlığını ortaya koyarken onu sadece tarif etmekle yetinmemişler, onu tedavi etmek için belirli reçeteler de sunmuşlardır.

Divan şiirinde nefsin yüzyıllar içerisinde belirgin bir kullanım farklılığı görülmemektedir. Örneğin 13. yüzyılda Yunus, nefsi hayvana benzetirken 19. yüzyılda Antepli Aynî de hayvana benzetir. Ancak yüzyıllar ilerledikçe nefsin tarifinden çok işlevi üzerinde daha çok durulduğu görülmüştür. Yüzyıllar arasındaki farkı tam manasıyla ortaya koyamamızın nedeni nefsin yapısıyla alakalı bir husustur. Zira nefis, her daim kötü olarak kabul edilmiştir. Şairlerin nefis konusunu ele alırken sanat yapma gayesine düşmemişler, insanlara uyarılarda bulunmaya çalışmışlardır.

KAYNAKÇA

- Abdu'l-bârî en-nedvî, (1996). *Kuran ve Sünnetin Işığında Tasavvuf ve Hayat*, (Ter: Mustafa Ateş) İrfan Yay. İstanbul.
- Abdulkerim Kuşeyri, (2014). *Kuşeyri Risalesi*, (Çev: Süleyman Uludağ), Dergah Yay. İstanbul.
- Abdurrezzak Kâşânî, (2015). *Tasavvuf Sözlüğü, Letâifu'l-a'lâm fî işarâtı ehli'l-ilhâm*, (Çev: Ekrem Demirli), İz Yay. İstanbul.
- Açıkel, Yusuf, (1998). “*Kendini Bilen Rabbini Bilir, Hadis mi Kelâm-ı Kibar mı*”, Süleyman Demirel Üni. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 5, s.s. 173-200
- Adanır, Sultan, (2016). *İlk Dönem Sufilerinde Bir Nefs Terbiye Yöntemi Olarak Açlık*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üni. İstanbul.
- Affifi, A. E. (1974). *Muhyiddin İbnül'l-Arabi'nin Tasavvuf Felsefesi*, (Çev: Mehmet Dağ) Ankara Üni. İlahiyat Fakültesi Yay. İstanbul.
- Aksu, İbrahim, (2012). *İbni Sinâ Felsefesinde Mizac Kavramı ve Nefs İle Olan İlişkisi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üni. İstanbul.
- Aktaş, Hamza, (2012). *Din Eğitimi Açısından Kuran'da Nefis Kavramı*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üni. İstanbul.
- Alıcı, Lütfü, (2010). *Halil-i Mar'aşî Divançe ve Etvar-ı Seba / Tenkitli Metin, Tıpkıbasım*, Ülke Kitaplığı, Kahramanmaraş.
- Alıcı, Mustafa, (2010). “*Şefaât*” Maddesi, Diyanet İslam Ansiklopedisi, Cilt: 38. s.s. 411-412
- Altıntaş, Hayrani, (1986). *Tasavvuf Tarihi*, Ankara Üni. İlahiyat Fakültesi Yay. No: 171. Ankara.
- Ambrosio, Alberto Fabio, (2012). *Dervişler: Tarihi, Antropolojisi Mistik Yönü*, (Çev: Buğra Poyraz), Kabalcı Yay. İstanbul.
- Andrews, Walter G. (2008). *Şiirin Sesi Toplumun Şarkısı - Osmanlı Gazelinde Anlam ve Gelenek*, (Çev: Tansel Güney), İletişim Yay. İstanbul.
- Armutlu, Sadık, (2015). “*Erken Dönem Farsça Mesnevilerde Bezm – I*”, Doğu Esintileri Dergisi, Sayı: 3, s.s. 57-132
- Arnalde, Rager, (1978). “*Farabi'nin Felsefi Sistemine Nefs ve Âlem*”, (Çev: Hayrani Altıntaş), Ankara Üni. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 23, s.s. 349-358

Aşkar, Mustafa, (1998). *Niyazi-i Mısri ve Tasavvuf Anlayışı*, Kültür Bakanlığı Yay. Ankara.

Atay, Hüseyin, (1997). “*Nefis*”, Ankara Üni. İlahiyat Fakültesi Dergisi, C: 37, s.s. 1-58.

Ateş, Süleyman, (1968). *Uyubu'n-Nafsi Wa Mudawatura Nefsin Kusurları ve Bunların Tedavisi*, Ankara Üni. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 16, s.s. 233-238

..... (Tarihsiz). *İslam Tasavvufu*, Radikal Yay. İstanbul.

Aybet Üçel, Gülgün, (2010). *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları*, İletişim Yay. İstanbul.

Aydın, Fatih, (2014). “*Şehrezûrî Düşüncesinde İnsanî Nefsin Yetkinliği*”, İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi Cilt: 3, Sayı: 4, s.s. 781-789.

Aydın, Hüseyin, (1976). *Muhasibi'nin Tasavvuf Felsefesi*, Ankara.

Ayış, Mehmet Şirin, (2014). “*Semennudi'de Nefis Mertebeleri*”, Dicle Üni. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 16, Sayı: 2, s.s. 493-537.

Aykıt, Asiye, (2014). “*Nefis Nazariyesi Çerçevesinde Fahreddin Er-Râzî'nin Ahlâk Düşüncesi*”, Cumhuriyet Üni. İlahiyat Fakültesi Dergisi, C: 18, S: 1, s.s. 199-225.

Bakar, Osman, (2012). *İslam Düşüncesinde İlimlerin Tasnifi*, (Çev: Ahmet Çapku) İnsan Yay. İstanbul.

Baldick, Julian, (2010). *Hayvan ve Şaman*, Orta Asyanın Antik Dinleri, (Çev: Nevin Şahin), Hil Yay. İstanbul.

Beğenç, Cahit, (1974). *Anadolu Mitolojisi*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara.

Belada, Bekir, (2015). *Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Marifetnâme'sinde Nefs ve Merhaleleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Necmeddin Erbakan Üni. Konya.

Benslama, Fethi, (2005). *İslam'ın Psikanalizi*, (Çev: Işık Ergüden) İletişim Yay. İstanbul.

Berger, Hermann, (2000). *Çingene Mitolojisi*, (Çev: Musa Yaşar Sağlam), Ayraç Yay. Ankara.

Berkes, Niyazi, (2002). *Baticılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler*, Kaynak Yayınları, İstanbul.

Bilgin, Azmi, (2007). “*Osmanlı Şiirinde Ölmeden Önce Ölme Temi*”, Kubbealtı Akademi Mecmuası, S: 142, Yıl 36/2, İstanbul, s.s. 43-53.

Birici, Sevim, (2007). “*Klasik Türk Edebiyatında Âsiyâ*”, Fırat Üni. Sosyal Bilimler Dergisi, C: 17, Sayı: 1, s.s. 97-113.

Boratav, Pertev Naili, (2012). *Türk Mitolojisi, Oğuzların- Anadolu, Azerbaycan ve Türkmenistan Türklerinin Mitolojisi*, BilgeSu Yay. Ankara.

Bostancı, Ali Haydar, (1996). *Tasavvufî Etvâr-ı Seb'a ve Sofyalı Bâlî Efendi'nin Etvâr-ı Seb'ası*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üni. İstanbul.

Budda, A. Hilmi Ömer, (1935). *Dinler Tarihi*, İstanbul.

Buran, Ahmet, (2008). “Yunus'ta Hayvan Adları ve Fonksiyonları”, Ahmet Buran Makaleler Kitabı, (Haz: Ercan Alkaya, Kaan Yalçın, Murat Şengül), Turkish Studies. s.s.

Burchardt, Titus, (1982). *İslam Tasavvuf Doktrinine Giriş* (Çev: Fahreddin Arslan) Ribat Yay. İstanbul.

Campbell, Joseph, (1995). *Batı Mitolojisi Tanrının Maskeleri*, (Çev: Kudret Emiroğlu). İmge Yay. İstanbul.

..... (1995b). *İlkel Mitoloji, Tanrının Maskeleri*, (Çev: Kudret Emiroğlu), İmge Yay. İstanbul.

Cebeci, Dilaver, (2009). *Divan Şiirinde Kadın*, Bilge Oğuz Yay. İstanbul.

Cebecioğlu, Ethem. (2005) *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Anka Yay. İstanbul.

Cengil, Muammer, (1996). *Kuran-ı Kerim'deki Nefs Kavramına Psikolojik Açıdan Bir Yaklaşım*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üni. Samsun.

Ceyhan, Âdem, (2006). *Türk Edebiyatında Hz. Ali Vecizeleri*, Öncü Kitap Yay. Ankara.

Challaye, Felicien, (1998). *Dinler Tarihi*, (Çev: Samih Tiryakioğlu), Varlık Yay. İstanbul.

Chittick, William, (2008). *Tasavvuf, Kısa Bir Giriş*, (Çev: Turan Koç), İz Yay. İstanbul.

Coşan, Esat, (1989). “İslam'da Nefis Terbiyesi”, Kutlu Doğum Haftası, 12-17 Ekim 1989, Türkiye Diyanet Vakfı. s.s. 163-169

Cömert, Bedrettin, (2010). *Mitoloji ve İkonografi*, De Ki Basım Yay. Ankara.

Çağrı, Mustafa, (2011). “Tevazu” Maddesi, Diyanet İslam Ansiklopedisi, C: 40. s.s. 583-585.

Çalışkan, Şevki, (2011). *Mesnevi'de Nefis Kavramı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üni. Sakarya.

Çapak, İbrahim, (2015). “*Nefis Kaynaklı Problemlerin Aşılması: İsfahani Örneği*”, Yakın Doğu Üni. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Yıl:1, Sayı:2 s.s. 77-91.

Çatak, Adem, (2012). “*Mevlana, Celaleddin Rumi’nin Nefs Anlayışı*”, Gümüşhane Üni. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 1, Sayı: 1, s.s. 217-232

Çavuşoğlu, Mehmed, (2001). *Necati Bey Divanı’nın Tahlili*, Kitapevi Yay. İstanbul.

Çelik, İsa, (2014). “*Tasavvufi Düşüncede Nefs Kavramı*”, II. Uluslararası Şeyh Şaban-ı Veli Sempozyumu, s.s. 41-55.

Çelikoğlu, Şahver, (2010). *Nefs Tezkiyesi*, Marifet Yay. İstanbul.

Çetin, İsmail, (2013). *Terbiye-i Nefs*, Dilara Basımevi, Isparta.

Çetinkaya, Ülkü, (2008). *Divan Edebiyatında Kadına Genel Bakış*, Turkish Studies, Volume 3/4 Summer, s.s. 279-334.

Çoruh, Salih, (2015). *Alvarlı Muhammed Lutfi Efendi’nin Tarikatı ve Tasavvufi Görüşleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üni. Isparta.

Çoruhlu, Yaşar, (2010). *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, Kabalcı Yay. İstanbul.

Daniels, Mark, (2014). *Bir Nefeste Dünya Mitolojisi*, (Çev: Pınar Üstel), Maya Kitap Yay. İstanbul.

Demirci, Kürşat, (1994). “*Deccal*”, Maddesi, Diyanet İslam Ansiklopedisi, C: 9, s.s. 67-69.

..... (1998). “*İslâm Öncesi Din ve Toplumlarında Hayvan*”, Diyanet İslam Ansiklopedisi, C: 17, s.s. 81-85.

Demirdaş, Öncel, (2013). “*Kösec Ahmed Trabzonî’ye Göre Nefs ve Nefsin Kategorileri*”, Fırat Üni. İlahiyat Fakültesi Dergisi 18: 1, s.s. 157-181.

Destgayb, Hüseyin, (2007). *Nefs-i Mutmainne*, (Çev: Aziz Çınar-Şefik Onar) İnsan Yay. İstanbul.

Dodurgalı, Abdulkadir, (1995). “*Nefs ve Eğitimi*”, Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi, s.s. 75-82.

Dols, Michael W. (2013). *Mecnun, Ortaçağ İslam Toplumuna Deli*, (Çev: Didem Gamze Dinç), Pinhan Yay. İstanbul.

Drury, Nevill, (1996). *Şamanizm Şamanlığın Öğeleri*, (Çev: Erkan Şimşek), Okyanus Yay. İstanbul.

Ebu Abdurrahman Es-Sülemi, (2014). *Nefsin Ayıpları*, (Çev: Mehmet Ali Kara), İlke Yay. İstanbul.

Eliade, Mircea, (1991). *Kutsal ve Dindışı*, (Çev: Mehmet Ali Kılıçbay). Gece Yay. Ankara.

..... (1999). *Şamanizm*, (Çev: İsmet Birkan). İmge Yay. İstanbul.

El Muhasibi, (2011). *Nefsini Bilen Rabbini Bilir*, (Çev: Ali Pekcan), Gelenek Yay. İstanbul.

..... (2014). *Nefs Muhasebesinin Temelleri*, (Çev: Şahin Filiz, Hülya Küçük), İnsan Yay. İstanbul.

Erginli, Zafer, (2001). *İlk Sûfîlerde Nefis Kavramı, Haris Muhasibi Örneği*, Basılmamış Doktora. Tezi, Uludağ Üni. Bursa.

Esin, Emel, (2001). *Türk Kozmolojisine Giriş*, Kabalcı Yay. İstanbul.

Eşrefoğlu Rumî, (2014). *Müzekkin Nüfus*, (Ter: Ali Arslan) Merve Yay. İstanbul.

Fordham, Frieda, (1997). *Jung Psikolojisi*, (Çev: Aslan Yalçın) Say Yay. İstanbul.

Fragar, Robert, (2003). *Kalp, Nefs ve Ruh, Tekamül, Denge ve Uyumun Sufice Psikolojisi*, (İbrahim Kapaklıkaya), Gelenek Yay. İstanbul.

Gafarov, Anar, (2008). “*Nasîruddîn Tûsî Felsefesinde Nefsin Soyut Bir Cevher Oluşumunun Temellendirilmesi*”, İslâm Araştırmaları Dergisi, Sayı 19, s.s. 45-62

Gazali, (1986). *İlahi Nizam*, (Çev: Yaman Arıkan) Uyanış Yay. İstanbul.

..... (1995). *Ledün ve Tevhid Risaleleri*, (Çev: Serkan Özburun- Yusuf Özkan Özburun), Furkan Basım Yay. İstanbul.

..... (1996). *İslâm Ahlakı*, (Çev: Akif Nuri Karcıoğlu), Sinan Yay. İstanbul

..... (1999). *Ölüm ve Ötesi*, Sağlam Yay. İstanbul.

..... (2004). *Dinde Kirk Prensiptir*, (Çev: Abdulhalık Duran) Hikmet Yay. İstanbul.

..... (2004b), *Ariflerin Yolu*, (Çev: Abdulhalık Duran), Hikmet Yay. İstanbul.

..... (2005). *Esmâül'l-Hüsnâ Şerhi*, (Çev: M. Feriştat), Feriştat Yay. İstanbul.

..... (2013). *Kimyâ-yı Saâdet*, (Çev: A. Faruk Meyan), Bedir Yay. İstanbul.

Gezer, Süleyman, (2015). “*Fecr Suresinin 27-30. Ayetlerinin (Nefs-i Mutmainne) Anlaşılma Sorunları Üzerine*”, Hitit Üni. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt. 14, Sayı: 28, s.s. 49-60.

Gökeri, İ. A. (1979). *Arketiplere Dayanan Yeni Bir İnceleme Yönteminin Tanıtılarak İngiliz ve Türk Edebiyatında Bazı Romans ve Epik Niteliğinde Yapıtlara Uygulanması*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üni. Ankara.

Gül, Halim, (2016). “*Nakşî-Halidî Şeyhi Hasan Hilmi Dağıstanî’nin Hayatı, Eserleri ve Nefs ile İlgili Görüşleri*”, İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, C: 5, S: 1, s.s. 116-137.

Gürkan, Saime Leyla, (2013). “*Yılan*” Maddesi, Diyanet İslam Ansiklopedisi, C: 43, s.s. 527-529.

Hakîm Tirmizî, (2013). *Kalbini Bul*, (Çev: Hacı Bayram Başer), Hayy Kitap Yay. İstanbul.

..... (2014). *Nefs Terbiyesi*, (Çev: Mehmet Zahit Tiryaki), İlk Harf Yay. İstanbul.

Halaçoğlu, Yusuf, (1991). “*İslami Devirde At*”, Diyanet İslam Ansiklopedisi, C: 4, s.s. 28-31.

Harman, Ömer Faruk, (1997). “*Havva*”, Maddesi, Diyanet İslam Ansiklopedisi, C: 16, s.s. 542-545.

Henderson, Joseph L. (2009). *Modern İnsan ve Mitler*, (İnsan ve Sembolleri, Editör: Jung, C. G), (Çev: Ali Nahit Babaoğlu), Okuyan Us Yay. İstanbul.

Ildırar Mehmet, (2010). *Tasavvuf ve Nefs Terbiyesi*, Semerkand Yay. İstanbul.

..... (2013). *Tasavvuf ve Akıl*, Semerkand Yay. İstanbul.

Izutsu, Toshihiko, (1975). *Kuran’da Allah ve İnsan*, (Çev: Süleyman Ateş), Ankara Üni. İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara.

İbiş, Fatih, (2012). “*Kur’an Bağlamında Nefs Olgusu ve İnsanın Teo-Ontolojik Yapısı Üzerine Bir Deneme*”, Toplum Bilimleri Dergisi, Temmuz Sayı: 6, s.s. 235-244.

İbn Arabi, (2011). *Nefsin Terbiyesi*, (Ter: Selahaddin Alpay), Kırkambar Yay. İstanbul.

..... (2013). *Nefsini Bilen Rabbini Bilir*, (Haz: Ercan Alkan), Hayy Kitap Yay. İstanbul.

..... (2016). *Nefs Terbiyesinin Esasları*, (Ter: Ekrem Demirli), Litera Yay. İstanbul.

İmam Buhari, *Sahih-i Buhari*, (Çev: Mehmet Sofuoğlu). Ötüken Yay. İstanbul.

İnan, Abdulkadir, (1986). *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Materyaller ve Araştırmalar, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Kurumu Yay. Ankara.

İsmail Rusuhî Ankaravî, (2007). *Osmanlı Tasavvuf Düşüncesi*, (Haz: Mehmet Demirci), Vefa Yay. İstanbul.

Jacobi, Jolande, (2002). *Jung Psikolojisi*, (Çev. Mehmet Arap), İlhan Yay. İstanbul.

Jung, Carl Gustav, (1998). *Psikoloji ve Din*, (Çev. Raziye Karabey), Okyanus Yay. İstanbul.

..... (2005). *Dört Arketip*, (Çev. Zehra Aksu Yılmaz), Metis Yay. İstanbul.

Kafesoğlu, İbrahim, (1991), “İslamiyet Öncesinde At”, Diyanet İslam Ansiklopedisi, C: 4, s.s. 26-28.

Kalafat, Yaşar, (2007). *Balkanlardan Uluğ Türkistan’a Türk Halk İnançları*, 1. Cild, Berikan Yay. Ankara.

..... (2009). *İslamiyet ve Türk Halk İnançları*, Berikan Yay. Ankara.

Kaplan, Hayri, (1995). *İslam Düşümlerine Göre Ruh ve Nefs*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üni. Ankara.

Kaplan, Mehmet, (1976). “*Dede Korkut Kitabında Hayvanlar*”, Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar, Dergâh Yay. İstanbul.

Kara, Mustafa, (1992). *Tasavvuf ve Tarikatlar*, İletişim Yay. İstanbul.

Karaca, Faruk, (1999). “*Dini Pratikler, Nefs Muhasebesi ve Allah Şuuru*”, Ekev Akademi Dergisi, C:1 S: 4, s.s. 113-121.

Karataş, Osman, (2009). *Kuran’da Nefs Muhasebesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üni. Elazığ.

Kâşânî, İzzeddin, (2010). *Tasavvufun Ana Esasları, Misbâhu'l-Hidâye ve Miftâhu'l-Kifâye*, (Çev. Hakkı Uygur), Kurtuba Kitap Yay. İstanbul.

Kaval, Musa, (2013). “*Mesnevî’deki Nefs Kavramının Freud ve Din Psikolojisi Bağlamında Değerlendirmesi*”, Akademik Bakış Dergisi, Sayı: 36, s.s. 1-20.

Kayaokay, İlyas, (2013). *Gül-i Tebrizi Divan Edebiyatı Yazıları*, Akçağ Yay. Ankara.

..... (2014). “*Fuzûlî’nin Leyla ile Mecnûn Mesnevisinin Arketipsel Sembolizm Bağlamında Çözümlemesi*”, Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Y: 2 S: 7, s.s. 337-351.

..... (2016). “*Ortega Gasset ve Erich Fromm İle Nedim’in Aşk Nazariyesi Dair Ortak Hususiyetler*”, Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, S: 16, s.s. 195-226.

Kelkit, Ömer Arif, (1999). *Kuran’da Tezkiye*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üni. Ankara.

Kişmir, Tuğba, (2012). *Tasavvuf Psikolojisi Açısından Nefsin Olgunlaşma Sürecinin Karaktere Etkisi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Recep Tayyip Üni. Rize.

Konyevi, Seyda Muhammed, (2014). *Üç Büyük Düşman: Nefis Şeytan Dünya*, Reyhani Yay. İstanbul.

Kotku, Mehmed Zahid, (2015). *Nefsin Terbiyesi*, Server İletişim Yay. İstanbul.

Köksal, Mehmet Fatih ve Gıynaş, Kamil Ali (2011). “Bir Bektaşî Fütüvvet-nâmesi”, Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi, S: 59, s.s. 403-422.

Köle, Bekir, (2013). “Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevî’de Ruh-Nefis Mücâhadesi”, 1. Uluslararası Ziyaüddin Gümüşhanevi Sempozyumu Bildirileri Kitabı, 03-05 Ekim, s.s. 303-311.

..... (2013b). “Alvarlı Muhammed Lütfi’nin Hülasatü’l- Hakayık Adlı Eserinde Nefis Algısı”, Uluslararası Hacı Muhammed Lütfi (Alvarlı Efe) Sempozyumu Bildiriler, 25-26 Nisan, Erzurum, s.s. 561-569.

Köse, Zeynep, (2007), “Hz. Mevlana’da Nefs İle İlgili Semboller”, Uluslararası Mevlâna ve Mevlevîlik Sempozyumu Bildirileri-I, 26-28 Ekim, Şanlıurfa, s.s. 169-171.

Kurnaz, Cemal, (1987). *Hayâlî Bey Divanı Tahlili*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay. Ankara.

Kurt, Hüseyin, (2006). “Mehmed Elif Efendi’ye Göre Nefsin Mahiyeti ve Özellikleri”, Harran Üni. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Yıl:11, Sayı:15, s.s. 105-122.

Kurtkan, Amiran, (1977). *Sosyolojik Açıdan Tasavvuf ve Laiklik*, Kutsun Yay. İstanbul.

Kusta b. Luka el-Yunani, (2009). “Ruh ve Nefs Arasındaki Fark Hakkında”, (Çev. İbrahim Halil Üçer) M. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı:36, s.s. 195-208.

Kuşat, Ali, (2002). “Nefis Mertebelerine Psikolojik Bir Yaklaşım”, Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi, Y: 3 S: 9, s.s. 119-128.

Levend, Ağâh Sırrı, (1984). *Divan Edebiyatı, Kelimeler ve Remizler Mazmunlar ve Mefhumlar*, Enderun Kitapevi, İstanbul.

Lings, Martin, (1986). *Tasavvuf Nedir*, Akabe Yay. İstanbul.

Macit, Muhittin, (2004). “Aristoteles ve İbn Sina’da Nefs-Beden İlişkisi Problemi”, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi 26, s.s. 59-83.

Macit, Muhsin, (2006). “Münacât” Madddesi, Diyanet İslam Ansiklopedisi, C: 31, s.s. 563-565.

Mackenzie, Donald A. (1996). *Çin ve Japon Mitolojisi*, (Çev: Koray Akten), İmge Yay. İstanbul.

Maydaer, Saadet, (2006). “*Osmanlı Klâsik Döneminde Kadınların Servet Edinme Yolları (Bursa Örneği)*”, Uludağ Üni. İlahiyat Fakültesi Dergisi, C: 15, S: 2, s.s. 30-46.

Mehmedoğlu, Ali Ulvi ve Hazinoğlu Büşra, (2015). “*Muhammed İkbal’in Nefs Anlayışı*”, Siirt Üni. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 2 Sayı:1, s.s. 11-31.

Memiş, İbrahim, (2007). “*İbn-i Rüşd Felsefesinde Kavramsal Olarak Nefs ve Akıl*”, Bakü Devlet Üni. İlahiyat Fakültesi İlmi Mecmuası, Sayı: 7, s.s. 117-144.

Merter, Mustafa, (2014). *Nefs Psikolojisi ve Rüyaların Dili*, Kaknüs Yay. İstanbul.

Michon, Jean-Louis ve Gaetani, Roger, (2012). *Aşk ve Hikmet Yolu Tasavvuf*, (Çev: Nurullah Koltaş), İnsan Yay. İstanbul.

Morris, Brian, (2004). *Din Üzerine Antropolojik İncelemeler*, (Çev: Tayfun Atay), İmge Yay. İstanbul.

Muslu, Ramazan, (2007). “*Muhammed Sâdık Efendi ve Nefis Mertebeleri Çerçevesinde İnsana Bakışı*”, Üsküdar Sempozyumu IV Bildiriler Kitabı, C: 2, Üsküdar Belediyesi Yay. s.s. 531-544.

..... (2010). “*Halvetiler’de Atvâr-ı Seb’a Yazma Geleneği ve Sofyalı Bâlî’nin Atvâr-ı Seb’a Risalesi*”, Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi, Yıl: 8, Sayı: 18, s.s. 43-63.

Müderriş Mehmet Ali Ayni, (1930). “*Nefs Kelimesinin Manaları*”, Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası, Evkaf Matbaası, Yıl: 14, Sayı: 14, s.s. 46-52.

Nicholson, A. Reynold, (1978). *İslâm Sûfîleri*, (Ter: Mahmet Dağ, Kemal Işık, Ruhi Fırlı, Abdulkadir Şener, Rami Ayas, İsmet Kayaoğlu), Kültür Bakanlığı Yay. Ankara.

Ocak, Ahmet Yaşar, (1999). *Osmanlı İmparatorluğu’nda Marjinal Sûfîlik Kalenderîler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

..... (2002). *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslâm Öncesi Temelleri*, İletişim Yay. İstanbul.

Öger, Adem, (2008). *Uygur Efsaneleri Üzerine Bir Araştırma İnceleme-Metin*, Basılmamış Doktora Tezi, Ege Üni. İzmir.

Öğke, Ahmet, (1997). *Kuran’da Nefs Kavramı*, İnsan Yay. İstanbul.

- Okuyucu, Cihan, (2011). *Divan Edebiyatı Estetiği*, Kapı Yay. İstanbul.
- Örnek, Sedat Veyis, (1995). *100 Soruda İlkellerde Din Büyü Sanat Efsane*, Gerçek Yay. İstanbul.
- Özçelik, Mevlüt, (2012). *17. Yüzyıl Osmanlı Mutasavvıflarından Kastamomulu Ömer Fuâdî ve Muslihu'n-Nefs İsimli Eseri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Necmeddin Erbakan Üni. Konya.
- Özköse, Kadir, (2011). “*Mesnevi’deki Bedevi ile Karısı Hikâyesine Göre Akıl Nefs İlişkisi*”, Cumhuriyet Üni. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 15 Sayı: 1, s.s. 37-69.
- Özpilavcı, Ferruh, (2000). *Ebu'l- Berekât El- Bağdâdî’de Nefs Teorisi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üni. İstanbul.
- Öztürk, Yaşar Nuri, (1993). *Kuran ve Sünnete Göre Tasavvuf*, Yeni Boyut Yay. İstanbul.
- Pazarlı, Osman, (1982). *Din Psikolojisi*, Remzi Yay. İstanbul.
- Pearson, Carol S. (2003). *İçimizdeki Kahraman, Yaşadığımız Altı Arketip*, (Çev: Semra Ayanbaşı), Akaşa Yay. İstanbul.
- Perrin, Michel, (2003). *Şamanizm*, (Bülent Arıbaş), İletişim Yay. İstanbul.
- Radloff, Wilhelm, (2008). *Türklük ve Şamanlık*, (Çev: A. Temir, T. Andaç, N. Uğurlu), Örgün Yay. İstanbul.
- Regis Blachere, (1982). “*Nefs Kelimesinin Kuran’da Kullanılışı Hakkında Bazı Notlar*”, (Çev: Sadık Kılıç) Atatürk Üni. İlahiyat Fakültesi Dergisi, S: 5, s.s. 189-196.
- Roux, Jean Paul, (2011). *Eski Türk Mitolojisi*, (Çev: Musa Yaşar Sağlam), BilgeSu Yay. Ankara.
- Sadık, Muhammed, (2014). *Risâle-i Ma’rifetün’n-Nefs*, (Haz: Aytekin Yıldız), Büyüyen Ay Yay. İstanbul.
- Safer el-Muhibbî el-Cerrâhî. (2013). *İstılâhât-ı sofîyye fî vatan-ı asliyye*, Kırkkandil Yay. İstanbul.
- Sarmış, İbrahim, (2014). *Teorik ve Pratik Açından Tasavvuf ve İslam*, Ekin Yay. İstanbul.
- Saruhan, Müfit Selim, (2005). “*İbn Kemmüne ve Nefs Hakkındaki Görüşleri*”, Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi, Y: 6, S: 15, s.s. 289-300.
- Sax, Boria, (2006). *Toplumun Aynasında Karga*, Kitap Yay. İstanbul.
- Schimmel, Annemarie, (2004). *İslam’ın Mistik Boyutları*, (Çev: Ergun Kocabıyık). Kabalcı Yay. İstanbul.

..... (2004b). *Tanrı'nın Yeryüzündeki İşaretleri*, (Çev: Ekrem Demirli), Kabcacı Yay. İstanbul.

..... (2011). *Hallac, Kurtarın Beni Tanrı'dan*, (Çev: G. Ahmetcan Asena), Pan Yay. İstanbul.

Schuon, Frithjof, (2006). *Tasavvuf: Kabuk ve Öz*, (Çev: Veysel Sezigen). İz Yay. İstanbul.

Selvi, Dilaver, (2010). “*Beyzavi Tefsirinde Nefs Tezkiyesi ve Takva*”, Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi, S: 26, s.s. 125-161.

..... (2016). *Kuhun Yolculuğu, Mirac ve Nefs Terbiyesi*, Semerkand Yay. İstanbul.

Seyhan, Ahmet Emin, (2014). “*Ebu'l-Hasan El-Harakânî'nin Nefs Tezkiyesine Yaklaşımı*”, Harakani Dergisi, S: 1, s.s. 1-32.

Sharpe, Eric J. (2000). *Dinler Tarihinde 50 Anahtar Kavram*, (Çev: Ahmet Güç), Arasta Yay. Bursa.

Smith, Jane I. (1997). “*Uyku ve Ölümün Tabiatıyla İlgili Çağdaş Müslüman Yorumlarda Nefs ve Ruh Anlayışı*”, (Çev: A. Vahit İmamoğlu), Atatürk Üni. İlahiyat Fakültesi Dergisi, S: 13, s.s. 231-245.

Sofyalı Bali Efendi (2010). *7 Makam 7 Nefs Allah Yolunda Mertebeler ve Nefsin Halleri*, (Haz: Muhammed Bedirhan) Hayykitap Yay. İstanbul.

Soysaldı, İhsan, (2007). “*Mevlana'nın Mesnevisinde Nefs Kavramı*”, Uluslararası Mevlâna ve Mevlevîlik Sempozyumu Bildirileri-1 26-28 Ekim Şanlıurfa, s.s.163-157.

..... (2014). “*Hacı Muharrem Hilmi Efendi Divanında Nefs Kavramı Hakkındaki Görüşleri*”, Fırat Üni. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı:19/2, s.s. 19-32.

Soysaldı, Mehmet, (1997). *Kuran Semantiği Açısından İnançla İlgili Temel Kavramlar*, Çağlayan Yay. İzmir.

Spiegelman, M. J, Pir Vilayet İneyet Han, Fernandez, Tasnim. (Editör) (1994), *Jung Psikolojisi ve Tasavvuf*, (Çev: Kemal Yazıcı – Ramazan Kutlu), İnsan Yay. İstanbul.

Sunar, Cavit, (1975). *Melâmilik ve Bektaşîlik*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay. Ankara.

..... (1978). *Ana Hatlarıyla İslam Tasavvufu Tarihi*, Ankara Üni. İlahiyat Fakültesi Yay: 143, Ankara.

Sülün, Murat, (2009), “*Nefs-i Mutma'inne Ayetine Yeni Bir Yaklaşım*”, Ankara Üni. İlahiyat Fakültesi Dergisi, 50: 1, s.s. 1-24.

Sünen-i Ebu Davud Terceme ve Şerhi

Şahin, Veysel, (2009). “*Boğaç Han Hikâyesinin Anlatı Düzlemindeki Görünümü*”, (Prof. Dr. Ahmet Buran Armağanı), Turkish Studies, Volume 4/8, s.s. 2099-2128.

Şengün, Necdet, (2007). “*La’lî Mehmed Fenâî Efendi ve Dîvânçe’si*”, Dokuz Eylül Üni. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 25, İzmir, s.s. 241-270.

Şimşek, Abdullah, (2015). “*Ümmî Sinanzâde Ced Hasan Efendi ve Kendisine Nisbet Edilen Etvâr-ı Seb’a Risalesi*”, Şırnak Üni. İlahiyat Fakültesi Dergisi, s.s. 125-130.

Tânevî, Ali Eşref, (1995). *Hadislerle Tasavvuf*, (Haz: Zaferullah Dâvûdî ve Ahmed Yıldırım) Umran Yay. İstanbul.

Tatçı, Mustafa ve Çeltik Halil, (1995). *Türk Edebiyatında Tasavvufî Rüya Tabir-nâmeleri*, Akçağ Yay. Ankara.

Tatçı, Mustafa, (1998). *Hayreti’nin Dini- Tasavvufî Dünyası*, Kültür Bakanlığı Yay. Ankara.

..... (2012). *Hazret-i Pir Şeyh Şabân-ı Velî ve Şabâniyye*, H Yay. İstanbul.

Tek, Abdurrezzak, (2008), *Tasavvufî Mertebeler, Hâce Abdullah el-Ensârî el Herevî Örneği*, Emin Yay. Bursa.

Tek, Abdülhamit, (1999). *Nefs Tezkiyesinde Namazın Rolü*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üni. Ankara.

Tekin, Gönül, (1992). *Çengnâme, Ahmed-i Dâ’î, İnceleme Tenkidli Metin*, Harvard Üniversitesi Yakındoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü Yay.

Tökel, Dursun Ali, (2000). *Divan Şiirinde Mitolojik Unsurlar*, Akçağ Yay. Ankara.

Tutgun, Abdullah, (2011). *Tehafütlere Göre Nefs ve Ahiret*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üni. Van.

Türkeri, Mehmet, (2005). “*Aristoteles’in Etiğinde Nefsine Hakim Olma ve Erdemle İlişkisi*”, Dokuz Eylül Üni. İlahiyat Fakültesi Dergisi, İzmir, Sayı: 21, s.s. 77-94.

Tritton, A. S. (2015). “*İnsan, Nefs, Ruh, Akıl*”, (Çev: Tuğba Günel) Kelam Araştırmaları, S: 13/1, s.s. 553-560.

Uluç, Tahir, (2013). “*Kınalızâde Ali Efendi’nin Nefis Görüşü*”, Necmettin Erbakan Üni. İlahiyat Fakültesi Dergisi, S: 35, s.s. 7-28.

Uludağ, Süleyman, (2006). “*Nefs*” Maddesi, Diyanet İslam Ansiklopedisi, C: 32, s.s. 526-529.

..... (2012). “*Tevekkül*” Maddesi, Diyanet İslam Ansiklopedisi, C: 41, s.s. 3-4.

..... (2012). “*Tövbe*” Maddesi, Diyanet İslam Ansiklopedisi, C: 41, s.s. 284-285.

..... (2005) *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabalcı Yay. İstanbul.

Uyar, Mehmet, (2016). “*Tasavvufta Kavramlar Arasındaki Anlamsal Bağların Mahiyeti Üzerine Bir Deneme: Nefs ve İlgili Kavramlar Örneği*”, Ondokuz Mayıs Üni. İlahiyat Fakültesi Dergisi, S: 40, s.s. 167-195.

Uysal, Enver, (2004). “*Kindî ve Fârâbî’de Akıl ve Nefs Kavramlarının Ahlâkî İçeriği*”, Uludağ Üni. İlahiyat Fakültesi Dergisi, C: 13 S:2, s.s. 141-156.

Yalçın, Süleyman Kaan, (2008). “*Rusya’da Yaşayan Türklerin Konuşma Dillerinin Yazı Diline Dönüştürülme Süreci ve Ötekileştirme Ekseninde İzlenen Dil Politikaları*”, Turkish Studies, Volume: 3/7, s.s. 1937-1952.

Yaprak, Tahsin, (1966). “*En Güzel Nefs Terbiyesi Oruçla Mümkündür*”, Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi, C: 5, S: 12, s.s.354-355

Yavuz, Yusuf Şevki, (2010). “*İslam’da Şefa’at*”, Diyanet İslam Ansiklopedisi, C: 38, s.s. 412-415.

Yazıcı, Turgay, (2014). *Gazzâlî’de İnsanı Tanımlayan Temel Kavramlar: Ruh, Kalp, Akıl, Nefs*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üni. Rize.

Yener, Öztürk, (2003). “*Kelami Açından “Hasenenin/ İyiliğin Allah’tan, Seyyienin/ Kötülüğün Nefisten” Olduğunu Bildiren Ayetin Yorumu*”, Ekev Akademi Dergisi, S: 16, s.s. 131-152.

Yıldırım, Ahmet, (2000). *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay. Ankara.

Yıldırım, Ali, (2000). “*Bâkî’nin Devriyye Türünde Yazdığı Bir Gazeli*”, Fırat Üni. Sosyal Bilimler Dergisi, C: 10, S: 1, s.s. 207-215.

..... (2004). “*Reng Simgeçiliği ve Şeyh Galib’in Üç Rengi*”, Milli Folklor, C: 9, S: 72, s.s.129-140.

..... (2015). “*Mevlânâ’nın Eserlerinde Kuş Sembolizmi*”, Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi. Tuzla Belediyesi Kültür Yay. S: 6, s.s. 235-247.

Yıldız, Adem, (2007). *İmam Gazzâlî’ye Göre Nefis ve Nefis Eğitimi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üni. Konya.

Yılmaz, Hasan Kamil ve Gündüz, İrfan, (1993). *Sühreverdi Tasavvufun Esasları*, Erkam Yay. İstanbul.

Yılmaz, Hasan Kamil, (2016). *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Yay. İstanbul.

Yüksel, Hasan Avni, (1996). *Türk-İslam Tasavvuf Geleneğinde Rüya*, Milli Eğitim Bakanlığı Yay. Ankara.

Yürür, Canan Bulak, (2013). *Din Psikolojisinde Nefs Anlayışına Katkılar: Sadreddin Konevî Örneği*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üni. İstanbul.

Zimmer, Heinrich, (2004). *Hint Sanatında ve Uygarlığında Mitler ve Simgeler*, (Çev: Gül Çağalı Güven), Kabalcı Yay. İstanbul.

Wilcox, Lynn, (2003). *Sufizim ve Psikoloji*, (Çev: Orhan Düz), İnsan Yay. İstanbul.

BEYİTLERİ / BENDLERİ / MISRALARI KULLANILAN ESERLER

Abdî Divanı (Haz: Abdulmecit İslamoğlu, Y.L Tezi, Ankara Üni. 2003)

Abdî - Gül ü Nevruz (Haz: Mehmet Altunmeral, Y.L Tezi, Celal Bayar Üni. 2011)

Abdî - Câmasb-nâme (Haz: Hanife Koncu, Y.L Tezi, Marmara Üni. 1994)

Abdullah Ferdî Divanı (Haz: Yılmaz Şentürk, Y.L Tezi, Sakarya Üni. 2005)

Abdürrahîm Tirsî Divanı (Haz: Vildan Özmen, Y.L Tezi, Kocaeli Üni. 2007)

Aczî Divanı (Haz: Öznur Özgönül, Y.L Tezi, Gazi Üni. 2001)

Adanalı Sürûrî Divanı (Haz: Atilla Batur, Dr. Tezi, İnönü Üni. 2002)

Âhî Divanı (Haz: Mustafa Kaçalın, Ali Tanyeri, M. B. Projesi)

Ahmet Cezbî Divanı (Haz: Mahnaz Roohi Maleky, Y.L Tezi, Gazi Üni. 2012)

Ahmed Çelebi - Ravzatü’t-tevhîd (Haz: Mertol Tulum, M.B. Projesi)

Ahmed-i Dâî -Vasiyyet-i Nûşirevan (Haz: Emine Yeniterzi, Türkiyat Araştırmaları, 2006)

- Ahmed Mürşidî - Yûsuf ü Züleyhâ** (Haz: İdris Kadioğlu, Malatya, 2005)
- Ahmed Sâdık Zîver Paşa Divanı** (Haz: Suzan Ay, Y.L Tezi, Fırat Üni. 1999)
- Ahmed Sûzî Divanı** (Haz: Metin Ceylan, Y.L Tezi, Afyon Kocatepe Üni. 1999)
- Ahmedî Divanı** (Haz: Yaşar Akdoğan, Dr. Tezi, İstanbul Üni. 1979)
- Ahmed-i Rıdvân - Rıdvâniyye** (Haz: Nebi Yılmaz, Y.L Tezi, Ankara Üni. 2006)
- Ahmedî - İskender-nâme** (Haz: Yaşar Akdoğan, Kültür Bakanlığı, 2012)
- Âkif Divanı** (Haz: Aysel Admı, Y.L Tezi, Cumhuriyet Üni. 2007)
- Ali Handi Divanı** (Haz: Ayten Şenyurt, Y.L Tezi, Marmara Üni. 2004)
- Antepli Aynî Divanı** (Haz: Mehmet Arslan, Kitapevi Yay. 2004)
- Ârif Süleyman Divanı** (Haz: Mustafa Tankuş, Y.L Tezi, Gazi Üni. 2002)
- Ârif - Nûsha-i Âlem** (Haz: Abdurrahim Elveren, Y.L Tezi, İnönü Üni. 2001)
- Ârif - Mürşidü'l-ubbâd** (Haz: Abdurrahim Elveren, Y.L Tezi, İnönü Üni. 2001)
- Arpaemîni-zâde Sâmi Divanı** (Fatma Sahiba Kutlar, Dr. Tezi, Hacettepe Üni. 1996)
- Arşî Divanı** (Haz: Bahattin Kahraman, Y.L Tezi, Selçuk Üni. 1989)
- Âsaf Divanı** (Haz: Ömür Ceylan, Y.L Tezi, Trakya Üni. 1994)
- Askerî Divanı** (Haz: Halil Karagöz, Süleyman Demirel Üni. Y.L Tezi, 1997)
- Âşık Çelebi Divanı** (Haz: Filiz Kılıç, Kültür Bakanlığı, 2012)
- Âşık Paşa - Gâribnâme** (Haz: Kemal Yavuz, Türk Dil Kurumu, 2000)
- Avnî - Tuhfetü'l-hükkâm** (Haz: Mehmet Kırkbıyık, Tablet Basım Yayın, 2008)
- Azbî Baba Divanı** (Haz: Sibel Bayram, Y.L Tezi, Trakya Üni. 2006)
- Azîz Mahmûd Hüdâyî Divanı** (Haz: Mustafa Tatçı, Musa Yıldız, Üsküdar Belediyesi Yay. 2005)
- Bâkî Divanı** (Haz: Sabahattin Küçük, Türk Dil Kurumu, 2015)
- Behiştî Sinan - Heft-peyker** (Haz: Şener Demirel, Y.L Tezi, Fırat Üni. 1995)
- Beyânî Divanı** (Haz: Fatih Başpınar, Dr. Tezi, Marmara Üni. 2008)
- Behiştî - Heşt Behişt** (Haz: Emine Yeniterzi, Kitapevi Yay. 2001)
- Fâzıl Divanı** (Haz: Mehmet Akif Duman, Y.L Tezi, Cumhuriyet Üni. 2005)
- Bursalı Rahmî Divanı** (Haz: Mustafa Erdoğan, Dergâh Yay. 2011)
- Cemâlî Divanı** (Haz: İbrahim Çetin Derdiyok, Y.L Tezi, Çukurova Üni. 1988)
- Cinânî - Cilâu'l-kulûb** (Haz: Mustafa Özkan, İstanbul Üni. Yay. 1990)
- Çuhadar-zâde Şâkir Divanı** (Haz: Fatma Dikbaş Tüysüzoğlu, Y.L Tezi, Gazi Üni. 2005)
- Dede Ömer Rûşenî Divanı** (Haz: Orhan Kemal Tavukçu, Kültür Bakanlığı, 2014)

- Defterî Divanı** (Haz: Muhammed Yıldız Karakaş, M.B Projesi)
- Derzî-zâde Ulvî Divanı** (Haz: İsmail Çetin, Y.L Tezi, Fırat Üni. 1993)
- Diyarbakırlı Said Paşa Divanı** (Haz: Kenan Erdoğan, Manisa, 2004)
- Dukakin-zâde Ahmed Divanı** (Haz: Hüseyin Süzen, Dr. Tezi, İstanbul Üni. 1994)
- Edirneli Nazmî Divanı** (Haz: Sibel Üst, Dr. Tezi, Atatürk Üni. 2011)
- Ednâyî Divanı** (Haz: Hasan Fahri Dural, Y.L Tezi, Gaziosmanpaşa Üni. 2007)
- Emrî Divanı** (Haz: Yekta Saraç, Eren Yay. 2004)
- Erzurumlu Zihnî Divanı** (Haz: Muhsin Macit, Kültür Bakanlığı, 2001)
- Esad Divanı** (Haz: Muhammet Nur Doğan, Milli MEB. Yay. 1997)
- Esrar Dede Divanı** (Haz: Hasan Ali Kasır, Dr. Tezi, Atatürk Üni. 1996)
- Eşref Paşa Divanı** (Haz: Gülçin Tanrıbuyurdu, Y.L Tezi, Kocaeli Üni. 2006)
- Fahri Divançesi** (Haz: Mücahit Akın, Y.L Tezi, Dokuz Eylül Üni. 2010)
- Fâik Ömer Divanı** (Haz: Hande Büyükkaya, Y.L Tezi, Kültür Üni. 2008)
- Fânî Divanı** (Haz: Abdulkadir Kayhan, Y.L Tezi, Fatih Üni. 2005)
- Fasîhî Divanı** (Haz: Haluk Gökalp, Y.L Tezi, Çukurova Üni. 2001)
- Fenâyî Divanı** (Haz: İbrahim Şener, Dr. Tezi, Dokuz Eylül Üni. 2002)
- Fethüddin Ahmed Divanı** (Haz: Ayşe Korkmaz, Y.L Tezi, Yıldırım Beyazıt Üni. 2014)
- Fevzî Divanı** (Haz: Yunus Kaplan, Dr. Tezi, Ondokuz Mayıs Üni. 2008)
- Feyzî-i Kefevî Divanı** (Haz: Muvaffak Eflatun, Dr. Tezi, Gazi Üni. 2003)
- Fedâyî Divanı** (Haz: Bilal Çakıcı, Dr. Tezi, Ankara Üni. 2005)
- Figânî Divanı** (Haz: Abdulkadir Karahan, İstanbul Üni. Ed. Fak. Yay. 1966)
- Fuzûlî Divanı** (Haz: Kenan Akyüz, Hasibe Mazıoğlu v.d. Akçağ Yay. 1990)
- Garîkî Divanı** (Haz: Bünyamin Taş, Y.L Tezi, Atatürk Üni. 2010)
- Giritli Aşkî Divanı** (Haz: Kadir Alper, Y.L Tezi, Gazi Üni. 2005)
- Gelibolulu Âlî - Riyâzü's-sâlikîn** (Haz: İ. Hakkı Aksoyak, Sivas, 1998.)
- Gubârî - Gazavât-nâme-i Midilli** (Haz: Ömer Özkan, Alp Yay. 2007)
- Gubârî - Yûsuf ü Züleyhâ** (Haz: Hasan Aktaş, Y.L Tezi, Atatürk Üni. 2006)
- Gül Baba (Misâlî) Divanı** (Haz: Mehmet Dede, Y.L Tezi, Sakarya Üni. 2001)
- Gülşehrî - Mantiku't-tayr** (Haz: Kemal Yavuz, Ankara, 2007)
- Gülşen-i Saruhânî Divanı** (Haz: Özlem Kulat, Y.L Tezi, Fırat Üni. 2010)
- Günehkâr Divanı** (Haz: Murat Bilge, Y.L Tezi, Kocaeli Üni. 2008)
- Hafız Mehmet Tahir Divanı** (Mehmet Atacan, Y.L Tezi, Ankara Üni. 2014)

- Hafî Divanı** (Haz: Sedanur Dinçer, Y.L Tezi, Kırıkkale Üni. 2010)
- Hafîd Divanı** (Haz: Hacer Ünal Öztürk, Y.L Tezi, Gazi Üni. 2003)
- Hakîkî Divanı** (Haz: Erdoğan Boz, Dr. Tezi, İnönü Üni. 1996)
- Halepli Edib Divanı** (Haz: Cafer Mum, Dr. Tezi, Hacettepe Üni. 2004)
- Hâletî Divanı** (Haz: Bayram Ali Kaya, Dr. Tezi, Trakya Üni. 1996)
- Hamdullah Hamdî Divanı** (Haz: Ali Emre Özyıldırım, Y.L Tezi, Ankara Üni. 1995)
- Hamdullah Hamdî - Kıyafetnâme** (Haz: Amil Çelebioğlu, Atatürk Üni Ed. Fak. Yay.1979)
- Hâmî Divanı** (Haz: Adem Altay, Y.L Tezi, Gazi Üni. 2008)
- Handânî Divanı** (Haz: Funda Dalbudak, Y.L Tezi, Balıkesir Üni. 1995)
- Harputlu Rahmî Divanı** (Haz: Naci Onur, İzzet Paşa Vakfı Yay. 1996)
- Hâşimî - Mihr ü Vefâ** (Haz: Salih Uçak, Dr. Tezi, Fırat Üni. 2015)
- Hasmî Divanı** (Haz: Engin Selçuk, Dr. Tezi, Selçuk Üni. 2007)
- Haşmet Külliyyatı** (Haz: İ. Hakkı Aksoyak, Mehmet Arslan, Sivas, 1994)
- Hayâlî Bey Divanı** (Haz: Ali Nihad Tarlan, Akçağ Yay. 1992)
- Hayretî Divanı** (Haz: Mehmet Çavuşoğlu, Ali Tanyeri, İstanbul, 1981)
- Hâzık Divanı** (Haz: Hüseyin Güfta, Y.L Tezi, Atatürk Üni. 1992)
- Helâkî Divanı** (Haz: Mehmet Çavuşoğlu, İstanbul Üni. Ed. Fak. Yay. 1982)
- Hulûsî-i Celvetî Divanı** (Haz: Müslüm Yılmaz, M.B Projesi)
- İbrahim Beg - Mirac-nâme** (Haz: Musa Duman, İstanbul Üni. T.D.E Dergisi, 1998)
- İbrahim b. Bâlî - Hikmet-nâme** (Haz: Mustafa Altun, Dr. Tezi, İstanbul Üni. 2003)
- İslâmî - Mesnevî** (Haz: İ. Hakkı Aksoyak, Sivas, 1996)
- İsmail Gürûnî Divanı** (Haz: İbrahim Sarıtaş, Y.L Tezi, Cumhuriyet Üni. 2008)
- İzzet Ali Paşa Divanı** (Haz: Ali İrfan Aypay, Y. L Tezi, Fırat Üni. 1986)
- Kabûlî Divanı** (Haz: Mustafa Erdoğan, Dr. Tezi, Gazi Üni. 2008)
- Kadı Muhammed Divanı** (Haz: Haluk Aydın, Y.L Tezi, Balıkesir Üni. 2001)
- Kâimî Divanı** (Haz: Mehmet Uğur Aydın, Y.L Tezi, Uludağ Üni. 2007)
- Kâmî Divanı** (Haz: Ali Yıldırım, MEB. Yay. 2009)
- Kara Fazlî Divanı** (Haz: Mustafa Özkat, Y.L Tezi, Marmara Üni. 2005)
- Karamanlı Aynî Divanı** (Haz: Ahmet Mermer, Akçağ Yay. 1997)
- Karamanlı Nizâmî Divanı** (Haz: Haluk İpekten, Ankara, 1974)
- Kâşif Esad Efendi Divanı** (Haz: Enes İlhan, Y.L Tezi, Gazi Üni. 2015)

- Keçeci-zâde İzzet - Mihnet-keşân** (Haz: Ali Emre Özyıldırım, Dr. Tezi, Ankara Üni. 2002)
- Kemâl Paşa-zâde - Yûsuf ü Züleyhâ** (Haz: Yekta Saraç, İstanbul, 1995)
- Kemâl-i Ümmî Divanı** (Haz: Ramazan Sarıçiçek, Dr. Tezi, İnönü Üni. 1997)
- Koca Râgıb Paşa Divanı** (Haz: Hüseyin Yorulmaz, Y.L Tezi, İstanbul Üni. 1989)
- Lâmekânî Hüseyin Efendi Divanı** (Haz: İbrahim Halil Tuğluk, Y.L Tezi, Gazi Üni. 2001)
- Lâmi'î - Ferhad-nâmesi** (Haz: Hasan Ali Esir, Dr. Tezi, İstanbul Üni. 1998)
- Lâmi'î - Salmân u Absâl** (Haz: Erdoğan Uludağ, Büyüyen Ay Yay. 2013)
- Lârendeli Hamdî - Leylâ ve Mecnûn** (Haz: Belal Saber Dr. Tezi, İstanbul Üni. 2004)
- Lebîb Divanı** (Haz: Orhan Kurtoglu, Dr. Tezi, Hacettepe Üni. 2004)
- Leylâ Hanım Divanı** (Haz: Mehmet Arslan, Kitapevi Yay. 2003)
- Livâyî Dîvânî** (Haz: Köksal Seyhan, Dr. Tezi, Marmara Üni. 2002)
- Mahremî - Şeh-nâmesi** (Haz: Hatice Aynur, Dr. Tezi, İstanbul Üni. 1993)
- Manastırlı Celâlî Divanı** (Haz: Murat Güneş, Y.L Tezi, Cumhuriyet Üni. 2013)
- Manisalı Câmî - Muhabbet-nâme** (Haz: M. Esat Harmancı, Dr. Tezi, Marmara Üni. 2003)
- Meâlî Divanı** (Haz: Edith Ambros, Berlin, 1982)
- Mehmed Sıdkî Divanı** (Haz: Abdullah Eren, Etüt Yay. 2010)
- Mehmed Şerif Efendi Divanı** (Haz: Ömer Gökhan Yağcı, Y.L Tezi, Kırıkkale Üni. 2006)
- Mekkî Divanı** (Haz: Gürcan Karapanlı, Y.L Tezi, İstanbul Üni. 2005)
- Mesîhî Divanı** (Haz: Mine Mengi, Dr. Tezi, Edinburg, 1969)
- Şeyh Baba Yusuf - Mevhûb-ı Mahbûb** (Haz: Ahmet Kartal, Yunus Emre Vak. Yay. 2000)
- Oğlanlar Şeyhi İbrahim - Müfîd ü Muhtasar** (Haz: Bilal Kemikli, Kitapevi Yay. 2003)
- Mihrî Hatun Divanı** (Haz: Mehmet Arslan, Amasya Valiliği Yay. 2007)
- Mostarlı Ziyâî Divanı** (Haz: Müberra Gurdendereli, Dr. Tezi, Trakya Üni. 1999)
- Muînî - Mesnevî-i Murâdiye** (Haz: Kemal Yavuz, Konya, 2007)
- Muhibbi'l-Âmidî Divanı** (Haz: Süha Mintaka M.B. Projesi)
- Muhîfî Divanı** (Haz: Abdullah Tataroğlu, Y.L Tezi, Selçuk Üni. 1995)
- Muhyiddîn Abdal Divanı** (Haz: Bayram Durbilmez, Dr. Tezi, Fırat Üni. 1998)

- Mustafa Çelebi - Varka ve Gülşah** (Haz: Ayşe Yıldız, Dr. Tezi, Gazi Üni. 2008)
- Mustafa Efendi - Gülşen-i Pend** (Haz: Mehmet Sait Çalka, Y.L Tezi, Celal Bayar Üni. 2007)
- Mustafa Rûmî Divanı** (Haz: Mustafa Tatçı, Abdülkerim Abdulkadiroğlu, Ankara, 1998)
- Müdâmî Divanı** (Haz: Nilüfer Kol, Y.L Tezi, Boğaziçi Üni. 2005)
- Münîrî Divanı** (Haz: Ersen Ersoy, Dr. Tezi, Marmara Üni. 2010)
- Münîrî - Siyer-i Nebî** (Haz: Ümrân Ay, Dr. Tezi, Marmara Üni. 2007)
- Mürîdî - Pend-i Ricâl** (Haz: Atabey Kılıç, Akademi Kitapevi, 2005)
- Nâbî Divanı** (Haz: Ali Fuat Bilkan, MEB, Yay. 1997)
- Nailî-i Kadîm Divanı** (Haz: Haluk İpekten, Akçağ Yay. 1990)
- Nakşî Ali Akkirmânî Divanı** (Haz: Hikmet Atik, Dr. Tezi, Ankara Üni. 2003)
- Nakşî Divanı** (Haz: Emrah Ayhan, Y.L Tezi, Marmara Üni. 2000)
- Nâmî Divanı** (Haz: Ahmet Yenikale, Dr. Tezi, İstanbul Üni. 2002)
- Nâşid Divanı** (Haz: Ömer Zülfe, Y.L Tezi, Marmara Üni. 1998)
- Nazîf Divanı** (Haz: Murat Darıcık, Y.L Tezi, Cumhuriyet Üni. 2006)
- Nebzî Divanı** (Haz: Sait Okumuş, Dr. Tezi, Selçuk Üni. 2007)
- Necâtî Bey Divanı** (Haz: Ali Nihad Tarlan, Akçağ Yay. 1992)
- Nedîm Divanı** (Haz: Muhsin Macit, Akçağ Yay. 1997)
- Nehcî Divanı** (Haz: Neslihan İlknur Koç, Y.L Tezi, Gazi Üni. 2003)
- Nesîmî Divanı** (Haz: Hüseyin Ayan, Akçağ Yay. 1990)
- Neşâtî Divanı** (Haz: Mahmut Kaplan, Akademi Kitapevi, 1996)
- Nev'î Divanı** (Haz: Mertol Tulum, Ali Tanyeri, İstanbul, 1977)
- Nev'î-zâde Atâî - Sohbetü'l-ebkâr** (Haz: Muhammed Yelten, İstanbul, 1999)
- Nevres-i Kadîm Divanı** (Haz: Hüseyin Akkaya, Dr. Tezi, Marmara Üni. 1994)
- Nigârî Divanı** (Haz: Azmi Bilgin, Kültür Bakanlığı, 2011)
- Nigdeli Muhibbî - Gül ü Nevruz** (Haz: H. İbrahim Delice, Dr. Tezi. Fırat Üni. 1995)
- Nihânî Divanı** (Haz: Mesut Dursun, Y.L Tezi, Gazi Üni. 1990)
- Nimetî Divanı** (Haz: Güliden Esra Ersöz, Y.L Tezi, Çukurova Üni. 2007)
- Nisârî Divanı** (Haz: Nagihan Çağlayan, Y.L Tezi, Cumhuriyet Üni. 2007)
- Niyazî - Mansûr-nâme** (Haz: Mustafa Tatçı, MEB. Yay. 1994)
- Niyazî-i Mısırî Divanı** (Haz: Kenan Erdoğan, Dr. Tezi, Atatürk Üni. 1993)
- Ömer Fuâdî- Kitâb-ı Bülbüliyye** (Haz: İlyas Yazar, Y.L Tezi, Dokuz Eylül Üni. 1999)

- Osman Şems Divanı** (Haz: Kemal Edip Kürkçüoğlu, İstanbul, 1996)
- Şemseddîn Sivâsî - Süleymân-nâme** (Haz: Hüseyin Akkaya, Y.L Tezi, Marmara Üni. 1988)
- Şehdî Divanı** (Haz: Şeyda Bayındır, Y.L Tezi, Gazi Üni. 2008)
- Pend-nâme-i Nazmî** (Haz: Kudret Altun, Laçın Yay. 2014)
- Pend-nâme-i Zarîfî** (Haz: Mehmet Arslan, Sivas, 1994)
- Pirkal Divanı** (Haz: İslam Küçük, Y.L Tezi, Fatih Üni. 2008)
- Râşid Divanı** (Haz: Ayşe Turan Balkan, Y.L Tezi, Afyon Kocatepe Üni. 2001)
- Ravzî Divanı** (Haz: Yaşar Aydemir, Birleşik Yay. 2007)
- Reffî-i Kâlâyî Divanı** (Haz: Bilal Alpaydın, Y.L Tezi, İstanbul Üni. 2007)
- Rehâyî Divanı** (Haz: Fatih Yeldemir, Y.L Tezi, Gazi Üni. 2007)
- Resmî Divanı** (Haz: Saim Arslan, Y.L Tezi, Gazi Üni. 2003)
- Revânî Divanı** (Haz: Ziya Avşar, Kültür Bakanlığı, 2014)
- Revânî - İşretname** (Haz: Eralp Alışık, Y.L Tezi, İstanbul Üni. 1986)
- Sabâyî - Üveysnâme** (Haz: Ömer Savran, Turkish Studies, 2009)
- Said Giray Divanı** (Haz: Saadet Karaköse, Denizli, 2001)
- Sâkîb Mustafa Dede Divanı** (Haz: Ahmet Arı, Dr. Tezi, Selçuk Üni. 1994)
- Sâfî - Hasbihâl** (Haz: Hanife Dilek Batislam, Kitapevi Yay. 2003)
- Sehâbî Divanı** (Haz: Cemal Bayak, Dr. Tezi, İstanbul Üni. 1998)
- Sehî Beğ Divanı** (Haz: Müslüm Yılmaz, Y.L Tezi, İstanbul Üni. 2010)
- Selâmî Divanı** (Haz: Serpil Kayya, Y.L Tezi, Dumlupınar Üni. 2001)
- Servet Divanı** (Haz: Mehmet Fatih Özdemir, Y.L Tezi, İstanbul Üni. 2015)
- Süheylî Divanı** (Haz: Esat Harmancı, Akçağ Yay. 2007)
- Sünbülzâde Vehbî - Şevk-engîz** (Haz: Bahadır Sürelli, Y.L Tezi, Bilkent Üni. 2007)
- Sürûrî-i Acem Divanı** (Haz: Saule Şaripbekova, Y.L Tezi, Gazi Üni. 2001)
- Sütûrî Divanı** (Haz: Emine Adaş, Y.L Tezi, Afyon Kocatepe Üni. 2008)
- Şeref Hanım Divanı** (Haz: Mehmet Arslan, Kitapevi Yay. 2002)
- Şerîfî Divanı** (Haz: Sadık Yazar, Y.L Tezi, Fatih Üni. 2006)
- Şeyh Gâlib Divanı** (Haz: Naci Okçu, Diyanet Vak. Yay. 2011)
- Eğirdirli Şeyh Mehmed Efendi** (Haz: Betül Dönmez Parlak, Y.L Tezi, İstanbul Üni. 2006)
- Şeyhülislâm Yahyâ Divanı** (Haz: Hasan Kavruk, MEB. Yay. 2001)
- Şeyhülislâm Bahâyî Divanı** (Haz: Erdoğan Uludağ, Y.L Tezi, Atatürk Üni. 1992)

- Tâcî-zâde Câfer Çelebi Divanı** (Haz: İsmail Erünsal, İstanbul, 1983)
- Tâcî-zâde Cafer Çelebi - Heves-nâme** (Haz: Hivren Demir, Hakan Atay, Washington, 2003)
- Taşlıcalı Yahya Divanı** (Haz: Mehmet Çavuşoğlu, İstanbul, 1977)
- Tebrizli Ahmedî -Esrar-nâme Tercümesi** (Haz: Salih Kayık, Y.L Tezi, Marmara Üni. 2007)
- Tokatlı Kânî Divanı** (Haz: İlyas Yazar, Libra Yay. 2010)
- Türâbî Divanı** (Haz: Nagihan Yıldız Yurttekin, Y.L Tezi, Dumlupınar Üni. 2003)
- Türâbî - Battalnâme** (Haz: Abdulkadir Çolak, Y.L Tezi, İnönü Üni. 2006)
- Ubeydî Divanı** (Haz: M. Şahabettin Ünlü, Dr. Tezi, Mimar Sinan Üni. 1991)
- Usûlî Divanı** (Haz: Mustafa İsen, Akçağ Yay. 1990)
- Ümmî Sinan Divanı** (Haz: Azmi Bilgin, MEB. Yay. 2000)
- Üsküdarlı Aşkî Divanı** (Haz: Süreyya Uzun, Y.L Tezi, İstanbul Üni. 2011)
- Üsküdarlı Kâşif Divançesi** (Haz: Mustafa Erdoğan, İstanbul, 2005)
- Üsküdarlı Mustafa Manevî Divanı** (Haz: Mustafa Tatçı, Kaknüs Yay. 2003)
- Üsküdarlı Sırrî Divanı** (Haz: Şevkiye Kazan, Dr. Tezi, Gazi Üni. 2003)
- Üsküplü Atâ - Tuhfetü'l-uşşâk** (Haz: İ Hakkı Aksoyak, Bizim Büro Yay. 2006)
- Üsküplü İshâk Çelebi Divanı** (Haz: Ali Yıldırım, Y.L Tezi, Fırat Üni. 1991)
- Vahdetî Divanı** (Haz: Yılmaz Öztürk, Y.L Tezi, Marmara Üni. 2006)
- Vahyî Divanı** (Haz: Hakan Taş, Dr. Tezi, İstanbul Üni. 2004)
- Yahyâ Nazîm Divanı** (Haz: Mehmet Şimşek, Y.L Tezi, Erciyes Üni. 2007)
- Yenişehirli Avnî Divanı** (Haz: Lokman Turan, Dr. Tezi, Atatürk Üni. 1998)
- Yetîm Ali Çelebi Divanı** (Haz: Ali Aktaş, Y.L Tezi, Ankara Üni. 1997)
- Yunus Emre Divanı** (Haz: Mustafa Tatçı, Dr. Tezi, Gazi Üni. 1990)
- Yusuf Garîbî Divanı** (Haz: Erhan Tosun, Y.L Tezi, Sakarya Üni. 2007)
- Vücûdî - Hayâl ü Yâr** (Haz: Yaşar Aydemir, Birleşik Yay. 2007)
- Zâtî Divanı** (Haz: Ali Nihad Tarlan, İstanbul, 1968)
- Zâtî - Şem' ü Pervâne** (Haz: Sadık Armutlu, Dr. Tezi, İnönü Üni. 1998)
- Zekâî Divanı (Oruç Baba)** (Haz: Sinan Köseoğlu, Y.L Tezi, İstanbul Üni. 1997)
- Zîver Divanı** (Haz: Kerim Sandal, Y.L Tezi, Marmara Üni. 2001)

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ	
Adı-Soyadı	İlyas KAYAOKAY
Öğrenci Numarası	141213102
Enstitü Anabilim Dalı	Sosyal Bilimler Enstitüsü / Türk Dili ve Edebiyatı
Programı	Eski Türk Edebiyatı
Danışmanın Unvanı, Adı-Soyadı	Prof. Dr. Ahmet BURAN
Tez Başlığı (Türkçe)	Klasik Türk Şiirinde Nefs

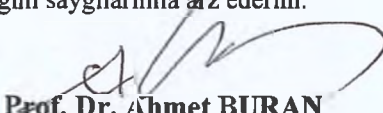
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

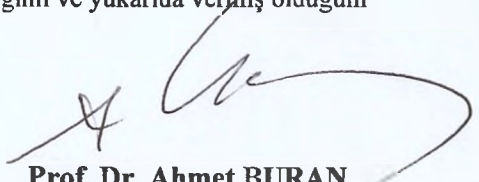
Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 340 sayfalık kısmına ilişkin, 20 / 03 / 2017 tarihinde Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 12'dir.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç,
- 2- Kaynakça hariç
- 3- Alıntılar hariç/dâhil
- 4- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Yukarıda bilgileri verilen öğrencinin yüksek lisans tezi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu tarafından belirlenen azami benzerlik oranlarını aşmadığını ve tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.
Gereğini saygılarımla arz ederim.

Prof. Dr. Ahmet BURAN
Danışman

Prof. Dr. Ahmet BURAN
Anabilim Dalı Başkanı

F.Ü.LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ÖĞRETİM YÖNETMELİĞİ

Madde 41- Lisansüstü tezleri ile birlikte teslim edilmesi gereken belgeler şunlardır:

- a) Lisansüstü tezler, savunma öncesinde **intihal program raporu** ve ilgili makale şartını sağladığına dair belgeleri ile birlikte enstitüye teslim edilir.
- b) İntihal raporu ile ilgili olarak etik kurallar dâhilindeki benzerlik oranları ilgili Enstitü Yönetim Kurulu tarafından belirlenir. (Enstitü Yönetim Kurulu tarafından tezin, intihal kapsamı dışında değerlendirilmesi için TURNITIN'den alınan raporda "benzerlik oranı"nın, "alıntılar hariç" en fazla %10, "alıntılar dâhil" % 30'u geçmemesi şeklinde kabul edilmiştir).

ÖZGEÇMİŞ

Kasım 1991 yılında Elazığ da dünyaya geldi. İlköğrenimini Şair Hayri İlkokulunda tamamladı. 2009 yılında Korgeneral Hulusi Sayın Lisesi'nden mezun olarak aynı sene Fırat Üni. Türk Dili ve Edebiyatı bölümüne yerleşti. 2013 yılında bölümünü derece ile tamamladı. Aynı yıl ilk kitabı olan “Gül-i Tebrizi, Divan Edebiyatı Yazıları” adlı eserini Akçağ yayınları arasından neşretti. 2016 yılında “Divan Şiirinin Son Temsilcilerinden Harputlu Fikret Memişoğlu ve Divanı” çalışmasını yayınladı. 2017 itibariyle ikisi Kpss- ÖABT kitabı olmak üzere toplamda 4 kitabı 37 dolayında popüler ve bilimsel makalesi bulunmaktadır. Eylül 2014 yılında başladığı yüksek lisans eğitimini Mart 2017’de Prof. Dr Ahmet Buran gözetiminde “Klasik Türk Şiirinde Nefs” adlı tezi ile tamamlamıştır.